

KIRGIZİSTAN ARAŞTIRMALARI 2019

Kırgızistan Araştırmaları 2019 kitabı Kırgızistan'ı çeşitli yönlerden araştırarak ihtiyaç duyulan bilimsel bilginin üretilmesini, yaygınlaştırılmasını ve canlı tutulmasını, Kırgızistan'ın uluslararası arenada güvenilir bilgiler ve kaynaklarla tanınmasını, anlaşılmasını ve literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Kitap tarih, siyaset, ekonomi, eğitim, sosyoloji, medya, edebiyat ve turizm ana başlıkları altında Kırgızistan üzerine yapılmış on altı özgün çalışmadan oluşmaktadır.

KIRGIZİSTAN
ARAŞTIRMALARI
2019

Editör
Cengiz BUYAR

BYR
PUBLISHING HOUSE

Editör
Cengiz BUYAR

BYR
PUBLISHING HOUSE

KIRGIZİSTAN ARAŞTIRMALARI

2019

BYR

PUBLISHING HOUSE

UDK 94 (47)
BBK 63.3 (2Ki)
B 90

BUYAR, Cengiz (editör),
B 90 **Kırgızistan Araştırmaları 2019**, Bişkek: 2019, 380 s.

ISBN 978-9967-9140-5-6

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Orta Asya Araştırmaları Merkezi (ORASAM)

bünyesinde hazırlanmış bu kitap Kırgızistan üzerine özgün çalışmaların yer aldığı, tarih, siyaset, ekonomi, eğitim, toplum, medya, edebiyat ve turizm olmak üzere sekiz bölüm olarak tasnif edilmiş on altı çalışmadan oluşmaktadır.

Yazıların bütün sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Dizaynı: Cengiz BUYAR

Kapak Fotoğrafı: Ömer KÜFREVİ

İletişim: cengizbuyar@gmail.com

Published by
BYR PUBLISHING HOUSE

B 0503020911-19

ISBN 978-9967-9140-5-6

UDK 94 (47)

BBK 63.3 (2Ki)

© Cengiz BUYAR, 2019

KIRGIZİSTAN ARAŞTIRMALARI

2019

Editör:

Cengiz BUYAR

İÇİNDEKİLER

Ön Söz 9

1. Bölüm TARİH

1 İpek Yolu Üzerinde Tarihi Bir Şehir: Oş 13
Cengiz BUYAR

2. Bölüm SİYASET

2 Demokratikleşme Aracı Olarak Kırgızistan'da Sivil Toplum
Kuruluşları 45
Ediliya ABDİKADIROVA

3 Kuvvetler Ayrımı İlkesi Çerçevesinde Kırgızistan Anayasası ... 61
M. Bürkan SERBEST

4 Kırgızistan'ın Komşu Ülkelerle Sınır İlişkileri 91
Altınbek COLDOŞOV

5 Kırgızistan'ın Komşu Ülkelerle Su Paylaşımı 105
Upagül RAHMANOVA

6 Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kırgızistan - Türkiye
İlişkilerine Etkileri 119
Ömer Faruk KARAMAN

7 Kırgızistan Dış Politikasında Türk Konseyi/Keneşi'nin Yeri 137
Mustafa BIYIKLI

8 Kırgızistan Örneğinde Sovyetler Birliğinin Dil
Politikalarının Sonuçları 167
Mehmet AYDIN

3. Bölüm EKONOMİ

9 Kırgızistan'da Tüketicilerin Helal Sertifikalı Ürünlere Karşı
Tutumları ve Satın Alma Davranışını Etkileyen Faktörler 179
Azamat MAKSÜDÜNOV

- 10 Kırgızistan'da ve Türkiye'de Faaliyet Gösteren Muhasebe Meslek Mensuplarının UFRS'ye Dönük Bilgi Düzeyleri Ve Uygulamaya Yönelik Beklentileri 205**
Bilal SOLAK

4. Bölüm
EĞİTİM

- 11 Kırgızistan'da Türkiye Türkçesi Öğretimi 221**
Recep YÜRÜMEZ – Anara YÜRÜMEZ

5. Bölüm
TOPLUM

- 12 Kırgızistan'daki Çarpık Kentleşmenin Sosyal Boyutu 237**
Kishimjan ESHENKULOVA

6. Bölüm
MEDYA

- 13 Başlangıçtan Günümüze Kırgız Medyası 257**
Hamza ÇAKIR

- 14 Kırgızistan Sinemasında Cengiz Aytmatov Etkisi 293**
Yusuf YURDİGÜL - Aslı YURDİGÜL

7. Bölüm
EDEBİYAT

- 15 II. Dünya Savaşı ve Savaş Sonrası Dönemde Kırgız Edebiyatı (1941-1959) 319**
Kemal GÖZ

8. Bölüm
TURİZM

- 16 Kırgızistan'da Gastronomi Turizmi 361**
Cemal İNCE – Gülmira SAMATOVA

HAKEM KURULU

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL,
Yeditepe Üniversitesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Anvarbek MOKEYEV,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ayten MEHDİYEVA,
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Genel
Tarih Bölümü

Prof. Dr. Fahri UNAN,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

Prof. Dr. Hakan TAŞ,
Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Prof. Dr. Hamza ÇAKIR,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim
Fakültesi

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ,
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk
Dünyası İşletme Fakültesi

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL,
İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Metin AKSOY,
Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Prof. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN,
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü

Prof. Dr. Mustafa ORÇAN,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sosyoloji Bölüm

Prof. Dr. Orhan Kemal TAVUKÇU,
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü

Prof. Dr. Üçler BULDUK,
Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakül-
tesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ,
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü

Doç. Dr. Bahattin GENÇAL,
Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Feruza CUMANİYAZOVA,
Özbekistan Bilimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü

Doç. Dr. Nevzat TETİK,
İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İşletme Bölümü

Doç. Dr. Tezcan ABASIZ,
Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İktisat Bölümü

Doç. Dr. Süleyman ELİK,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler
Bölümü

Doç. Dr. Yaşar AYYILDIZ,
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü

Doç. Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Cunus GANIYEV,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

Yrd. Doç. Dr. M. Cüneyt ÖZŞAHİN,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler
Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Tolga GÖK,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Turizm ve
Otelcilik Yüksekokulu

Yrd. Doç. Dr. Uğur ÜNAL,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Zuhra ALTIMIŞOVA,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

ÖN SÖZ

Kırgızistan Araştırmaları 2019 kitabı Kırgızistan ile ilgili hususi konular üzerinde yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Çalışma, Kırgızistan'ı çeşitli yönlerden araştırarak ihtiyaç duyulan bilimsel bilginin üretilmesini, yaygınlaştırılmasını ve canlı tutulmasını, Kırgızistan'ın uluslararası arenada güvenilir bilgiler ve kaynaklarla tanınmasını, anlaşılmasını ve literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu çerçevede kitapta, alanında uzman akademisyenler tarafından yapılan 16 çalışma yer almaktadır. Bu çalışmalar 8 bölüm başlığı altında tasnif edilmiştir. *Birinci Bölümde* TÜRKSOY tarafından Türk dünyası başkenti olarak da ilan edilen Oş şehrinin geçmişten günümüze tarihi, sosyo-kültürel yapısı etraflı bir şekilde ele alınmıştır. *İkinci Bölümde* Siyaset başlığı altında sivil toplum kuruluşları, Kırgızistan anayasası, sınır ilişkileri, su paylaşımı meseleleri, Avrasya Ekonomik Birliği, Türk konseyi ve dil politikaları konuları, *Üçüncü Bölümde* Ekonomi başlığı altında son dönemlerde ön plana çıkan helal sertifikalandırma ve muhasebe alanındaki program uygulamaları, *Dördüncü Bölümde* Eğitim başlığı altında Kırgızistan'da Türkiye Türkçesi öğretimi, *Beşinci Bölümde* Kırgızistan'daki çarpık kentleşme, *Altıncı Bölümde* Kırgız medyası, Kırgızistan sinemasında Cengiz Aytmatov etkisi, *Yedinci Bölümde* İkinci Dünya Savaşı sonrası Kırgız edebiyatı ve *Sekizinci Bölümde* Kırgızistan'da gastronomi turizmi konuları ele alınmıştır. Genel olarak bakıldığında her bölümdeki yazılar gerek metodolojik gerek ele alınan konu gerekse konunun ortaya konuluşu bakımından alanına önemli katkılar sağlayacaktır. Orta Asya ve Kırgızistan üzerine araştırma yapan bilim insanlarına yaptıkları araştırmalarda önemli bir kaynak olacaktır.

Kırgızistan üzerine hasredilmiş hususi araştırmaların yer aldığı bu kitap çalışmasının bir gelenek halinde, aynı formatta devam ettirilmesi planlanmaktadır.

Son olarak öncelikle değerli araştırmalar yaparak yazılarıyla kitabın hazırlanmasına yardımcı olan yazarlara, hakem kuruluna, çalışmanın her aşamasında kıymetli yardımları ve destekleri olan herkese teşekkür ediyorum.

Doç. Dr. Cengiz BUYAR
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Bişkek

1. Bölüm

TARİH

İPEK YOLU ÜZERİNDE TARİHİ BİR ŞEHİR: OŞ*

Cengiz BUYAR**

Giriş

2000 yılında Kırgızistan'ın ikinci başkenti olarak kabul edilen Oş şehri, aynı zamanda Türkistan bölgesinin en eski şehirlerinden biridir. Kırgızistan'ın güneybatısında, Fergana vadisinin güneydoğusunda bulunan ve 280 bin civarındaki nüfusu ile Oş, Kırgızistan'ın ikinci büyük şehridir. Aynı zamanda Oş bölgesinin de idarî yönetim merkezidir. Şehrin alanının denizden yüksekliği 870-1100 m arasındadır. Şehrin ortasından birçok tarihî kaynakta çok güzel tasvirlerle konu olan Ak Buura ırmağı akar. Oş şehri batısında Özbekistan ile sınırdır. Şehrin merkezinden 10 km doğuda Özbekistan sınır kapısı olan Dostuk bulunmaktadır. Şehir düz ve yeşil bir alana kurulmuş olup üç tarafından dağlarla çevrilidir.

* 36. TÜRKSOY Daimi Konseyi Dönem Toplantısı'nda Oş şehrinin, 2019 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti olmasına karar verilmiştir. Türk Dünyası Kültür Başkenti projesi TÜRKSOY'un 2010 yılındaki 10. toplantısında kabul edilip uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede TÜRKSOY tarafından Türk Dünyasından bir şehir Türk Dünyası Kültür Başkenti olarak ilan edilecek ve orada sosyal, kültürel programlar gerçekleştirilecektir. Proje ilk olarak 2012 yılında uygulanmaya konulmuş olup 2012 yılı Astana (Kazakistan) Türk dünyası kültür başkenti olarak ilan edilmiştir. Daha sonra 2013 yılı Eskişehir (Türkiye), 2014 yılı Kazan (Tataristan), 2015 yılı Merv (Türkmenistan), 2016 yılı Şeki (Azerbaycan), 2017 yılı Türkistan (Kazakistan), 2018 yılı Kastamonu (Türkiye), 2019 yılı Oş (Kırgızistan), 2020 yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti olarak da Hive (Özbekistan) ilan edilmiştir.

** Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek, Kırgızistan. cengiz.buyar@manas.edu.kg

Şehrin tarihi, yazılı kaynaklara göre yaklaşık bin yıl öncesine götürülmekle birlikte arkeolojik buluntulara göre şehrin en eski tarihi 3 bin yıl öncesine kadar tarihlendirilmektedir.

Oş, İpek Yolu üzerinde stratejik konuma sahiptir. Doğu Türkistan ile Batı Türkistan arasındaki bir bağlantı noktası konumundadır. Hemen doğusunda Doğu Türkistan'ın en önemli şehirlerinden biri olan Kaşgar bulunmaktadır. Şehir batıya doğru Fergana vadisi boyunca da Türkistan'ın kadim yerleşik kültür bölgesi olan Maveraynnehir'deki şehirlere açılmaktadır. Stratejik konumu dolayısıyla tarihte hep canlı bir şehir hayatı olmuştur. Oş tarihinde Çin'den, Hindistan'dan, Rusya'dan, Avrupa'dan gelip giden kervanların uğrak noktalarından da biridir. Günümüzde şehirde Özbek, Türk, Uygur, Tatarlardan başka, Rus, Kore gibi çeşitli etnik gruplara mensup topluluklar da yaşamaktadır. Ülkenin kuzeyine göre Oş'ta kışlar daha ılık, yazlar ise daha sıcak geçer.

Oş Şehrinin Genel Görünümü (Foto: Cengiz Buyar)

1. Oş Adı

Oş adıyla ilgili olarak günümüze ulaşan bilgiler daha ziyade efsanelere, halk hikâyelerine dayanmaktadır. Şehrin adı ve kurulmasıyla ilgili olarak çeşitli efsaneler günümüze kadar ulaşmıştır. Şehrin Büyük İskender ve hatta Süleyman Peygamber döneminden beri var olduğu da

efsanevî bir şekilde anlatılmaktadır. Bir efsaneye göre Sultan Süleyman, ordusuyla birlikte sefere çıkar. Ordunun önünde de sabana koşmuş bir çift öküz gider. Günlerce yol aldıktan sonra karşısına düz bir vadinin ortasında yükselmiş dağların olduğu bir alan çıkar. Burası hoşuna gider ve burada konaklamak ister. Sultan Süleyman durmaları için etrafına *yeter, tamam* anlamında *Hoş* diye seslenir. Böylece buranın adı zaman içerisinde Hoş, Huş, Uş, Oş şeklinde adlandırılabilir ve insanlar buraya yerleşmeye başlarlar¹. Oş şehri ve adıyla ilgili olarak en çok anlatılan kısa efsane ya da halk hikâyesi bu şekildedir. Bununla birlikte buna benzer çok sayıda halk hikâyesi ve etimolojisi de mevcuttur.

Orenburg'da Türkçe olarak yayınlanan *Vakt* gazetesinde 1913 yılında Oş'un kuruluşu ile ilgili yukarıda anlatılana benzeyen bir hikâye yayımlanmıştır. Gazetede yazı şu şekildedir: "Fergana vadisinin doğu tarafında, kuruluşu ile ilgili efsaneler anlatılan Oş şehri bulunmaktadır. Daha önceleri şehrin kurulduğu alanda tarlalar bulunuyordu. Bir gün çift sürerken hastalanan öküz yere yatar ve bir daha kalkamaz. Sahibi ise onu kaldırmak için çabalar ve *hoş, hoş* diye bağırır. Buradan hareketle de bu bölge Oş adını almıştır. (Türk dilli kabilelerin çobanları büyük baş hayvanları sürerken hoş hoş şeklinde bağırırlar)²."

Oş şehrinin adıyla ilgili bir diğer görüş ise şehrin tarihî gelişim sürecinde burada yaşayan farklı dinlere mensup topluluklardan hareketle ortaya konmaktadır. Oş şehrinin bilhassa Süleyman Dağı ve eteklerinin çok eski dönemlerden beri dinî kült ve ritüel alanlarından biri olduğu yapılan kazılardan anlaşılmaktadır. Bu kazılarda İran'da M.Ö. 6. yüzyıldan M.S. 7. yüzyıla kadar hâkim olan Pers imparatorluklarının dini olan Zerdüştlüğe yani Zoroaster'e (Pehlevice Zarduşt, Farsça Behdin, Yunanca Zarathustra) dair de ritüel alanları tespit edildiği ifade edilmektedir. Bu dinde ateş kutsal sayılıp ibadetler ateşe dönülerek yapılmaktadır. Ateşin ışığı yani *uştra*'nın, tanrının ışığı ve irfanı olduğuna inanılırdı. Dolayısıyla Oş şehrinin de, bu dinin terminolojik adlandırmalarından olan *uş* pırıldamak, *uştra* tanrının ışığı, *ohşo* ateş, su kültü tapmağı anla-

¹ V. Galitskiy – V. Ploskih, *Starinniy Oş*, Frunze 1987, s. 7.

² Ahilulla Hayrilulla Oğlu, "Gorod Oş i Taht Sulayman", *Prilojeniye k gazete Vakt*, No: 1264, Orenburg 1913.

mındaki terimlerden hareketle adlandırılmış olabileceği ile ilgili görüşler de öne sürülmektedir³.

Bunların yanı sıra son olarak da M.Ö. 4-3. yüzyıllara ait İskit kavimlerinden hayvancılıkla uğraşan *Uş* adlı bir boyun burada yaşadığı ve *Oş*'un adının da onlardan kaldığı şeklinde de bir görüş bulunmaktadır⁴.

2. *Oş*'un Tarihi

Oş, Türkistan coğrafyasının ve İpek Yolu üzerindeki en önemli ve en eski şehirlerden biridir. İstahri, Makdisi gibi Müslüman coğrafyacıların verdikleri bilgilere göre Ortaçağda Fergana vadisinin üçüncü büyük şehridir⁵.

Şehrinin milattan önceki tarihi ile ilgili bilgiler 1940'larda bölgede yapılan geniş kapsamlı arkeolojik kazılar neticesinde ortaya konmuştur. Bu kazıları Leningrad Devlet Üniversitesi'nden Aleksandr Natanoviç Bernştam⁶ yönetmiş olup P. N. Kojemyanko, Yu. D. Baruzdin, A. İ. Poşko gibi arkeologlar da bölgede çalışmalar yapmışlardır⁷.

1976 yılında *Oş* şehrinin ortasında bulunan Süleyman Dağı (Sulayman Too) yamaçlarında yapılan kazılarda Milattan önce iki bin yıllarına tarihlendirilen arkeolojik malzemeler bulunmuştur. Bu buluntuların özelliklerinden ve tarihlendirilmelerinden hareketle bugünkü şehrin bulunduğu alanda 3 bin yıl öncesinde yerleşim alanlarının bulunduğu dair tezler ortaya konmuştur. 1976 yılı kazılarındaki en önemli keşifleri *Oş* Tarih Kültür Müzesi arkeologlarından Yelena Vasilevna Durujinina yapmıştır. Bu kazılarda Süleyman Dağının yamaçlarında Eskiçağlara ait yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir. Buradaki yerleşim yerinin 3000 yıl öncesine ait olduğu tezini de ilk defa Yelena Vasilevna öne sürmüştür. Bu çalışmaların ardından 1950'li yıllardan itibaren Fergana araştırmaları çerçevesinde Kara Su bölgesinde kazılar yapan SSCB Bilimler Akade-

³ <http://www.foto.kg/galereya/page,1,379,726-gora-sulayman-too-gorod-osh.html>

⁴ T. Aydaşev, *Gorod Oş*, Frunze 1968, s. 26.

⁵ T. Aydaşev, *Gorod Oş*, s. 26; V. Galitskiy – V. Ploskih, *Starinniy Oş*, s. 3.

⁶ A. N. Bernştam hakkında geniş bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, "Türk Tarihi Araştırmacısı Olarak A. N. Bernştam ve Eserleri", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, Bişkek 2016, s. 186 – 218.

⁷ Bu kazıyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Yu. A. Zadneprovskiy, *Oşskoye poseleniye k istorii fergani v epohu pozdney bronzi*, Bişkek 1997. <http://www.foto.kg/istoricheskaya-spravka/2322-istoriya-sozdaniya-osh.html>

misi Arkeoloji Enstitüsü Leningrad Bölümü'nden Yuriy Aleksandr Zadneprovskiy de ekibiyle birlikte buraya gelmiş ve kazılar yapmıştır. 1976 yılı kazılarında bulunan önemli arkeolojik malzemelerin ardından bölgeye bilim insanlarının ilgisi artmıştır. 1978 yılından itibaren 7 sezonda, 9 farklı döneme ait yerlerde kazılar yapılmıştır. 1978 yılından itibaren Zadneprovskiy'in başkanlığında yapılan kazılar neticesinde buradaki yerleşim yerlerinin 3 bin yıl öncesine ait olduğu ortaya konmuştur⁸. Süleyman Dağı çevresi ve eteklerine doğru teras tipi yapıların kurulduğu görülmüştür. Bölgede çok sayıda kazı ve önemli bilimsel keşifler yapılmıştır. Bu keşifler neticesinde Oş'un eskiçağdaki tarihi anaçizgileriyle 3 döneme ayrılmıştır.

1. dönem, Süleyman Dağı, Oş şehri ve Fergana vadisinde ziraat ile uğraşan ilk yerleşimcilerin olduğu Geç Bronz dönemini kapsar. Bu dönem Fergana vadisinde oluşan *Çust Kültürü* olarak adlandırılan dönemdir. Oş vadisinde bu kültür dönemine ait 30'dan fazla kültür bölgesi tespit edilmiştir. Bununla birlikte Süleyman dağının eteklerindeki yerleşim alanları basamaklar veya teraslar halinde aşağı doğru şekillenmektedir. Araştırmalarda dağın güney tarafında bu tarzda 15 basamak şeklinde kurulmuş yerleşim yeri tespit edilmiştir. Tarih öncesi dönemlerdeki ilk yerleşimin Süleyman dağı ve eteklerinden bugünkü şehrin merkezi ve çevresine doğru genişlediği de tespit edilmiştir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar neticesinde bu dönemlere ait 15 bine yakın değişik kalıntı bulunmuştur⁹.

2. dönem, erken demir dönemidir. Yu. Zadneprovskiy tarafından Oş'un güneyindeki Özgör-2 ve batısındaki Toloykon kurganlarında yapılan kazılar neticesinde bu döneme ait el üretimi çömlekler, bronz takılar, boncuklar demir aletler, demir ok uçları, kaplar, günlük kullanım eşyaları bulunmuş olup bunlar M.Ö. 7. - 4. yüzyıllara tarihlendirilmektedir¹⁰.

3. dönem ise *Şurbaşat kültürünün* yaygınlaştığı Oş ve çevresinde yoğun bir şekilde yerleşimin olduğu ve tarımcılığın yapıldığı dönemdir. Bu dönemle ilgili olarak Mirzalim Tepe, Çayan Tepe, Bilavur Tepe, Ooz Tepe, Hacambet Tepe'de yapılan kazılar neticesinde bu dönemi aydınla-

⁸ <http://www.foto.kg/istoricheskaya-spravka/2322-istoriya-sozdaniya-osha.html>

⁹ A.g.y.

¹⁰ A.g.y.

tan önemli bulgular elde edilmiştir. Bu dönem bilim insanları tarafından genel olarak *Şurbaşat kültürü* dönemi olarak da adlandırılmaktadır¹¹.

M.Ö. 4.-3. yüzyıllarda Kırgızistan'ın güneyinde tarım ve hayvancılıkla uğraşan İskit kavimlerinin yaşadıkları da bilinmektedir¹².

3. VIII. Yüzyıldan Sonra Oş'un Tarihi

Oş'un daha açık olarak takip edilen tarihi 9.-10. yüzyıldan itibaren başlamaktadır. Bu yüzyıllara ait Arapça ve Farsça yazılı kaynaklarda ilk defa Oş ve çevresi ile ilgili geniş bilgiler verilir. *Hudûd el-âlem* (982) ve İbn Havkal'ın¹³ (öl. 988 ?) *Sûrat el-arz* eseri bu kaynakların başında gelir.

Hudûd el-âlem'de "Diğer bir nehir Ösh'tır. Aynı dağdan çıkıp Uş ve Uraşt (Uraşt) arasından geçer ve Uzkend nehrine dökülür." şeklinde bir bilgi geçmektedir¹⁴. İdrisî'nin *Nüzhet el-müşâtâk fi ihtirâk el-âfâk* adlı eserinde ise "Uş (Uç) şehri Tibet Türklerine komşu bir dağa bitişiktir. Bu şehir halkının bu dağ üzerinde Türklere karşı gözetleme yeri vardır. Buradaki askerler halkın mallarını ve evlerini korurlar. Uş şehrinde Fergana'nın en doğusundaki Türklere komşu Özkend şehrine bir merhalelik mesafe bulunur. Özkend insanlarla mamur büyük bir şehirdir¹⁵." şeklinde daha geniş bir bilgi verilir. Buradan anladığımız kadarıyla Oş şehrinin Süleyman Dağı'nın eteklerinde yerleşik bulunduğu ve dağın tepesinde de bir gözetleme kulesi veya muhkem bir yapının olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Havkal, *Sûrat el-arz* adlı eserinde "Kuba'dan sonra büyüklük bakımından Oş gelmektedir. Oş'un dış kalesi ve iç kalesi bulunmaktadır, her ikisi de zarar görmemiş durumdadır. İç kalede hanın sarayı ve zindan bulunmaktadır. Şehrin hemen yanında Rabat vardır ve bunun etrafında surlar bulunmaktadır. Bu surlar dağlara kadar uzanmaktadır. Bu dağda Türkleri gözetleme kuleleri bulunmaktadır. Şehrin Darvaza-i Kûh

¹¹ <http://www.foto.kg/istoricheskaya-spravka/2322-istoriya-sozdaniya-osha.html>; Bu dönemlerle ilgili geniş bilgi için bkz.: V. Galitskiy – V. Ploskih, *Starinniy Oş*, s. 8-14.

¹² T. Aydaşev, *Gorod Oş*, s. 25.

¹³ İbn Havkal için bkz.: Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", TDVİA, Cilt: 20, İstanbul 1999, s. 34-35.

¹⁴ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, Ankara 2001, s. 59.

¹⁵ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 97.

(Dağ Kapısı), Darvaza-i Âb (Irmak ya da Su Kapısı), Darvaza-i Muğkede adlı üç giriş kapısı vardır. Bu kapılar müstahkemdir. Özkend şehri Fergana'nın *Dâr el-Küfr'e* (inançsızlara) komşu olup Oş'un üçte ikisi kadardır.¹⁶ şeklinde geniş bir bilgi vermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere Oş, 10. yüzyılda Fergana vadisindeki en büyük şehirlerden biri olarak anılır. Şehrin duvarlarla çevrili bir merkezinin, hangâh ve kalenin de olduğu belirtilmektedir. Şehrin etrafı yine surlarla çevrili olup bu surların Süleyman dağına kadar uzandığı ifade edilmektedir. Dağın tepesinde gözetleme kulesi bulunmaktadır. Şehrin üç tane de giriş kapısı vardır.

Şehrin daha ziyade Ak Buura ırmağının sol tarafında yer aldığı bununla birlikte 10.-12. yüzyılda sağ tarafında da yerleşim yerlerinin bulunduğu kazılar neticesinde tespit edilmiştir. Ayrıca Karahanlılara ait olup 1002-1003 yıllarında şehirde para basan darphanelerin olduğu da tespit edilmiştir. Gerek arkeolojik buluntular gerekse yazılı kaynakların verdiği bilgilerden hareketle 10.-12. yüzyıllarda Oş'un ekonomik, ticaret ve kültürel bakımdan hayli geliştiği anlaşılmaktadır.

Önce Göktürklerin (552-744), Samanilerin (875-999) sonra Karahanlıların (840-1212) hâkimiyetine giren şehri, 1141 yılında Karahıtaylar, 1210 yılında da Harzemşahlar ele geçirirler. 1220 yılında Moğol orduları burayı alır ve bölge Çağatay Ulusu'nun hâkimiyetinde kalır. Şehir 1380'de Timur İmparatorluğunun sınırları içerisine dâhil olur¹⁷. 17. yüzyılda ise bir müddet Cungar Hanlığı'nın (1635-1758) hâkimiyeti altında kalmıştır.

İslam kaynaklarından, Göktürklerin son döneminde İslam ordularının Maverâünnehir'e geldiği, Oş bölgesinin Türkler ile İslam ordusu arasında sınır olduğu anlaşılmaktadır. 9. yüzyıldan itibaren bölgenin en güçlü devleti olan Samaniler, Oş bölgesini hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu dönemin kaynaklarında Oş, bölgenin üçüncü büyük şehri olarak anılmaktadır. Orta Asya'da Türk-İslam kültürünün en parlak dönemlerinden biri Karahanlılar dönemi olmuştur. Özgön'ün Karahanlıların kışlık başkenti olmasına bağlı olarak Oş da hayli gelişmiştir. Oş 990-1013

¹⁶ <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Haukal/text.phtml?id=12677>; Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 175, s. 245.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz.: A. İ. Kılıçev, "V sostave vladanii Çingizidov i Timurov", *Oş 3000*, Editör: A. Saliyev, Bişkek, 2000, s. 60-66; V. Galitskiy – V. Ploskih, "V sostave vladanii Çingizidov i Timurov", *Oş 3000*, s. 66-73.

yılları arasında Karahanlı sülalesine mensup İlek Han Nasr ibn Ali ve daha sonra da Ahmed ibn Veli'nin yönetimine verilmiştir¹⁸. Oş'da kurulan darphaneden, ekonomik ve kültürel ilişkilerden hareketle Karahanlılar döneminde şehrinin hayli geliştiği anlaşılmaktadır.

Timur'un torunlarından ve Babür Devletinin kurucusu Babür (1483-1530), meşhur eseri Babürnâme'de, "Oş (Uş), Andican'ın güney doğusundadır. Doğuya doğru dört yığaç (yaklaşık 24 km) mesafededir. Havası güzel ve akar suları boldur. Baharı çok iyi olur. Oş'un iyiliğine dair birçok rivayet vardır. Kurganı'nın güney doğusunda, şekli mütenasip olan bir dağ bulunmaktadır. Bera-Kûh ismini taşıyan bu dağın tepesinde, Sultan Mahmud Han bir köşk yaptırmıştır. Bu köşkten biraz aşağıda ve bu dağın çıkıntılı ve dik bir yerinde, 902 (1496-1497) senesinde, ben de bir ayvanlı köşk yaptırđım. Gerçi o köşk bundan yüksek ise de, benimki daha güzel bir mevkidedir. Bütün şehir ve mahalleler ayak altındadır. Andican suyu, Oş mahallelerinin içerisinden geçerek, Andican'a gider. Bu suyun iki tarafı bağlıktır ve bütün bağlar suya müteveccihdir. Menekşesi pek lâtiftir. Akar suları vardır. Baharı çok güzel olur; birçok lâle ve güller açar. Bera-Kûh dağının eteğinde, nehir ile bağların arasında, Cevza adlı bir cami bulunmaktadır. Dağ tarafından büyük bir nehir akar. Bu caminin dış avlusu biraz meyilli, yoncalı, her tarafı gölgeli ve safalı bir meydandır. Her gelen misafir ve yolcu burada dinlenir. Oş avamının tuhaf bir âdeti vardır. Eğer bir kimse burada uykuya dalarsa o nehirden su alıp üzerine dökerler. Ömer Şeyh Mırza'nın son zamanlarında, bu dağda kızıl ile ak dalgalı bir taş meydana çıktı. Bıçak sapı, kemer ve diğer bazı şeylerin imâli için kullanılan, çok güzel bir taştır. Fergana vilâyetinde Oş kadar safalı ve havadâr bir kasaba yoktur¹⁹." şeklinde Oş şehrinin güzelliklerinden övgüyle bahsetmektedir. Günümüzde Süleyman Dağı'nın tepesindeki tarihî yapıya bu tarihî bilgilerden hareketle *Babür Evi* denilmektedir.

¹⁸ Omurkul Karayev, "Vo vremena Karahanidskogo kaganata", *Oş 3000*, s. 51.

¹⁹ *Baburnâme (Baburun Hatıratı) I*, Hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat, MEB Yay., İstanbul 1970, s. 4-5.

1680'li yıllarda Galdan Boşoktu'nun başında bulunduğu Cungar ordusu 1683, 1684 ve 1685 yıllarında Fergana vadisi ve Oş üzerine seferler düzenlemiştir²⁰, bölgeyi bir müddet ellerinde tutmuşlardır.

Daha sonra Oş, Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) hâkimiyetine girer. Hanlık döneminde Oş, bölgenin en gelişmiş şehirlerinden biri olur. 1876'da Rus İmparatorluğu'nun Hokand Hanlığı'nı ele geçirmesiyle birlikte Oş'da Rus hâkimiyeti dönemi başlar. Şehir, Fergana Bölgesi Oş kazasının merkezi yapılıdır.

Ruslar Türkistan'ı işgal ettikten sonra bölgede, farklı adlarla siyasî-idarî yönetimler kurmuşlardır. Oş da bu idarî yapılar içerisindeki bir şehir olmuştur. 1918 yılında *Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* içerisinde yer alır. Daha sonra bu siyasî, idarî, coğrafi yapılanma bugünkü Kırgızistan sınırlarını kapsayacak şekilde yeniden düzenlenir. Yeni yapılanma 14 Ekim 1924 tarihinde *Kara Kırgız Özerk Bölgesi* şeklinde oluşturulur. İlerleyen süreçte, 25 Mayıs 1925 tarihinde *Kırgız Özerk Bölgesi*, 1 Şubat 1926'da da *Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*, 5 Aralık 1936 tarihinde de *Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* olarak adlandırılmış ve statü değişiklikleri yapılmıştır. Bu yapılanmalar içerisinde Oş şehri 1939 yılından itibaren Oş Bölgesinin de merkezi olmuş ve günümüze kadar böyle kalmıştır.

Kurmancan Datka ve Alimbek Datka Türbesi
(Foto: Cengiz Buyar)

²⁰ T. Cumanaliyev, "Oş v pozdnem srednevekovye", *Oş 3000*, s. 74-76.

Oş şehri tarihi eserleri, doğal güzellikleri ve manevî havasıyla geçmişten günümüze hep çekim merkezi olagelmıştır. Şehrin tarihi dokusu kadar manevi dokusu da önemlidir. Şehir bölge halkı tarafından âdeta bir dinî ziyaretgâh merkezi olarak görülmektedir. UNESCO Dünya Mirası içerisinde yer alan Süleyman Dağı ve etrafı günümüzde bile kutsal bir alan olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca şehirde birçok tarihi şahsiyetin de türbesi bulunmaktadır. Bunların başında, Oş'un tarihi mezarlıklarından biri olan Sarı Mezar'daki (Ser-i Mezar = Mezarbaşı / Başmezarlık) Selâhaddin Sâhib (Selâhaddin bin Mevlânâ Sirâceddin / Selâhaddin Sâkıb b. Sirâceddin Ūşî, 1838/1843?-1910)²¹, Kurmancan Datka (1811-1907) ve Alımbek Datka (1799-1862) türbeleri gelmektedir.

Selahâddin Sâhib (Selâhaddin bin Mevlânâ Sirâceddin) Türbesi
(Foto: Cengiz Buyar)

Oş ve çevresi bilhassa tarım ürünleri ve doğal kaynaklar bakımından zengin bir bölgedir. Bölgede her türlü tarım ürünü ve pamuk yetişmektedir. Ayrıca ipek üretimi de yapılmakta idi. Sovyetler Birliği döneminde burada irili ufaklı çok sayıda fabrika kurularak şehir ve çevresi endüstriyel bir bölgeye dönüştürülmüştür. Bu dönemde pamuk işleme, tuğla, gıda, ayakkabı fabrikaları, makine imalathaneleri, metal işleme sanayinin kurulması, şehrin ve çevresinin tarihî gelişimini hayli ilerletmiştir.

²¹ Necdet Tosun, "Selâhaddin Sâkıb", *TDV İA*, EK-2, İstanbul 2016, s. 498.

4. Oş Şehrinin 3000. Yılı ve Kutlamaları

A. Yu. Zadneprovskiy'in yaptığı kazılar neticesinde, Oş şehrinin tarihini 3000 yıl olarak ortaya koymasına bağlı olarak 2000 yılında Oş şehrinin tarihinin 3 bin yıllığının kutlanmasıyla ilgili karar çıkartılmıştır. Ekim ayında Cumhurbaşkanlığının himayesinde Oş şehrinin 3000. yılı kutlamaları yapılmıştır. Bundan sonraki her yıl 5 Ekim tarihinde kutlamalar devam etmektedir. 11 Temmuz 2003 tarihinde çıkarılan kanunla Oş özel statülü şehir konumuna yükseltilmiştir. 12 Aralık 2013 tarihinde çıkartılan *Oş Şehrinin Statüsü* adlı kanunla da Oş şehrinin statüsü ve idarî yönetim yapısı yeniden şekillendirilmiştir²².

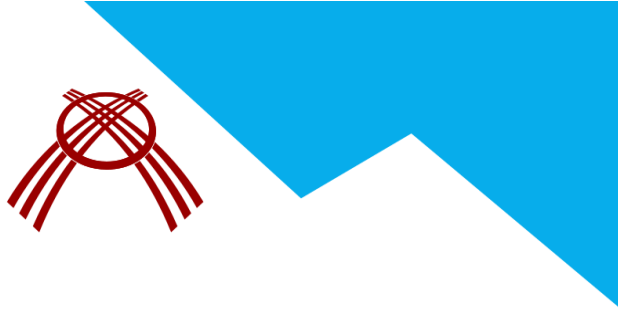
Kırgızistan Milli Bankası'nın Oş'un 3 Bininci Yılı Kutlamaları Dolayısıyla Bastırdığı 100 somluk Altın Para. (www.nbkr.kg)

5. Oş Şehrinin Bayrak ve Arması

12 Aralık 2013 tarihinde çıkartılan *Oş Şehrinin Statüsü* adlı kanunla, Oş şehir meclisinin onayladığı bir bayrak ve armaya sahip olmasına izin verilmiştir. Bu çerçevede hazırlanan Oş şehrinin bayrağının 25.10.2011 tarihinde tanıtımı yapılmıştır. Bayrak mavi ve beyaz zemin renklerinden oluşmaktadır. Mavi göğü, beyaz renkle oluşturulan figür ise Sülayman dağını temsil etmektedir. Bayrağın sol üst kısmında ise *boz üyün* (genelde ak keçeden yapılan çadır), tündük olarak adlandırılan çatı kısmının çizimi yer almaktadır. Bayrak üzerindeki mavi rengin gayret ve

²² Bkz: Zakon Kırgızskoy Respubliki. O Statusa goroda Oş. Ot 12 dekabrya 2013 goda № 219. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205093>. 2017 yılında bu kanuna bir takım ilaveler yapılmıştır.

özgürlüğü, beyaz rengin de olgunluk ve adaleti temsil ettiği de ifade edilmiştir.

Oş Şehrinin Bayrağı

Oş şehrinin arması mavi iki yuvarlak halka içerisinde geleneksel Kırgız motifleri bunun iç kısmında ise yine iki mavi halka yer almaktadır. Armanın alt kısmında Kiril harfleriyle şehrin adı yazmaktadır. İç kısımda Taht-ı Süleyman olarak da adlandırılan Süleyman Dağı'nın üstünden doğan altın renkli güneş ve etrafa yayılmış ışıkları, mavi renkten oluşan Süleyman Dağı'nın silüeti, vadi ve Oş şehrinin içerisinden geçen Akbura ırmağı yer almaktadır. Armada temel olarak beyaz zemin üzerine mavi renkli temsiller hâkim olup Oş'un bayrağı ile bütünlük arz etmektedir.

Oş Şehrinin Yeni Arması

Oş şehrinin ilk arması Çarlık Rusya döneminde hazırlanmış olup 22 Ekim 1908 tarihinde K No: 31079 sayılı yazı ile onaylanmıştır. Çarlık döneminde bir şehrin armasının olması, o şehrin ve ona bağlı olan çevre bölgelerin yönetim sisteminin düzenli bir hale geldiğini, stratejik açıdan önemli olduğunu ve bölgedeki devlet hâkimiyetini gösteriyordu.

Oş şehrinin armasının en üst kısmında kale duvarı şeklinde resmedilmiş üç uçlu bir taç bulunmaktadır. Armayı çevreleyen siyah bant üzerinde üzüm salkımları ve yapraklar bulunmaktadır. Bu da Oş ve genel olarak Fergana vadisinin meşhur üzümlerini temsil etmektedir. Armanın beyaz zemini üzerinde hilâl ay, onun hemen sol üst kenarında üstte iki ipek böceği, ortada mavi fon üzerine siyah noktalı bir bant ve alt kısmında da yine bir ipek böceğinden oluşan Fergana bölgesi arması, hilâl ayın alt kısmında dağlar ve dağların da altında iki boğa kafası bulunmaktadır. Armadaki hilâl Müslümanları, onun altındaki dağlar Süleyman Dağını ve bölgenin dağlık yapısını, altta bulunan iki boğa başı da hayvancılığı temsil etmektedir. Armada bulunan öğelerin bölgenin etnik, ekonomik ve doğal yapısından hareketle hazırlandığı görülmektedir. Çünkü Fergana vadisinde ipek böceği ve pamuk üretimi yapılmakta olup hayvancılık ise en eski zamanlardan beri önemli bir ekonomik uğraştır. Bunun yanında bölgede her çeşit sebze ve meyve de bol miktarda yetişmektedir. Yine bölgenin etrafı yüksek dağlarla çevrilidir.

Oş Şehrinin ve Fergana Bölgesinin Tarihi Armaları

6. Sulayman Too yani Süleyman Dağı

Sulayman Too yani Süleyman Dağı Oş şehrinin merkezinde yükselen, şehrin en önemli tarihî yerlerinden ve tabii güzelliklerindedir. Dağ *Taht-ı Sulayman* ve 16. yüzyıl kaynaklarında da *Bera-Kûh* olarak da adlandırılmaktadır. Dağ, Oş şehrinin en önemli sembollerinden de biridir. Dağın kuzey ve güney taraflarında, dağın zirvesine ulaşan patika yollar mevcuttur. Denizden yüksekliği 1175 metre olup şehirden yüksekliği ise 175 metredir. Dağın üst kısımlarının boydan boya uzunluğu 2 km olup Keklik Uçar, Ruşan Too, Eer Too, Şor Too, Buraa Too şeklinde adlandırılan 5 tepesi ve tepelerin eteklerinde 7 mağara bulunmaktadır.

Dağın kayalardan oluşan yamaçlarında milattan önceki dönemlerden, bilhassa bronz çağından kalma çok sayıda petroglif yani kayaüstü resim bulunmaktadır. E. V. Drujinina ve Yu. A. Zadneprovskiy tarafından yapılan kazılarda Süleyman Dağının eteklerinde yerleşim alanları olduğu tespit edilmiştir. Bu yerleşim yerlerindeki arkeolojik malzemelerden hareketle bölgede insan yaşamının başlangıç tarihi, milattan önce bininci yıllar olarak tarihlendirilmiştir²³.

Süleyman Dağı ve etrafı eskiçağlardan beri âdeta bir ruhanî, tarihî, kültürel kompleks şeklindedir. Bölgede yapılan kazılarda burada Budizm, Nesturilik, Zerdüşlük vb. inançlara ait arkeolojik malzemeler ve petroglifler bulunmuştur²⁴. Bölgede 10. yüzyıldan itibaren Karahanlılarla birlikte İslam'ın yaygınlaşmasıyla Süleyman dağı ve etrafında İslamî eserler yapılmaya başlanmıştır. Bu eserlerden bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Dağın eteklerinde İslamî döneme ait çok sayıda tarihî cami, türbe ve bina bulunmaktadır. Bunların başında dağın kuzey tarafındaki tırmanış yolunun yanındaki Ravat Abdullah Cami, güney eteğinde bulunan Asaf ibn Burhiya Türbesi gelir. Dağ ve çevresi, bölge halkının çok eski zamanlardan beri kutsal gördüğü, koruduğu bir alandır. Bu alan günümüzde de kutsal bir mekân olarak kabul görmekte ve ziyaret edilmektedir. Sovyet dönemindeki baskılar neticesinde Hac ibadetinin gerçekleştirilememesi neticesinde Türkistan bölgesindeki Süleyman Dağı,

²³ B. Amanbaeva-E. Devlet, "O Sulayman-Gore", Oş 3000, Bişkek, 2000, s. 24; Daha geniş bilgi için bkz.: Yu. A. Zadneprovskiy, *Oşskoye poseleniye k istorii fergani v epohu pozdney bronzy*, Bişkek 1997.

²⁴ B. Amanbaeva-E. Devlet, a.g.m., s. 24-32.

Hoca Ahmed Yesevî Türbesi gibi bazı mekânlara ikinci Mekke şeklinde bir anlam atfedilmiştir. Buraları ziyaret edenlerin Hac ibadetlerini yerine getirdiğine inanılmıştır. Bu inanç günümüzde de devam etmektedir.

Süleyman dağının tepesinde bulunan Babür Evi'nin güney tarafında çocuğu olmayan kadınların kaydıkları zaman çocuklarının olacağına inanılan ve üzerine uzanılarak kayılan *Beşik Ene* ya da *Beşiktaş* olarak adlandırılan bir kaya vardır. Dağın doğu tarafındaki dik patikadan yürüyerek buraya çıkıp burada kayan kadınların çocuğunun olacağına inanılır.

Beşiktaş'ta Kayarak Çocuk Sahibi Olmayı Dileyen Kadınlar (Foto: Cengiz Buyar)

Dağın doğu tarafındaki yapı 15. yüzyılda kurulmuş olup daha sonra mescide çevrilmiştir. Babür'ün emri ile kurulduğu rivayet edilmektedir. Babür de günlüğünde böyle bir yapıdan bahsetmektedir. Ayrıca burada başka yapıların olduğunu da ifade etmektedir. Bölge halkı, Hz. Süleyman'ın buraya gelip ibadet ettiği ve bu yapının tabanını teşkil eden kayalardaki el ve diz izlerine benzer oyukların da bu ibadet esnasında oluştuğu ve ona ait olduğu ile ilgili efsaneler anlatmaktadır.

Bu küçük yapı Sovyetler Birliğinin ilk döneminde yıkılmış daha sonra yeniden inşa edilmiştir. Bugün *Babür Evi* de denilen bu küçük ve tek odalı yapıda burayı ziyaret edenler namaz kılmakta, burada bulunan hocaya Kuran okutup çeşitli istekleri için dua ettirmekte bunun karşılığında da hocaya bir miktar para vermektedirler.

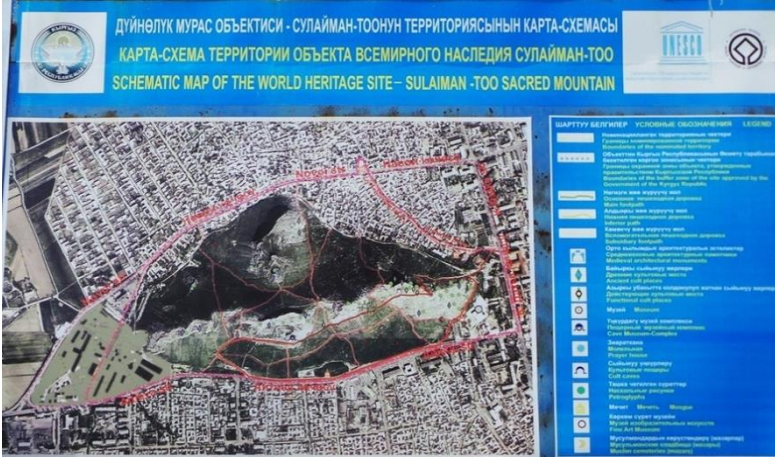
Taht-ı Süleyman Olarak Adlandırılan Süleyman Dağının Tepesindeki Babür Evi ve Şehrin Genel Görünümü (Foto: Cengiz Buyar)

Süleyman Dağı'nın tepesinden mükemmel bir panoramik görüntü ile Oş şehrinin her yanı görülebilir. Yine dağın yamacındaki müzede tarihî ve etnografik çok sayıda obje bulunmaktadır. Burada Kırgız tarihinin gelişim etapları tarihi objelerle ortaya konmaktadır.

Süleyman Dağındaki Müze'nin Çıkış Kapısı
(Foto: Cengiz Buyar)

Süleyman Dağı ve çevresi 2009 yılında Kırgızistan'dan UNESCO dünya tarih-kültür mirasına giren ilk yerdir. Dağın hemen doğu eteğinde *Sulayman Too Ulusal Tarihî-Arkolojik Müze Kompleksi* bulunmaktadır.

Süleyman Dağı'nın UNESCO Dünya Mirasına Kabul Edilen Alanının Haritası

7. Oş Pazarı ve Ticaret

Dünyanın en eski ve büyük ticaret yolu olan İpek Yolu üzerinde bulunan Oş'ta ticaret en eski dönemlerden beri hayli gelişmiştir. Şehir ve çevresinde çok sayıda pazar bununla birlikte tarihî kervansaray kalıntıları da bulunmaktadır. Bugün şehrin en eski ve faâl pazarı olan Oş pazarı Ak Bura ırmağının hemen sol kenarına kuruludur. Oş pazarı tarihî kaynaklarda her zaman çok güzel ve otantik bir şekilde tasvir edilir. Ayrıca günümüzde Oş şehrinin hemen dışında bulunan Karasu pazarı ülkenin en büyük pazarlarından biri olup günümüz İpek Yolu'nun modern misyonu çerçevesindeki önemli ticaret noktalarından biri durumundadır.

Günümüzde Oş Pazarı'nda çok sayıda usta ve zanaatkâr vardır. Çömlekçiler, marangozlar, kuyumcular, saraçlar, deri ustaları, dokumacılar, fırıncılar burada hem üretim yapmışlar hem de ürünlerini satmışlardır. Bunun yanında sebze ve meyve bakımından zengin olan bölgeden elde edilen ürünler de Oş pazarında satılmıştır. Bunun yanında Oş şehrinde ve çevresinde ipek böcekçiliği ve ipek üretimi 19. yüzyılda hayli gelişmiştir. Bölgeye yerleşen Rusların 4. Türkistan Tabur'unun askerleri bile görevleri haricindeki zamanlarda ipek böceği bakımı ve ipek ürünlerin hazırlanması gibi işlerle görevlendirilmişlerdir²⁵.

²⁵ Antonina Evdokimovna Zaharova, *İstoriko-Arhitekturnoe Naseleniye Goroda Oş Konets XIX načalo XX vv.*, 1997, s. 36'dan naklen E. L. Makron, *Fergana. Puteviye oçerki Kokanskogo hanstva*, *Russkiy vestnik*, cilt IX, Sankt Peterburg 1893, s. 16.

1906-1908 Yıllarında Oş Pazarı. (Resim: Mannerheim)

1906-1908 Yıllarında Oş Pazarı (Resim: Mannerheim)

Günümüzde Oş pazarında gıdadan giyime, beyaz eşyadan inşaat malzemelerine kadar hemen hemen her şeyi bulmak mümkündür. Ayrıca sayısı azalmış olsa da klasik usûl ile demir işleyen demirciler de mevcuttur. Oş bölgesinde bilhassa ceviz, üzüm, tütün, pirinç, kayısı, elma bol miktarda yetiştirilmektedir. Bütün bu ürünleri Oş pazarında bulmak mümkündür. Ayrıca Oş'un 1910 yılında yapılan günümüze ulaşabilen ve

ahşap camilerinden biri olan Şehit Tepe Cami de pazarın hemen yanında bulunmaktadır.

Oş İpek Yolu üzerindeki önemli şehirlerinden biridir. Ticaret kervanları pamuk, şeker, deri, değerli taşlar, ipek, halı, kumaş gibi taşıdıkları ve Oş'tan da aldıkları pek çok ürünü Çin, Hindistan, Türkistan ve Rusya'ya nakletmekte idiler. Türkistan'da görev yapmış olan Rus komutan A. N. Kuropatkin'in ticaret kervanlarının güzergâhları ve taşıdıkları ürünlerle ilgili verdiği bilgiler dikkate değerdir. 1876 yılında Oş üzerinden Rusya'dan Kaşgar'a giden ve Kaşgar'dan Rusya'ya gelen bir kervan ve ürünleri ile ilgili bilgiler şu şekildedir²⁶.

1876 Yılında Oş Üzerinden Kaşgar'a Giden Kervanın Taşıdığı Yükler

No:	Götürülen Malın Adı	At Yüğü Sayısı	Ruble Olarak Malın Değeri
1	Basma, İpek Kumaş, Tübi- teyka (Baş giyimi)	132	30480
2	Pamuk	104	2120
3	Boya Taşı (Ruan)	228	4900
4	Tütün	119	1790
5	Demir malzemeler	121	3124
6	Şeker	18	3180
7	Kalay	14	900
8	Biber	14	1120
9	Kibrit, Kükürt Sakızı, çer- nilniye oreşki	38	1771
10	Fıstık	11	295
11	Kemer	5	310
12	Eyer	27	2120
13	Bağ (Deri İp)	4	400
14	Tutkal (Yapıştırıcı)	29	336
15	Sunî mercanlar (Munçak- Takı)	2	310
16	Kuru kaysı, siyah üzüm	10	200

²⁶ Zaharova, a.g.e., s. 36-38.

1876 Yılında Oş Üzerinden Kaşgar'dan Gelen Kervanın Taşdığı Yükler

No:	Getirilen Malın Adı	At Sayısı	Ruble Olarak Malın Değeri
1	Yüksek Kalite İpek	26 at	25964
2	Orta Kalite İpek	64 at	25197
3	Orta Kalite Altı İpek	16 at	1913
4	Boya hammaddesi (kvastsı)	44 at	12864
5	Keçe (Koşma)	231 at	18312
6	Koyun kürkü	30 at	6079
7	Amonyak tuzu	31 at	1855
8	Basma kumaş	169 parça	977
9	Pamuk atkı veya şal	15280 adet	3598
10	Gazlı bez (ksei, kseyä)	210 parça	958
11	Pamuklu kumaş (kolenkor)	6 parça	46
12	Halı	114 adet	1644
13	Demlik	582 adet	1040
14	Yanıcı kükürt	18 at	797
15	Maşrupa (Hotan'dan yarı ipek kumaş)	895	1358
16	Naşi (Haşhaş)	19 at	2660
17	Pamuklu kumaş	17 at	1689
18	Yamb (Külçe halinde gümüş)	17 külçe	1436
19	At derisi	19 at	1834
20	Koyun derisi	24 at	1300
21	Yarmak (Bakır Çin parası)	38 at	1732
22	Kemer (Kayış ya da Kuşak)	11 at	1170
23	Çin kumaşı	8 parça	114
24	Ayakkabı ve Çizme	125 çift	230
25	Çay	70 pud	3071

26	Guşna (İpeği boyamak için ağaç kökü)	1 at	40
27	Bujugunç (Fıstık yaprakları üzerindeki yuvarlak topraklar)	1 at	20
28	Palto	5 adet	20
	Toplam		117918

8. Oş Şehrindeki Tarihî Camiler

Tarihî yazılı kaynaklar ve arşiv belgelerine göre Oş şehrinde 1900'lü yılların başlarında 30'dan fazla caminin ve türbenin olduğu anlaşılmaktadır²⁷.

1. Ravat Abdullah Cami
2. Hazreti Asaf ibn Burhiya Cami ve Türbesi
3. Sar Mazar Bölgesi Cami ve Hafızlık Kursu
4. Çar Kuça Cami
5. Muhammed Yusuf Bayhoca Oğlu Cami
6. Sıdıkbay Cami
7. Molla Bay Ahun Cami
8. Şa Bahreyn Hoca Cami
9. Norbutay mahallesindeki Norbutay Cami
10. Toyçi Divanbegi mahallesindeki Toyçi Divanbegi Camii
11. Yangi Arık'daki Molla Mirza Can Cami
12. Muyan Arık'daki Baldıbay Cami
13. İmam Ata Türbesi Kadır Datka Cami
14. Alimbay mahallesi Cami
15. Molla Çitik mahallesi Cami
16. Andican-kuça mahallesi Cami
17. Baba Kurçi mahallesi Cami
18. Azizbay mahallesi Cami
19. Mahmud Hoca Karavanbaşı mahallesi cami ve hafızlık kursu
20. Kırgız Alibay mahallesi Cami
21. Tokmak Karayagaç mahallesi Cami

²⁷ Antonina Evdokimovna Zaharova, *İstoriko-Arhitekturnoe Naseleniye Goroda Oş Konets XIX naçalo XX vv.*, 1997, s. 45-46. Camilerle ilgili bilgilerin büyük çoğunluğu Özbekistan Merkezî Devlet Arşivi, F.i-19, op. 1, d. 34949'da ki belgelerden tespit edilmiştir.

22. Damolla Bekmuhammed Ahun Cami
23. Cindalik mahallesi Cami
24. Cim (Zim) mahallesi Cami
25. Çim mahallesi Cami
26. Muyan bölgesi Cami
27. Ak Bura Köprübaşı Cami
28. Taht-ı Süleyman Cami
29. Yakka Bağ Cami
30. Abdurrahman Aftobaşı'nın oğlunun yaptırdığı Cami
31. Şehit Tepe Cami
32. Aça Mazar Cami

9. Oş Şehrindeki Tarihî Medreseler:

19. yüzyılda Oş şehrinde yaşayan insanların dini ve kültürel dünyasının şekillenmesinde medreseler hayli önemli bir role sahiptir. O dönem için medreseler bir okul, üniversite görevi görmüştür. Medrese talebeleri bu kurumlarda dini bilimleri tahsil ettiği kadar matematik, tarih, edebiyat, coğrafya gibi alanlarda da eğitim almışlardır. *Özbekistan Merkezî Devlet Arşivleri*'ndeki belgelere göre 1837'den itibaren Oş şehrinde 5 tane büyük medrese yaptırılmıştır. Vakıfnamelerde medreselerin kuruluşları ile ilgili aydınlatıcı bilgiler bulunmakta olup yaptırınların adıyla adlandırıldıkları anlaşılmaktadır. Bu medreseler şu şekildedir²⁸.

1. Hazret Damulla-Muhammed-Sıdık-Ahund-Aglam Medresesi, Yapılış Yılı: 1837-1838 (H. 1254)
2. İsa Datka Medresesi, Yapılış Yılı: 1837-1838 (H. 1254)
3. Ak Yulbay Medresesi, 1841-1842 (H. 1257)
4. Alimbek Pervaneci Datka Medresesi, 1850'li yıllar.
5. İş Muhammed Türk Hâl Muratbay oğlu Medresesi, Yapılış Yılı: 1874-1875 (H. 1291)²⁹

Oş'taki cami, kuran kursu ve medreselerin sayısına bakıldığında buranın aynı zamanda bölgenin en önemli eğitim ve kültür merkezlerinden biri olduğu da anlaşılmaktadır.

²⁸ A. E. Zaharova, *a.g.e.*, s. 47-48.

²⁹ A. E. Zaharova, *a.g.e.*, s. 47-48.

10. Günümüzde Oş

a. Oş'un Demografik Yapısı

Oş bulunduğu konum itibarıyla Tacikistan, Özbekistan, Doğu Türkistan ile komşu bir bölgedir. Eskiçağlardan beri ticaret yollarının üzerindeki önemli durak noktalarından da biridir. Bu özelliği ile bölge, çok farklı etnik gruplardan insanlara ev sahipliği yapmıştır. Bunun yanında bilhassa Sovyetler Birliği döneminde uygulanan nüfus politikaları neticesinde 20'den fazla halk buraya yerleştirilmiş ve günümüzde bir kısmı hâlâ burada yaşamaktadır. Oş şehrinin nüfusu ve etnik yapısı şu şekildedir³⁰:

	Oş'ta Milliyetlere Göre Nüfus	Toplam Nüfus: 288 818
1.	Kırgız	144 826
2.	Özbek	125 212
3.	Türk	5 670
4.	Rus	4 291
5.	Tatar	1 862
6.	Türkmen	889
7.	Uygur	876
8.	Azerbaycanlı	705
9.	Tacik	704
10.	Koreli	264
11.	Kazak	260
12.	Ukraynalı	148
13.	Dungan	102
14.	Alman	57
15.	Ermeni	25
16.	Gürcü	19
17.	Yahudi	18
18.	Litvanyalı	7

³⁰ <http://oshcity.kg/index.php/ru/2015-03-01-09-04-35/obshchaya-informatsiya>. Bilgiler 1 Ocak 2018 tarihli verilere göredir. 2019 verilerine göre şehrin nüfusu 300 bini geçmiştir. Ancak etnik nüfus ile ilgili bilgiler henüz yayınlanmamıştır.

19.	Çeçen	6
20.	Moldovalı	4
21.	Belarus	2
22.	Estonyalı	1
23.	Diğer halklar	2 870

Yıllara göre nüfus verilerine bakıldığında Oş nüfusunun her yıl arttığı açık bir şekilde görülmektedir. 2013 yılında 265,200, 2014'te 270,300, 2015'te 275,700 kişi olan Oş şehrinin nüfusunun günümüzdeki güncel verilere göre 300 bini geçtiği bilinmektedir³¹.

b. Oş Mutfağı

Günümüzde Oş, yemeklerinin lezzeti ile de ünlüdür. Oş pilavı, mantı, samsa, şaşlık, beşparmak, kuurdak, lagman, oromo, Oş mutfağının en önde gelen ve burada tadılması gereken lezzetlerindedir. Ak Buura ırmağının kenarında bu yemekleri yapan ve ırmağın kenarındaki geleneksel motiflerle bezenmiş oturma kabinlerinde bu yemekleri servis eden meşhur restoranlar vardır.

Plov yani Pilav (Foto: Cengiz Buyar)

c. Oş'a Ulaşım

Bişkek'teki Batı Otogarı'ndan (Avtovokzal) ve Oş Pazarının etrafındaki otobüs duraklarının yanından Oş'a taksi ve 7 kişilik küçük panelvan tarzı yolcu araçları bulmak mümkündür. Taksiler genelde yolcu kapasitesini doldurduktan sonra hareket etmektedirler. Gece ise taksi bulmak gündüze nazaran daha zordur.

³¹ <http://www.stat.kg/kg/statistics/naselenie>

Oş şehri otogarından (Oş Avtobeketi / Avtovokzal Oş) ve Keleçek pazarındaki taksi duraklarından da aynı şekilde Bişkek'e günün her saatinde taksi bulunabilir. Bişkek, Oş arası karayolu 610 km olup ortalama yolculuk süresi 10 saat civarındadır.

Bişkek'ten (Frunze) kalkan İL-18 model uçak yapımı tamamlanan Oş Havaalanı'na 12 Temmuz 1963 tarihinde ilk inişi yapmıştır. 1966 yılında Oş-Moskova, 1967 yılında Oş-Sverdlovskiy uçuşları daha sonra da Oş-Novosibirsk ve Kafkas uçuşları başlamıştır. Oş merkezden 10 km uzakta bulunan ve 1998 yılında uluslararası statüye sahip olan Oş Uluslararası Havaalanı'ndan başkent Bişkek'e günde ortalama 7 uçak seferi yapılmaktadır. Uçuşlar 45-55 dakika arası sürmektedir. Oş havaalanından Moskova, Ekateringburg, Novosibirsk, Sankt-Peterburg'a düzenli olarak, İrkutsk, Krasnoyarsk, İstanbul, Surgut ve Urumçi gibi şehirlere de mevsimlere göre uçuşlar düzenlenmektedir. Yazın ise Oş'tan Isık Gölün kenarındaki Tamçı Havaalanı'na da seferler başlatılmaktadır³².

Oş Uluslararası Havaalanı

d. Oş'un Kardeş Şehirleri

31 Ağustos 1991 tarihinde Kırgızistan bağımsız olduktan sonra Oş şehri ile başta Türkiye olmak üzere Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Çin'deki bazı şehir yönetimleri, Oş şehri ile kardeş şehir ant-

³² <http://www.airport.kg/osh>

laşmaları imzalamışlardır. Böylece başta bu iki şehir dolayısıyla iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da geliştirilmesi hedeflenmiştir. Oş şehri ile kardeş şehir antlaşması yapan şehirler şunlardır³³:

1. Manisa (Türkiye) 15 Mayıs 1997
2. İstanbul (Türkiye) 10 Ağustos 1998
3. Hocent (Tacikistan) 3 Temmuz 2000
4. Sankt-Peterburg (Rusya) 20 Şubat 2004
5. Amasya (Türkiye) 6 Aralık 2004
6. Kaşgar, 3 Mart 2006
7. Novosibirsk (Rusya) 26 Temmuz 2009
8. Yozgat (Türkiye) 2 Kasım 2012
9. Urumçi, 2013
10. Sinin (Çin) 9 Aralık 2014
11. Taraz (Kazakistan) 17 Temmuz 2016
12. Andican (Özbekistan) 3 Ekim 2016
13. Samsun (Türkiye)
14. Lançjou (Çin)
15. Foşan (Çin)
16. Sian (Çin)
17. Yaroslav (Rusya)

e. Oş Şehrindeki İleri Gelen Üniversiteler

Oş şehrindeki üniversitelerde çok sayıda yerli ve yabancı öğrenci öğrenim görmektedir. Şehirde bulunan üniversiteler şunlardır:

1. Dil ve Dünya Kültürü Enstitüsü
2. Moskova Girişimcilik ve Hukuk Enstitüsü Oş Şubesi
3. Oş Devlet Hukuk Enstitüsü
4. Oş Devlet Sosyal Bilimler Üniversitesi
5. Oş Devlet Üniversitesi
6. Oş Sosyal Bilimler ve Pedagoji Enstitüsü
7. Oş Teknoloji Üniversitesi
8. Rus Devlet Sosyal Bilimler Üniversitesi Şubesi

³³ <http://oshcity.kg/index.php/ru/2015-03-01-09-04-35/obshchaya-informatsiya>

11. Hikâyelerde Oş Şehri ve Süleyman Dağı³⁴

Sözlü geleneğin yaygın olduğu Kırgızlar arasında Oş ve Süleyman Dağı ile ilgili hikâyeler halk arasında yüzyıllarca söylenegelmiştir. Bunlar daha sonraki zamanlarda yazıya geçirilmiştir. Bu hikâyeler şu şekildedir:

a. Oş Şehri

Bilginler Oş şehrinin Süleyman peygamberin doğumundan öncede olduğunu söylerler ve yine diyorlar ki sanki ilk insan onun doğacağını haber verdi. Şöyle oldu...

Allah ilk insan Âdem aleyhisselâmi yeryüzünde tarım yapmakla vazifelendirdi.

Ona bir çift öküz ve ağaç kazma verdi ve şöyle dedi:

Kendin ve neslin için toprakları böl.

Âdem öküzleri koştı, kazmayı alıp Mekke'den sabanı ile hareket etti. Günlerce, haftalarca, yıllarca gitti. Sürmek için daha çok toprak almağı istiyordu; fakat işte sapanı ile sarp, yüksek, başı karlı dağlara kadar geldi.

Âdem geriye dönüp baktı ve sürmek için yeteri kadar toprak böldüğüne karar verdi. Öküzler de yorulmuştu. O zaman Âdem bağırdı:

Uş! Öküzleri bu sözle döndürüyordu.

Birçok kez onları döndürmek için Uş diye bağırdı. Burada, bir şehir meydana geldi. Önceleri Uş denilen bu şehre daha sonra Oş denilmeye başlandı.

Fakat şimdi bir zamanlar Âdem'in sürmek için böldüğü sınırlar yok. Şimdiki Oş'un sınırları genişledi ve her yıl daha da genişliyor.

b. Sulayman Too (Süleyman Dağı)

Kayalık yüksek dağın eteğinde Oş şehri yer alır. Çok önceden beri bu dağı Süleyman peygamberin adıyla anıyorlar. Yaşlı din adamları ise Taht-ı Süleyman diyorlar. Dağ gerçekten büyük bir tahtı hatırlatıyor.

Süleyman genç ve yakışıklıydı ve ona basiret yeteneği verilmişti. Bunun için o peygamber oldu ve adı mukaddesleşti.

³⁴ Bu masallar için bkz.: K. Eşmambetov - D. Brudniy, *Kırgız Masalları ve Efsaneleri*, Çev.: Cengiz Buyar - İlmira Ragibova, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.

Her şeye karşı çok ağırbaşlı idi; fakat içinde iyi ve dörtnala koşan atlara karşı bir tutku vardı.

Tavlasında çok güzel koşan beş yüz atı vardı.

Bir gün koşuya öyle daldı ki namazını bile kaçırdı. Süleyman Allah'ın cezalandırmasından korktu ve işlediği günahın affedilmesi için bütün atların kesilmesini emretti.

Bu kurban Allah'ın hoşuna gitti ve Süleyman'ı ödüllendirmeye karar verdi. Ona ancak beş yüz cinin kaldırabildiği bir taht hediye etti.

Cinler tahtı kaldırdı ve Süleyman'ın emriyle, Oş şehrinin yerinde ilk insan Âdem'in kazma ile belirlediği yere koydular.

Dağın tepesindeki tahta oturan Süleyman, dağın eteğinde serili yeşil düz alanı hayran hayran seyrediyordu ve temiz havanın tadını çıkarıyordu.

Fakat Süleyman'a bu az geliyordu. Tahtta oturduğu dağın eteğinde taşlara vurarak gürültüyle köpükler çıkaran bir ırmağın da akmasını istiyordu.

Dağların arkasında büyük bir göl vardı. Süleyman cinlerine dağı yarmalarını ve suyun önünü açmalarını emretti.

Cinler işe başladılar. Kocaman kayaları parçalayıp düz alana atıyorlardı. Sonunda küçük bir geçit açıldı ve su gürültüyle, parçalanmış kayalara vurarak yeşil düz alanda, Süleyman'ın tahtında oturduğu dağın karşından akmaya başladı.

İşte bu yüzden o dağı Taht-ı Süleyman, ak köpüklü ırmağı da Ak Buura diye adlandırdılar.

KAYNAKLAR

- AMANBAEVA, B. – DEVLET, E., “O Sulayman-Gore”, *Oş 3000*, Bişkek, 2000.
- AYDAŞEV, T., *Gorod Oş*, Frunze 1968.
- Baburnâme (Baburun Hatıratı) I*, Hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat, MEB Yay., İstanbul 1970.
- BUYAR, Cengiz, “Türk Tarihi Araştırmacısı Olarak A. N. Bernştam ve Eserleri”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, Bişkek 2016.
- CUMANALİYEV, T., “Oş v pozdnem srednevekove”, *Oş 3000*, Editör: A. Saliyev, Bişkek, 2000.
- EŞMAMBETOV, K. – BRUDNIY, D., *Kırgız Masalları ve Efsaneleri*, Çev.: Cengiz Buyar - İlmira Ragibova, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.
- GALİTSKİY, V. – PLOSKİH, V., *Starinniy Oş*, Frunze 1987.
- GALİTSKİY, V. – PLOSKİH, V., “V sostave vladenii Çingizidov i Timurov”, *Oş 3000*, Editör: A. Saliyev, Bişkek, 2000.
- HAYRİLULLA OGLI, Ahilulla, “Gorod Oş i Taht Sulayman”, *Prilojeniy k gazete Vakt*, No: 1264, Orenburg 1913.
- KARAYEV, Omurkul, “Vo vremena Karahanidskogo kaganata”, *Oş 3000*, Editör: A. Saliyev, Bişkek, 2000.
- KILIÇEV, A. İ., “V sostave vladenii Çingizidov i Timurov”, *Oş 3000*, Editör: A. Saliyev, Bişkek, 2000.
- Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, Editör: Cengiz Buyar, Bişkek 2017.
- MAKRON, E. L., *Fergana. Puteviye oçerki Kokandskogo hanstva, Russkiy vestnik*, cilt IX, Sankt Peterburg 1893.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- ŞEŞEN, Ramazan, “İbn Havkal”, TDVİA, Cilt: 20, İstanbul 1999.
- TOSUN, Necdet, “Selâhaddin Sâkıb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-2, İstanbul 2016.
- ZADNEPROVSKİY, Yu. A., *Oşskoye poseleniye k istorii ferganı v epohu pozdney bronzi*, Bişkek 1997.
- ZAHAROVA, Antonina Evdokimovna, *İstoriko-Arhitektturnoe Naseleniye Goroda Oş Konets XIX naçalo XX vv.*, 1997.

Zakon Kirgızskoy Respubliki. O Statusa goroda Oş. Ot 12 dekabrya 2013 goda № 219. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205093>

Elektronik Kaynaklar

https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:12165

<http://www.foto.kg/istoricheskaya-spravka/2322-istoriya-sozdaniya-osh.html>

<http://www.foto.kg/galereya/page,1,379,726-gora-sulayman-too-gorod-osh.html>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Haukal/text.phtml?id=12677>

<http://www.heraldicum.ru/kyrgyz/towns/osh.htm>

<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205093>

<https://knews.kg/2011/10/25/mer-osh-prezentoval-novyy-gimn-i-flag-goroda/>

<http://www.centralasia-travel.com/ru/countries/kirgistan/sights/osh>

<http://www.foto.kg/istoricheskaya-spravka/2322-istoriya-sozdaniya-osh.html>

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=11306348>

https://ru.wikipedia.org/wiki/Шаблон:ПозКарта_Киргизия#/media/File:Kyrgyzstan_location_map.svg

<https://destinationosh.com/wp-content/uploads/2018/01/Osh-bazar-map-e1515426054820.jpg> (Oş pazarı haritası)

(https://24.kg/obschestvo/88618_putevoditel_pogorodam_kyirgyzstan_a_osh/)

<http://kabar.kg/news/sdan-v-ekspluatatciiu-novyi-aerovokzal-nyi-kompleks-aeroporta-osh/>

<http://www.airport.kg/osh>

<https://yvision.kz/post/443963>

<http://www.oshcity.kg/index.php/kg/>

[https://ru.wikipedia.org/wiki/Ош_\(город_Киргизия\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Ош_(город_Киргизия))

http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8175/?from=mnenie&place=authors (Mannerheim'in resimleri için kaynak)

2. Bölüm

SİYASET

DEMOKRATİKLEŞME ARACI OLARAK KIRGIZİSTAN'DA SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

Ediliya ABDİKADIROVA*

Giriş

20 yüzyılın ikinci yarısında yaşanan gelişmeler sonucunda dünyada demokratik sistemi benimseyen ülkelerin sayısı artmıştır. Her ülkenin demokrasiye geçiş süreci tarihsel, kültürel, siyasal boyutlar açısından değişmektedir. Bazı ülkeler demokrasi yolunda ilerleme kaydederken, bazıları da bir çok sorunlarla karşılaşmış ve demokrasi yerine otoriter ya da yarı demokratik rejimler ile yönetilmeye devam etmiştir.

Demokrasinin gelişim sürecinde ve demokratik toplumun oluşmasında çoğulculuk, özgürlük, rekabet, seçimler, katılımcılık gibi evrensel nitelik taşıyan önemli kriterler bulunmaktadır.¹ Demokrasinin diğer temel öğelerinden birisi de güçlü sivil toplumun mevcudiyetidir. Gönüllü bir şekilde kendi kendini oluşturan ve devletin kontrolü altında olmayan alanlar olarak sivil toplum hem vatandaşların aktifliğini sağlayarak, hem de devlet iktidarını dengeleyerek demokratik toplumun oluşmasına katkı sağlamaktadır. Sivil toplumun oluşturulmasında ise vatandaşların katılımcılığını sağlayabilen temel aktörler olarak Sivil Toplum Kuruluşları (STK) kabul edilmektedir.

* Araş. Gör., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. ediliya.abdikadirova@manas.edu.kg

¹ V. Lukin, T. Musienko ve T. Fedorova, *Politologiya: Uçebnoe posobie*, (Siyaset Bilimi: Ders Kitabı) (Sankt-Peterburg: İzdatelskiy dom Gerda, 2007), s. 88.

Bağımsızlığın ilanından sonra Orta Asya ülkeleri arasında “demokrasi adası” olarak kabul edilen Kırgızistan, yeni siyasi reformları uygulamaya ve ekonomiyi serbestleştirme girişimlerine başlayan ilk ülke olmuştur. Ülkenin ilk Cumhurbaşkanı Askar Akayev, ifade özgürlüğü gibi değerleri ve sivil toplumun gelişmesinin önemini vurgulayarak demokratik bir devletin kurulması gerektiğini belirtmiştir. Bu reformlar çerçevesinde Kırgızistan’da STK’ların sayısı kısa süre içinde artmıştır. Böylece Kırgızistan Orta Asya ülkeleri arasında sayısal olarak en fazla STK’ya sahip olan ülke haline gelmiştir.

Sivil Toplum ve Sivil Toplum Kuruluşları Kavramı

Günümüzde devletlerin demokrasi düzeyi adil ve özgür seçimler, insan haklarının korunması, çoğulculuk, özgür medya ve güçlü sivil toplumun bulunması gibi faktörlere göre değerlendirilmektedir. Burada etkili sivil toplumun mevcudiyeti bir ülkenin toplumsal gelişimi, demokratikleşmesi ve ekonomik kalkınması açısından değerlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır.

Sivil toplum kavramının tarihsel gelişimine bakıldığında kavram ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Başlangıçta sivil kavramı uygarlık kavramı ile aynı anlama gelmekteydi. Diğer bir deyişle, 18. yüzyıla kadar devlet ile sivil toplum kavramları arasında farklılık mevcut değildi. 18. yüzyılda burjuva sınıfının güçlenerek siyasal iktidarı ele geçirmesi sonucunda bireysel hak ve özgürlükler anlamında kullanılmaya başlanmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde sivil toplum, devlet karşısında örgütlenmiş bir yapı olarak kullanılmaya devam etmiştir.² Sivil toplum kavramı 1980’li yıllardan itibaren ise demokratik anlamda siyasi dönüşümlerin bir aracı olarak kullanılmaya başlamış ve özellikle komünist blokun yıkılması ile bu kavram popülerlik kazanmıştır.³

Günümüzde kitle iletişim araçlarında, halk arasında ve sosyal bilimlerin değişik alanlarında yaygın olarak kullanılan sivil toplum kavramı akademisyenler arasında farklı şekilde ifade edilmesine rağmen genellikle

² Seyfettin Aslan, “Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 33, 2010, s. 189.

³ İbrahim Yıldırım, *Demokrasi Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2004), s. 46.

aynı anlamda tanımlanmaktadır. Bir tanıma göre sivil toplum “devletten bağımsız olarak ve hukuk kuralları çerçevesinde faaliyet gösteren gönüllü birliklerin, grupların ve vatandaş birleşmelerinin toplamıdır”.⁴ Diğer bir deyişle, sivil toplum devletle organik bağı olmayan bütün kuruluşları içermektedir. Diğer bir tanıma göre “sivil toplum, hiçbir otoriteye bağlı olmayan, faaliyetleri kendileri sürdürebilen, devletten özerk ve sürekli bir gelişme içerisinde bulunan bireyler topluluğudur”.⁵ Genel bir tanım yapılırsa sivil toplum, egemen devletlerin kendi hukuk kurallarının içerisinde oluşarak bağımsız biçimde faaliyet gösteren organize olmuş topluluktur.⁶ Burdan yola çıkarak sivil toplumun oluşabilmesi için en önemli unsurlardan birisi belli bir amaç çerçevesinde birleşen ve sivil toplum kuruluşları olarak nitelendirilen insan topluluklarıdır.

Tanımlama açısından STK'ların geniş ve dar anlamından söz edilebilir. Geniş anlamda STK'lar sivil toplum alanında faaliyet gösteren ve iktidarda yer almayan her örgütlenme biçiminde açıklanmaktadır. Bu şekilde açıklanan STK'lar içerisinde her türlü sendika, kooperatif, siyasi grup ve parti, dernek ve vakıflar yer almaktadır. Dar anlamda ise STK'lar sadece sosyal gelişmeye doğrudan veya dolaylı katkı sağlamak amacıyla gönüllülük, bağımsızlık, kar amacı gütmemek ve kişisel çıkarına çalışmamak gibi ilkelere dayanan kuruluşlardır.⁷ M. Bürkan Serbest'in görüşüne göre ise STK'lar – herhangi bir hükümetten emir ve talimat almayan, kâr amacı gütmeyen hukuki tüzel kişiliğe sahip organizasyondur.⁸

Çeşitlilik açısından STK'lar aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir. Buna göre Quango (quasi autonomous NGOs: kısmen otonom sivil toplum kuruluşları) veya Gongo (government-organised NGOs: hükümetçe örgütlenen

⁴ A. B. Elebaeva, M. K. Ablezova, N. M. Omarov, M. Nikiforov, L. Marçenko, S. M. Slesarev, E. A. Voronina, A. Makarov, *Grajdánovedeniye. Učebno-metodičeskoe Posobiye Dlya Prepodavateley Vuzov Kirgizskoi Respubliki*, (Yurttaşlık Bilgisi: Kırgız Cumhuriyeti Yüksek Öğretim Kurumları öğretim elemanları için yardımcı ders kitabı), (Bişkek: OsOO Albino LTD, 2009). s. 12.

⁵ Murat Yıldırım, “Sivil Toplum ve Devlet”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:27, Sayı:2, 2003, s.226.

⁶ Kemal Başlar, *Uluslararası Hukukta Hükümet Dışı Kuruluşlar: Vestfalya-Sonrası Süreçte Küresel Sivil Toplum*, (Ankara: USAK Yayınları, 2005), s. 65.

⁷ Vladimir Maltsev, *Osnovı Politologii (Siyaset Biliminin Temelleri)* (Moskova: İTRK RSPP, 1998), s. 249.

⁸ Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. M. Bürkan Serbest ile 26 Aralık 2016 tarihinde yapılan görüşme.

sivil toplum kuruluşları). Kısmen otonom STK'lar: hükümetin kendisi veya yönlendirmesiyle kurulan sivil toplum kuruluşudur ve kısmen devlet tarafından finanse edilmektedir. Diğer türleri, Bongo (business-organised NGOs): iş çevrelerince düzenlenen sivil toplum kuruluşudur. Pongo (political NGOs): politik sivil toplum kuruluşları olarak ifade edilen örgütlerdir. Fongo (funder-organised NGOs): fonlar tarafından örgütlenen sivil toplum kuruluşlarıdır.⁹ Dolayısıyla, STK'lar hem kamu yararına hizmet yapan bir sektör hem de katılımcı demokrasilerin çağdaş araçları niteliğindedir.

STK'ların çeşitliliğinin yanı sıra çalışma alanı ve işlevleri açısından da farklılık göstermektedir. STK'lar, demokrasi bilincini geliştirmek, küreselleşmeye katkı sağlamak, iktisadi kalkınmayı sağlamak, sosyal hayat seviyesini artırmak, kamu hizmetlerine katkıda bulunmak, kamuoyu oluşturmak gibi amaçları bulunmaktadır. Dolayısıyla, STK'lar kamusal otoritenin eksik kaldığı eğitim, sağlık, sosyal hizmetler, çevre, kırsal-kentsel kalkınma gibi değişik alanlarda da önemli işlevler üstlenmektedir. STK'ların gerçekleştirdiği görevler, yaptıkları hizmetler ve üstlendikleri işlevler kısa bir şekilde, sosyo-ekonomik, siyasal, kültürel ve bireysel olmak üzere sıralanabilmektedir.¹⁰

Kırgızistan'da Sivil Toplum Kuruluşlarının Tarihsel Arka Planı

20. yüzyılda dünyanın bir çok ülkelerinde STK'ların siyasi hayata olan etkisi artmıştır. Özellikle, yeni demokrasiler için sivil toplumun temel unsuru olarak STK'lar demokratikleşme sürecinde önemli rol oynamıştır. Kırgızistan'da ise STK'lar SSCB'nin dağılmasının ardından 1990'lardan sonra sivil toplumu güçlendirme amacı ile çoğalmaya başlamış ve bugün STK'lar devlet ve halk arasında önemli bir köprü rolünü üstlenmektedirler.

Sivil toplum kavramı Kırgızistan'da 1990'larda Sovyet Birliği'nin dağılması ile gelişmeye başlamıştır. Kırgızistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in başlattığı siyasal ve ekonomik reformlar çerçevesinde başlatılan liberalleşme süreciyle birlikte demokratik bir sistemin kurulması için adımlar atılmıştır. Yeni gelen iktidar uluslararası demokratik sistem stan-

⁹ Murat Yıldırım, *Demokrasi Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*, s. 55.

¹⁰ Bilge Doğanlı, "STK (Vakıflar) ve Marka İmajı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 43, 2015, s. 48.

dartalarına uyum sağlamak ve demokrasiyi geliştirmek amacıyla sivil toplumun güçlenmesini ve siyasi reformların gerçekleşmesini desteklemiştir.

Bu süreçte Batılı devletler de Kırgızistan yönetiminin yaptığı siyasi ve ekonomik reformları desteklemiştir. Bağımsızlığı yeni kazanan Kırgızistan'ın önceden demokratik tecrübesinin olmaması, sivil toplumun ve demokrasinin gelişmesi için pazar ekonomisi, çoğulculuk gibi temel unsurların kurulmasına yardımcı olma isteği ve otokratik rejimin geri dönmesini önleme amacı yer almaktadır. STK'lar sivil toplumun bir unsuru olarak hükümetin faaliyetleri ile ilgili halkın bilgisini yükseltme, insan hakları üzerinde yapılan uluslararası ve ulusal ilkelerin yerine getirilmesinin denetimi, demokratik yönetim ilkelerinin uygulanması ve yolsuzluğa karşı mücadele gibi araçlar ile hükümeti demokratik reformlar ve liberalleşmeye zorlamayı amaçlamışlardır.¹¹

Sovyetler'in son lideri Mikhail Gorbaçev'in başlattığı "glasnost" (açıklık) politikasıyla sivil toplumu geliştirmeye yönelik girişimler başlatıl- sa da Orta Asya ülkeleri açısından bu kavramlar yeni ve yabancı kavramlar- dı. Sovyetler döneminde işçi sendikaları, öğrenci birlikleri ve kulüpler var olmasına rağmen, bunların hepsi devletle organik bağı olan kurumlardı. Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da uluslararası örgütlerin yardımı ile yeni Batı tipi sivil toplum kuruluşları kurulmaya başlamıştır. Diğer Orta Asya Cumhuriyetleri liderlerinden farklı olarak Kırgızistan'ın bağımsızlık sonra- sı ilk cumhurbaşkanı Akaev demokratikleşme sürecinde önemli unsurlar ifade ve Toplanma Özgürlüğü'nün yanı sıra sivil toplumun güçlenmesini desteklemiştir. Bu nedenle Kırgızistan uluslararası alanda "demokrasi ada- sı" olarak tanımlanmıştır. Kırgızistan, Orta Asya'da siyasi reformları, eco- nomik liberalleşme sürecini ve tarım reformlarını başlatıp, ilk olarak ulu- sal parayı kabul eden ülke olmuştur.¹²

¹¹ Yuliya Şulte, "Analiz Protsessa Demokratizatsii v Kirgıztane Çerez Opredeleniya Roli I Funktsiy NPO (STK'ların Rol ve İşlevlerini Belirleyerek Kırgızistan'da Demokratikleşme Sürecinin Analizi)", *Kırgızistan na sovremennom etape razvitiya: Analitiçeskie zametki: Grajdanskoe obşestvo, migtatsiya, islam, korruptsiya* (Kırgızistan Gelişme Aşamasında: Analitik Notlar: Sivil Toplum, Göç, Rüşvet), der: Garayuşenko L. İ., (Bişkek: OsOO "Albino LTD", 2006), s. 4.

¹² John Anderson, "Creating a Framework for Civil Society in Kyrgyzstan", *Europe-Asia Studies*, Cilt: 52, Sayı: 1 2000, s. 77-78.

1980'li yıllarda Kırgızistan'da toplumsal örgütlenmeler ticari birlikler ve dernekler halini almaya başlamışlardır. Ancak bu örgütlerin siyasi alanda karar alma süreçlerine katılabilmemesinin ve etkilemesinin olanağı yoktu. Bir çok ticari ve mesleki birlikler, tüketici kooperatifleri, spor kulüpleri, çevre koruma grupları gibi toplumsal örgütlerden söz etmek mümkündür. Bu tür örgütlenmeler yasal mevzuat çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir ancak siyasi alandaki karar alma sürecini etkileyebilecek imkanlara sahip olmamışlardır. Bunlar genellikle insanların mesleki ve sosyal çıkarlarını korumaya yönelik örgütlenmiş organizasyonlardı.¹³

Sovyetler Birliği döneminde toplumsal örgütlenmeler arasında gençlik örgütlerinden ayrıca söz etmek gereklidir. Sovyet yönetimi devletin ideolojik teminatı ve propaganda amacıyla gençleri ve gençlik örgütlerini desteklemekteydiler. Hatta gençlik örgütlerinin faaliyetlerini denetlemek amacıyla Sovyet yönetimi "Lenin'in Gençler Komünist Birliği" örgütünü kurmuştu. Bu kurumun altında çeşitli tartışma kulüplerine, drama ve literatür kulüplerine vs. gençlerin toplumsal hayatta katılmasına olanak veriyordu.¹⁴

Sovyet Birliği'nin dağılması ve Kırgızistan'ın bağımsızlığını ilanından sonra söz konusu gençlik örgütleri işlevsiz kalmıştır. Gençler yeni koşullar altında yeni sorunlarla karşılaşmışlar ve çoğunlukla milli hareketler altında birleşmeye başlamışlardır. Yurtseverlik Gençler Hareketi, Gençler Parlamentosu, Tartışma kulüpleri vs. gibi örgütlenmeler aracılığıyla daha çok halkın sosyal problemleri, gençlerin problemleri, okur yazarlık düzeyinin yükseltilmesi gibi sorunlarla ilgilenmişlerdir. Sonradan çoğunluğu gençlerden oluşan bu tür örgütlenmeler "Kırgızistan'ın Demokratik Hareketi"ni oluşturmuştur. "Kırgızistan'ın Demokratik Hareketi" 1991'de Komünist partinin karşısında yeni parti olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵

Diğer taraftan Aşar (Karşılıklı Yardım) grubunun faaliyetleri dikkate değerdir. Kırgızistan'da 1989 yılında inşaatçılar tarafından grev gerçekleştirilmiştir. Bişkek ve diğer çevre bölgelerden gelen işçiler birleşerek göç-

¹³ A. Alımkulova ve E. Şişkaraeva, "Perviy Etap Stanovleniya Grajdanskogo Sektora (1985-1994). (Sivil Toplumun Oluşumunun İlk Aşaması (1985-1994)". *Obzor İstorii Stanovleniya Sektora Nepravitelstvennih Organizatsiy v Kırgızstane* (Kırgızistan'da Sivil Toplum Kuruluşlar Sektörünün Oluşum Sürecine Genel Bir Bakış), der: Dronov E.; Bişkek 2006, s. 36.

¹⁴ A.g.e., s. 39.

¹⁵ A.g.e., s. 40.

menlerin çıkarlarını korumak ve kendilerine ev kurmak için arsa verilmesi amacıyla Aşar grubu kurmuşlardır. Kırgızistan'ın çok partili sisteme geçişinde Aşar grubunun önemli rolü bulunmaktadır. Bu grubun üyeleri işçilerin konut sorunlarının yanında siyasi alanda da aktif olmaya başlamışlar ve çoğunlukla milliyetçi sloganlarla faaliyet yürütmüşlerdir.

Buna ek olarak 1990'ların başlarında ilk siyasi tartışma kulüpler kurulmuştur. Örneğin, "Demos Kulübü", devlet gazetesi tarafından kurulan "Komsomolets Kirgizii"¹⁶ (Kırgızistanlı Genç Komünistler), Bişkek'te kurulan "Sovremennik" (Çağdaş) Kulübü, ayrıca "Asaba" (Bayrak), "Atuulduk Demilge" (Sivil Girişim) gibi bir kaç milliyetçi ve demokratik oluşumlar da faaliyet göstermeye başlamıştır. Böylece, günümüzdeki siyasi çoğulculuğun altyapısını 1980'lerde Sovyet döneminde bazı örgütlerin faaliyetleri ve hareketleri oluşturmaktadır.¹⁷

Genel itibariyle STK'ların yaygınlaştırılması ile ilgili ilk girişimler Batılı ülkelerin Doğu Avrupa, Afrika, Latin Amerika ve Asya ülkelerine sağlandığı mali ve teknik yardımları ile başlamıştır. Batılı ülkeler STK'ları sivil toplumun önemli bir parçası olarak geliştirmeye çalışmışlardır. Kırgızistan da Sovyet Birliği'nin dağılmasından sonra Batılı ülkelerin STK'ları geliştirme programına dahil edilmiştir. Bu program çerçevesinde Kırgızistan'da uluslararası destekli çeşitli kuruluşlar kurulmuştur. Örgütlere yardım eden ve sonradan yerel düzeyde STK'ları geliştirmeye katkı sağlayan STK'lar kurulmaya başlamıştır. Bu kuruluşların iki örneğini Kırgızistan'da "Counterpart Consortium Kyrgyzstan" ve "İnterbilim" oluşturmaktadır.¹⁸ Kırgızistan'da sivil toplumu STK'lar aracılığıyla bilgi, teknoloji, teknik ve mali yardımların verilmesiyle geliştirilmesi düşünülmüştür. STK'ların uluslararası standartlara göre çalışması için seminer ve eğitim faaliyetleri düzenlenmiş ve maddi destekler sağlanmıştır.

Kırgızistan'da STK'ların sayısının artması sadece uluslararası kuruluşların yardımları ve devletin demokratik reformlar ile çoğulculuğa yönelik politikasından kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda ülkedeki ciddi sosyal problemleri çözümünde de STK'lar önemli görevler üstlenmişlerdir.

¹⁶ "Komsomol", Sovyetler Birliği Komünist Partisinin Gençlik yapılanmasına verilen ad ve Genç Komünistler Birliği'nin kısaltmasıdır.

¹⁷ A.g.e., s. 40.

¹⁸ A.g.e., s. 43-44.

Devlete ait olan üretim merkezlerinin durdurulması, devlet tarafından sağlanan sübvansyonların kesilmesi ve enflasyonun yükselmesi sonucunda halk yoksullaşmıştır. İlk kurulan STK'lar daha çok sosyal yardım alanında çalışmalar yapmış, yoksullara yardım ve ihtiyaç sahibi gruplar arasında yardımların dağıtımını ile uğraşmışlardır.¹⁹ 1990'ların başı Kırgızistan'da her türlü sivil örgütlenmelerin aktif olduğu bir dönemdir. Bu dönemde uluslararası da dahil olmak üzere 800'e yakın STK kurulmuştur. Bunların arasında Diamond Association, Ecolog Kulübü, BİOM Gençlerin Çevre Koruma Kulübü, Kadınlar STK'ların Forumu, Kırgız-Amerikan İnsan Hakları Bürosu, Kadınlar Kongresi ve diğerleri yer almaktadır.²⁰

1995-2000 yılları arasında STK'ların gelişmesinde önemli rol oynayan factorlerden birisi, farklı alanlarda faaliyet gösteren çok sayıda uluslararası vakıf ve örgütün Kırgızistan'da akredite edilmesidir. Bunların arasında "Kırgızistan Soros Vakfı", "Counterpart Consortium", "Hivas Vakfı" ve diğerleri yer almaktadır. Sonradan "İnterbilim", "Demokrasi ve Sivil Toplum için Koalisyon", "Sivil Toplum Yolsuzluğa Karşı" gibi yerel düzeyde örgütlenen STK'lar dakurulmuştur.²¹ Diğer bir faktör ise Kırgızistan'da STK'ların kurulması ve çalışmasını kolaylaştıran yasalar kabul edilmiştir. Kırgız Cumhuriyeti'nin 1999 yılına ait Medeni Kanununda belirtilen Tüzel Kişilerin kaydı ile ilgili yasa buna bir örnektir.²²

Bu dönemde STK'ların destekleriyle çeşitli milli programlar uygulanmaya başlamıştır. Bu programların dikkate değerlerinden birisi – Sürdürülebilir İnsan Gelişiminin Milli Stratejisi'dir. Dolayısıyla 2000'li yıllar STK'ların sayısının arttığı yıllar olmuştur. Bu dönemde STK'lar devletin demokratikleşme sürecini durdurma faaliyetlerine karşı çıkmışlardır.

¹⁹ A. B. Elebaeva ve diğerleri *Grajdanovedeniye. Uçebno-metodiçeskoje Posobiye Dlya Prepodavateley Vuzov Kırgızskoi Respubliki*, (Yurttaşlık Bilgisi: Kırgız Cumhuriyeti Yüksek Öğretim Kurumları öğretim elemanları için yardımcı ders kitabı), s. 26.

²⁰ A. Alımkulova ve E. Şişkaraeva, "Perviy Etap Stanovleniya Grajdanskogo Sektora (1985-1994). (Sivil Toplumun Oluşumunun İlk Aşaması (1985-1994)", s. 49-50.

²¹ A.g.e. s. 53.

²² "Zakon Kırgızskoi Respubliki o Nekommerçeskih Organizatsiyah"(Kırgız Cumhuriyeti'nin Kar Amacı Gütmeyen Kuruluşlar Hakkında Yasası), 15 Ekim 1999. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/274>, Erişim Tarihi 20.11.2016.

Özellikle insan haklarını savunan STK'lar aktif bir şekilde çalışmaya başlamışlardır.²³

Kırgızistan'daki Sivil Toplum Kuruluşlarının Günümüzdeki Durumu

2005'te gerçekleşen "Lale Devrimi"²⁴ sonucunda Kırgızistan'da Cumhurbaşkanı Akayev ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Demokratik değerlere ve insan haklarından yanan yönetim kuracakları iddiasıyla Kurmanbek Bakiyev önderliğindeki muhalefet iktidara gelmiştir. Ancak Cumhurbaşkanı Bakiyev zamanla otoriterleşmiştir. Kısa süre içinde STK'lar üzerinde iktidar tarafından baskılara başlanmış ve toplum üzerindeki etkileri azaltılmaya çalışılmıştır.²⁵ Bunun sonucunda 2007'de gerçekleşen anayasal reformlar ve Parlamento seçimleri sürecinde STK'lar aktif rol oynayamamışlardır.²⁶ İktidar halkın özgürce toplanma hakkını yasaklamış, aktif STK liderlerine karşı takipler ve tehditler başlamıştır. Özellikle 2007 Parlamento seçimleri sonuçlarından memnun olmayan muhaliflere baskı uygulanmıştır. 12 Nisan 2006 tarihinde "Demokrasi ve Sivil Toplum İçin Koalisyon" örgütünün Başkanı Edil Baysalov'a karşı gayri saldırılar yapılmıştır.²⁷

2010 yılına gelindiğinde Bakiyev'in otoriter rejimi devrilmiştir. "2010 Devrimi" sonrası ülkenin güney bölgelerinde etnik temelli çatışmalarda patlak vermiştir. Ayrıca Kırgızistan'da parlamenter demokrasiye yönelik adımlar atılmış ve yeni Anayasanın kabulünden sonra Parlamento Seçimleri gerçekleşmiştir. Seçimler sonucu oluşan iktidar siyasi sürecin daha şeffaf olması ve siyasi sistemin geliştirilmesi yönünde adımlar atmıştır. Örneğin, o dönemde cumhurbaşkanlığı görevini üstlenen Roza Otunba-

²³ A. Alımkulova ve E. Şişkaraeva, "Perviy Etap Stanovleniya Grajdanskogo Sektora (1985-1994). (Sivil Toplumun Oluşumunun İlk Aşaması (1985-1994)", s. 69.

²⁴ 24 Mart 2015 tarihinde gerçekleşen Kırgızistan'daki halk ayaklanması ve sonrasında yaşanan iktidar değişimine genellikle "Lale Devrimi" denmektedir.

²⁵ N. Sattarov ve E. Ybişeva, "Sovremenniy Kontekst Razvitiya NPO v Kırgızstane (Kırgızistan'da STK'ların gelişiminin çağdaş bağlamı)", *Obzor İstorii Stanovleniya Sektora Nepravitelstvennih Organizatsiy v Kırgızstane* (Kırgızistan'da Sivil Toplum Kuruluşlar Sektörünün Oluşum Sürecine Genel Bir Bakış), der: Dronov E., Bişkek 2006, ss. 178-179.

²⁶ Yuliya Şulte, "Analiz Protsessa Demokratizatsii v Kırgızstane Çerez Opredeleniya Roli I Funktsiy NPO (STK'ların Rol ve İşlevlerini Belirleyerek Kırgızistan'da Demokratikleşme Sürecinin Analizi)", s. 6.

²⁷ N. Sattarov ve E. Ybişeva, "Sovremenniy Kontekst Razvitiya NPO v Kırgızstane (Kırgızistan'da STK'ların gelişiminin çağdaş bağlamı)", s. 180.

eva tarafından parlamento ve kamu organların faaliyetlerinin daha açık bir şekilde yürütülmesi için “Kamu Gözlemcileri Konseyleri” kurulmuştur. Öte yandan Kırgızistan’da ilk defa iktidarın barışçıl yoldan devredilmesi sağlanmıştır. Parlamento ve Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinin uluslararası gözlemcilerce adil olduğu vurgulanmıştır.²⁸

“2010 Devrimi”yle birlikte Kırgızistan’da STK’lar özgürce çalışma fırsatı elde etmişlerdir. Bazı STK’lar Cumhurbaşkanı Roza Otunbayevanın etnik uzlaşma, dini hakların korunması ve yargı sistemi reformu ile ilgili girişimlerini desteklemişlerdir. Kırgızistan’ın güneyinde yaşayan etnik temelli çatışma sonucunda çok sayıda STKbarış inşası ve psikolojik yardım alanlarında faaliyet göstermişlerdir. Bazı STK temsilcileri kamu organların şeffaflığını denetleyen Kamu Gözlemcileri Konseyleri’nde aktif olarak kamu bütçesinin şeffaflığı ve ülkeenerji siyaseti ile ilgili görüşlerini açıklamışlardır.²⁹ Bunun yanı sıra, söz konusu kuruluşlar yargı reformu yapma sürecinde aktif rol oynamışlardır. STK’ların liderlerinden oluşan özel komisyon yargı alanında yolsuzluğu gidermek amacıyla, yargıçlar ve yargıçların seçimi ile ilgili kurallar husunda iki yasa üzerinde çalışmışlardır. Ancak yasama organı genellikle yabancı ülkelerin yardım ve destekleriyle çalışan STK’ların önerdiği tavsiyeleri dikkate almamıştır. Buna rağmen STK’lar toplumubilgilendirme faaliyetleri yürüterek halkın bilincinin geliştirilmesinde önemli rol oynamışlardır. Böylece, 2010’lardan beri STK’ları gelişimi devlet kurumları tarafından olan ilginin artmasıyla karakterize edilebilmektedir. Fakat, ilginin artmasına rağmen devlet tarafından STK’ların etkinliği yeterli görünmemektedir.

Bunun yanında, Kırgızistan’da bağımsızlık itibariyle büyük ölçüde yabancı ülke ve kuruluşların maddi ve ideolojik yardımları sayesinde dinamik bir şekilde gelişen STK’larson dönemde ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Örneğin, Haziran 2010’da Kırgızistan’ın güneyinde yaşanan etnik temelli çatışmalar öncesinde bazı STK’ların Özbek liderlerinin amaçları konusunda bilgi topladıklarından söz edilmektedir. Bu STK’ların güney olaylarının yaşanmasında kullanıldığı ileri sürülmektedir. Buna ek olarak,

²⁸ Erica Marat, Freedom House Nations in Transit, https://freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Kyrgyzstan.pdf, Erişim Tarihi: 25.11.2016. s. 302.

²⁹ A.g.e., s. 306.

genellikle Kırgızistan'da STK'lar lezbiyen, gey, biseksüel ve transgender (LGBT) hakları gibi geleneksel olmayan değerleri savunduğu, ayrılıkçı örgütleri desteklediği ve kamuoyunda algı denetleme amaçlı olarak uluslararası örgütler tarafından kullanıldığı iddiasıyla eleştirilmektedir. Batılı kimi devletlerce desteklenen STK'lar Kırgız geleneklerine yabancı olan değerlerin "propagandacıları" olarak algılanılmaktave çoğunlukla ülkenin iç işlerine müdahale aracı olarak görülmektedirler.³⁰

Kırgızistan'daki STK'lara yönelik bir diğer eleştiri de bu kurumların kendi işlev ve görevlerini tam yerine getirememelerine yöneliktir. Özellikle STK'ların maddi kaynakları ve yaptığı faaliyetlerin etkinliği ile ilgili devlet organlarında olumsuz değerlendirmeler mevcuttur. Kırgızistan'da STK'lara çoğunlukla Batılı kurum ve devletlerce maddi ve teknik destek sağlanması devlet organlarınca şüpheli karşılanmaktadır. Kırgızistan'da faaliyet gösteren STK'ların uluslararası sponsorlara bağımlı olması nedeniyle onların kendi misyonları ve amaçlarından farklı amaçlara hizmet ettiği öne sürülebilmektedir.³¹

Kırgızistan'da devlet organları ve toplum içinde STK'ların uluslararası aktörlerin ajanı olduğuna yönelik şüpheler hep gündemdedir. 4 Haziran 2015 tarihinde Kırgızistan Parlamentosu "STK'ların Faaliyetleri Hakkında" yasa tasarısını kabul etmiştir. Bu yasaya göre, siyasi faaliyette bulunan STK'lar "yabancı ajanları" olarak değerlendirilmektedir. Yasa tasarısında "yabancı ajanlar" olarak "yabancı ülkeler ve onların kamu otoriteleri, uluslararası ve yabancı kuruluşlar, yabancı uyruklu insanlartarafından yetkilendirilmiş kişiler tarafından finanse edilen ve bunun yanında onların çıkarları doğrultusunda Kırgız Cumhuriyeti toptakları üzerinde siyasi faaliyetleri yürüten kuruluşlar" ifade edilmektedir. Siyasi faaliyet olarak ise "devlet orgalarının alınan kararları kendi çıkarlarına uygun şekilde halkı etkileyebilmek amacıyla siyasi etkinliklerin organize edilmesinde ve yürü-

³⁰ A. Akmataliyeva, "Trend Ograniçeniya Deyatelnosti NPO v Kırgızstane i v Mire" (Dünya'da ve Kırgızistan'da STK'larının Faaliyetlerini Sınırlama Eğilimi), *Vestnik KRSU*, Cilt: 16, Sayı: 6, 2016, s. 122.

³¹ Medet Tulegenov, "Sotsialny Kapital, ili Yavlyaetsya li NPO Institutom dlya Kollektivnogo Deystviya? (Sosyal Sermaye, ya da Toplumsal Eylem için STK'lar bir Enstitü olmaktadır mı?)", *Kırgızistan na sovremennom etape razvitiya: Analitiçeskie zametki: Grajdanskoe obşestvo, migratsiya, islam, korruptsiya* (Kırgızistan Gelişme Aşamasında: Analitik Notlar: Sivil Toplum, Göç, Rüşvet), der: Garayuşenko L. İ., Bişkek: OsOO "Albino LTD", 2006, s. 19.

tülmesinde (finansman dahil olmak üzere) katılım ve belirtilen amaç doğrultusunda kamuoyu oluşturma” kastedilmektedir. Bilim, kültür, sanat, sağlık, sosyal hizmet ve engellilere sosyal destek, annelik ve çocukluğun korunması, sağlıklı yaşam, kültür ve spor, çevrenin korunması, hayırseverlik alanındaki faaliyetleri ise siyasi faaliyetler arasında yer almamaktadır.³² Sonuçta 2015 tarihinde STK Faaliyetleri Hakkında Kanunu’nun kabul edilmesiyle Kırgızistan STK’ların faaliyetlerine yönelik sınırlamalar getirilmiştir.

Kırgızistan’da günümüzde STK’lar kamusal tartışma gündemini belirlemede önemli rol oynamaktadır. Bazı STK’lar ülkenin çeşitli bölgelerinden bilgi ve veri alabilmek için ülke çapında geniş ağlar kurmuşlardır. Ancak, Kırgızistan’da kayıtlı 15000’den fazla olan STK’dan sadece 20-30’u faaldir. Çoğunlukla tek proje üzerinde çalışmak kurulmakta projenin tamamlanmasıyla da işlevsiz hale gelmektedir.³³ Bununla birlikte, günümüzde STK’lar bazı diğer zorluklarla karşılaşmaktadır.

Sponsorlar, STK’ların finanse edilmesinde ana rol oynamaya devam ettiği için finansman temel sorunların başında gelmektedir. Eğer, 1990’larda STK’lar için sponsor bulma zor olmamışsa şimdiki zaman durum değişmiştir. STK sektörü, düzensiz finansmanı nedeniyle eskisi kadar finansal olarak çekici olmamaktadır. Sınırlı finansman ayrıca STK’lar arasında şiddetli bir rekabet yaratmaktadır. Söz konusu rekabet STK’lar arasında daha az işbirliği ve yürütülen faaliyetlerin sınırlı koordinasyonunu sağlamaktadır. Düzensiz ve dengesiz finansmanın önemli sonuçlarından biri de personel devri. STK’lar sektöründeki proje temelli maaşlar insanlar için düzensiz bir kazanç sağlamak ve bu da insanların STK’lara çalışmalarındaki teşvik konusunda olumsuz etki oluşturmaktadır. Yüksek personel devri, hem ayrı olarak STK’ları hem de bir bütün olarak STK sektörünü olumsuz yönde etkilemektedir. Personeldeki sürekli değişimler STK’ların organizasyonunda istikrar olmadığı, faaliyetlerin sürekliliğinin azaldığı ve iş sürecinin yavaşlatıldığı anlamına gelebilmektedir. Böylece de, STK sektörü, özellikle genç nesiller açısından, gerekli becerileri ve deneyimleri

³² A. Akmatliyeva, “Trend Ograniçeniya Deyatelnosti NPO v Kırgızstane i v Mire” (Dünya’da ve Kırgızistan’da STK’larının faaliyetlerini sınırlama eğilimi), s. 123.

³³ A.g.e., ss. 121-122.

kazanarak diğer sektörlere geçmek için geçici bir platforma dönüşmüştür denilebilmektedir.³⁴

Sonuç

Kırgızistan'da sivil toplumun temelleri Gorbaçev'in başlattığı "glasnost" politikasıyla birlikte gelişmeye başlamıştır. 1980'lerde birçok mesleki örgüt, tüketici birlik ve bunlara benzer başka sivil örgütlenmeler faaliyet göstermiştir. Ancak bu örgütler devlete bağlı olarak faaliyet yürütmüşler ve siyasi alanda etkin olmamışlardır. 1991 yılında Sovyetler'in dağılması ve Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla ülkede demokratikleşmeye yönelik reformlar başlatılmıştır. Kırgızistan'ın ilk cumhurbaşkanı Askar Akayev siyasi partiler ve STK'ların kurulmasını desteklemiştir. Özellikle uluslararası toplumun desteği de Kırgızistan'da sivil toplumun gelişmesini hızlandırmıştır.

2000'li yıllardan sonra Kırgızistan'da STK'lar sayısal olarak hızlı bir artış göstermiş ve aktif bir şekilde ülkenin siyasal hayatına etki etmeye başlamışlardır. Önceleri daha çok halkın sosyal hizmetler ve yoksul kesimlere yardım gibi genel itibariyle sosyal alanda faaliyet gösteren STK'lar o zamanlarda kamu yönetiminin denetimi, insan hakları gibi hükümet düzeyinde gerçekleştirilen faaliyetlerde de aktif rol üstlenmişlerdir. Bu çerçevede devlet organlarının denetimini ve vatandaşların karar alma sürecine katılmasını arttırmaya yönelik faaliyetler yürütmüşlerdir.

Günümüzde Kırgızistan'da STK'lara olumlu ve olumsuz yaklaşan iki karşıt görüş mevcuttur. STK'ları olumlu olarak değerlendirenler, şeffaflık, eşitlik, özgürlük ve siyasal katılım gibi unsurlarla STK'ların Kırgızistan'daki demokratikleşme sürecindeki rolüne vurgu yapmaktadırlar. Ayrıca devlet organlarını gözlem aracılığıyla denetim ve halkın hukuki araçlarla devlet kararlarını etkileyebilmesi için sivil eğitim faaliyetlerini düzenleme açısından STK'ların önemi vurgulanmaktadır. Diğer taraftan STK'ları olumsuz olarak değerlendirenler ise, Kırgızistan'da faaliyet gösteren STK'ların çoğunun uluslararası örgüt ve uluslararası alandaki diğer aktörler tarafından finanse edildiği noktasında eleştirmektedirler. Bu kurumların uluslararası yardımlara bağımlı olduğu ve bu nedenle onların programlarına, amaçları-

³⁴ Kanykey Bayayalieva-Jailobaeva , "A new look: professionalization of NGOs in Kyrgyzstan", *Central Asian Survey*, Vol.: 33, Issue: 3, 2014, pp. 370-371.

na ve politikalarına uygun bir şekilde faaliyet yaptıklarını ileri sürmektedir.

Bununla birlikte, şimdiki zaman STK sektörü finansman, yüksek personel devri, organizasyonda istikrarsızlık, faaliyetlerin sürekliliğinin azalması ve iş sürecinin yavaşlaması gibi zorluklarla karşı karşıya gelmektedir. Bunlardan dolayı, ayrı olarak STK'lar ve bir bütün olarak STK sektörü daha çok farklı eğitim programları düzenleyen ve özellikle genç nesillere gelişim için bir fırsat sunan geçici bir platforma dönüşmüştür denilebilmektedir.

KAYNAKLAR

- AKMATALİYEVA, A., "Trend Ograniçeniya Deyatelnosti NPO v Kırgızstane i v Mire" (Dünya'da ve Kırgızistan'da STK'larının faaliyetlerini sınırlama eğilimi), *Vestnik KRSU*, Cilt: 16, Sayı: 6, (2016), ss. 121-124.
- ALIMKULOVA, A., ŞİŞKARAEVA, E. "Perviy Etap Stanovleniya Grajdanskogo Sektora (1985-1994). (Sivil Toplumun Oluşumunun İlk Aşaması (1985-1994)". *Obzor İstorii Stanovleniya Sektora Nepravitelstvennih Organizatsiy v Kırgızstane* (Kırgızistan'da Sivil Toplum Kuruluşlar Sektörünün Oluşum Sürecine Genel Bir Bakış), der: Dronov E.; (Bişkek: OsOO "Premier LTD", 2006), ss. 36-106.
- ANDERSON, John, "Creating a Framework for Civil Society in Kyrgyzstan". *Europe-Asia Studies*, " Vol.: 52, Issue: 1 (2000), pp. 77-93.
- ASLAN, Seyfettin, "Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 33, (2010), ss. 188-212.
- BAŞLAR, Kemal, *Uluslararası Hukukta Hükümet Dışı Kuruluşlar: Vestfalya-Sonrası Süreçte Küresel Sivil Toplum*, 1. Baskı, (Ankara: USAK Yayınları, 2005).
- BAYALIEVA-JAILOBAEVA, Kanykey, "A new look: professionalization of NGOs in Kyrgyzstan", *Central Asian Survey*, Vol.: 33, Issue: 3 (2014), pp. 360-374.
- DOĞANLI, Bilge, "STK (Vakıflar) ve Marka İmajı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 43, (Ocak 2015), ss. 47-59.
- ELEBAEVA, A. B., ABLEZOVA, M. K., OMAROV, N. M., NİKİFOROV, M., MARÇENKO, L., Slesarev S. M., Voronina E. A., Makarov A. *Grajdanovedeniye. Uçbeno-metodiçeskoe Posobiye Dlya Prepodavateley Vuzov Kırgızskoi Respubliki*, (Yurttaşlık Bilgisi: Kırgız Cumhuriyeti Yüksek Öğretim Kurumları öğretim elemanları için yardımcı ders kitabı), (Bişkek: OsOO Albino LTD, 2009).

- LUKİN, V.N., Musienko T.V. ve Fedorova T.N. *Politologiya: Uçebnoe posobie*, (Siyaset Bilimi: Ders Kitabı). (Sankt-Peterburg: İzdatelskiy dom Gerda, 2007).
- MALTSEV, Vladimir, *Osnovi Politologii* (Siyaset Bilimin Temelleri), (Moskova:İTRK RSPP, 1998).
- MARAT, Erica, Freedom House Nations in Transit, https://freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Kyrgyzstan.pdf, Erişim Tarihi: 25.11.2016.
- SATTAROV, N., YBIŞEVA, E. "Sovremenniy Kontekst Razvitiya NPO v Kırgızstane (Kırgızistan'da STK'ların gelişiminin çağdaş bağlamı)", *Obzor İstorii Stanovleniya Sektora Nepravitelstvennih Organizatsiy v Kırgızstane* (Kırgızistan'da Sivil Toplum Kuruluşlar Sektörünün Oluşum Sürecine Genel Bir Bakış), der: Dronov E., (Bişkek: OsOO "Premier LTD", 2006), ss. 178-184.
- ŞULTE, Yuliya, "Analiz Protsessa Demokratizatsii v Kırgızstane Çerez Opredeleniya Roli I Funktsiy NPO (STK'ların Rol ve İşlevlerini Belirleyerek Kırgızistan'da Demokratikleşme Sürecinin Analizi)", *Kırgızstan na sovremennom etape razvitiya: Analitiçeskie zametki: Grajdanskoe obşestvo, migratsiya, islam, korruptsiya* (Kırgızistan Gelişme Aşamasında: Analitik Notlar: Sivil Toplum, Göç, Rüşvet), der: Garayuşenko L. İ., (Bişkek: OsOO "Albino LTD", 2006), ss. 4-13.
- TULEGENOV, Medet. "Sotsialniy Kapital, ili Yavlyaetsya li NPO İnstitutom dlya Kollektivnogo Deystviya? (Sosyal Sermaye, ya da Toplumsal Eylem için STK'lar bir Enstitü olmaktadır mı?)", *Kırgızstan na sovremennom etape razvitiya: Analitiçeskie zametki: Grajdanskoe obşestvo, migratsiya, islam, korruptsiya* (Kırgızistan Gelişme Aşamasında: Analitik Notlar: Sivil Toplum, Göç, Rüşvet), der: Garayuşenko L. İ., (Bişkek:OsOO "Albino LTD", 2006), ss.14-20.
- YILDIRIM, İbrahim. *Demokrasi Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim. Seçkin Yayıncılık*. (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2004).
- YILDIRIM, Murat. "Sivil Toplum ve Devlet". *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:27, Sayı:2, (2003). ss. 226-242.
- "Zakon Kırgızskoi Respubliki o Nekommerçeskih Organizatsiyah" (Kırgız Cumhuriyeti'nin Kar Amacı Gütmeyen Kuruluşlar Hakkında Yasası), 15 Ekim 1999. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/274>, Erişim Tarihi 20.11.2016.

KUVVETLER AYRIMI İLKESİ ÇERÇEVESİNDE KIRGIZİSTAN ANAYASASI*

M. Bürkan SERBEST**

Giriş

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin ortadan kalkmasının ardından ortaya çıkan bağımsız devletlerden biri de Orta Asya Cumhuriyetlerinden olan Kırgızistan'dır¹. Kırgızistan, bağımsızlığını kazanmasının ardından ilk cumhurbaşkanı Askar Akayev'in liderliğinde ilk yıllarda görece demokratik yapısıyla Orta Asya Cumhuriyetleri arasında öne çıkmıştır. Ancak, başlattığı demokratik hamleleri yukarıya taşıyamamış, tersine Akayev'in yönetimi otoriterleşme eğilimine girmiş ve bu eğilimler anayasa değişiklikleriyle hukuksal olarak da hayata geçirilmiştir. Sonuçta 2005 Mart'ındaki bir ayaklanma sonucunda Akayev yönetimden düşürülmüştür.

Akayev sonrası yönetime gelen Kurmanbek Bakiyev de yönetimini kısa sürede otoriter bir rejime dönüştürmüştür. Bakiyev döneminde gerçekleştirilen anayasa referandumlarıyla otoriter yönetim sağlamıştır. Bu dönemde yapılan cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimlerinde Baki-

* Bu eser, özgün hali "Yarı Başkanlık Modeli Olarak Kırgızistan Siyasal Sistemi" başlığıyla *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*'nin Cilt:10 No:22 Haziran 2016 ss. 81-106'da yayınlan makalenin yeniden düzenlenerek başlıklandırılmış ve 11 Aralık 2016 Kırgızistan Anayasal Referandumu ve 2017 Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası güncellenmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü. murat.burkan@manas.edu.kg

¹ Kırgız tarihi ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Cengiz Buyar, "Kırgız Tarihi (Başlangıcından 1991 Yılına Kadar)", *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, Bişkek: 2017, ss. 47-87.

yev ve partisi başarılı çıkmışsa da, bu referandum ve seçimlerdeki ciddi yolsuzluk iddiaları Bakiyev'in halk nezdindeki meşruiyetini sarsmıştır. Kanlı bir halk ayaklanması sonucunda da 10 Nisan 2010 tarihinde yönetimden uzaklaştırılmış, kendisi ve yakın çevresi ülkeden kaçmıştır.

Gerek 2005 ayaklanması gerek 2010 ayaklanması ülkede “devrim” olarak adlandırılmıştır. 2010 “devrimi” sonucunda Bakiyev muhaliflerinden oluşan bir grup isim bir geçici yönetim oluşturmuşlardır. Geçici yönetim göreve başlamasının ardından yeni bir anayasa yapma hazırlıklarına girişmiştir. Yeni anayasasının yapım sürecinde, ülkenin başkanlık sistemini terk ederek parlamenter sisteme geçeceği duyurulmuştur. Bunun ardından, o dönemde parlamenter sistemin Kırgızistan’a uygun olup olmadığı tartışılmış, bu sistemin Kırgızistan koşullarında sürdürülüp, sürdürülemeyeceği konusunda görüşler dile getirilmiştir.

Anayasa taslağı 27 Haziran 2010 tarihinde yapılan referandumla kabul edilmiştir. Kırgızistan’ın 2010 anayasası incelendiğinde, anayasanın hazırlık çalışmaları sırasında belirtildiği üzere, parlamenter sistemi getirmediği tersine ülkede yanlış biçimde başkanlık sistemi diye tâbir edilen (aslında sistemin klasik anlamdaki başkanlık sistemiyle hiç bir ilgisi yoktu) yarı başkanlık sistemini - literatürde Shugart ve Carey bu tip sistemleri “parlamenter başkanlık” diye tanımlar- devam ettirdiği görülmektedir. Ülkedeki eski anayasayla 2010 anayasasındaki temel fark, cumhurbaşkanının yetkilerinin bir miktar azaltılıp, parlamento kurumunun biraz daha ön plana çıkarılmasıdır. Parlamenter sistemin asıl önemli kurumu hükümet ve başbakanlık kurumlarının gene ön planda olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, kimi yazarlar ülkenin – sanki ülkede gerçekten hukuki olarak parlamenter sistem yapısı getirilmiş gibi- bu önkabulle akademik makaleler yayınlamaları ülkenin parlamenter sisteme sahip olduğu kanaatini yaygınlaştırmıştır.

Kırgızistan’ın 2010 Anayasası gerçek anlamda incelendiğinde ise, ülkede yeni anayasayla kurulan sistemin parlamenter sistemle ilgisi olmadığı, bir tür yarı-başkanlık modeli olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, bu çalışmada ilk bölümde yarı-başkanlık sisteminin genel özellikleri ve dünyada karşımıza çıkan çeşitli tipleri hakkında bilgi verilecek ikinci bölümde de Kırgızistan anayasal sisteminin ne tür bir yarı başkanlık sistemi getirdiği konusunda değerlendirme yapılacaktır.

Kuvvetler Ayrılığı Teorisi ve Gelişimi

26 Ağustos 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları si²'nin 16. maddesi “Hakların güvence altına alınmadığı kuvvetler ayrılığının yapılmadığı bir toplumda Anayasa yoktur” demektedir. Bu bildirgenin öncesinde başta İngiliz John Locke ve Fransız Montesquieu olmak üzere çeşitli düşünürler kuvvetler ayrılığının teorik temellerini ortaya atmışlardır. Locke, 17. yüzyıl sonundaki İngiliz parlamentosuyla monark arasındaki çatışmanın, kralın yürütme görevini parlamentonun da yasama görevini üstlenmesi suretiyle kuvvetlerin ayrılmasıyla çözümlenebileceğini ifade etmiştir. Montesquieu 18. yüzyılın ortalarında Fransa’daki Bourbon hanedanının despotizminin aksine İngiltere’de gelişen yasama, yürütme ve yargı ayrımını över.³ Montesquieu *Kanunların Ruhunu* adlı eserinde *Yasama*, *Yürütme* ve *Yargı* kuvvetlerini ad olarak saydıktan sonra bu kuvvetleri tanımlar ve bu kuvvetlerin birbirinden ayrılması gerektiğini savunur. Düşünürüne göre, yasama ve yürütme kuvvetlerinin aynı elde toplanması özgürlüğü yok etmektedir.⁴

Kuvvetler ayrılığı teorisinin önemi, özgürlükleri güvence altına alması kadar, aynı zamanda bir ülkedeki siyasi kurumların bütünlük içerisinde aralarındaki ilişkiyi ortaya koyan “siyasi rejimlerin” sınıflandırılmasında mihenk taşı rolü oynamasındadır. Kuvvetler ayrılığı teorisinin anayasal planda ilk uygulaması 1787 tarihli Amerika Birleşik Devletleri (ABD) anayasası ile gerçekleşmiştir. Fransa’da 1791, 1795 devrim anayasalarında ve 1848 anayasasında kuvvetler ayrılığına dönük düzenlemeler görülür.⁵

Kuvvetler ayrılığının iki ünlü teorisyeni de görüşlerini Avrupa monarşilerini dikkate alarak ortaya atmışlardı ve henüz ortada parlamenter sistem anlamında bir parlamentarizm yoktu. Görüşler, monarkın yürütme organı, parlamentonun da yasama organı olacağı varsayımına dayanıyordu. Amerikan anayasası yazılırken, kral veya onun atadığı kolonyal yönetimin valisi yerine seçilmiş bir “Başkan” konulmuş, İngiliz parlamentosu

² Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nin Türkçe metnine şu adresten ulaşılabilir: <http://www.istanbul.edu.tr/idarehukuku/belgeler/fransizyurttashaklaribildirisi.pdf>, Erişim Tarihi: 14.01.2014.

³ Douglas V. Verney, *The Analysis of Political Systems*, (Chicago: The Free Press, 1959), s. 39.

⁴ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, (Bursa: Ekin Yay., 2010), s. 219-220.

⁵ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, (İstanbul: Beta Yayınevi, 2005), s. 397-398.

yerine de Amerikan yasama organı karşımıza çıkmıştır.⁶ Böylece Amerikan sistemi sert kuvvetler ayrılığına dayanan Başkanlık rejiminin tipik örneği olarak belirmiştir. Buna karşın, yazılı bir anayasaya sahip olmayan İngiltere’de sistem kendi içinde evrilerek adına “Parlamenter Sistem” denilen bir model ortaya çıkarmıştır.

Parlamenter sistem de kuvvetler ayrılığı esasına dayanmaktadır. Ancak bu ayrılık sert olmayıp, ılımlı bir ayrılıktır. Başkanlık sistemindeki yasama ve yürütme arasındaki ilişkilerin en aza indirildiği sert kuvvetlerin ayrılığı deyimi yerine bu rejime kuvvetlerin işbirliği de denebilir.⁷ Verney, bir siyasal sistemin parlamenter sistem özelliklerini taşıyıp taşımadığını anlamak bakımından 11 temel kriter ortaya koyar. Bu 11 kriter şu şekildedir:

1. Parlamento olarak tanımlanan kurulun varlığı,
2. Yürütmenin iki başlı oluşu ,
3. Devlet başkanının hükümet başkanını ataması,
4. Hükümet başkanının bakanları belirlemesi,
5. Hükümetin ortak sorumluluğa dayanan bir organ olması,
6. Bakanların genellikle parlamento üyesi olması,
7. Hükümetin parlamentoya karşı siyasal sorumluluğu,
8. Hükümet başkanının parlamentoyu feshetmesi için devlet başkanından istekte bulunması,
9. Hükümetin oluşumunda parlamentonun kuruculuğu,
10. Hükümetin bir bütün olarak seçmenlere karşı dolaylı olarak sorumlu olması
11. Parlamentonun siyasal sistemin odağında bulunması.⁸

Verney’in kriterleri temel olarak İngiliz parlamenter sistemi göz önünde tutularak ortaya konulmuş olsa dahi, bir sistemin parlamenter sistem sayılıp sayılmayacağı noktasında önemlidir.

Kuvvetler ayrılığı rejimlerinin iki ayrı tipik görünümü olan Başkanlık Sistemi ve Parlamenter Sistem yanında, 1958’deki Fransa’daki anayasa

⁶ Douglas V. Verney, a.g.e., s.39,42.

⁷ Erdoğan Teziç, a.g.e., s.405.

⁸ Douglas V. Verney, a.g.e., s.18-38.

değişiklikleri ilerki yıllarda yeni bir kavramsallaştırmanın temelini oluşturacaktır. Bu kavramsallaştırma, "Yarı-Başkanlık" deyimiyile karşımıza çıkacaktır. Anayasa değişikliği 1958 yılında gerçekleşmesine karşın, bu kavram 1970'ler ve 1980'lerde ilk olarak net biçimde ortaya konacaktır.

Fransa'da cumhuriyet rejimi birçok kez kesintiye uğramıştır. İmparatorluk, monarşi ve II. Dünya Savaşı'ndaki otoriter Vichy yönetimi gibi rejimler cumhuriyeti kesintiye uğratmışlardır. 1871-1940 arası III. Cumhuriyet ile 1947-1958 arasındaki IV. Cumhuriyet'te egemen olan parlamenter sistem dönemlerinde ülkede sık sık hükümet değişiklikleriyle karşılaşmıştır. Bu dönemlerde, hükümetlerin karar almada zorlanmaları, büyük krizlerin yaşanması, yürütme organının güçlendirilmesi yönünde bir arayışı doğurmuştur. 1958'de patlayan Cezayir kriziyle ulusal kahraman Charles De Gaulle'ün göreve hazır olduğunu bildirmesi, yeni anayasa hazırlıklarını başlatmıştır. Yeni anayasa 1958 Ekim'inde onaylanmıştır. Aralık 1958'de de De Gaulle cumhurbaşkanı seçilmiştir. V. Cumhuriyeti başlatan yeni anayasa yürütme organı içerisinde cumhurbaşkanının yetkilerini güçlendirmiştir.⁹

1958 Anayasasıyla yürütme organı içerisinde cumhurbaşkanının yetkileri güçlendirilmiş de olsa, sistemin o zaman için henüz bir yarı-başkanlık sistemi oluşturmadığı söylenebilir. Değişikliğin asıl amacı yürütmeyi yasama organına karşı daha güçlü hale getirip hükümetleri istikrarlı kılmaktır. Değişikliklerle gensoru seçeneği ortadan kaldırılmaktaydı. Ayrıca Bakanlar Kurulu üyeleri bundan böyle mecliste oy kullanamayacaklardı. Değişiklikler, aslında, hem cumhurbaşkanına hem de hükümete devlet yapılanmasında benzer önemler vererek "düalist" bir yapı öngörmektedir. Buna karşın, cumhurbaşkanı seçilen De Gaulle'ün düşüncesi egemen bir cumhurbaşkanından yanaydı. Sonuçta, 28 Ekim 1962 tarihinde düzenlenen referandumla, cumhurbaşkanının halkoyuyla seçilmesi anayasaya gerçek kimliğini vermiştir. Cumhurbaşkanı, doğrudan halkoyuyla seçilmek suretiyle meşruiyetini hükümete göre artırmış oldu. Yasal olarak böyle

⁹ Özgün Özçer, "Anayasa Çalışma Metinleri 2/ Fransız Anayasa Tartışması: Güçler Kurgusunda Denge Arayışı", http://www.anayasaplatformu.net/indir/Fransa_Anayasa_tartismasi.pdf, Erişim Tarihi 17.02 2014, s.1-3.

olmamasına karşın, uygulamada hükümetin cumhurbaşkanına karşı sorumlu olduğu bir rejim ortaya çıkmıştır.¹⁰

Parlamente ya da başkanlık sisteminden farklılaşan bu yeni yapıyı siyasal sistemlerin sınıflandırmasında farklı bir yere oturtmak gerekmektedir. Bu önemli görevi ilk olarak bir Fransız siyaset bilimcisi Maurice Duverger yapacaktır. Duverger, ilk olarak 1970'de yayınlanan siyasal kurumlar ve anayasa hukuku üzerine yazmış olduğu ders kitabında yarı-başkanlık terimini ortaya koymuştur.¹¹ Duverger, 1978 tarihli *Echec au roi* adlı eserinde, tüm yönleriyle yarı-başkanlık sistemini karşılaştırmalı olarak ele almış ve 1980 yılında da İngilizce konuyla ilgili makalesini (*A New Political System Model: Semi-presidential Government*) yazmıştır.¹² Bu makale, konuyla ilgili olarak yazılmış ilk İngilizce makale olma özelliğini taşımaktadır. Duverger'nin 1978'de eserinin yayınlanmasından itibaren terim, bir tanım kazanmış ve bu tanımın çizdiği kavramsal çerçeve Fransa'da düzenli bir kullanıma sahip olmuştur.¹³

Duverger'e göre, üç unsurun varlığı halinde bir yarı-başkanlık modelinden söz edilebilir: Bu unsurlar şunlardır: 1) Genel halkoyuyla seçilen bir devlet başkanının varlığı ; 2) Devlet başkanının oldukça önemli yetkilere sahip olması ve 3) Parlatonun karşı koymadığı sürece, yürütme ve hükümet etme yetkilerine sahip bir başbakan ve bakanların varlığıdır.¹⁴

Duverger, bu kavramsallaştırmasını niçin "yarı-başkanlık" olarak adlandırmıştır? Kimi yazarlara göre sistem temelde parlamente sistemdir. Mantıken bu durumda da sisteme "yarı-parlamente" denmeliydi.¹⁵ Duver-

¹⁰ Özgün Özçer, a.g.e., s.3-4.

¹¹ Nur Uluşahin, "Demokratik Rejimlerin Sınıflandırmasında Farklı Bir Yaklaşım: 'Yarı Başkanlık'tan 'İki Başlı Yürütme Yapılanması'na", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, No 3, Yaz 2003, s.206-207. ; Robert Elgie, "Duverger, Semi-presidentialism and the Supposed French Archetype", *West European Politics*, Cilt 32, No 2, Mart 2009, s.248.

¹² Robert Elgie, a.g.e., s.248.

¹³ Nur Uluşahin, a.g.e., s.207.

¹⁴ Robert Elgie, a.g.e., s.250; Nur Uluşahin, a.g.e., s. 207; Carsten Anckar, "Which Countries are Semi-Presidential ?", Carsten Anckar ve Dag Anckar (der.), *Comparisons, Regimes, Elections: Festschrift for Lavri Karvonen*, (Abo: Abo Akademi University Press, 2012), s.110 ; Valentina-Andrea Dimulescu, "Presidential Impeachment in Semi-Presidential Systems", *Europolis*, Cilt 4, No 1, 2010, s. 105 ; Alan Siaroff, "Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction", *European Journal of Political Research*, Cilt 42, 2003, s. 290.

¹⁵ Kemal Gözler, a.g.e., s.241.

ger'in kendi yaptığı "yarı başkanlık" tanımında olduğu gibi diğer yazarlarca yapılan farklı tanımlarda da ortak olan nokta parlamentoya dayanan bir hükümetin var olmasıdır. Ancak, Duverger'in düşüncesinde, sistemin esaslı unsuru bu değildi. Bu bakımdan "yarı-parlamentarizm" deyimini yerine "yarı-başkanlık" deyimini kullanmıştır. Onun sistem tanımlaması içerisinde, ikili unsur parlamento içerisinde değil, yürütme organı içinde gerçekleşmektedir. Parlamentarizm sistemde yasama seçimleri meşruluğun tek kaynağını oluşturur. Buna karşın, başkanlık seçimlerinde ise, başkanlık seçimleri ve yasama seçimleri olmak üzere meşruluğun iki kaynağı vardır. Başkanlık sisteminde olduğu gibi yarı başkanlık sisteminde de çift meşruluk söz konusu olmasından dolayı bu sisteme "yarı-parlamentarizm" değil de "yarı-başkanlık" demektir. Duverger bakımından, sistemin odağındaki unsur başkanın halk tarafından seçilmesi idi. Bununla birlikte bazı yazarlar "yarı-başkanlık" deyimini ile "yarı-parlamentarizm" deyiminin anlamdaş olduğunu belirtmektedirler.¹⁶ Bugün için literatürde "yarı-başkanlık" konusunda var olduğu biçimde ayrı, sistemli, kriterleri belirgin bir "yarı-parlamentarizm" teorisi oluşturulmadığı için iki terimin birbiri yerine kullanılması hatalı olmayacaktır. Ancak yaygın deyim "yarı-başkanlık" olduğu için bu terimin kullanılması tercih nedenidir.

Duverger, 1978 tarihli eserinde, Fransa ile birlikte; Finlandiya, İzlanda, Weimar Almanyası, Portekiz, Avusturya ve İrlanda'yı da yarı-başkanlık sistemi içinde değerlendirmiştir.¹⁷

Duverger dışında bir başka ünlü siyaset bilimci Sartori de, "yarı-başkanlık" konusunda ölçütler ortaya koymuştur. Sartori'nin bu konudaki ölçütleri şunlardır: 1) Devlet başkanının doğrudan veya dolaylı olarak halk tarafından, kesin belli bir görev süresi için seçilmesi; 2) Devlet başkanının yürütme gücünü hükümet başkanıyla paylaşmasının sonucu olarak ikili bir yürütme görünümünün varlığı; 3) Devlet başkanının parlamento güveniyle bağlı olmaması ve onun tek başına ya da dolaylı olarak hükümet edememesi; 4) Başbakan ve hükümetin parlamento güveni ve parlamento çoğunluğunun desteğine ihtiyaç duyması; 5) Yürütmenin her bir birimindeki "özerk olası güç" varlığını devam ettirdiği sürece ikili otorite

¹⁶ Nur Uluşahin, a.g.e., s.226-227.

¹⁷ Robert Elgie, a.g.e., s.252.

te yapısının başkanla başbakan arasındaki denge değişikliği ve güç kaymalarına olanak vermesi.¹⁸

Yarı-başkanlık teorisi alanında bir başka önemli yazar olan Rober Elgie ise yarı-başkanlık tanımını çok geniş tutmuştur. Elgie yarı-başkanlığı şöyle tanımlar: “halk tarafından kesin belli bir dönem için seçilen devlet başkanının, parlamentoya karşı sorumlu olan başbakan ve hükümet ile yan yana bulunduğu durumdur.”¹⁹ Bu tanımlamada devlet başkanının gücünün bir önemi bulunmamaktadır. Buna karşın, bir başka yazar Carsten Anckar ise, yarı başkanlık sistemini, devlet başkanı ve parlamentoya karşı sorumlu bir başbakan ve hükümet üzerinden tanımlamakta, ancak, devlet başkanının halk tarafından ya da yasama organınınca seçilmesinin hiçbir önemi olmadığını belirterek, eğer devlet başkanının önemli yetkileri bulunuyorsa bu sistemi yarı-başkanlık olarak tanımlamak gerektiğini söyler. Ancak, ayrıca bu sistem içersinde devlet başkanının yetkileri ne kadar artarsa artsın sistemin hiçbir zaman başkanlık sistemi olmayacağını belirtir. Sistemin gene yarı-başkanlık olarak adlandırılması gerekir. Çünkü görevde kalabilmesi için güvenoyuna ihtiyaç duyan bir başbakan ve hükümet sistemi içinde var olmaya devam etmektedir. Sistemlerin sınıflandırılmasında en önde gelen kriter ise güçler ayrılığıdır. Başkanlık sistemi ise yalnızca başkanının gücü üzerinden değil asıl olarak güçlerin ayrılığı üzerinden tanımlanır. Yasama organı hükümeti düşüremediği gibi, hükümet de yasama organını feshedemez. Bu açıdan yarı-başkanlık sisteminin başkanlığa dönüşmesi mümkün olmaz.²⁰

Yazarlar Matthew Shugart ve John Carey ise yarı-başkanlık olarak adlandırılabilir sistemler bakımından bu deyim kullanmaz, onun yerine, “Başbakancı-Parlamentar” (Premier-Presidential) ve “Başkanlı-Parlamentar” (President-Parliamentary) sistem olarak iki alt tipten söz ederler. Shugart ve Carey, başbakancı-parlamentar sistemin aslında temelde parlamentar sistem olduğunu belirtirler. Burada başbakanın belirlenmesinde devlet başkanının rolünden çok parlamento çoğunluğu asıl rolü oynamaktadır. Sembolik yetkili devlet başkanına sahip parlamentar

¹⁸ Valentina-Andrea Dimulescu, a.g.e., s. 105.

¹⁹ Robert Elgie, “Semi presidentialism, Concepts, Consequences, and Contesting Explanations”, <http://doras.deu.ie/63/> Erişim Tarihi 20 Şubat 2014, s. 7.

²⁰ Carsten Anckar, a.g.e., s. 116.

sistemlerden farkı, bu sistemde saf parlamenter sisteme göre devlet başkanına parlamentoyu fesih, veto yetkisi veya parlamento tıkanıldığında başbakanı belirleme gibi ilave yetkiler tanınmasıdır. Buna karşın başkancı-parlamenter sistemde, devlet başkanının yetkileri başbakan ve hükümete kıyasla çok daha ön plandadır. Özellikle, başbakanın ve hükümetin belirlenmesinde baş rolü devlet başkanı oynar. Yine devlet başkanının bir yasa-yı veto yetkisi çok kuvvetlidir. Devlet başkanı, bir yasa-yı parlamentoya geri gönderdiğinde, o yasanın geçmesi için 3/5 veya 2/3 gibi nitelikli çoğunluklarla yeniden kabul edilmesi gerekir.²¹

Parlamenter sisteme yakın yarı-başkanlık sistemlerinde yapıları gereği kolaylıkla siyasi bunalımlar yaşanabilmektedir. Bu sistemin özellikleri gereği, hükümet ve cumhurbaşkanı ayrı partilerde olduğu zaman çekişme ve tartışmalar kaçınılmaz olmaktadır. Öyle ki, bazen yurtdışındaki uluslararası toplantılara kimin katılması gerektiği cumhurbaşkanı ile hükümet arasında büyük bunalımlara neden olabilmektedir. AB Konseyi'nin 2008 Ekim'inde Brüksel'deki toplantısında Polonya delegasyonunun oluşturulması konusunda tartışma çıkmıştır. Başbakan Donald Tusk ile hükümetin bütün karşı çıkmalarına rağmen, Cumhurbaşkanı Lech Kaczynski kendisinin de bu toplantıya katılmasının hakkı olduğu konusunda ısrarcı olmuştur. Başbakan Tusk, cumhurbaşkanının hükümet uçağından yararlanmasını engellemiştir. Cumhurbaşkanı da kendisi ulusal havayolundan bir uçak kiralararak Brüksel'e uçmuş ve heyetteki yerini alacağını belirtmiştir. Bunalım, Polonya Maliye Bakanı'nın kendi için ayrılan sandalyesini toplantıda cumhurbaşkanına vermesiyle çözülebilmştir.²²

Polonya'da görülen bu sorunun benzerleri özellikle halkın seçtiği bir devlet başkanı olmasına karşın, anayasal yetkileri daha az olan ülkelerde karşımıza çıkmaktadır. Cumhurbaşkanı halktan aldığı oyla bir meşruiyet kazanmasına karşın, anayasal yetkilerinin azlığı onu kimi zaman başbakanla ve hükümetle mücadeleye sokmaktadır. Bu bakımdan devlet başkanının sistem içerisindeki gücünün ölçülmesi büyük önem taşımaktadır.

²¹ Matthew Soberg Shugart, "Semi Presidential Systems: Dual Executive and Mixed Authority Patterns", *French Politics*, Cilt 3, No 3, 2005, s. 338-341.

²² Tapio Raunio, "Semi-presidentialism and European Integration: Lessons from Finland for Constitutional Design", *Journal of European Public Policy*, Cilt 19, No 4, 2012, s. 567.

Alan Siaroff, yarı-başkanlık rejimlerinde devlet başkanının gücünün ölçülmesi konusunda bir tablo hazırlamıştır.

Tablo 1. Yarı-Başkanlık Sisteminde Ülkelere Göre Devlet Başkanının Gücü

KRİTERLER:	HS	ES	AG	KK	VG	KG	DPR	HR	YS	Toplam Puan
ÜLKELER :										
Almanya (1919-1933)	1	0	1	0	0	1	0	1	1	5
Avusturya	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Bulgaristan	1	0	1	0	1	0	0	0	0	3
Ermenistan	1	0	1	1	0	0	1	1	1	6
Finlandiya	1	0	0	0	1	0	0	0	0	2
Fransa	1	0	1	1	1	0	1	1	1	7
Gürcistan	1	1	1	1	1	0	1	1	0	7
İrlanda	1	0	1	0	1	0	0	0	0	3
İspanya (1931-1936)	1	0	1	0	1	0	0	0	1	4
İzlanda	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Kırgızistan (1992-2010)	1	0	1	0	1	1	1	1	1	7
Kırgızistan (2010- Günümüze)	1	0	1	0	1	1	1	0	1	6
Litvanya	1	0	1	0	1	0	1	0	0	4
Makedonya	1	0	1	0	1	0	1	0	0	4
Polonya	1	0	1	0	1	0	0	0	0	3
Portekiz	1	0	0	0	1	0	0	0	1	3
Romanya	1	1	1	1	1	0	0	0	0	5
Rusya	1	0	1	1	1	1	1	1	0	7
Slovakya	1	0	0	1	0	0	0	0	0	2
Slovenya	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Türkiye (2014-2018)	1	0	1	1	0	0	0	0	1	5
Ukrayna	1	0	1	1	1	1	1	1	0	7

Kaynak: Alan Siaroff, a.g.e., s. 299-300*

Notlar: HS: Halkoyuyla Seçim; ES: Eşzamanlı (Cumhurbaşkanlığı ve Yasama) Seçim; AG: Atama Gücü ; KK : Kabineye Katılım; VG: Veto Gücü; KG: Kararname Gücü; DPR: Dış Politikada (Merkezi) Rol; HR: Hükümet Oluşumunda Rol; YF: Yasamayı Feshetme Yetkisi.

* Siaroff'un hazırladığı tabloda Kırgızistan ve Türkiye örnekleri bulunmamaktadır. Siaroff bu tabloyu, halk tarafından seçilmiş bir devlet başkanı ve ondan ayrı olarak başbakanın başkanlığında yasamaya karşı sorumlu olan bir hükümetin var olması kriterine göre oluşturmuştur. 2014 Ağustos ayından itibaren Türkiye de bu kategoride yer almıştır. Bununla birlikte, 2017 Anayasa Referandumunu ile değişikliğe gidilerek Başkanlık sistemi getirilmiştir. 24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı ve Parlamento Genel Seçimleri'nin ardından da 9 Temmuz 2018 tarihi itibarıyla de yeni sistem uygulamaya girmiştir.

Siaroff, Tablo 1'deki toplam puanlara göre üç ayrı yarı başkanlık modelinden söz eder.²³ Buna göre;

Toplam Puan 1-2 (Model 1): Siaroff bu modeli "Sembolik Cumhurbaşkanlığı Parlamenterizm" (*Parliamentarism with figurehead president*) olarak tanımlar. Bu ülkeler: Avusturya, Finlandiya, İzlanda, Slovakya'dır.

Toplam Puan 3-5 (Model 2): Siaroff bu modeli "Kısmi Yarı- Başkanlık" (*Partial Semi Presidentialism*) ya da "Müdahaleci Cumhurbaşkanlığı Parlamenterizm" (*Parliamentarism with presidential corrective*) olarak adlandırır. Bu model, Shugart ve Carey'in tanımlamasında Başbakanı -Parlamenter modele denk düşmektedir. Bu ülkeler: Bulgaristan, İrlanda, Litvanya, Makedonya, Polonya, Portekiz, Romanya ve Türkiye'dir.

Toplam Puan 6-9 (Model 3): Bu model Siaroff tarafından "Başkan ağırlıklı Parlamenterizm" (*Parliamentarism with Presidential Dominance*) olarak nitelendirilir. Bu modelin de, Shugart ve Carey'in tanımlamasında Başbakanı -Parlamenter modele denk düştüğü söylenebilir. Bu ülkeler: Ermenistan, Fransa, Gürcistan, Kırgızistan, Rusya ve Ukrayna'dır.

Siaroff'un tablosu Kırgızistan örneğini Model 3'ün içine yerleştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu sistem yazara göre "Başkan ağırlıklı Parlamenterizm" olarak adlandırılan bir yarı-başkanlık sistemidir. Bununla birlikte, Kırgızistan'da sistemin daha iyi anlaşılması hukuki yapının daha ayrıntılı bir analizini gerektirmektedir.

2010 Anayasası Çerçevesinde Kırgızistan'da Kuvvetler Ayrılığı ve Kırgız Siyasal Hayatı

Kırgızistan anayasasının değerlendirilebilmesi için öncelikle, anayasanın kabulünden önceki süreçte bazı gelişmeleri ele almak gerekir. 2010 "devrimi" sonucunda oluşan geçici yönetim hızlı bir biçimde yeni bir anayasa yapma hazırlıklarına girişmiştir. Yeni anayasa ile birlikte ülkenin parlamenter sisteme geçeceği duyurulmuştur. Haziran 2010'da kabul edilen anayasa incelendiğinde ise, ülkenin saf parlamenter sisteme geçmediği, ancak geniş anlamda parlamenter sistemin bir alt türü kabul edilebilecek yarı-başkanlık modelini tercih ettiği anlaşılmaktadır.

²³ Alan Siaroff, *a.g.e.*, s. 308.

Kırgızistan anayasasının öncelikle yapılış sürecinin bir meşruiyet problemini içinde barındırdığından şüphe yoktur. Bakiyev'in devrildiği gün olan 7 Nisan 2010 tarihinden itibaren ülke yönetimi, kurulan geçici hükümete geçmiş ve ülke kararnameler yoluyla yönetilmeye başlanmıştır. İlk geçici kararname 7 Nisan 2010 tarihinde 1 No'lu olarak yayınlanmıştır. Kurulan geçici hükümet hem yasama hem de yürütme faaliyetlerini üstlenmiştir. Kurulan geçici hükümetin başkanlığını Roza Otunbayeva üstlenmiş, Almazbek Atambayev Birinci Başkan yardımcılığı görevini üstlenirken, diğer üç başkan yardımcılığı da Bakiyev muhalifi önemli siyasi figürler olan Ömürbek Tekabayev, Temir Sariyev ve Azimbek Nazarov'a verilmiştir.²⁴ O dönemde ülkedeki mevcut siyasi partilerden Kırgızistan Sosyal Demokrat Partisi (SDPK), Ata-Meken ve Ak-Şumkar Bakiyev'in devrilmesinde başrol oynamışlar ve parlamenter sistem yanlısı görüşler bildirmişlerdir.²⁵ Kısa bir sürede içerisinde de ülkenin geçici hükümetinin yeni bir anayasa çalışmalarına başlayacağı basında duyurulmuştur. Otunbayeva, yaptığı açıklamalarda ülkenin parlamenter sisteme geçeceğini ilan etmiştir. Böyle bir sistem değişikliğine gidilmek istenmesinin nedeni daha önceki iki cumhurbaşkanı Askar Akayev ve Kurmanbek Bakiyev'in ülkede tek adam rejimi kurarak diktatoryal yönetimler kurmalarıdır.

İlk cumhurbaşkanı Akayev zamanında Kırgızların ünlü bilim ve edebiyat insanı Salican Cigitov her ne kadar sistemin adını koymasa da Akayev'e şu sözlerle parlamenter sistemi teklif etmekteydi: "... Siz, şu Almanya'nın devlet başkanı gibi yapınız. Hükümeti başbakan yönetsin..."²⁶. Ülkede, rejim talebinin siyasetçiler tarafından dile getirilmeye başlanması ise 2000'li yılların başlarına kadar gitmektedir. Akayev döneminde cumhurbaşkanının bütün yetkilerini kullanarak önemli siyasal rakipleri olan Feliks Kulov, Ömürbek Tekebayev ve Almazbek Atambayev gibi isimleri sindirme hareketine başlamasıyla birlikte anayasasının değiştirilerek cumhurbaşka-

²⁴ <http://www.zakon.kz/169902-spisok-dolzhnostejj-pri-vremennom.html>, Erişim Tarihi 17.03.2014; Nurlan Berikoviç Sadıkov, "Sovremennoe Gosuderstvennoe Ustroystvo Kirgistan",

http://www.publicpolicy.kg/index.php?option=com_phocadownload&view=categorydownload=72&id=1&Itemid=182, Erişim Tarihi 17.03.2014, s. 1.

²⁵ Seyit Ali Avcu, "Fragmentation of the Political Party System in Kyrgyzstan", *Central Asia and Caucasus*, Cilt 14, No 2, 2013, s. 91.

²⁶ Orhan Söylemez - Kemal Göz (Haz.), *Salican Cigitov ve Dünyası*, (Bişkek: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2006), s. 22.

nının yetkilerinin kısıtlanması istekleri dillendirilmeye başlanmıştır. Bu amaçla Anayasa Komisyonları toplanmış, fakat bir sonuç alınamamıştır. Muhalefetin iktidara karşı söylemleri sertleşmiş, sonrasında Akayev 2005 Mart'ındaki bir halk ayaklanması ile iktidardan devrilmiştir.

Devrim sonrası geçici devlet başkanlığını Kurmanbek Bakiyev üstlenmiştir. Bakiyev, geçici başkanlığının ilk dönemlerinde demokrasi ve liberalizm vaadinde bulunmuş, hatta ülke yönetimine ilişkin olarak yapılacak bir dizi reformla parlamenter sisteme dahi geçebileceğinden söz etmiştir. Ancak 2005 Haziran'ında halk tarafından seçilen cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte parlamenter demokrasi idealinden uzaklaşmış, tam tersine güçlü ve otoriter bir başkanlık modeli izlemeye başlamıştır.²⁷ Yeni cumhurbaşkanı Bakiyev, iktidara gelirken işbirliği yaptığı önemli siyasi figürlere verdiği sözleri tutmamıştır. Siyasi, ekonomik ve güvenliğe dönük gücü aile ve yakın çevresinde toplamaya başlamıştır. Muhalefet içindeki anlaşmazlıklardan yararlanan Bakiyev, anayasa maddelerini değiştirerek yetkilerini daha da artırmıştır. Ortaya çıkan siyasal mücadeleler sonunda da, Bakiyev de bir halk ayaklanması sonunda devrilmiştir.²⁸

Devrim sonrasında kurulan geçici hükümetin 7 Nisan tarihli 1 No'lu kararnamesiyle 2007 tarihli anayasanın yürürlükte kaldığı belirtilmiştir. Ancak yürürlükteki anayasanın artık üstünlüğü söz konusu değildir. Bu kararnameyle yürütme ve yasama yetkileri geçici hükümete geçmiştir.²⁹ Böylece, ülke tipik biçimde "ihtilallerin etkisiyle anayasızlaştırma"³⁰ (*la deconstituionalisation per l'effet des révolutions*) denen süreç içine girmiştir. Buna göre eski anayasa yenisi yapılmaya kadar yürürlükte kalacak ancak artık üstünlüğü söz konusu olmayacaktır.

Devrim sonrası oluşturulan geçici hükümet açıklamalarında ülkedeki asıl yönetici gücün başbakan olacağını, cumhurbaşkanının ise temsil görevini üstleneceğini belirtmiştir. Geçici yönetimde anayasayı yazmak görevini üstlenen Ömürbek Tekebeye, cumhurbaşkanının otoritesi olmayan bir hakem rolünü üstleneceğini belirtmiştir. Temmuz ayında referan-

²⁷ Zakir Chotaev, "Kyrgyzstan After 2010: Prospect for a Parliamentary Republic", *Central Asia and Caucasus*, Cilt 14, No 2, 2013, s. 93.

²⁸ Yaşar Sarı, "Kırgızistan'da Parlamento Seçimi", *Parlamenter Demokrasi Sempozyumu*, (Bişkek: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2011), s. 80-81.

²⁹ Nurlan Berikoviç Sadikov, a.g.e., s. 2-3.

³⁰ Erdoğan Teziç, a.g.e., s. 150.

duma sunulacağı açıklanan anayasada cumhurbaşkanlığı makamı, parlamento, yürütme organı ve yargı sisteminin dört bölüm halinde düzenleneceği belirtilmiştir. Hak ve özgürlüklere ilişkin hükümlerin ise, eski anayasada olduğu gibi aynen korunacağı ifade edilmiştir.³¹

Geçici hükümetin anayasayı yapım süreci incelendiğinde meşruiyet problemi yaratabilecek bir sorun olduğu görünmektedir. Anayasayı yapan gücün (Asli Kurucu İktidar), demokratik sayılabilmesi için asli kurucu iktidarın kaynağını millet ya da halktan alması gerekir. Geçici hükümet anayasa yapım sürecinde “**Plebisit Kuruculuk**”³² olarak adlandırılan modeli tercih etmiştir. Bu bakımdan da ancak, biçimsel bir demokratik yöntemden söz edilmesi olasıdır.

Kırgızistan’da anayasayı hazırlama süreci çok kısa sürmüş, Mayıs ayının başlarında çeşitli sivil toplum kuruluşlarının yer aldığı bir Anayasa Konferansı düzenlenmiştir. 19 Mayıs tarihli 40 No’lu geçici hükümet bildiriyle de anayasa, kamuoyunun tartışmasına açılmıştır. Bu bildiriyle anayasa referandumunun da 27 Haziran 2010 tarihinde yapılacağı ilan edilmiştir.³³

Geçici hükümetin 19 Mayıs tarihli bildirisinin hükümlerine uygun olarak anayasa referandumu 27 Haziran 2010 tarihinde yapılmış ve referanduma katılım oranı %72.3 olarak gerçekleşmiştir. Anayasa, % 90.5

³¹ http://russian.cctv.com/program/news_ru/20100418/101387.shtml, Erişim Tarihi 17.03.2014.

³² Demokratik asli kurucu iktidardan söz edildiğinde halkın anayasa metninin hazırlanmasına ve kabul edilmesine genellikle üç yöntemle katılabileceği varsayılır. 1. yöntem, tipik örnekleri 1787 ABD ve 1949 Alman anayasalarında görülen, seçmenlerin bu amaca dönük olarak seçtikleri ve anayasayı kabul etme yetkilerinin verdikleri “Kurucu Meclis” sistemidir. 2. yöntem, seçmenlerin bir kurucu meclis seçmesi, bu meclisin hazırladığı anayasanın da sonradan halkoyuna sunulmasıdır. 3. yöntem ise, iktidarı belli bir dönemde elinde bulunduranların hazırladıkları anayasa taslağını, tartışma ortamı (ya da yeterince tartışma ortamı) olmaksızın “evet” ya da “hayır”la sonuçlanabilecek bir halkoylamasına sunmasıdır. “**Plebisit Kuruculuk**” olarak adlandırılan bu yöntemde anayasanın kabul edilmiş süreci ancak biçimsel olarak demokratik sayılabilir. Anayasanın demokratik olarak hazırlanmış söyleyebilmek bakımından, anayasanın son aşamada halkoylamasına sunulması başlıbaşına yeterli değildir. Çünkü burada kullanılan oylar, anayasanın içeriğini dikkate almaktan çok, belli bir dönemde geçici iktidarı elde edenlerin meşruluğunu onaylamak noktasından hareket etmektedir. Oylamaya katılanlar, kendilerine sunulan metni değiştirme olanağına sahip olmadığından metni bir bütün olarak kabul etmek ya da reddetmek seçeneğini tercih etmektedirler. Bkz. Erdoğan Teziç, a.g.e., s. 152-155.

³³ Nurlan Berikoviç Sadikov, a.g.e., s. 4.

oranında “evet” oyu verilerek kabul edilmiştir. Bu sonuçla birlikte, Roza Otunbayeva da resmi cumhurbaşkanı olmuştur. Yasal düzenlemeye göre de 31 Aralık 2011 tarihine kadar görevde kalması öngörülmüştür.³⁴ Kırgızistan’da öngörülen takvime uygun olarak sonraki aşamada parlamento seçimleri 10 Ekim 2010 tarihinde yapılmıştır. Seçimlerden sonra, Bakiyev muhaliflerinden Almazbek Atambayev’in başkanlığında bir hükümet kurulmuş ve bu hükümet 2011 yılının Ekim ayındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinin arefesine kadar devam etmiştir. Atambayev, başbakan olarak kalmayı tercih etmemiş, ülkede gerek anayasal gerek siyasal gelenek olarak üst pozisyon olan cumhurbaşkanlığına aday olmuş ve 2011 Ekim’indeki cumhurbaşkanlığı seçimlerini ilk turda kazanmıştır.

Kırgızistan’da 2010 anayasasının mimari yapısı incelendiğinde, ülkenin parlamenter sistem yerine yarı-başkanlık sistemini kabul ettiğinin ipuçları hemen anlaşılmaktadır. Devrimin ilk başında hedeflenenin aksine, cumhurbaşkanı, tartışmasız biçimde hala anayasal olarak çok güçlüdür. Fransa başta olmak üzere devlet başkanının öne çıktığı rejimlerde anayasalar öncelikle devlet başkanlığı kurumuna yer vermekte, daha sonra yasama ve hükümete ilişkin hükümler anayasada düzenlenmektedir. Kırgızistan’da da 2010 anayasası önceki anayasada olduğu gibi öncelikle devlet başkanına yer vererek, devlet başkanının siyasette asıl merkezi rolü oynayacağını ortaya koymuş olmaktadır.

Devlet Başkanlığı kurumu Kırgızistan anayasasında³⁵ 60-69. maddeler arasında düzenlenmiştir. Devlet başkanlığını düzenleyen maddelere genel olarak bakıldığında, güçlü bir devlet başkanlık kurumu ile hemen karşılaşılmaktadır. Yarı-başkanlık sisteminin pek çok teorisyenince paylaşılan devlet başkanının önemli yetkilere sahip olması maddesi Kırgızistan anayasasında kendini göstermektedir.

Kırgızistan anayasasındaki 61. maddeyle devlet başkanının yurttaşlar tarafından seçileceği ifadesiyle, yarı-başkanlık teorisinin ilk, hatta Elgie’nin tanımlamasıyla tek kriterini karşılamış olmaktadır. Böylece cum-

³⁴ <http://pda.kabar.kg/kabar/full/18874>, Erişim Tarihi 19.03.2014.

³⁵ Kırgızistan Anayasasının İngilizce tam metnine şu adresten ulaşılabilir:

http://www.legislationline.org/download/action/download/id/3116/file/Kyrgyz%20Constitution%20-%20adopted%20by%20referendum%2027%20Jun2010_f_EN.pdf, Erişim Tarihi 14.01.2014.

hurbaşkanı, meşruluk kaynağını doğrudan halktan almak suretiyle siyaseten güçlenmektedir. Kırgızistan Cumhurbaşkanı seçilebilmek için 62. maddeye göre, 35-70 yaşları arasında bulunmak gerekmektedir. Anayasalarda, alt yaş kriteri olağan hatta gerekli bir unsurken anayasada üst yaş sınırına yer verilmesi Kırgızistan anayasasının ilginç ve dünyada örneği pek görülmeyen bir özelliğidir. Hatta parlamenter sisteme sahip ülkelerde, sembolik konumunu ortaya koyar biçimde çoğu kere cumhurbaşkanları yaş ortalamaları yüksek kişilerden tercih edilmektedir. Anayasa, üst yaş sınırı koymak suretiyle mümkün olduğunca genç, aktif, dinamik ve hatta müdahaleci bir cumhurbaşkanı istiyor oluşunun ipuçlarını vermiş olmaktadır.

Anayasanın 60. maddesindeki ifadesiyle “halkın birliğinin ve devletin gücünün sembolü” olarak cumhurbaşkanı tanımlansa da gerek yürütme alanında gerek yasama, hatta yargıç ve savcılar seçmek suretiyle yargısal anlamda çok önemli yetkileri üstünde toplamaktadır.

Anayasanın 64. maddesi cumhurbaşkanının yetkilerini oldukça ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir. Parlamenter sistemlerde cumhurbaşkanının görev ve yetkilerine anayasada çok az yer verilirken, yarı-başkanlık rejimini benimseyen ülkelerde cumhurbaşkanının görevleri uzun bir liste halinde sunulmaktadır. Kırgızistan anayasası da yarı-başkanlık rejimini benimseyen ülkelerin bu geleneğini sürdürmüştür.

64. maddede cumhurbaşkanına verilen başlıca yetkilere bakıldığında, anayasadaki şartların gerçekleşmesi koşuluyla, parlamento (*Jogorku Keneş*) bakımından erken seçim karar alma yetkisinin varlığıyla karşılaşırız. Cumhurbaşkanının, hatta, yerel yönetimler bakımından da seçimleri ilan etme yetkisi bulunmaktadır.

Kırgızistan’da anayasada 64. madde bağlamında sayılan cumhurbaşkanının yetkileri şu şekilde sıralanmaktadır: Jogorku Keneş tarafından kendine gönderilen yasaları onaylamak, uygun bulmadıklarını itiraz noktalarını belirtmek suretiyle geri göndermek; Jogorku Keneş’i olağanüstü toplantıya çağırarak açıklama yapmak ve Jogorku Keneş’e hitap etmek; Yargıçları Seçme Kurulu’nun önerisi üzerine Jogorku Keneş’in kendisine sunduğu adaylar arasından Yüksek Mahkeme’ye üye seçmek³⁶; Yargıçlar Kurulu’nun

³⁶ 11 Aralık 2016 tarihinde onaylanan Anayasa referandumuyla artık Cumhurbaşkanı, Yüksek Mahkeme içerisindeki Anayasal Daire’nin üyelerini ayrıca seçmektedir. 2016 Re-

önerisi üzerine Jokorgu Keneş'in kendisine bildirdiği adayı Yüksek Mahkeme üyeliğinden azletmek; Yargıçları Seçme Kurulu'nun önerisi üzerine yerel yargıçları atamak; Yargıçlar Kurulu'nun önerisi üzerine Anayasal Kanun³⁷'da tarif edildiği biçimde yerel yargıçları azletmek. Başsavcıyı Jogorku Keneş'in onayı ardından atamak veya azletmek; Savunma ve ulusal güvenlikle ilgili bakanlar kurulu üyelerini ve yardımcılarını doğrudan belirlemek ve görevden almak; Jogorku Keneşçe seçilecek Merkez Bankası başkanlığı için adayları parlamentoya sunmak, Merkez Bankası başkan yardımcılarını ve yürütme kurul üyelerini Merkez Bankası başkanının önerisi üzerine seçmek, sözkonusu kişileri ilgili kanunda belirtildiği üzere görevden almak; Merkez Seçim ve Referandum Komisyonun üçte bir oranında üyesini seçilmek üzere aday göstermek ve görevden almak; Sayıştayın üçte bir oranında üyesini seçilmek üzere aday göstermek ve görevden almak.

Cumhurbaşkanının yetkilerini düzenleyen 64. maddede cumhurbaşkanının parlamenter sistemlerde görülmeyen, pek çok yarı başkanlık modelinde dahi yer verilmeyen çok geniş atama yetkileri hemen dikkat çekmektedir. Bu maddenin oluşturulmasında Rusya Federasyonu anayasasından³⁸ etkilenildiği açıkça görülmektedir. Kırgızistan anayasasının 64. maddedeki karşılığı Rusya Federasyonu anayasasında 83. maddede bulunmaktadır. Merkez Bankası başkanı ve yargı organı üyeleri seçimi konusunda büyük benzerlikler bulunmaktadır. Rusya Federasyonu anayasasının söz konusu maddesinde, cumhurbaşkanının hükümetin oturumlarına başkanlık yapacağı belirtilmektedir. Kırgızistan anayasasında her ne kadar böyle bir hüküm bulunmasa da Kırgız Cumhuriyeti Anayasal Kanunu'nun 30. maddesinin 1. fıkrasında cumhurbaşkanının hükümet toplantılarına katılabileceğinden bahsetmiştir. Bu durum da, her ne kadar anayasal olmasa da yasal olarak, cumhurbaşkanının yetkilerini artıran bir durumdur.

ferandumuyla anayasada getirilen değişiklikler için Bkz. <http://www.president.kg/files/docs/Laws/1212.pdf>, Erişim Tarihi 14.12.2016.

³⁷ Kırgızistan'da 2010 tarihli Anayasa dışında anayasal konuların yer aldığı, normlar hiyerarşisinde anayasadan sonra gelen 18 Haziran 2012 Tarih ve 85 No'lu ayrıntılı bir yasa olan Anayasal Kanun (Kırgız Cumhuriyeti Anayasal Kanunu - *Konstitutsionniy Zakon Kirgizskoy Respubliki*) bulunmaktadır. Kanunun Rusça tam metnine şu adresten ulaşılabilir: http://minjust.gov.kg/?page_id=10621, Erişim Tarihi 17.03.2014.

³⁸ Rusya Federasyonu Anayasasının Türkçe tam metnine şu adresten ulaşılabilir: <http://www.anayasa.gen.tr/rusya.htm>, (Hazırlayan: Alesker Aleskerli), Erişim Tarihi 14.01.2014.

Cumhurbaşkanlığı makamının yetkileri önemli ölçüde Rusya Federasyonu anayasasından izler taşımaktadır. Kırgızistan anayasasının 64. maddesinde cumhurbaşkanının silahlı kuvvetlerin başkomutanı olduğu belirtilirken, bunun karşılığı olan Rusya anayasasında ise 87. maddede cumhurbaşkanının silahlı kuvvetlerin başı olduğu belirtilmiştir. Gene, söz konusu 64. maddede belirtildiği üzere ülkenin savunması ve yurttaşların güvenliği için, Jogorku Keneş'e bilgi sunmak şartıyla, cumhurbaşkanı tek başına sıkıyönetim düzeni ilan edebilmektedir. Parlamenter sistemlerde, devlet başkanına tek başına böyle bir yetki verilmesi söz konusu olmazken, Kırgızistan anayasasının, gene Rusya anayasasının benzer 87. maddesini referans aldığı anlaşılmaktadır. Yarı-başkanlık sisteminin tipik örneği olarak anılan Fransız anayasasında³⁹ ise söz konusu hükmün dengi sayılabilecek 16. maddesinde, "Cumhuriyetin kurumları, milletin bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü veya uluslararası taahtlerin yerine getirilmesi ciddi ve ani biçimde tehdit edildiği ve anayasal kamu güçlerinin düzenli işleyişi bozulduğu zaman Cumhurbaşkanı, Başbakanın, Meclis Başkanlarının ve Anayasa Konseyinin resmi görüşlerini aldıktan sonra, bu şartların gerektirdiği önlemleri alır" demek suretiyle cumhurbaşkanının tek başına böyle bir karar almasının önünü önemli ölçüde önlemiş olmaktadır. Kırgızistan'da ise cumhurbaşkanı, güçlü devlet başkanlığı kurumuna sahip Rusya gibi, bu konuda tek başına otorite konumundadır.

Rusya Federasyonu anayasasının 89. maddesinin 3. ve 4. fıkralarındaki hükümleri, Kırgızistan anayasasının 64. maddesinin 10. fıkrasının ilk 5 bendinde, sırası dahi aynen korunarak birebir tercümesiyle yer almaktadır. Buna göre; cumhurbaşkanı, devlet ödülleri, onursal ünvanları, yüksek askeri, diplomatik ve diğer özel rütbe ve ünvanları verir, suçluları affeder.

Kırgızistan'da sistemin, cumhurbaşkanın ağırlıklı egemen olduğu yarı-başkanlık sistemi oluşunun en büyük bir diğer göstergesi Kırgızistan anayasasının 65. maddesidir. Bu maddeye göre, cumhurbaşkanının ülkenin tümünde geçerli olmak üzere emirname ve kararname yayınlama yetkisine sahiptir. Yürütmenin bir kanadı olan cumhurbaşkanı böylesine bir kararname çıkarırken parlamentodan çıkan bir yetki yasası ile bu yetkisini

³⁹ Fransa Anayasasının Türkçe tam metnine şu adresten ulaşılabilir:
<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf>, Erişim Tarihi 14.01.2014.

kullanmayı, doğrudan anayasadan kaynaklanan bir yetkiyi kullanmaktadır. Parlamenter sistemlerde ve yarı-başkanlığın başbakanlı-parlamentarizm diye adlandırılan örneklerinde yürütmenin çıkardığı kararnamelerde yetki yasası ve belli bir süre içinde parlamentodan onay koşulu aranmaktadır. Oysa Kırgızistan'da böyle bir yetki ve onay yasası aranmadığı gibi bu yetkiyi tek başına yürütmenin bir kanadı olan cumhurbaşkanına vermiştir. Bu durumu ortaya koyan Kırgızistan anayasasının ilgili maddesi Rusya anayasasının 90. maddesine denk düşmektedir. Rusya anayasasında, cumhurbaşkanlığı emirname ve kararnamelerinin anayasa ve federal kanunlara aykırı olamayacağına dair bir hüküm bulunmasına karşın, Kırgız anayasasında bu biçimde bir kayda da yer verilmemiştir. Tablo 1'de de görüleceği üzere bu şekilde bir emirname ve kararnama çıkarma yetkisi yarı-başkanlık rejimlerinde dahi nadir görülmektedir. Bu şekilde bir uygulamaya sahip örnekler arasında, Kırgızistan'la birlikte, Weimar Almanyası, Rusya ve Ukrayna sayılabilir. Görüldüğü gibi böylesine bir uygulama yarı-başkanlık rejimine sahip ülkeler arasında dahi istisnai bir yere sahiptir ve cumhurbaşkanının otoritesini ciddi biçimde artırmaktadır.

Cumhurbaşkanının yasamaya ilişkin olarak güçlü veto yetkisi bulunmaktadır. Anayasanın 81. maddesine göre, bir yasanın kabul edilmesinin ardından 14 gün içinde imzalanması için cumhurbaşkanına gönderilir. Jogorku Keneş tarafından kabul edilen yasanın cumhurbaşkanına gönderilmesinin ardından, cumhurbaşkanının yasanın kabulü tarihinden başlamak üzere 1 aylık bir inceleme süresi bulunmaktadır. Bu 1 aylık süre içinde cumhurbaşkanı ya yasayı imzalayacak ya da itiraz noktalarını belirterek yeniden incelenmesi için Jogorku Keneş'e geri gönderecektir. Bununla birlikte cumhurbaşkanının bütçe kanunu ve vergilere ilişkin kanunları geri gönderme yetkisi bulunmamaktadır. Cumhurbaşkanının yasayı geri göndermesi durumunda yasa tasarısının yasalaşabilmesi için Jogorku Keneş'in toplam üye sayısının 2/3 tarafından tekrar kabul edilmesi gerekir. Aksi takdirde tasarının yasa olarak çıkması mümkün değildir. Cumhurbaşkanının tek başına bu denli güçlü bir veto yetkisinin bulunması, parlamentonun çalışmalarını sekteye uğratabilecek düzeydedir. Hele ki, cumhurbaşkanıyla siyasi olarak zıt görüşlerde olan bir hükümetin eğer 120 kişilik Jogorku Keneş'in en az 90 sandalyesini kontrol edemiyorsa cumhurbaşkanına rağmen bu mümkün olmayacaktır. Üstelik anayasal bir kural olarak

(Anayasa Madde 70 2/1) bir partinin en fazla 65 sandalye kazanabileceği hükmü göz önünde tutulduğunda, hükümet tek başına veya koalisyonlar yoluyla kurulabilse bile hükümetin kendi istediği yasaları çıkarması zorlaşacaktır. Parlamento, yasa çıkarmakta zorlanırken, buna karşın cumhurbaşkanı tek başına kararname çıkararak yasama faaliyeti yapabilmektedir.

Yürütmenin diğer kanadını oluşturan başbakan başkanlığındaki hükümetin ise, cumhurbaşkanlığı makamı karşısında daha zayıf bir konumda olduğunu belirtmek gerekir. Parlamenter sistemde gördüğümüz başbakanın nerdeyse her zaman, bakanların da çoğu kere aynı zamanda milletvekili olabilirliliği Kırgızistan sisteminde 2016 Anayasa referandumuna kadar bulunmamaktaydı. 2016 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile Başbakan ve Başbakan Birinci Yardımcısı'nın milletvekilliği sıfatlarının korunacağı hükmü Anayasanın 72. Maddesine üçüncü bir fıkra eklenmesi suretiyle mümkün kılınmıştır. Hükümet üyeliği ile milletvekilliğinin birbirleriyle bağdaşmaz olduğu ilkesi aslında anayasal bir kural olmamasına karşın 2012 tarihli Kırgızistan Anayasal Kanununun 8. maddesinin 2. fıkrasının 1. bendinde, açıkça hükümet üyeliği ile Jogorku Kenes üyeliğinin birbirleriyle bağdaşmayacağı belirtilerek, ortaya konmaktadır. Böylece parlamenter sistemlerde gördüğümüz yasamayı yönlendiren bir hükümet modelinden uzaklaşmış olmaktadır. Başbakan aynı zamanda parlamento üyesi olmadığından asıl dayanması gereken parlamento çoğunluğu ile bağlantısı koparak bir meşruiyet sorunu yaşanması potansiyeli ortaya çıkmaktaydı. Bu da tamamıyla hükümetin parlamento karşısında zayıf kalmasına, yürütmenin asıl gücü olan cumhurbaşkanını daha da güçlendiren bir faktör olmuştur. 2016 Anayasasında getirilen Başbakan ve Başbakan Birinci Yardımcısı'nın artık milletvekilliklerini koruyacak olmaları bir nebze hükümeti güçlendiren bir faktör olacaktır. Ancak, Başbakan ve Başbakan Birinci Yardımcısı dışındaki hükümet üyelerinin eskisi gibi milletvekili olmalarının mümkün kılınmaması hükümeti zayıflatan faktörlerden biri olmaya devam edebilecektir.

Kırgızistan Anayasasının 84. maddesi başbakanının atanması ve hükümetin kurulmasına ilişkin hükümler koymaktadır. Hükümetin kurulmasına ilişkin ilk inisiyatif Jogorku Kenes'ten kaynaklanmaktadır. Meclis çalışmalarına başladıktan 15 gün içerisinde, Jogorku Kenes'teki çoğunluk grubunun ya da çoğunluk koalisyonunun bir başbakan adayı göstermesi beklenmektedir. Aday gösterilen başbakan adayı hükümet programını ve

hükümet listesini Jogorku Keneş'in onayına sunacaktır. Parlamentonun salt çoğunluğunun onay vermesi durumunda hükümet görevine başlayacaktır. Güvenoyu alınmaması ya da seçimlerden sonra, hiçbir parti grubunun ya da (oluşturulması mümkün) gruplar koalisyonunun Jogorku Keneş'te çoğunluğu alamaması durumunda insiyatif cumhurbaşkanına geçmektedir. Gene 15 günlük süre içerisinde, bu durumda cumhurbaşkanı parlamento da grubu bulunan bir partiden, parlamentodan çoğunluğun desteğini alacak biçimde bir başbakan adayı belirlemesini ister. Eğer bu gerçekleşmez ya da gerçekleşir de güvenoyu almazsa, cumhurbaşkanı bu defa da parlamentoda grubu olan bir diğer partiye aynı teklifi sunar. Jogorku Keneş bu son denemede de hükümetin kurulmasını başaramazsa cumhurbaşkanı parlamento seçimlerinin yenilenmesi kararını verecektir. Herhangi biçimde kurulmuş olan hükümetin parlamentodaki çoğunluğunu yitirmesi durumunda aynı süreçler tekrarlanacaktır.

Görüldüğü üzere cumhurbaşkanının, hükümetin kurulamaması veya kurulduğu halde görevi sırasında parlamentonun güvenini kaybetmesi durumunda ülkeyi erken seçime götürme yetkisi vardır. Yürütmenin diğer kanadı olan hükümetin ise böyle bir yetkisi bulunmamaktadır. Jogorku Keneş'in kendisini feshedip erken seçime gidilebilmesi için anayasanın 78. maddesi hükmü gereğince parlamentonun en az 2/3'ünün buna onay vermesi gerekir. Parlamenter sistemin (ya da parlamenter sisteme yakın yarıbaşkanlık sistemlerinin) temel özelliklerinden bir tanesi, parlamentonun her an hükümetten desteğini çekeceği tehdidine karşı, hükümetin de parlamentoyu feshederek ülkeyi erken seçime götürebilme silahının bulunmasıdır. Kimi parlamenter sistemlerde doğrudan hükümete böyle bir yetki verilirse de (Türkiye'deki son anayasa değişikliğinden önceki haldeki durumun ortaya koyduğu örnek gibi) basit çoğunlukla parlamentodan karar alınması ya da erken seçim kanunu çıkarmak suretiyle ülke erken seçime götürülebilmektedir. Çünkü parlamenter sistemde, siyasi konjoktüre uygun olarak hükümetlerin erken seçime giderek başarılarını oya tahvil edebilmek ya da başarısızlık durumunda daha fazla yıpranmamak gibi bir olanakları bulunmaktadır. Kırgızistan anayasası en azından bu yolu zorlaştırarak hükümetlerin bu olanağını elinden almış olmaktadır.

Kırgızistan'da cumhurbaşkanlığı makamı, hukuken güçlü olduğu kadar, aynı zamanda arkasına aldığı halk desteği ve siyasi gelenek de onu güçlü konuma getirmektedir. Böylece çoğu zaman, hukuken sorumlu ol-

madığ alanlarda da siyaseten en etkili siyasi unsur haline gelebilmektedir. Bunun paralelinde de dolayısıyla halk nezdinde hemen her konuda cumhurbaşkanı sorumlu görülebilmektedir. Bu durumuortaya konan pek çok örnek bir önceki cumhurbaşkanı Atambayev döneminde yaşanmıştır. Göreve geleli henüz bir yıl olmamasına karşın mevcut Cumhurbaşkanı Ceenbekov dönemindeki icraatlardan da durumun farklılık göstereceğini öngörmek mümkün değildir.

Gerek hukuken gerek siyaseten güçlü bir makamda bulunan eski cumhurbaşkanı Atambayev siyasi arenada baş siyasi figürdü. Ülkede asıl icraat yapıcısı olarak hükümetin başı başbakan değil, cumhurbaşkanı Atambayev olarak görülmekteydi. Hükümetin günlük görev alanına girecek konular da dahil olmak üzere hemen her konuda cumhurbaşkanı çok aktif bir konumdadır. Mervcut Cumhurbaşkanı Ceenbekov döneminde de pek bir farklılık yoktur. Önceki Cumhurbaşkanı Atambayev, Avrasya Ekonomik Topluluğu ve bu çerçevede gümrük birliğine girilmesinden⁴⁰, ülkedeki en büyük yabancı yatırım şirketi maden üreticisi Kumtor'un özelleştirilmesi konusuna kadar görev alanının olmamasına karşın ekonomik konularda da ön plandaydı. Örneğin, 2013'te yaptığı bir açıklamada Kumtor'un ekonomik sorunlara yol açsa bile devletleştirilmesinin mümkün olabileceği demecini tek başına verebilmektedir.⁴¹ Atambayev'in Eylül 2013'te Brüksel'e yaptığı ziyarette de ana gündem maddesinin başını, Kırgızistan'ın Avrupa Birliği'nden sağlamaya çalıştığı mali yardımlar oluşturmıştır.⁴²

Cumhurbaşkanı Atambayev Aralık 2013'te yaptığı yıl sonu basın toplantısında, seçilmesinin ardından başlıca uğraşı konusunun rüşvetle mücadele olduğunu belirtmiş ve halktan bunun için destek aldığını söylemiştir. Aynı basın toplantısında ele alınan konular, genellikle, aslında hükümetin görev alanına giren konular olmuştur. Öyle ki, Avrasya Gümrük Birliği'ne ancak Kırgız ulusal çıkarları sözkonusu ise girilebileceği sözünü vermiştir. Ayrıca, aynı basın toplantısında Çin-Kırgızistan-Özbekistan demiryolu projesine de değinmiş, bu projenin Kırgızistan'dan çok Özbekistan'ın

⁴⁰ <http://news.mail.ru/inworld/kyrgyzstan/politics/16658379/>, Erişim Tarihi 19.03.2014.

⁴¹ <http://kloop.kg/blog/2013/11/08/atambaev-kumtor-mozhet-by-t-natsionalizirovan/>, Erişim Tarihi 19.03.2014.

⁴² http://www.ng.ru/cis/2013-09-20/7_atambaev.html, Erişim Tarihi 19.03.2014.

ihtiyaçlarına hizmet edeceğini söyleyerek, Kırgızistan için önemli olan hattın Kırgızistan'daki Kuzey-Güney demiryolu hattı olduğunu belirtmiştir. Atambayev basın toplantısının sonunda görev süresinin bitim tarihi olan 2017 yılı için istikrarlı ve dinamik bir ekonomiye sahip güçlü bir devlet vaadinde bulunmuştur.⁴³

Kırgızistan'da gerek hukuksal altyapı gerek siyasal kültür ve gelenek devlet başkanının öne çıktığı bir rejimin bütün özelliklerini göstermektedir. Cumhurbaşkanı, yukarıda da örnekleri görüldüğü biçimde, doğrudan ya da hiç yetkili olmadığı konularda da etkili olabilmekte, asıl sorumlu birim haline dönüşebilmektedir. Böylece, devrim sonrası açıklamaların tersine asıl yönetici güç başbakan olmayıp cumhurbaşkanı olmaya devam etmektedir. Başbakanların son dönemlerde siyasetçiler yerine teknokrat kökenlilerden atanmasıyla (Hükümet üyeliği ile milletvekiliğinin bağdaşamayacağı kuralı bu durumu kolaylaştırmakta hatta teşvik etmektedir) siyasi ağırlığı olmayan isimlerin hükümette yer alması cumhurbaşkanını siyaseten daha da merkezi bir konuma getirmektedir. Son olarak 2016 yılı Nisan ayında da eski Oş valisi olan bürokrat kökenli Sooronbay Ceenbekov Cumhurbaşkanı Atambayev'in insiyatifiyle cumhurbaşkanlığına önerilmiş ve 2017'nin Ekim ayında yapılan Cumhurbaşkanlığı Seçimleriyle bu makama seçilmiştir.⁴⁴ Sartori'nin yarı başkanlık kriterlerinden beşincisini, ikili otorite yapısının devlet başkanıyla başbakan arasındaki denge değişikliği ve güç kaymalarına olanak vermesi kriteri oluşturmaktadır. Dolayısıyla yürütmenin bu ikili yapısı içersinde denge tamamen devlet başkanına kaymış görünmektedir.

Sonuç

Kırgızistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından görece olarak Orta Asya'da daha demokratik rejime sahip bir ülke olarak öne çıkmasına karşın, ülkede önce Akayev ve sonrasında da Bakiyev yönetimleri "tek adam rejimi"ni yerleştirmeye çalışmışlar ancak halk ayaklanmaları sonucu devrilmek suretiyle bunu başaramamışlardır. Bunun sonucunda "tek adam" tehlikesinin ülkede her zaman var olabileceği kaygısıyla

⁴³ http://www.ng.ru/cis/2013-12-17/6_kirgizia2.html, Erişim Tarihi 19.03.2014.

⁴⁴ <http://knews.kg/2016/04/13/obozhaemyj-deputatami-novyj-premer-ministr-sooronbaj-zheenbekov/>, Erişim Tarihi 29.04.2016.

2010 devriminin ardından siyasal sistemi yenilemek niyetini, devrim sonrası geçici yönetimde bulunanların açıklamaları ortaya koymuş ve artık devlet başkanı ağırlıklı rejimden vazgeçilerek parlamenter sisteme geçileceği ifade edilmiştir.

Parlamenter sisteme geçileceğinin duyurulmasının ardından açıklanan anayasa tasarısı, ülkenin parlamenter sistemi tercih etmediğini ortaya koymuştur. Anayasanın, parlamenter sistemin temel özelliklerini taşımadığının öncelikle belirtilmesi gerekir. Cumhurbaşkanı halkın seçmesi uygulaması bir kenara bırakılsa dahi, parlamenter sistemin temel özellikleri 2010 tarihli Kırgızistan anayasasında bulunmamaktadır. Parlamenter sistemin temel özelliklerinden olan hükümetin görevini sürdürebilmesi için parlamento güvenine dayanması gerektiği ilkesi Kırgızistan anayasasında var olmasına karşın, parlamenter sistemin bir başka önemli özelliği olan yürütmenin parlamentoya karşı sorumlu olan kanadı hükümet, parlamento içinden çıkmamaktadır. Başbakan ve bakanların milletvekili olmayacakları kuralı nedeniyle, parlamentoya hükümet arasındaki bağ, parlamenter sistemlerde görüldüğü biçimde karşımıza çıkmaz. Bakanların, hatta son dönemlerde başbakanların teknokrat kökenlilerden belirlenmesi, hükümetin siyasal bir organ değil de bürokratik bir organ gibi algılanmasına yol açmaktadır.

Yine, parlamenter sistemin özelliklerinden olan, hükümetin ülkeyi seçimlere götürmek üzere parlamentoyu fesih kanalları anayasada yer almamaktadır. Parlamento üzerinde etkisi zayıf olan hükümetin, ülkede siyasi partilerin disiplinsiz de oluşları nedeniyle istedikleri kanun veya kararları parlamentodan geçirmeleri çok güç olmaktadır. Parlamenter sistemlerde, ülkede çıkan kanunları büyük oranda milletvekillerinin tekliflerinden oluşmayıp hükümet tasarısı olarak gelen önerilerden oluşmaktadır. Oysa, Kırgızistan'da hükümet ve parlamento arasındaki bağın zayıflığı hükümetin istediği kararları parlamentodan çıkarmasını her zaman zorlaştıracaktır.

Klasik Parlamenter sistem özellikleri taşımayan son anayasa bağlamında ülkenin siyasi sisteminin ne olduğu sorusunun yanıtı yarı-başkanlık sisteminde bulunmaktadır. İlk kez bir anayasal model olarak Weimar Almanya'sında karşımıza çıkan, sonrasında da V. Cumhuriyet Fransa'sında devlet başkanının güçlendirildiği bir parlamentarizm olarak tekrar doğan bu sistem, 1970'lerden itibaren çeşitli yazarların çalışmalarıyla yarı-

başkanlık modeli olarak teorik çerçevesine kavuşturulmuştur. Bu bağlamda, sonuçta, Kırgızistan'ın somut ilgili anayasal hükümlerinin bu teoriler çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir.

Yarı-başkanlık terimini ortaya atan Maurice Duverger, "1) Genel hal-koyuyla seçilen bir devlet başkanının varlığı; 2) Devlet başkanının oldukça önemli yetkilere sahip olması ve 3) Parlamentonun karşı koymadığı süreç, yürütme ve hükümet etme yetkilerine sahip bir başbakan ve bakanların var olması" biçiminde üç kriter ileri sürmüştü. Bu kriterler incelendiğinde, Kırgızistan anayasası, cumhurbaşkanının genel halk oyuyla seçileceği ilkesini ortaya koyarak birinci kriteri sağlamıştır. İkinci kriter, devlet başkanının oldukça önemli yetkililere sahip olmasına ilişkindir. Cumhurbaşkanı'nın gerek anayasal yetkileri bakımından gerek siyasi etkileri bakımından, Duverger'in ikinci kriteri de somut siyasi ve hukuki duruma uygun düşmektedir. Üçüncü kriter de aynen anayasada yer almıştır.

Sartori'nin kriterleri bağlamında Kırgızistan siyasal modeli test edildiğinde, birinci kriteri, "Devlet başkanının doğrudan veya dolaylı olarak halk tarafından, kesin belli bir görev süresi için seçilmesi" oluşturmaktadır. Kırgızistan'da da cumhurbaşkanı –yalnız bir kez seçilmek kaydıyla- 6 yıllık kesin bir görev süresi için seçilmektedir. İkinci kriter, "Devlet başkanının yürütme gücünü hükümet başkanıyla paylaşmasının sonucu olarak ikili bir yürütme görünümünün varlığı" biçimindedir. Kırgızistan'da sistem, belirtildiği üzere, yürütme bakımından iki başlıdır. Üçüncü kriter, "Devlet başkanının parlamentonun güveniyle bağlı olmaması ve onun tek başına ya da dolaylı olarak hükümet edememesi"dir. Anayasal sistemde cumhurbaşkanının parlamentoya sorumsuzluğu esastır. Dördüncü kriter, "Başbakan ve hükümetin parlamentonun güveni ve parlamento çoğunluğunun desteğine ihtiyaç duyması"dır. Nitekim, 2010 anayasası döneminde Babanov ve Satıbaldiyev hükümetleri parlamentonun güvensizlik oylarıyla düşürülmüştür. Beşinci kriter de, "Yürütmenin her bir birimindeki "özerk olası güç" varlığını devam ettirdiği sürece ikili otorite yapısının başkanla başbakan arasındaki denge değişikliği ve güç kaymalarına olanak vermesi" biçimindedir. Şu an için etkinlik devlet başkanının üzerindedir. Bununla birlikte, ileriki dönemlerde başbakan ve bakanların siyasi profili yüksek kişilerden çıkması durumunda bir güç kaymasına neden olabilir. Hükümet üyeliği ile parlamenterlik sıfatının bağdaşmaması hükümetlerin devlet başkanı karşısında güçsüz kılan bir faktördür. Ancak hükümet üyeliği ile

parlamentarlık sıfatlarının bağdaşmazlığı anayasal bir kural olmayıp, Kırgızistan’da normlar hiyerarşisi içinde anayasanın altında “Kırgız Cumhuriyeti Anayasal Kanunu”nda yer almaktadır. Her ne kadar 2016 Anayasa referandumuyla Başbakan ve Başbakan Birinci Yardımcısı’nın artık milletvekilliklerini koruyacak olmaları bir nebze hükümeti güçlendiren bir faktör olsa da diğer hükümet üyeleri açısından bu durumun olmaması, hükümeti güçsüz kılmaya devam edecektir.

Yarı-başkanlık teorisi alanında çalışan isimlerden Robert Elgie’ye göre yarı-başkanlık “halk tarafından kesin belli bir dönem için seçilen devlet başkanının, parlamentoya karşı sorumlu olan başbakan ve hükümet ile yan yana bulunduğu durum”dur. Çok geniş tutulan bu tanım karşısında, Kırgızistan sistemini zaten başka türlü nitelemek olası değildir.

Bir diğer yazar olan Carsten Anckar’a göre, bir sistemi yarı-başkanlık olarak niteleyebilmek için temel kriter -sistemin görevde kalabilmesi güvenoyuna ihtiyaç duyan bir hükümetin bulunması kaydıyla- devlet başkanının önemli yetkilerinin var olmasıdır. Anckar’a göre devlet başkanının genel oyla ya da yasama organınca seçilmesinin önemi yoktur. Örneğin, Kırgızistan’da cumhurbaşkanlığı makamının yetkilerinin genişliği karşısında, cumhurbaşkanlığı seçiminin yasama organınca yapılacağı ilkesi getirilse bile, Anckar’ın tanımlanmasına göre sistemi gene yarı-başkanlık olarak tanımlamak gerekecektir.

Matthew Shugart ve John Carey “Yarı-başkanlık” yerine “Başbakancı-Parlamentar” ve “Başkancı -Parlamentar” terimlerini kullanmışlardır. Yazarların, “Başbakancı-Parlamentar” sistem tanımlaması Kırgızistan örneği bakımından uygun düşmektedir. Güçlü bir devlet başkanının öne çıktığı bu modelde, kararname yetkisi ve güçlü veto yetkileri devlet başkanının gücünü özellikle ortaya koyan örneklerdir.

Alan Siaroff da yarı-başkanlık sistemini açıklarken üç ayrı kategori oluşturmuştur. Siaroff yarı-başkanlık sistemlerinde devlet başkanının gücünü bir tablo aracılığıyla ölçmüştür. Orjinal tabloda, Kırgızistan bulunmamasına karşın, ülkenin anayasal hükümlerinden yola çıkarak, Kırgızistan devlet başkanının gücü ölçüldüğünde devlet başkanının gücü ortaya çıkmaktadır. Siaroff’un kategorizasyonuna göre Kırgızistan sistemini “Başkan ağırlıklı parlamentarizm” (Model 3) olarak nitelendirmek doğru olacaktır.

Sonuç olarak, 2010 Kırgızistan anayasası, eski anayasayla kıyaslandığında, gene güçlü bir devlet başkanı modeli ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar, şu an itibariyle bu durum söz konusu olmasa da, otoriterleşme eğilimine sahip bir devlet başkanının (siyasi durumun da uygun olması koşuluyla) bu eğilimini yaşama geçirmede kolaylaştırıcı anayasal olanaklar bulunmaktadır. Bu bakımdan, ülkenin geçtiğimiz yıllarda yaşadığı bunalmaların tekrarı potansiyelinin öngörülmesi durumunda, Kırgızistan'daki mevcut anayasal sistemin bir fren mekanizması yapamayacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKLAR

- ALESKERLİ, Alesker (Haz.) *Rusya Anayasası*, <http://www.anayasa.gen.tr/rusya.htm>, Erişim Tarihi 14.01.2014.
- ANCKAR, Carsten. "Which Countries are Semi-Presidential ?", Carsten Anckar ve Dag Anckar (der.), *Comparisons, Regimes, Elections: Festschrift for Lavri Karvonen*, (Abo: Abo Akademi University Press, 2012), ss. 107-125.
- AVCU, Seyit Ali. "Fragmentation of the Political Party System in Kyrgyzstan", *Central Asia and Caucasus*, Cilt 14, No 2, 2013, ss.78-92.
- BUYAR, Cengiz, "Kırgız Tarihi (Başlangıcından 1991 Yılına Kadar)", *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, BYR Publishing House, Bişkek 2017.
- CHOTAEV, Zakir. "Kyrgyzstan after 2010: Prospect for a Parliamentary Republic.", *Central Asia and Caucasus*, Cilt 14, No 2, 2013, ss.92-102.
- DIMULESCU, Valentina-Andrea. "Presidential Impeachment in Semi-Presidential Systems", *Europolis*, Cilt 4, No 1, 2010, ss. 101-132.
- ELGIE, Robert. "Duverger, Semi-presidentialism and the Supposed French Archetype", *West European Politics*, Cilt 32, No 2, Mart 2009, ss.248-267.
- ELGIE, Robert. "Semi Presidentialism, Concepts, Consequences, and Contesting Explanations", <http://doras.deu.ie/63/>, Erişim Tarihi 20.02.2014, ss.1-28.

- GÖZLER, Kemal. *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, (Bursa: Ekin Yayınevi, 2010).
- RAUNIO, Tapio. "Semi-presidentialism and European Integration: Lessons from Finland for Constitutional Design", *Journal of European Public Policy*, Cilt 19, No 4, 2012, ss.567-584.
- SADIKOV, Nurlan Berikoviç, "Sovremennoe Gosuderstvennoe Ustroystvo Kirgıstana", http://www.publicpolicy.kg/index.php?option=com_phocadownload&view=category&download=72&id=1&Itemid=182, Erişim Tarihi 17.03.2014.
- SARI, Yaşar. "Kirgızistan'da Parlamento Seçimi", *Parlamentar Demokrasi Sempozyumu*, (Bişkek: Kirgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2011), ss.78-83.
- SIAROFF, Alan. "Comparitive Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction", *European Journal of Political Research*, Cilt 42, 2003, ss. 287-312.
- SHUGART, Matthew Soberg. "Semi Presidential Systems: Dual Executive and Mixed Authority Patterns", *French Politics*, Cilt 3, No 3, 2005, ss.323-351.
- SÖYLEMEZ, Orhan ve GÖZ, Kemal (Haz.), *Salıcan Cigitov ve Dünyası*, (Bişkek: Kirgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2006).
- TEZİÇ, Erdoğan. *Anayasa Hukuku*, (İstanbul: Beta Yayınevi, 2005).
- ULUŞAHİN, Nur. "Demokratik Rejimlerin Sınıflandırmasında Farklı Bir Yaklaşım: 'Yarı Başkanlık'tan 'İki Başlı Yürütme Yapılanması'na", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, No 3, Yaz 2003, ss.199-233.
- VERNEY, Douglas. *The Analysis of Political Systems*, (Chicago: The Free Press, 1959).
- <http://kloop.kg/blog/2013/11/08/atambaev-kumtor-mozhet-by-t-natsionalizirovan/>, Erişim Tarihi 19.03.2014.
- <http://knews.kg/2016/04/13/obozhaemyj-deputatami-novyj-premer-ministr-sooronbaj-zheenbekov/>, Erişim Tarihi 29.04.2016.
- http://minjust.gov.kg/?page_id=10621, Erişim Tarihi 17.03.2014.
- <http://news.mail.ru/inworld/kyrgyzstan/politics/16658379/>, Erişim Tarihi 19.03.2014.

- <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf>, Erişim Tarihi 14.01.2014.
- <http://www.istanbul.edu.tr/idarehukuku/belgeler/fransizyurttaşaklaribildirisi.pdf>, Erişim Tarihi 14.01.2014.
- http://www.legislationline.org/download/action/download/id/3116/file/Kyrgyz%20Constitution%20-%20adopted%20by%20referendum%2027%20Jun2010_f_EN.pdf, Erişim Tarihi 14.01.2014.
- http://www.ng.ru/cis/2013-09-20/7_atambaev.html, Erişim Tarihi 19.03.2014.
- http://www.ng.ru/cis/2013-12-17/6_kirgizia2.html, Erişim Tarihi 19.03.2014.
- <http://www.president.kg/files/docs/Laws/1212.pdf>, Erişim Tarihi 14.12.2016.
- http://russian.cctv.com/program/news_ru/20100418/101387.shtml, Erişim Tarihi 17.03.2014.
- <http://www.zakon.kz/169902-spisok-dolznhostejj-pri-vremennom.html>, Erişim Tarihi 17.03.2014.

KIRGIZİSTAN'IN KOMŞU ÜLKELERLE SINIR İLİŞKİLERİ

Altınbek COLDOŞOV*

Giriş

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan Kırgızistan, 198500 kilometre kare yüzölçümü ve 4598 kilometre uzunluğundaki sınırları ile Orta Asya coğrafyasında yer alan Cumhuriyetlerden biridir. Kırgızistan, kuzeyinde Kazakistanla 1113 kilometre, doğu ve güney doğusunda Çin ile 1049 kilometre, güney batısında Tacikistanla 972 kilometre ve batısında Özbekistan'la 1374 kilometre olmak üzere toplam dört devletle sınırı bulunmaktadır.¹

Kırgızistan bağımsızlık kazanmasından sonra bir taraftan ekonomik, siyasi ve toplumsal sorunların üstesinden gelmeye çabalarırken, diğer taraftan da ulus-devlet inşaa süreci içerisinde ülke topraklarını sınırlandırma (delimitation)² ve işaretlendirme (demarcation)³ amacıyla komşu devletlerle müzakereler yürütmeye başlamıştır. Ancak gerek sınırlar konusun-

* Öğr. Gör. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü. altynbek.joldoshov@manas.edu.kg

¹ S. T. Myrzakanova, ve C. S. Bötönöev, "Kırgızstandağı çek ara meseleleri: Abalı cana keleçeği", *OşMU Carçısı*, No:2, 2015, s. 25.

² Sınırlandırma (delimitation); birbirleriyle sınırları olan devletlerin arasındaki sınır çizgisinin toprak üzerindeki yerini belirleme faaliyetidir. Devlet sınırlarını sınırlandırma çerçevesinde işaretlendirme (demarcation) işlemi devam eder.

³ İşaretlendirme (demarcation); devlet sınır çizgilerinin belirlendiği yerlere özel sınır işaretlerinin koyulması faaliyetidir.

daki uluslararası anlaşmaların hayata geçmesinin zaman alması gerekse tarihi ve coğrafi temellerinin olmaması nedeniyle, Kırgızistan'ın topraklarını sınırlandırma ve işaretlendirme konusunda komşu devletlerle yaptığı müzakerelerde ciddi zorluklarla karşılaşmıştır.

Kırgızistan yönetimi ile Çin yönetimi arasında sınır konusunda iki anlaşma imzalanmıştır. 4 Temmuz 1996 ve 26 Ağustos 1999 tarihlerinde yapılan bu anlaşmalarla Kırgızistan'ın Çin'le olan sınır bölgesinde sınırlandırma ve işaretlendirme süreçleri tamamlanmıştır. Aynı çerçevede 2001 yılında Kırgızistan yönetimi ile Kazakistan yönetimi arasında sınır konusunda anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma Kazakistan Parlamentosunca hızlı bir şekilde onaylanırken, Kırgızistan'da ise iç siyasi gelişmeler ve muhalefetin karşı çıkışı nedeniyle, anlaşma gecikmeyle ancak 2008 yılında Kırgızistan Parlamentosunca onaylanabilmiştir.⁴

Özbekistan ve Tacikistan topraklarıyla olan sınır bölgesinde sınırlandırma ve işaretlendirme konusunda ise Kırgızistan yönetimi ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Kırgızistan yönetimi ile Tacikistan yönetimi arasında sınır konusundaki yetkili karma komisyonların müzakereleri halen devam etmektedir. Kırgızistan yönetimi ile Özbekistan yönetimi arasında ise sınır belirlemeyle yetkili karma komisyonların çalışmaları çok ağır yürümektedir. Hatta iki devlet yönetimleri arasında bazen müzakerelerin durdurulduğu veya karma komisyonlar arası görüşmelerin devam etmesine rağmen herhangi ilerlemenin olmadığı dönemler yaşanmıştır. Örneğin 2011-2013 yılları arasında iki ülkenin karma sınır komisyonları sekiz görüşme gerçekleştirmişler ama herhangi bir anlaşmaya varamamışlardır.⁵ İslam Kerimov'un ölümüyle Cumhurbaşkanlığı görevini vekâleten yürüten Şafkat Mirziyayev'in döneminde Kırgızistan yönetimiyle Özbekistan yönetimi arasında sınır konusundaki müzakereler yeniden canlanmış-

⁴ Salamat Alamanov ve Aynura Umetalieva, "Çek aralık çır-çataktar: Kırgız respublikasının başka mamleketter menen çekteş mamlekettik çek arasındagı çır çataktarga serep" (Sınır çatışmaları: Kırgız Cumhuriyeti ile komşu olan devletlerin sınır sorunlarının değerlendirilmesi), Der: Ayida Alımbekova ve Todor Tagarev, *Kırgız Respublikasının krizistik kıldaldardı tesköödögü tacırybası: keleşek üçün sabak* (Kırgız Cumhuriyetinde kriz dönemlerini yönetme tecrübeleri: Gelecek için ders), (Cenevre, Bişkek, Riga, Sofya: Printheus, 2014) Almanah, No 2, s. 151.

⁵ A.g.e., s. 155.

tır.⁶ Ancak bu girişimlerden bir sonuç alınmasını beklemek için henüz daha erken olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu çalışmada Kırgızistan'ın komşu ülkelerle olan sınır bölgesindeki topraklarını sınırlandırma ve işaretlendirme konusunda karşılaştığı/karşılaşacağı sorunlar değerlendirilecek ve sorunun temelinde yatan nedenler analiz edilecektir.

Tarihsel Arka Plan

Modernite öncesi dönemde Orta Asya'daki iktidar mücadeleleri farklı etnik gruplar arasında değil, daha ziyade çok dilli hanlıklar ve emirlikler çerçevesinde hanedanlar, klanlar ve kabileler arasında yaşandığından,⁷ Orta Asyalı halklar kendilerini "Kırgız" ya da "Özbek" gibi etnik kimlikler üzerinden değil, daha çok dini bir kimlik olan "Müslüman" kimliği üzerinden tanımlayagelmişlerdir. Özbek, Kazak ve Kırgız gibi etnik kimlikler 19. yüzyılın sonlarında Orta Asya toplumunda belirgin bir durumda olmadığı gibi söz konusu etnik ayrımlar kesin olmayıp bulanıktı. Bu nedenle Sovyetler, Çarlık dönemi bilim adamları tarafından başlatılan göçer ve yerleşik dayalı etnik sınıflandırma geliştirilmiş, dil, etnik kimliğin ana belirleyicisi kabul edilerek Orta Asya'nın etnik karışımı arındırılmış ve yeni cumhuriyetler etnik kimlikler temelinde inşa edilmiştir.⁸

Bu çerçevede 1924 yılında Orta Asya'da Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan (şimdiki Kazakistan)⁹ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri oluşturulmuş ve bu yeni kurulan Cumhuriyetlerin sınırları dil ve etnik temele dayandırılarak çizilmeye başlanmıştır. Şimdiki Tacikistan 1924 yılında özerk bölge statüsünde Özbekistan'a bağlanırken, şimdiki Kırgızistan da Kara-Kırgız adıyla 1924 yılında özerk bölge statüsünde Rusya Federasyonu toprakları içerisinde kalmıştır. Daha sonra Tacikistan 1929 yılında Özbekistan'dan ayrılarak Birlik içerisinde yeni cumhuriyet statüsü elde ederken, Kırgızistan ise 1936 yılında Rusya Federasyonu'dan ayrılarak Kırgız

⁶ Ernis Nurmatov, "Konşuların çek aranı çözüü ubadası," (Komşuların sınır sorunlarını çözüme sözü), 26 Ekim 2016, <http://www.azattyk.org/a/28087712.html>, Erişim Tarihi 04.11.2016.

⁷ Oliver Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev: Mehmet Morali, (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), s.38-40.

⁸ Altynbek Joldoshev, "Kabilecilik, Bölgecilik ve Etnisite, Kırgız Kimliği Üzerine Çalışmalar," *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, 2013, s. 120-121.

⁹ Günümüz Kazakistan'ı 1924 yılından 1925 yılına kadar Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak geçmektedir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla yeni cumhuriyet statüsü kazanmıştır. Böylece şimdi Orta Asya Cumhuriyetleri olarak adlandırılan cumhuriyetlerin temeli 1924 yılında atılmaya başlamış ve 1936 yılında sonuçlanmıştır.

Ancak bu cumhuriyetler arasındaki sınırlar ilk başlarda idari sınırlar olmaktan öteye geçememiş ve geçen süre zarfında sınır belirsizlikleri ve sık sık değişiklikler sürüp gitmiştir.¹⁰ Örneğin Eylül 1929 yılında Özbekistan'ın Hocent Bölgesi Tacikistan'a verilerek adı Leninabad olarak değiştirilmiştir. Ancak birkaç yıl sonra ise Fergana Vadisinde Büyük Kanal inşaatı başladıktan sonra Tacikistan'a verilen toprağın bir bölümü, Özbekistan'a iade edilmiştir. Aynı uygulama Özbekistan ile Kazakistan arasında yaşanmış, 1924 yılında Karakalpakistan, önce Kazakistan'a, 1938 yılında ise Özbekistan'a verilmiştir. Dolayısıyla günümüzde genelde Orta Asya Cumhuriyetleri arasında yaşanan sınır sorunları, özelde ise Kırgızistan'ın Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan ile yaşadığı sınır sorunları ve toprak taleplerinin kökeni Sovyetler Birliği dönemine dayanmaktadır. Çünkü, bu cumhuriyetler arasındaki sınırlar Sovyetler dönemi boyunca idari sınırlar ya da ülke içi sınırlar olmaktan öteye geçememiş ve yeni kurulan cumhuriyetlerin sınırları da açık ve net olarak çizilmemiştir.

Kırgızistan'ın Çin ile Sınır Sorunları

Kırgızistan ile Çin arasındaki sınır anlaşmazlığının tarihi Çarlık Rusya'nın Orta Asya'yı işgal ettiği yıllara kadar uzanmaktadır. 19.Yüzyılın ortalarında Çarlık Rusya Orta Asya'yı işgal etmiştir. Böylece bölge toprakları Çarlık ve Çin İmparatorlukları arasında paylaşılmış olmaktadır. Bu çerçevede aynı etnik kökene ve aynı dile sahip halklar parçalanmış ve bir kısmı Çarlık toprakları içerisinde diğer kısmı da Çin imparatorluğu içerisinde kalmıştır. Örneğin günümüzde Çin'de yaklaşık 170.000 civarında Kırgız etnik kökene sahip insanlar bulunurken, bunların yaklaşık 150.000 civarı Çin'de Sincan Uygur Özerk Bölgesine bağlı Kızıl Suu Özerk Bölgesinde yaşamaktadır.¹¹

¹⁰ V. A. Kokşarov ve E. V. Tihanova, "Prigraniçnie Bareri İntegratsii v Tsentralnoy Azii," *İzvestia' Uralskogo Federalnogo Universiteta*, C. 2, S 2 (102), s. 198.

¹¹ Olcobay Karataev, *Kırgızdardın tegi, taraluu arealı, etnostuk madaniy alakaları*, (Kırgızların Kökeni, Dağıldığı Alan, Etno-Kültürel İlişkileri), (Bişkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Basılmaları, 2013) s. 201.

Çarlık ve Çin İmparatorlukları Orta Asya topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardır. Bugünkü Kırgızistan'ın Çin ile olan sınırları da 1881 yılı Petersburg, 1882 yılı Kaşkar, ve 1884 yılı Margalang anlaşmalarıyla belirlenmiştir. Ancak Çarlık ve Çin İmparatorlukları arasında yapılan bu anlaşmalara rağmen sınır bölgelerinde tartışmalı alanlar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalı topraklar Çarlığın yıkılarak Sovyetler'in iktidara gelmesi ve Çin İmparatorluğunun ardından Çin Halk Cumhuriyetinin kurulmasından sonra da çözüme kavuşturulamamıştır. Örneğin, Sovyetler Birliği Çin'le olan sınırlarını (Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kısmı bakımından) Borkoldoy ve Kakşaal dağlarının en üst tepeleri kabul ederken, Çin yönetimi de sınırların Borkoldoy'un kuzey kısmından geçtiği ve böylece Uzöngü-Kuuş alanının da tamamen kendisine ait olduğu iddiasında bulunmuştur. Sınır konusundaki bu iddialarını Çin yönetimi 1960'lı yıllarda Sovyet yönetimine resmen bildirerek dile getirmiştir. Ancak Sovyetler'le Çin arasındaki sınır konusundaki anlaşmazlıklar tartışılmaya devam etmiş ve o dönemde bu sorunlar bir türlü çözüme kavuşturulamamıştır.¹²

Kırgızistan bağımsızlığının ardından Sovyetlerden miras kalan tartışmalı sınır sorunlarını da devralmıştır. Bu çerçevede Kırgızistan ile Çin arasında sınır sorunlarını çözmek üzere yetkili delegasyonların karşılıklı müzakereleri başlatılmıştır. 4 Temmuz 1996 ve 26 Ağustos 1999 tarihlerinde yapılan antlaşmalarla Kırgızistan ile Çin arasındaki sınırlar kesinleştirilmiştir. Kırgızistan ile Çin arasında sınır konusunda yetkili karma komisyonun çalışmaları tartışmalı olan 4000 kilometrekare toprağın %70'inin Kırgızistan'a ve %30'unun ise Çin'e bırakılması konusunda anlaşmışlardır. Askar Akayev yönetiminin Çin yönetimi ile yaptığı bu sınır anlaşması daha sonraları muhalefet tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiş ve Akayev'in Çin'e toprak sattığı iddiasıyla suçlanmasına neden olmuştur. Bu sorunu dile getiren dönemin milletvekili Azimbek Beknazarov hapse atılmış, altı kişinin ölümüyle sonuçlanan ve "Aksı olayları" olarak adlandırılan ayaklanmanın yaşanmasına neden olmuştur.¹³

¹² S. T. Myrzakanova, ve C. S. Bötönöev, "Kırgızstandağı çek ara meseleleri: Abalı cana keleşeği," (Kırgızistan'daki Sınır Meseleleri: Bugünü ve Geleceği), s. 27-28.

¹³ Aksı Olayları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Radnitz, Scott, "Networks, Localism and Mobilization in Aksy, Kyrgyzstan", *Central Asian Survey*, Cilt: 24, Sayı: 4, 2005.

Kırgızistan'ın Kazakistan ile Sınır İlişkileri

Kırgızistan ile Çin arasındaki sınır anlaşmazlıklarına göre Kırgızistan ile Kazakistan arasındaki sınır konusunda anlaşmazlıklar nispeten daha azdır. Bu iki ülke arasındaki müzakerelerin kolay yürümesinde bir etken olarak görülmektedir.¹⁴ Bağımsızlık sonrası Kırgızistan ile Kazakistan arasındaki sınır konusundaki mutabakat 17 Temmuz 1998 tarihinde yapılmıştır. 2001'de ise Kırgızistan ile Kazakistan arasında sınır konusunda anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma Kazakistan Parlamentosu tarafından hızlı bir şekilde onaylanırken, Kırgızistan Parlamentosunda ise iç siyasi gelişmeler ve muhalefetin karşı olmaları nedeniyle, anlaşmanın ancak 2008 yılında onaylanabilmesine neden olmuştur. Söz konusu anlaşmanın Kurmanbek Bakiyev döneminde Parlamentodan onaylanması, Bakiyev yönetiminin de toprak satma suçlamalarıyla karşı karşıya bırakmıştır.¹⁵

Kırgızistan ile Kazakistan arasındaki sınır anlaşmasının Kırgız iç kamuoyunda tartışmaya neden olduğu ve muhalefetin ısrarla dile getirdiği nokta Karkıra Yaylası ile ilgilidir. Karkıra Yaylası'nın büyüklüğü 190.000 hektardır. 1930 yılında Kırgızistan ve Kazakistan sınırlarını kesinleştiren Bütün Sovyetler Yürütme Komitesi'nin dosyalarında Karkıra Yaylası iki Cumhuriyetin haklarının birlikte kullandığı yayla olarak tarif edilmiştir. Bu dosyadaki sınıra göre Karkıra Yaylası'nın 130.000 hektarı Kazakistan'a, 60.000 hektarı ise Kırgızistan'a ait görülmektedir. Diğer taraftan aynı dosyaya göre Küngöy Ala Too'nun bitişik yerinde bulunan iki dere arasındaki 1136 hektarlık alan ise Kazakistana verilmiştir. Ancak Kazakistan'a ulaşımı zor olduğundan bu ülke tarafından bölge hiç bir zaman kullanılmamıştır. Alan, fiilen Kırgız köylüleri tarafından Sovyetler döneminde olduğu gibi bağımsızlık sonrası dönemde da kullanılmaya devam etmiştir. Kırgızistan ile Kazakistan yönetimi sınır konusunda muzareke yaparken Karkıra yaylasındaki Kırgızistan'a ait parçanın Kazakistan'a verilmesi ve karşılığında Kazakistan'a ait olmakla birlikte Kırgızlar tarafından kullanılan Küngöy Ala Toonun bitişik yerindeki iki dere arası alanın Kırgızistan'a bırakılması ko-

¹⁴ Çek aranı kimder kaday anıktaşkan?, (Sınırları kimler nasıl belirlemişlerdir?), 05 Kasım 2010, http://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_border_between_neighborus_expert_opinion/2210662.html, Erişim Tarihi 04.10.2016.

¹⁵ Ulanbek Egizbaev, "Çeçilbes çek ara..." (Çözülmeyen sınırlar), 28 Eylül 2016, http://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_bishkek_border_investigation/28018463.html, Erişim Tarihi 04.11.2016.

nusunda anlaşmışlardır. Diğer bir deyişle her iki ülke karşılıklı olarak top-
rak değişimi yapmışlardır.¹⁶

Kırgızistan'ın Özbekistan ile Sınır İlişkileri

Kırgızistan ile Özbekistan arasındaki sınır uyuşmazlığı Sovyetler Bir-
liğinin ilk kuruluş yıllarının mirasıdır. Bu dönemde bugünkü Kırgızistan
toprakları Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı 1924-
1925 yılları arasında Kara Kırgız Otonom Bölgesi, 1926-1936 yılları ara-
sındaysa Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak geçmekteydi.
Dolayısıyla bu dönemdeki sınır düzenlemeleri Rusya Sovyet Federatif Sos-
yalist Cumhuriyetiyle Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında
aslında ülke içi bir paylaşım biçiminde yapılmıştır. Dolayısıyla Özbekistan
ve Kırgızistan sınırlarını belirleyen Komisyonda Kırgızların adınan kimse
yer almamıştır. Neticede etnik temele göre sayımlar yaz aylarında yapılmış-
tır. Kırgız etnik kökene sahip olan insanların genellikle göçebe hayat
tarzının sonucunda yazın yaylalara çıkmaları, sayım zamanında köylerinde
sayılmamalarına neden olmaları ve son olarak kayıtlarda yer almamaları
ile sonuçlanmıştır. Dönemin Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
önderlerinden Cusup Abdırâhmanov bu sorunu dile getirerek Moskovaya
mektuplar yazdığı bilinmektedir.¹⁷ Dolayısıyla, 1924-1927 yıllarında yapı-
lan sınır düzenlemeleri neticesinde Kırgız ve Özbek nüfusun karışık yaşa-
dığı bazı köyler Özbekistan sınırları içerisinde kalmıştır.

Öte yandan Sovyetler Birliği döneminde Kırgızistan ile Özbekistan'ın
sınırları idari sınırlar ya da ülke içi sınırlar olmaktan öteye geçememiştir.
Genel olarak sınırlar belli de olsa açık ve net olarak hiç bir zaman çizildiği
şçylenemez. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminde Kırgızistan ve Özbekis-
tan'ın sınır bölgelerindeki "kolhoz"¹⁸ ve "sovhoz"¹⁹lar su ve toprak gibi
doğal kaynakların paylaşımı konusunda yerel düzeyde anlaşmalar yapmış-
lar, su ve toprakların karşılıklı olarak kiralanması yoluna gitmişlerdir. An-

¹⁶ S. T. Myrzakanova, ve C. S. Bötönöev, "Kırgızstandağı çek ara meseleleri: Abalı cana kele-
çeği," (Kırgızistan'daki Sınır Meseleleri: Bugünü ve Geleceği), s. 28.

¹⁷ Çek aranı kimder kaday anıktaşkan?, (Sınırları kimler nasıl belirlemişlerdir?), 05 Kasım
2010,

http://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_border_between_neighborus_expert_opinion/2210662.html, Erişim Tarihi 04.10.2016.

¹⁸ Kolhoz kolektif çiftlik demektir.

¹⁹ Sovhoz devlet çiftliği demektir.

cak Sovyetler döneminde bu tür uygulamalar bir sorun oluşturmazken, bağımsızlık sonrası dönemde sınırların belirlenmesi ile ilgili çalışmalar başladığında çözülmesi zor durumlara dönüşmüştür.

Özbekistan ile Kırgızistan arasında 2002 yılında başlayan sınır konusundaki karma komisyonların müzakereleri sonucunda, iki ülke arasındaki mevcut 1400 kilometre uzunluğundaki sınırdaki yaklaşık 70-100 civarı tartışmalı bölge bulunmaktadır. Özbekistan ile Kırgızistan sınırlarının belirlenmesinde en önemli sorun, her iki ülkenin farklı tarihli resmi belgelere atıf yaparak haklılıklarını kanıtlamaya çalışmalarıdır. Özbekistan sınırlarını 1924-1927 dönemi belgelerine göre belirlenmesini talep ederken, Kırgızistan ise sınırların 1955 dönemi belgeleri temel alınarak çözülmesinden yanadır.²⁰ Kırgızistan'ın 1924-1927 dönemi belgelerine karşı çıkmasının nedeni, bu belgelere göre bugünkü Kırgızistan sınırları içerisinde olan Leylek ilçesinin tamamının, Batken ilçesinin üçte birinin ve Sülüktü şehri gibi toprakların Özbekistan'a ait gözükmemesidir. Oysa bu topraklar Cusup Abdırahmanov Moskovaya yazdığı mektupların sonucunda sonraki yıllarda Kırgızistan'a verilmiştir.²¹ Bunun yanı sıra, Kırgızistan ile Özbekistan arasındaki tartışmalı topraklar arasında Ala-Buka, Aksı, Kadamcay, Batken ve Leylek bölgeleri de bulunmaktadır. Özellikle Kempir-Abad barajı etrafında tartışmalı topraklar çoktur. Gerek Kırgızistan gerekse Özbekistan tarafı kendi çıkarları doğrultusunda belgeleri sunarlarken çelişkili durumlar da ortaya çıkabilmektedir.²²

*Anklavlar*²³ konusu iki ülke arasındaki başlıca sınır sorunları arasındadır. Özbekistan'ın Kırgızistan'da Soh, Şahimardan, Çonkara-Galça ve Taş-Tepa adıyla bilinen dört anklav'ı bulunurken, Kırgızistan'ın da Özbekistan'ın ana sınırı içinde Barak adıyla bilinen bir anklav'ı yer almaktadır. Özellikle Özbekistan'ın Kırgızistan sınırları içinde bulunan Soh anklavı

²⁰ Tolgonay Osmongazieva, "Salamat Alamanov: Naseleniye prigraniçya davno opredililos s granitsami, 30 Ocak 2013, http://www.vb.kg/doc/214211_salamat_alamanov:_naselenie_prigranichia_davno_opredililos_s_granicami.html, Erişim Tarihi 04.10.2016).

²¹ Çek aranı kimder kanday anıktaşkan?, (Sınırları kimler nasıl belirlemişlerdir?), 05 Kasım 2010, http://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_border_between_neighborus_expert_opinion/2210662.html, Erişim Tarihi 04.10.2016.

²² S.T. Myrzakanova, ve C. S. Bötönöev, "Kırgızstandağı çek ara maseleleri: Abalı cana keleçeği", s. 29.

²³ Bir ülkede ada şeklinde bulunan başka bir ülkeye ait toprak parçası.

devamlı çatışmaların yaşandığı bir yerdir. Bu durum, Özbekistan ile Kırgızistan ilişkilerini sık sık olumsuz yönde etkilemektedir. Örneğin, 4 Ocak 2013 tarihinde Soh sakinleri ile Kırgız Sınır Birlikleri arasında çatışma yaşanmıştır. Bu durum, iki devletin arasında krize neden olmuş ve sınırlar karşılıklı olarak kapatılmıştır. Sınırların kapanması gerek Soh sakinleri gerekse Soh'un etrafındaki Kırgız köylerinin dışarıyla bağını kesmiştir. 80.000'den fazla kişi bunun sonucundan olumsuz etkilenmiştir. Kırgızistan kendi köylerine karadan ulaşım yolu sadece Soh'dan geçmesi nedeniyle hava yolu aracılığıyla insani yardım götürürken, Özbekistan'ın Soh'a yapacağı insani yardımın girişine Kırgızistan 25 Ocak'ta izin vermiştir. İki ülke arasındaki kriz, ancak 1 Şubat 2013 tarihi itibarıyla çözülebilmiştir.²⁴

1999-2000 yıllarında basında "Batken olayları" olarak geçen ve Özbekistan İslam Hareketi militanlarının Tacikistan sınırlarını geçerek Kırgızistan'a saldırmasının ardından Özbekistan da Soh anklavını çevreleyen sınırlar hattına mayın döşemiştir. Soh anklavının etrafındaki Kırgız köyünde yaşayanlar arasında mayınların neden olduğu can kayıpları olmuştur. 2000-2003 yılları arasında söz konusu mayınlar onca Kırgızistan vatandaşının hayatına mal olmuştur. Kırgızistan'ın onayı olmaksızın Özbekistan tarafının mayın döşemesini Kırgızistan yönetimi askeri bir müdahale olarak değerlendirmiştir. Özbekistan yönetimi ise sunduğu çeşitli gerekçelerle Kırgız tarafına mayınların haritasını vermekten kaçınmıştır. Ancak 2004 yılı mayın temizleme işleri başlayabilmiştir. Bununla birlikte, bölgenin henüz tamamen mayınlardan temizlendiğine dair net bir bilgi yoktur.²⁵ Sonuçta iki ülke arasında anklavlarla ilgili karşılıklı ve güvenceli bir anlaşma yapılamamaktadır.

Kırgızistan'ın Tacikistan ile Sınır İlişkileri

Kırgızistan ile Tacikistan arasındaki sınır ilişkilerinin kökeni de Sovyetler Birliği'nin ilk kuruluş yıllarına dayanmaktadır. Tacikistan ile Kırgızistan arasındaki yaklaşık 1000 kilometre uzunluğundaki sınırın büyük

²⁴ "Konfliktı v anklavah Tsentralnoy Azii," *Gumanitarniy Bulletin Yujny Kavkaz i Tsentralnaya Aziya*, Sayı 2, 2013. s. 1.

²⁵ Salamat Alamanov ve Aynura Umetalieva, "Çek aralık çır-çataktar: Kırgız respublikasının başka mamleketter menen çekteş mamlekettik çek arasındaki çır çataktarga serep" (Sınır çatışmaları: Kırgız Cumhuriyeti ile komşu olan devletlerin sınır sorunlarının değerlendirilmesi), s. 153.

bölümü halen tartışmalıdır. Kırgızistan ile Tacikistan arasındaki sınırların belirlenme ve işaretlenme sürecinde en önemli sorun, Kırgızistan-Özbekistan sınır sorununda da olduğu gibi, her iki ülkenin farklı tarihli resmi belgeleri kaynak göstermesidir. Tacikistan sınırların 1924 yılına göre belirlenmesini talep ederken, Kırgızistan ise sınırların 1958-1959 ve 1989 yıllarındaki belgeler çerçevesinde çözülmesinden yanadır.²⁶

Kırgızistan ile Tacikistan arasında yerel düzeydeki çatışmaların daha 1980'li yıllara kadar geriye gittiği gözükmektedir. 1980'li yıllardan bu yana Kırgızistan'ın Batken bölgesinde yaşayan Kırgızlar ile Tacikistan'ın İsfara Bölgesinde yaşayan Tacikler arasında zaman zaman çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmalar genellikle bölge insanların su ve toprak gibi doğal kaynakların kullanım ihtiyacı nedeniyle çıkmıştır. Kırgızlar ile Tacikler arasındaki yerel düzeydeki çatışmalar 1982 yılında Voruh-Tangi, 1988 yılında ise Matç-Aktatır köylerinde patlak vermiştir. Yine 1989-1990 yıllarında bu bölgede karşılıklı yerel düzeyde çatışmalar yaşanmıştır. 1991 yılında ise Tacikistan Kırgızistan'dan 10 ayrı bölgeye dönük toprak talebinde bulunmuştur. Bu gelişmeler sonrasında Kırgızistan ve Tacikistan devlet başkanları karşılıklı olarak birbirlerini suçlamışlardır. İki devlet arasında bir kriz ortaya çıkmıştır.²⁷

Kırgızistan ile Tacikistan arasındaki sınır sorunlarının çözümünü zorlaştıran ve karşılıklı çatışmaların yaşanmasının diğer bir nedeni "anklav"lar konusudur. Tacikistan'ın Kırgızistan'da Voruh ve Kuruk-Say adında iki toprak parçası bulunmaktadır. Tacikistan'ın Kırgızistan sınırları içerisindeki Voruh anklavı özellikle çatışmaların yaşandığı bir bölge olması açısından önemlidir. Voruh anklavı yüzölçümü olarak küçük olmasına rağmen içerisinde yaklaşık 30.000 civarında insan yaşamaktadır. Üstelik anklavın etrafı Kırgız köyleri ile çevrili ve bu köylülerin ulaşım güzergahı Voruh'un içinden geçmektedir. Bu çerçevede Voruh'un halkıyla (yani Tacikistan vatandaşları) Kırgız köylüleri (Kırgız vatandaşları) arasında devamlı olarak çatışma çıkmaktadır. Böylece yöre halkı arasında ulaşım, su ve toprak paylaşımı gibi nedenlerden kaynaklanan çatışmalar hızlı bir şekilde devletler arası meseleye dönüşmektedir. Örneğin 11 Ocak 2014 tarihinde

²⁶ A.g.e., s. 152, 169.

²⁷ A.g.s., s. 170.

benzer nedenler Kırgızistan ve Tacikistan sınır birlikleri arasında karşılıklı bir silahlı çatışma doğurmuştur.²⁸

Sonuç: Sınır İlişkileri Açısından Fergana Vadisi

Kırgızistan Çin ve Kazakistan ile olan sınırdaş toprakların sınırlandırılması ve işaretlendirmesi süreci - her ne kadar muhalefetin karşı görüşleri ve dönemin devlet başkanlarının toprak satma suçlamalarına rağmen - karma komisyonların karşılıklı müzakereleri yoluyla çözüme kavuşturmuştur. Ancak Kırgızistan gerek Özbekistan gerekse Tacikistan ile sınırdaş olan toprakların sınırlandırılması ve işaretlendirilmesi süreci ve yetkili karma komisyonların karşılıklı müzakerelerinin daha uzun yıllar alacağı görülmektedir. Bunun nedenini de Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan arasında paylaşılan Fergana Vadisi'nin yapısal özellikleridir.

Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan tarafından paylaşılan Fergana Vadisi, Tanrı ve Pamir Dağları arasında bulunmakta ve bu üç ülkenin tam ortasında yer almaktadır. Orta Asya'da nüfusun en yoğun olduğu bölgelerden biri olan Fergana Vadisi'nde günümüzde yaklaşık 10 milyon kişi yaşamaktadır. Coğrafi olarak Orta Asya'nın % 5'ini teşkil etmesine rağmen toplam nüfusun %25'i bu vadiye bulunmaktadır.²⁹ Orta Asya'da kilometrekareye 14 kişi düşerken Orta Asya'nın merkezinde yer alan Fergana Vadisindeki nüfus Tacikistan ve Kırgızistan nüfusunun üçte birini, Özbekistan nüfusunun ise dörtte birini teşkil etmektedir.³⁰

Tarihsel olarak, genelde Orta Asya özelde Fergana Vadisinde yaşayan halklar asırlardır iç içe ve karışık olarak yaşamamışlardır. Sovyetler Birliği döneminde 1924-1927 yılları arasında yapılan etnisiteye dayalı ulus-devlet oluşturma politikası ve bu politikalar çerçevesinde belirlenen sınırlarlar özellikle Fergana Vadisinde ciddi sorunlara dönüşmektedir. Söz konusu sınırlar gerek tarihsel gerekse coğrafi gerçekliklere dayanmadığından, çoğu zaman yapay sınır niteliğinde kalmaktadır. Bu da asırlardır birlikte yaşayan halkları birbirlerinden ayıştırmaktadır. Ayrıca son dönemde Fergana Vadisi'ni paylaşan Orta Asya cumhuriyetleri arasında sınır

²⁸ S. T. Myrzakanova ve C. S. Bötönöev, "Kırgızistandaki çek ara meseleleri: Abalı cana keleçeği", s. 30.

²⁹ Levent Demirci (2012), Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi : Fergana, Savunma Bilimleri Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, s. 34.

³⁰ A.g.e., s. 59.

sorunlarından kaynaklanan gerginlikler gün geçtikçe artmaktadır.³¹ Bu sorunlara bölgedeki su, toprak gibi doğal kaynakların paylaşım sorunlarına ulaşım sorunları da eklenince, mevcut durum çözümü zorlaştırmaktadır. Diğer bir deyişle Sovyetler Birliği döneminde yerel halk tarafından karşılıklı olarak kullanılan bölgenin doğal kaynakları, Sovyetlerin dağılması ve yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkışıyla büyük bir sorun oluşturmuştur. Dolayısıyla, asırlardır birbirleriyle birlikte yaşayan bölge halkları, sınır sorunları nedeniyle 21 yüzyılda daha zor şartlarda yaşamaktadırlar.

Sonuçta, Fergana Vadisini paylaşan Orta Asya cumhuriyetleri yıllardır devam eden, siyasal, toplumsal ve ekolojik etkileri de bulunan bir sınır sorunu ile karşı karşıyadırlar. Bu ülkeler arasındaki sınır çizgilerinin hukuksal anlamda netleştirilip, sınırlandırma ve işaretlendirme süreçlerini tamamlanmasını mevcut koşullar ağırlaştırmaktadır. Sınır sorunlarının ülkelerin uzlaşmacı ve müzakereci yapıdaki siyasi iradeleriyle çözüme kavuşturulması mümkündür.

KAYNAKLAR

ALAMANOV, Salamat ve Umetalieva Aynura, “Çek aralık çır-çataktar: Kırgız respublikasının başka mamleketter menen çekteş mamlekettik çek arasındaki çır çataktarga serep” (Sınır çatışmaları: Kırgız Cumhuriyeti ile komşu olan devletlerin sınır sorunlarının değerlendirilmesi), Der: Ayida Alımbekova ve Todor Tagarev, *Kırgız Respublikasının krizistik kırdaaldarı tesködögü tacırybası: keleşek üçün sabak* (Kırgız Cumhuriyetinde Kriz Dönemlerini Yönetme Tecrübeleri: Gelecek İçin Ders), (Cenevre, Bişkek, Riga, Sofya: Printhaus: 2014) Almanah, No 2, ss.151-189.

Çek aranı kimder kanday anıktaşkan?, (Sınırları kimler nasıl belirlemişlerdir?), 05 Kasım 2010, http://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_border_between_neighborus_expert_opinion/2210662.html, Erişim Tarihi 04.10.2016.

DEMİRCİ, Levent, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi : Fergana, Savunma Bilimleri Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, 2012, ss. 33-69.

³¹ Yuliya Starşuk, “Osobennosti proyablenie pograniçnih protivoreçiy mejdu tsentralnoazi-yatskim stranami SNG” (BDT’ye üye Orta Asya ülkeleri arasındaki sınır çatışmaları görüntülerinin özellikleri), *Pskovskiy Regionologičeskiy Jurnal*, 2011, No 12, s. 20.

- EGİZBAEV, Ulanbek, "Çeçilbes çek ara..." (Çözülmeyen sınırlar), 28 Eylül 2016, http://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_bishkek_border_investigation/28018463.html, Erişim Tarihi 04.11.2016.
- JOLDOSHOV, Altynbek, "Kabilecilik, Bölgecilik ve Etnisite, Kırgız Kimliği Üzerine Çalışmalar," *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, 2013, ss. 101-133.
- KARATAEV, Olcobay, *Kırgızdardın tegi, taraluu arealı, etnostuk madaniy alakaları*, (Kırgızların Kökeni, Dağıldığı Alan, Etno-Kültürel İlişkileri), (Bişkek: Kırgız-Türk Manas universiteti basılmaları, 2013).
- KOKŞAROV, V.A. ve Tihanova E.V., "Prigraniçnie Bareri İntegratsii v Tsentralnoy Azii," *İzvestia Uralskogo Federalnogo Universiteta*, C. 2, S. 2 (102), 2012, s. 196-203.
- MYRZAKANOVA, S.T., ve Bötönöev C.S., "Kırgızstandağı çek ara meseleleri: Abalı cana keleçeği," (Kırgızistan'daki Sınır Meseleleri: Bugünü ve Geleceği), *OşMU Carçısı*, No:2, 2015, ss. 25-31.
- NURMATOV, Ernis, "Konşulardın çek aranı çeçüü ubadası," (Komşuların sınır sorunlarını çözme sözü), 26 Ekim 2016, <http://www.azattyk.org/a/28087712.html>, Erişim Tarihi 04.11.2016.
- OSMONGAZİEVA, Tolgonay, "Salamat Alamanov: Naseleniye prigraniçya davno opredililos s granitsami, 30 Ocak 2013, http://www.vb.kg/doc/214211_salamat_alamanov:_naselenie_prigranichia_davno_opredelilos_s_granicami.html, Erişim Tarihi 04.10.2016.
- ROY, Oliver, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev: Mehmet Morali, (İstanbul: Metis Yayınları, 2000).
- SCOTT, Radnitz, , "Networks, Localism and Mobilization in Aksy, Kyrgyzstan", *Central Asian Survey*, Cilt: 24, Sayı: 4, 2005, ss. 405-424.
- STARŞUK, Yuliya, Osobennosti proyableniye pograniçnih protivoreçiy mejdu tsentralnoaziyaatskim stranami SNG (BDT'ye üye Orta Asya ülkeleri arasındaki sınır çatışmaları görüntülerinin özellikleri), *Pskovskiy regionologičeskiy jurnal*, No 12, 2011, ss. 16-26.
- "Konfliktı v anklavah Tsentralnoy Azii," *Gumanitarnıy Bulletin Yujnyı Kavkaz i Tsentralnaya Aziya*, Sayı 2, 2013.

KIRGIZİSTAN'IN KOMŞU ÜLKELERLE SU PAYLAŞIMI

Upagül RAHMANOVA*

Giriş

Su paylaşımı ve erişimi insanlık tarihi boyunca en önemli konu ve sorunlardan biri olmuştur. Su sorunları Orta Asya devletlerinin de uzun zamandır karşı karşıya kaldığı kayda değer bir konudur. Bölgede sınır aşan su kaynaklarına ulusal çıkarların korunması veya savunulması açısından yaklaşılması suyun siyasallaşması sonucunu doğurmuştur. Böylece su sorunları bölgesel güvenliği tehdit eden bir unsur olarak görülmeye başlanmıştır. 1991'e kadar Orta Asya devletleri bölgede dengeyi sağlayan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) bir bütün olan enerji sisteminin parçalarıydı. SSCB'nin dağılmasından sonra Orta Asya devletlerinde enerji sorunu ortaya çıkmıştır. Enerji konusunda dışa bağımlılığı azaltmak amacıyla iki mansap¹ ülke olan elektrik iletim hatlarının ve Sovyetler zamanında temeli atılmış fakat tamamlanmamış Hidroelektrik Santrallerin (HES) inşaatını hızlandırma yoluna gitmişlerdir.

Orta Asya'da Kırgızistan, ülke dışından gelen suya bağımlılığı olmayan tek ülkedir. Ancak bu, ülke içinde suya herkesin rahatça erişebildiği anlamına gelmemektedir. Çalışmada Orta Asya'da mevcut olan su paylaşım

* T.C. Selçuk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye. upagul@gmail.com

¹ Aşağı sınırdış ülkeler.

sorunları ve hidropolitik² yaklaşımları sadece Kırgızistan açısından değil, hem memba³ hem de mansap ülkeleri de kapsayacak şekilde değerlendirilecektir. Ülkelerin mevcut anlaşmalara uymamaları, su sorununu her ülke kendisi için farklı algılaması, ülkelerin birbirlerine karşı güvensizliğine neden olmuştur. Çalışmada Orta Asya bölgesi ve özellikle Kırgızistan'a odaklanmış olup ayrıca su sorununun Orta Asya devletleri arasındaki güvenliğe etkisi de incelenecektir. Orta Asya su kaynakları bakımından zengin olmasına rağmen, yanlış kullanımlar büyük miktarın israf olmasına neden olmaktadır. Sınır aşan suların konusunda ise ülkelerin görüşleri birbirinden tamamen farklıdır. Memba ülkeler bölgedeki suyun % 80'ine sahip olmalarına rağmen bu kaynaktan daha az yararlanmaktadır.

Çalışmamızın temel amacı: Orta Asya'da su paylaşım konusunu açıklamak ve bu durumun kısa ve orta vadede bu ülkeler arasında ne gibi sorunlara yol açacağını tespit etmektir. Çalışmada benimsenen bilimsel yaklaşım, tümleşik yaklaşım olmuştur. Temel olarak su güvenliğinin ele alındığı bu çalışmada, konu yönetsel, hukuksal, toplumsal, siyasal ve ekonomik boyutlarıyla incelenmeye çalışılmıştır. Gerekli veriler, tarama tekniği ile toplanmıştır. Başvurulan referans kaynaklar ise, temel olarak kitaplar ve makalelerden oluşmakla birlikte, özellikle güncel veriler için genel ağ ortamından ve gazetelerden yararlanılmıştır. Çalışmada ağırlıklı olarak çevre sorunları kapsamında su konusunun bir güvenlik sorunu olarak öne çıktığı ve uluslararası düzlemde suyun çevre hakkından bağımsız bir hak olarak kabul edilip edilemeyeceği yönündeki tartışmaların yaşandığı 2000'li yıllardan bugüne değin olan yazına başvurulmakla birlikte, çevre yönetiminin gelişimi sürecinde daha önceki yıllarda suya yönelik yapılan çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Güvenlik Tehdidi Olarak Su Sorunu

"Su Güvenliği" kavramını çeşitli biçimlerde tanımlamak mümkündür. "Su Güveligi" "bir toplumun yaşamını sürdürebilmek, sosyo-ekonomik gelişimini sağlamak, su kirliliğinden ve su ile ilgili felaketlerden korunmak,

² Hidropolitik, ülkeler arasında su kaynaklarının kullanımı nedeniyle ortaya çıkan çıkar ilişkilerini değerlendirerek, sudan yararlanmaya dönük sosyoekonomik, politik ve hukuki önlemlerin alınmasına yönelik politikaları inceleyen multidisipliner bir bilim alanıdır.

³ Akış yukarıdaki ülkeler, bir şeyin ilk olarak ortaya çıktığı yer.

ekosistemi korumak için barış ve politik istikrar içinde uygun kalitede ve yeterli miktardaki suya sürdürülebilir olarak ulaşması” biçimindeki tanımlama en sık kullanılan tanımdır.⁴

Öncelikle “Su Güvenliği” denildiğinde İngilizce iki kavramla karşılanmaktadır: Birincisi “Water Security”dir. Kavramın anlamı “stratejik olarak su güvenliğinin sağlanması”dır. “Doğal ve insan kaynaklı afetlerin olumsuz etkilerinin azaltılması için yeterli miktar ve kalitede suyun sağlanması” anlamına gelir. İkincisi de “Safe Water” yani “Güvenilir Su”, daha çok fiziksel ve kimyasal olarak insan sağlığı için gerekli asgari standartlara gönderme yapan bir kavramdır.⁵

Bazı tanımlar, biyofiziksel, altyapısal, kurumsal, sosyal, siyasal ve finansal bakış açılarıyla doğrudan ilişkisi olmayan bir içeriğe sahip olabilmektedir. “Su Güvenliği” ise ulusal güvenlikten gıda güvenliğine kadar birbiriyle ilişki içinde olan “güvenlik” alanının tam merkezinde yer almaktadır.⁶ Kısacası su güvenliği dünyada yaşayan her insanın güvenliği ile bağdaştırılabilir.

21. yüzyıla girerken, güvenlik kavramında bir paradigma değişikliğine gidilmiştir. Son dönemlerde ulusal güvenlik kavramı ile ilgili tehdit algısının içerisine su, enerji ve gıda kaynaklarında ortaya çıkabilecek sıkıntılar ve çevre güvenliği endişeleri de girmiştir.⁷ Ulusal Güvenlik 20. yüzyılın siyasal atmosferinde şekillenerek yaygınlaşmış bir kavramdır. İlk olarak 1947 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Franklin Delano Roosevelt döneminde Kongre tarafından çıkartılan “Ulusal Güvenlik Yasası” ile siyasal yazına kazandırılmıştır.⁸ Ulusal güvenlikte öne çıkan en önemli iki kavram “ulusal çıkarlar” ve “ulusal tehditler”dir. Güvenlik konusu bir politika olarak düşünülürse, “güç” ve “çıkar” kavramları öne çıkar. Bu durumda ulusal güvenlik politikasının bileşenleri, baştan sona doğru; güvenliğin ondan türetileceği bir “tehdit”; bu tehdidi uzaklaştırarak fiili

⁴ Bu tanım UNESCO'nun Uluslararası Hidroloji Programının (İHP) hazırladığı 8. Stratejik planında yer almaktadır <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002173/217383e.pdf>, Erişim Tarihi 18.10.2016.

⁵ Dursun Yıldız, *Su Güvenliği 2050*, 1. Baskı (İstanbul: Truva Yayınları, 2014), s. 19.

⁶ Mark Zeitoun, “The Global Web of National Water Security”, *Global Policy*, Volume 2, Issue 2, 2011, s. 287.

⁷ Dursun Yıldız, *Su Güvenliği 2050*, s. 21

⁸ Fikret Birdişi, “Ulusal Güvenlik Kavramının Tarihsel ve Düşünsel Temelleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 31, 2011-2012, Sayı: 31, s. 152.

güvenliği doğuracak “güç”; bu gücü ortaya koyacak “eylem”; bu eyleme amaçsal bir yön çizecek olan “çıkarlar” ve son olarak bu güç ve eyleme meşruiyet zemini sağlayacak olan “politika”dan oluşur.⁹

“Ulusal Güvenlik”, ulus devletlerin güvenliklerini sağlamaya ilişkin kullanılan bir terimdir. Ulus-devletin güvenliği sağlayan her girişim o devlet için yararlı, bu güvenliği tehdit eden olgu, eylem ve davranışlar ise zararlı olarak nitelendirilir.¹⁰ Su sorunu meselesinde ise “su” insanların hayatının her alanında kullanıldığından ve ulus-devletin refahını sağlamada en önemli unsur olduğundan devletler, su kıtlığını, paylaşımını ve yönetimini ulusal güvenliğe bir tehdit olarak kabul etmektedirler. Bir devletin kendi topraklarından geçen su üzerinde uyguladığı politika, ister istemez o sudan yararlanmakta olan diğer devletleri de etkileyecektir. Özbekistan’ın Sır Derya nehrinden akan suyun büyük bölümünü pamuk üretimi için kullanması ve kimyasal atıkları nehre bırakması, Aral Gölü’nün son 50 senede $\frac{3}{4}$ ’ü kurummasına neden olmuştur. Aral gölünün kıyılarında yaşayan binlerce insanın balıkçılık şekliyle sağladıkları geçimleri sona ermiştir. Aral Gölü’nün kuruması sadece Özbekistan’ı değil o bölgede yaşayan tüm insanları etkilemektedir. Kuruyan Aral Gölü’nün altından ortaya çıkan tuz tabakası, rüzgarın etkisiyle Orta Asya dağlarındaki buzulların erimesine neden olmaktadır. Bu buzullar gelecekte tatlı su olarak kullanılamaz hale gelebilir.

Konunun ekonomik tarafına bakıldığında, Özbekistan pamuk üretimi bakımından Dünyada önde gelen üreticilerdendir. Ülkenin herhangi bir nedenden dolayı suya erişimi kısıtlı kaldığında, bunu direk kendi ulusal güvenliğine tehdit olarak kabul edecek ve bu tehdidin ortadan kalkması için gereğini yapacaktır. Günümüzde bölgede en çok su rezervine sahip olan Tacikistan, dünyadanın en büyük barajını inşa etmektedir. Rogun adıyla bilinen bu barajın inşaatında kullanılacak malzemeler ülkeye demiroğlu aracılığıyla ulaşılmaktadır. Tacikistan’ın neredeyse tüm demir yollarının Özbekistan toprakları üzerinden geçmesi karşısında Özbekistan hükümeti mevcut demir yollarını sökmüştür. Bölgede yeni barajlar inşa edilmesi suyun kontrolünün Kırgızistan ile Tacikistan’a geçmesine neden olacaktı. Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan bu durumdan etkilenenecektir.

⁹ A.g.e., s. 150.

¹⁰ Çağrı Erhan, “ABD’nin Ulusal Güvenlik Anlayışı”, *Ankara Ün. SBF Dergisi*, 56-4, s. 78.

Ulusal Güvenliğe yönelik tehdit her ülkenin bakışı açısından farklıdır. Tehdit unsur algısı korunmak istenen değerlerin merkezinde yer alan özneye göre değişmektedir.¹¹ Petrole benzer biçimde su günümüzde stratejik bir kaynaktır. Su azalması devletlerin sert rekabetine yol açmaktadır. Orta Doğu'da petrol savaşları çıktığı gibi, su savaşları da çıkabilir.¹² Bir ülkede uygulanan Su Güvenliği Politikası, diğer ülkelerin su güvenliğini doğrudan etkiler.

Uluslararası Hukukta Sınır İçi ve Sınır Aşan Sular

Uluslararası Su Yolları'nın ulaşımı konusunda hukuk kuralları oluşturulması için 20. yüzyılın başlarından beri çeşitli çalışmalar yapılmış ve görüşler ortaya konulmuştur.¹³ Bununla birlikte, Uluslararası Hukuk'ta "Sınır Aşan Akarsular"a ilişkin olarak kullanımına ilişkin sözleşme yoktur. Ancak uluslararası hukuk uygulamalarının seyri içerisinde bir takım kavramlarla önem kazanmıştır.¹⁴

Bunlar:

1) Memba ülkenin "mutlak egemenliğini" savunan Harmon Doktrini'dir. Bu görüş ilk kez 1895'de ABD ile Meksika arasındaki Rio Grande uyuşmazlığına uygulanmış olup, yukarı kıyıdaş devletin mutlak egemenliğini kabul etmektedir.¹⁵ Harmon Doktrini olarak adlandırılan görüşe göre: devletler kendi topraklarından geçen sınır aşan sular üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilir. Hatta suyu tamamen kullanarak, mansap ülke ya da ülkelere hiç su bırakmayabilir.¹⁶ Harmon Doktrini uygulamadaki olumsuzlukları nedeniyle artık terk edilmiştir. Diğer bir görüş Harmon Doktrini'nin aksine sınır aşan suların doğal şartlarında hiçbir değişiklik yapılamayacağı tezini ortaya atmaktadırlar. Örneğin 1993 yılında Mutlak Egemenlik Doktrini'ni gerekçe göstererek, Bulgaristan Meriç Nehri'nde yaptığı su çevirmeleriyle Türkiye'nin su kullanımını engellemiştir. Diğer yönden taraftan o yıl

¹¹ Fikret Birdişi, "Ulusal Güvenliğin Tarihsel ve Düşünsel Temelleri", s. 152.

¹² Mustafa Dolatyar & Tim Grey, "Water Politics in the Middle East", *A Context for Conflict or Cooperation?*, (New York: Palgrave Macmillan, 2000), s. 19.

¹³ Özden Bilen, *Ortadoğu Su Sorunları*, (Türkiye. Ankara: TESAV, 2000) s. 76.

¹⁴ Zakir Chotaev, "Orta Asya Politikalarında Sınır Aşan Sular", Kırgızistan'dan Genel Bakış, *Hazar Stratejisi Enstitüsü Yayını*, Ekim 2013, Sayı 11, s. 32.

¹⁵ Vladimir Kaşirin, *Vremya gidropolitiki, ili taynaya vlast vodi*, (Hidropolitika zamanı veya suyun gizli gücü), (Moskova: Linor, 2011), s. 74.

¹⁶ Özden Bilen, *Ortadoğu Su Sorunları*, s. 76.

yaşanan kuraklığın da etkisiyle de su sıkıntısı çeken Türkiye Bulgaristan'dan su satın almıştır.¹⁷

2) Doğal Bütünlük Görüşü: Bu görüş tamamen aşağı kıyıdaş devletin yararına bir görüştür. Mutlak Egemenlik Görüşü'ne bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır.¹⁸ Görüşe göre, yukarı kıyıdaş devlet doğal kaynağın bütünlüğünü bozmama yükümlülüğü altındadır. Bu nedenle suların yukarı kıyıdaş devlet tarafından kullanılması aşağı kıyıdaş devletin rızasına bağlıdır.

3) Kullanmada Öncelik: Bu görüş Mutlak Egemenlik Görüşü'nün benzer bir şeklidir. Yine kullanımda yukarı kıyıdaş devletin önceliği esnek olduğunu kabul etmektedir.

4) Hakkaniyete Uygun Kullanım: Bu görüş uluslararası alanda büyük kabul gören ve Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından da benimsenen bir görüştür. Buna göre, her kıyıdaş devletin kendi toprakları içinde akan bir sınır aşan suyu kullanma hakkı vardır. Ancak, kullanım; makul ölçülerde olması, aşağı kıyıdaş devletlere önemli zararlar vermemesi ve hakkaniyet ilkesine ters düşmemesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle sınır aşan sular üzerinde her kıyıdaş devlet eşit haklara sahiptir.

Belirtilmesi gerekir ki, devletler, sınır aşan suyla ilgili bir uyumsuzluğu çözerken, Uluslararası Hukuk Derneği'nin 1966 tarihli Helsinki Kurallarını ve özellikle Uluslararası Hukuk Komisyonunun konuya ilişkin sözleşme tasarısının ilgili hükümlerini, yol gösterici ilkeler olarak dikkate almaldırlar. Gerek 1966 tarihli Helsinki Kuralları ve gerekse Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun sözleşme tasarısı, uluslararası uygulamayı yansıtmaktadır. Uluslararası Hukuk Komisyonu, "Sınır Aşan Sulardan, Ulaşım Dışı Amaçlarla Kullanımına İlişkin Sözleşme taslağının ilgili hükümlerinde, sulardan faydalanma konusunda, "hakkaniyete uygun ve makul kullanımdan" söz etmektedir. Nitekim 6. Maddede suların kullanımında hakkaniyetle ilgili etkenler ve ilkelere değinilmektedir.¹⁹ Ancak, sözü edilen bu etken-

¹⁷ Elif Çolakoğlu, *Suya Erişim Bağlamında Su Güvenliği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre) Anabilim Dalı, Ankara, s. 255.

¹⁸ A.g.e., s. 75.

¹⁹ İnan Yüksel, "Sınır Aşan Suların Hukuksal Boyutları", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/462/5271.pdf>, Erişim Tarihi 18.10.2016, s. 247.

ler ve ilkeler örnek niteliğindedir. Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun Tasarısı'nın 6. Maddesindeki değinilen Hakkaniyet ve Makul Kullanıma İlişkin Etkenler: Coğrafi, hidrografi, hidrolojik, iklimsel, ekolojik ve doğal nitelikteki diğer etkenler; İlgili kıyıdaş devletlerin sosyal ve ekonomik ihtiyaçları; Kullanımın diğer kıyıdaş devletlere olan etkileri; Sınır aşan suların mevcut ve potansiyel kullanımları; Sınır aşan suyun doğal özelliklerinin korunması ve geliştirilmesi; Su kaynaklarının ekonomik kullanımı; ve amaçlara yönelik olarak alınan tedbirlerin maliyetidir.

Orta Asya'da Su Güvenliği: Su Kaynaklarının Paylaşımı, Kullanımı ve Yönetimi

Uluslararası ilişkiler yazınında realist teori, "kaynak kıtlığı" ile "çatışma" arasında doğrudan pozitif bir bağın varlığını öne sürmektedir. Bu düşünceye göre, insanlık tarihi kaynak için savaşlardan ibarettir. Askeri uzmanlara göre, tatlı su dünyada diğer tükenmekte olan doğal kaynaklara benzemekte ve azalmaktadır. Bu durum gelecekte çatışma potansiyelini ortaya çıkarmaktadır.²⁰ Malin Falkenmark'a²¹ göre su kıtlığı ve mamba devletlere bağımlı kalmak, gelecekte anlaşmazlıklara ve hatta silahlı çatışmalara yol açabileceğini belirtmektedir. Peter H. Gleick,²² de aynı fikirde olup ulusal ve uluslararası güvenlikte kaynak güvenliğinin önemini vurgulamaktadır.²³

Dolayısıyla, Orta Asya'da su kaynaklarının paylaşımı, kullanımı ve yönetimi bölge ülkelerinin ulusal güvenlik anlayışına göre değişmektedir. Orta Asya ülkeleri açısından Kırgızistan'ın dışarıdan gelecek suya bağımlılığı % 0, Tacikistan'ın % 16, Türkmenistan'ın % 97, Özbekistan'ın % 77 ve Kazakistan'ın %31'dir.²⁴ Ancak suyun paylaşımı konusunda ise % 80'i Kırgızistan ile Tacikistan'ın topraklarında olmasına rağmen, 1992 tarihli an-

²⁰ Mustafa Dolatyar & Tim Grey, "Water Politics in the Middle East", s. 18.

²¹ Malin Falkenmark dünyaca ünlü su uzmanı bir bilim adamıdır. Günümüzde Stockholm Uluslararası Su Enstitüsü'nde Stockholm Su Sempozyumu Bilimsel Program Komitesi Başkanı'dır.

²² Peter H. Gleick ekonomik kalkınma, çevre ve uluslararası güvenlik ve tatlı su sorunları alanlarında çalışan Amerikalı bilim adamıdır. Ayrıca Oakland Pasifik Enstitüsünün kurucularından biri olarak çalışmaktadır.

²³ Mustafa Dolatyar & Tim Grey, s. 18.

²⁴ Dursun Yıldız, *Orta Asya'daki Saatli Bomba: Su Sorunu*. (İstanbul: Truva, 2012). s. 32.

laşmaya göre Sır Derya'nın Özbekistan % 51,7'sini, Kazakistan % 38,1'ini, Tacikistan % 9,2'sini ve Kırgızistan % 1'ini; Amu Dersya'nın ise Özbekistan % 43'ünü, Türkmenistan % 43'ünü, Tacikistan % 13,6'sını ve Kırgızistan % 0,4'ünü almaları gerekiyordu.²⁵

Harita 1. Orta Asya'daki Stratejik Su Kaynakları

Kaynak: World Bank Veri Tabanı

(<http://www.worldbank.org/en/region/eca/brief/caewdp>)

Orta Asya stratejik suları olan Seyhun ve Ceyhun nehirlerinden, SSCB döneminde Moskova'nın verdiği kararlarla ve merkezi planlama çerçevesinde kullanılmıştır. Uygulanan merkezi planlama nedeniyle, akış yukarıdaki ülkelerde akış aşağıdaki ülkelere göre kullanımı daha kısıtlıydı. Örneğin, SSCB döneminde Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kendi sınırları içinde doğal suyun % 76'sını aşağı havzadaki ülkelere tahsis etmek zorunda kalmıştır.²⁶ Ancak, SSCB'nin dağılmasıyla yukarı havzadaki hidroelektrik enerji barajlarının ve aşağı havzadaki sulama sistemlerinin

²⁵ Jeremy Allouche, "The Governance of Central Asian Waters: National Interests Versus Regional Cooperation". Disarmament Forum: Central Asia at the Crossroad, Four / 2007, s. 50, www.unidir.ch/pdf/articles/pdf-art2687.pdf. Erişim Tarihi 18.10.2016.

²⁶ Vladimir Kaşirin, *Vremya gidropolitiki, ili taynaya vlast vodi*, s. 20.

nasıl işletileceği sorun olmuştur. Su kaynakları artık ortak değil, ulusal bir doğal kaynak haline gelmiştir. Orta Asya'da su kaynakları uluslararası boyut kazanmıştır. Böylece "Su Sorunu" bölgesel güvenliği tehdit eden bir unsur olarak görülmeye başlanmıştır. Su Sorunlarının çözülememesi Orta Asya devletleri arasında gerginliğe yol açmaktadır. Bu durum bölgede siyasi istikrarın bozulmasını tehdit eden unsurlardandır.

Bölgede tarım sektörü ekonominin en önemli gelir kaynağı ve çalışma sahasını oluşturmaktadır.²⁷ Ceyhun ile Seyhun nehirlerinin su kaynaklarının pamuk üretimi için aşırı tüketimi Aral denizinin kurumasının başlıca sebebi olmuştur.²⁸

Orta Asya ülkeleri arasında su paylaşımı ve yönetimi ile ilgili 1992, 1993, 1995 (çok taraflı: Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan arasında), 1996, 1997, 1998 (çok taraflı: Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan), 1999 (çok taraflı: Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan arasında), 2000 (İkili: Kazakistan ve Kırgızistan) 2002 (İkili: Tacikistan ve Özbekistan), 2008 ve 2009 (Çok taraflı) tarihlerinde Antlaşmalar yapılsa da, taraflar bu antlaşmalara imza atmalarına rağmen uygulanmasında sorunlar çıkmıştır. Örneğin 1996 antlaşmasına (Nisan 1996-Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan delegeleri Taşkent'te bir araya gelir.) göre, Kazakistan hükümeti su karşılığında Kırgızistan'a uygun fiyatta kömür, Özbekistan ise doğal gaz vermeliydi. Ancak bu koşullar sağlanmamıştır. Yukarı akışta yer alan Kırgızistan enerji açığını hidro kaynakları kullanarak kapatmak zorunda kalmıştır. Sonuçta Kırgızistan'ın diğer ülkelere daha az su bırakması nedeniyle Kazakistan ve Özbekistan su sıkıntısı çekmiştir. Tacikistan da diğer ülkelere doğal gaz bakımından bağımlıydı. Mema ülkelerin ekonomik ve askeri açılarından mansap ülkelere göre daha zayıf konumda olmaları mevcut anlaşmalara uyma konusunda rahat davranmalarına neden olmaktadır. Antlaşmadaki su için belirlenen fiyatlara dahi uymamaktadır. Mema ülkeleri enerji sahasında dışa bağımlılıklarını azaltmak ve kaynakları verimli kullanmak için barajlar inşa etme-

²⁷ Renat Perelet, "Climate Change And Water Security: Implications For Central Asia, China And Eurasia Forum Quarterly", *Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program*, Volume 8, No. 2, s. 177.

²⁸ Peter Gleick, "Program on the Geopolitical Implications of Globalization and Transnational Security", <https://www.files.ethz.ch/isn/92843/Brief-16.pdf>, Erişim Tarihi 18.10.2016, s. 3.

ye başlamışlardır. Bu durum mansap ülkeleri rahatsız etmiş ve ilişkilerde gerginliklere yol açmıştır. Bölgede bir ülkenin aldığı kararlar tüm ülkeleri etkilemektedir.

Orta Asya Su Havzalarında Gerginlik

Orta Asya ülkelerindeki doğal kaynakların planlaması SSCB döneminde merkezi bir anlayışla yapılmıştır. Bölge ülkelerinin bağımsızlıklarına kavuşmalarının ardından bu planlar anlamsızlaşmıştır. Bağımsızlık sonrası koşullar ve büyük güçlerin hegemonik stratejileri bölgedeki sorunları hassaslaştırmaktadır.²⁹ Bölgedeki su sorununu yönetici siyasal elitlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda istismar aracı olarak kullanmaları çözümleri zorlaştırmaktadır.

Orta Asya'nın güvenlik ve istikrarında Aral havzası hidrojeopolitiğinin büyük önemi vardır. Bu havzanın en kritik bölgesi Fergana vadisidir. Orta Asya güvenliği Fergana vadisinin su güvenliği ile doğrudan ilişkilidir. Bölgede üç ülke Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan bulunmaktadır. Bu ülkelerin sınırları hala tartışmalıdır. Fergana vadisindeki en geniş toprak parçası yaklaşık 80 000 km² Kırgızistan'a aittir; Tacikistan'ın 26 000 km² ve Özbekistan'ın 19 000 km² toprağı bulunmaktadır. Vadide suya ulaşım, su kalitesi ve yer altı suyunun yükseliş sorunları bulunmaktadır.

Su kaynaklarından doğan problemleri yaratan üç temel öge mevcuttur. 1) Su kayplarının kıtlığı; 2) Su akışını değiştirebilecek teknolojiye ve imkanlara sahip ülkelerin bunu kullanmaları; 3) Siyasi irade mevcudiyeti.³⁰ Moskova kentinin eski Belediye Başkanı Yuriy Lujkov'un 2003'te yazdığı "*Su ve Dünya*" (*Voda i Mir*) adlı kitabında Sibirya'nın nehirlerinin akış yollarını değiştirerek suyu 2500 bin kilometrelik bir kanalla Orta Asya topraklarına aktarma projesi ortaya koymuştur. Amacı Orta Asya ülkelerindeki su kaynaklı sorunlara projenin çözümüydü. Aslında plan 1980'lerde ilk kez düşünülmüş ancak planın gerçekleşmesi Sovyetlerin çöküşü nedeniyle mümkün olmamıştır.³¹

Orta Asya devletlerinin birbirleriyle olan sınırları 1924-1936 yılında yapılan düzenlemelerle Ruslar tarafından çizilmiştir. Bu sınırlar çizi-

²⁹ Dursun Yıldız, *Orta Asya'daki Saatli Bomba: Su Sorunu*, s. 14.

³⁰ Vladimir Kaşirin, *Vremya gidropolitiki, ili taynaya vlast vodi*, s. 169.

³¹ A.g.e., s. 118.

lirken yerleşim yerlerinin etnik kompozisyonları çok dikkate alınmamıştır. Fergana vadisindeki Özbek çoğunluğu yaşadığı Oş şehri Kırgızistan, Taciklerin çoğunlukta olduğu Buhara ve Semerkand Özbekistan sınırları içerisinde kalmıştır.

Seyhun Nehri üzerinde kurulan en büyük baraj Toktogul barajı olup, Kırgızistan'ın topraklarında yer almaktadır. Diğer büyük baraj ise Ceyhun Nehri üzerinde kurulmuş olan Nurek Barajı'dır. Bu baraj sayesinde Tacikistan Nehrin %40'ını kontrol etmektedir. Bunun sonucunda Türkmenistan ve Özbekistan ile sorunlar yaşanmaktadır. Ayrıca hali hazırda Tacikistan yeni iki büyük baraj inşa etme çabasıdadır. Bunlardan Rogun barajı Nurek barajının yukarısında diğeri Sangtuda adlı barajlar ise Nurek barajının akış aşağısında yer alıyor. Projenin tamamlanması durumunda Nehrin kontrolü Tacikistan'a geçmiş olacak ve Özbekistan ile mevcut var olan sorunları artıracaktır. Benzer sorun Zarafşan Nehri için de geçerlidir. Nehrin yukarı kısmında Tacikistan'ın kendi projesini tamamlaması durumunda, bugün suyun büyük miktarını kullanan Özbekistan ile karşı karşıya gelebilecektir.

Kırgızistan ile Tacikistan elektrik üretiminde kullandığı barajların dolması amacıyla ülkelerin suya en çok ihtiyaç duyduğu yaz aylarında baraj kapaklarını kapatmaktadır. Tacikistan ve Kırgızistan'ın ihtiyaç duydukları enerjinin doğal gaz ve petrol desteği ile karşılanması bu iki devletin barajlardan daha düzenli su bırakmasını sağlayacak en akılcı ve pratik adım olarak görülmektedir. Ancak bütün Dünyada petrol fiyatlarında yaşanan yukarı yönlü trendin, doğalgaz fiyatlarına da yansması mansap ülkeleri elinde bulunduran gaz ile petrolü memba ülkelere dünya fiyatlarıyla satmasına yol açar. Bunun sonucunda ise hem Tacikistan hem de Kırgızistan enerji kıtlığından kurtulmak için yeni barajlar inşa etme yani hidro enerji sistemini geliştirme yoluna gitmişlerdir.³²

Sonuç

Kırgızistan suya enerji kaynağı olarak bakmaktadır. Kırgızistan'ın ulusal su politikasının modernizasyonu için 2005 yılında kabul edilen Su Kodu (Su Kanunu) sağlam bir hukuki temel oluşturmaktadır. Ancak su

³² Natalya Rogojina, "Konfliktnyi Potensial Vodnyh Resursoy Sentralnoy Azii", *Problemy Bezopasnosti*, s. 46, http://www.imemo.ru/jour/RNE/index.php?page_id=721&id=4056, Erişim Tarihi 10.10.2016.

potansiyelinin yüksek olmasına rağmen verimsiz kullanılan su ülkeye hiçbir fayda getirmez. İyi yönetim, su sorununu çözenin en önemli yoludur. Yönetim ise yasal çerçeveyi, yönetim yaklaşımlarını, kurumsal yapıları, karar alma süreç ve mekanizmalarını içermesi gerekmektedir, yolsuzluk ve diğer siyasi sorunları çözebilen siyasi iradenin olması lazım. Nehirlerin farklı ülkelerden geçmesi, ister istemez bölge ülkeleri arasında sorunlara neden olmaktadır. Nehir sularının paylaşımı ve kullanımını konusunda çeşitli hesapları bulunan bölge ülkelerinin de suya olan temel ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak uluslararası hukuka ve normlara aykırı gelmeyecek şekilde çözüm üretilmesi gerekmektedir.

Yerel ve ülkesel ölçekte su sorununun artmamasına ve suyun politik gerilim yaratmamasına çaba gösterilmesi gerekirken bölgede suyun tehdit unsuru olarak kullanıldığı politik bir zemine kayma olasılığı da düşük değildir. Su konusunda bölgede ülkeler arasında nerdeyse her sene anlaşmalar yapıldıysa da, maalesef ülkeler “yapılan antlaşmalara uymama” yoluyla devam ettikleri için Uluslararası hukuk bugünkü durumu ile Kırgızistan’ın karışık sınır aşan su sorunlarına basit bir çözüm getirecek durumda değildir. Aslında sorun uluslararası hukukta çözülecekse, temel sorun “Sırı Derya ile Amu Derya’dan ülkelerin alacağı hakça, makul ve optimum su miktarı ne olacaktır?” sorusudur. Bu yüzden bu sorunu çözebilmek için öncelikle ülke içinde yöneticilerin su uzmanları ile birlikte güncel verileri göz önünde bulundurarak gelecek planlarını yapmalı ve kimseye zarar gelmeyecek şekilde çözüm üretmelidir.

Aslında Kırgızistan’da her bir insanın yaşamını tehdit edecek su kıtlığı bulunmadığını hesaba alırsak, su sorunu teoride çözülebilirdi. Sahip olduğu hidroelektrik potansiyelinin büyük olması Kırgızistan ekonomisi için çok büyük bir avantajdır. Ama bu avantajın kullanılabilmesi için küçük ve büyük barajların tamamlanması, CASA-1000 projesi (Central Asia South Asia Electricity Transmission and Trade Project) ve elektrik iletim hatlarının başarıyla çalışması gerekmektedir. Unutmamak gerekir ki Kırgızistan’da su tüketiminin en önemli nedeni sulama sistemlerinin eski ve hasara uğramış olmasıdır. Bu sistemlerde son 10 yılda yapılan rehabilitasyon çalışmaları da çok yetersiz kalmıştır. Bu nedenle de su kaybının önlenmesinde yeterli ilerleme sağlanamamıştır, bunun gibi açıkları kapatmak için önlemler alınmalıdır.

Sonuç olarak; Kırgızistan'ın komşularıyla bölgede devam eden su sorunu ve buna bağlı enerji anlaşmazlıkları nedeniyle bölge ülkeleri Özbekistan, Tacikistan ve Kazakistan arasında yakın bir gelecekte daha ciddi sorunların ortaya çıkacağı gözlenmektedir. Yaşanan su sorunu teknik, ekonomik, idari, siyasi iklimsel birçok parametrenin birlikte ortaya çıkardığı bir su yönetimi sorunudur. Kırgızistan, enerji kaynakları bakımından sınırlı rezerve sahip ve ülke ekonomisinin kalkınması için su stratejik açıdan önemli bir doğal kaynak olarak kabul edilir. Su yenilenebilmesine rağmen sınırlı bir kaynak olduğunu unutmamalıyız, insan doğalgaz, altın olmadan yaşayabilir, ancak su olmadan yaşayamaz.

KAYNAKLAR

- ALLOUCHE, Jeremy, "The Governance of Central Asian Waters: National Interests Versus Regional Cooperation". Disarmament Forum: Central Asia at the Crossroad, Four / 2007, www.unidir.ch/pdf/articles/pdf-art2687.pdf. Erişim Tarihi, 18.10.2016.
- BİLEN, Özden, *Ortadoğu Su Sorunları*, (Türkiye. Ankara: TESAV, 2000).
- BİRDİŞLİ, Fikret, "Ulusal Güvenlik Kavramının Tarihsel ve Düşünsel Temelleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 31, 2011-2012, Sayı: 31, ss. 149-169.
- ERHAN, Çağrı, "ABD'nin Ulusal Güvenlik Anlayışı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56-4, ss. 77-93.
- CHOTAEV, Zakir, "Orta Asya Politikalarında Sınır Aşan Sular", Kırgızistan'dan Genel Bakış, *Hazar Stratejisi Enstitüsü Yayını*, Ekim 2013, Sayı 11.
- ÇOLAKOĞLU, Elif, Suya Erişim Bağlamında Su Güvenliği (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre) Anabilim Dalı, Ankara, 2008.
- DOLATYAR, Mustafa & Tim Grey, "Water Politics in the Middle East", *A Context for Conflict or Cooperation?*, (New York: Palgrave Macmillan, 2000).
- GLEICK, Peter, "Program on the Geopolitical Implications of Globalization and Transnational Security", <https://www.files.ethz.ch/isn/92843/Brief-16.pdf>, Erişim Tarihi 18.10.2016.
- İNAN, Yüksel, "Sınır Aşan Suların Hukuksal Boyutları", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/462/5271.pdf>, Erişim Tarihi 18.10.2016.
- KAŞİRİN, Vladimir, *Vremya gidropolitiki, ili taynaya vlast vodi*, (*Hidropolitika zamanı veya suyun gizli gücü*), (Moskova: Linor, 2011).
- PERELET, Renat, "Climate Change And Water Security: Implications For Central Asia, China And Eurasia Forum Quarterly", *Central Asia-Caucasus Ins-*

titute & Silk Road Studies Program, Volume 8, No. 2, 2010. ss. 173-183.

ROGOJİNA, Natalya, "Konfliktnyi Potensial Vodnyh Resursov Sentralnoy Azii", *Problemy Bezopasnosti*, http://www.imemo.ru/jour/RNE/index.php?page_id=721&id=4056, Erişim Tarihi 10.10.2016.

UNESCO'nun Uluslararası Hidroloji Programının (İHP) hazırladığı 8. Stratejik Planı, <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002173/217383e.pdf> , Erişim Tarihi 18.10.2016.

YILDIZ, Dursun, *Su Güvenliği 2050*, 1.Baskı (İstanbul: Truva Yayınları, 2014).

YILDIZ, Dursun, *Orta Asya'daki Saatli Bomba: Su Sorunu*. (İstanbul: Truva, 2012).

ZEİTOUN, Mark, "The Global Web of National Water Security", *Global Policy*, Volume 2, İssue 3, 2011, ss. 286-296.

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN KIRGIZİSTAN - TÜRKİYE İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ

Ömer Faruk KARAMAN*

Giriş

Avrasya; Avrupa ile Asya kelimelerinin birleşmesinden oluşur ve Avrupa kıtası ile Asya kıtasını kapsayan coğrafi bölgeyi ifade eder. Bu bölge daha çok siyasi bir coğrafya olarak ele alınır. Bu bağlamda Avrasya'nın tanımı yapılırken sosyal, siyasi, ekonomik ve askeri bakış açısına göre şekillendirmek mümkündür.¹

1945'lerden sonra dünya ticaretini serbestleştirme çalışmaları hız kazanmıştır. Bu çalışmalar esas olarak iki yönde gelişmiştir. Birincisi, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT): dünya ticaretini serbestleştirmek üzere 1947 yılında yürürlüğe giren ve 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kapsamına alınan çok yanlı bir anlaşmadır. İkincisi ise bölgesel yaklaşım olarak iktisadi birleşme hareketleridir. Burada, genellikle belirli bir coğrafi alanda yer alan ve yakın ekonomik ilişkiler içinde bulunan ülkeler arasındaki dış ticaret ve farklı ekonomik faaliyetleri serbestleştirmek amacıyla iktisadi birleşmeler oluşturulmaktadır. Günümüzde ulaştırma ve haberleşme ağının yaygın bir düzeyde olmasından dolayı uzaklık faktörü neredeyse ortadan kalkmış, uluslararası ilişkiler

*Arş. Gör., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü.
omer.karaman@manas.edu.kg

¹ Adem Özder, "Avrasya Kavramı ve Önemi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, Cilt: 2, Sayı: 2, s. 66.

yoğunlaşmış ve iktisadi birleşmeler için daha uygun bir ortam oluşmuştur. Bu tür birleşmeler farklı biçimlerde ortaya çıkabilir. Örneğin serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği, ortak pazar, ekonomik birlik ve parasal birlik vb. biçimleri farklı olsa da üye ülkeler arasında bulunan ticareti serbestleştirmek olan aynı temel amacı tamamdında vardır. Son dönemde ortaya çıkan Avrasya Ekonomik Birliği bu bağlamda ele alınabilir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden ülkeler bağımsızlığını güçlendirmek amacıyla çeşitli ittifaklara katılmışlardır. Aynı zamanda söz konusu ülkeler Rusya'nın etrafında kümelenmeye başlamışlardır. Bu tür girişimlerin başında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla ortaya çıkan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) gelmektedir. Bu ittifaklar çerçevesinde gümrük birliği, serbest ticaret bölgesi ve ortak ekonomi alanı oluşturmak üzere Avrasya Ekonomik Topluluğu oluşturulmuştur.²

Rusya 2000'li yıllarda Vladimir Putin önderliğinde iç karışıklıklardan kurtularak Avrasya ile yeniden ilgilenmeye başlamıştır. Bu bağlamda Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulması ile eski Sovyetler Birliği ve bugünkü BDT coğrafyasında ilk ciddi uluslararası kurumsallaşma gerçekleşmiştir.³ Bu çerçevede 2015 yılının Ocak ayından itibaren hayata geçen Avrasya Ekonomik Birliği; temelde Belarus, Ermenistan, Kazakistan, Rusya ve Kırgızistan'ı içeren ekonomik bir bütünleşme çabasıdır. Dolayısıyla Avrasya Ekonomik Topluluğu (AET) çerçevesinde oluşan Gümrük Birliği ve entegrasyon sürecinin bir sonraki aşaması olan ve Ortak Ekonomik Alan (OEA) uygulaması ve 2015 yılının Ocak ayından itibaren yürürlüğe giren Avrasya Ekonomik Birliği (AEB), eski Sovyet ülkeleri arasındaki entegrasyon çalışmalarının günümüze kadarki en etkin ve en önemli örneği sayılabilmektedir.⁴

Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemdeki değişmelerin etkisi ile Türk Dış Politikasının Batı merkezli karakteri de değişme göstermeye baş-

² Özgür Tüfekçi, "Bölgesel İşbirliklerin Türk-Rus İlişkilerine Etkisi: Traceca ve Avrasya Ekonomik Birliği Örnekleri". *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 17. Mayıs, 2016. s. 159.

³ Seyit Ali Avcu, "Avrasya Gümrük Birliği ve Kırgızistan: Avantajları ve Dezavantajları", *Avrasya Etüdüleri*, 45/2014-1, s. 271.

⁴ Cusup Pirimbayev, Kamalbek Karımşakov ve Cusus Ganiyev. *ORASAM Rapor: "Avrasya Ekonomik Birliği ve Kırgızistan"*, (Bişkek: ORASAM, 2015), s. 4.

ladığı bazı uzmanlarca belirtilmektedir. Türk Dış Politikası çok aktörlü ve çok boyutlu hale gelmiştir. Türkiye, büyük öneme sahip olarak gördüğü Transatlantik ilişkiler çerçevesinde hem Amerika Birleşik Devletleri (ABD) hem de Avrupa ülkeleriyle ilişkilerini güçlendirerek devam ettirmekte; ayrıca tarihi ve kültürel bağlarının bulunduğu Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika, Güney Kafkasya, Güney Asya ve Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini hızlı bir biçimde geliştirmeye çalışmaktadır.⁵ Bundan dolayıdır ki Avrasya bölgesindeki gelişmeler Türkiye'nin de dikkatini çekmeye başlamıştır. Özellikle Türkiye'nin, söz konusu coğrafyada bulunan Türk Cumhuriyetleri ile olan tarihi ve kültürel bağları bu kapsamda önemli rol oynamaktadır.

Soğuk savaşın sona ermesinin ardından şekillenen yeni dünya düzende gerek jeopolitik konumu gerek doğal kaynakları açısından üzerine en çok dikkatleri çeken bölgelerin başında Avrasya gelmektedir.⁶ Bu doğrultuda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla farklı ülkeler ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalışan yeni bağımsız ülkeler üzerinde nüfuzunu koruma amacıyla Rusya, Avrupa Birliği'ne benzer bir oluşum varsayılan ve hatta Sovyetler Birliği'nden sonra yeni bir entegrasyon olarak öngörülen Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulmasına önderlik etmektedir. Buna bağlı olarak Rusya'nın Avrasya bölgesinde egemen güç olarak kalma hedefi, Avrasyacılık akımının etkisindeki Rus dış politikasının temel politikalarından birisi haline gelmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra farklı ülkeler ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalışan ve Sovyet sonrası yeni bağımsız ülkeler üzerinde nüfuzunu kaybetmeme çabasında olan Rusya Federasyonu'nun Avrasya bölgesinde egemen güç olarak kalma hedefi vardır ve Avrasyacı fikir akımının etkisindeki Rus dış politikasında Avrasya bölgesi çok büyük öneme sahiptir. Bu bağlamda, Rusya Federasyonu Avrupa Birliği'ne alternatif bir oluşum varsayılan Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulmasına önderlik etmektedir. 2015 yılının Ocak ayından itibaren hayata geçen Avrasya Ekonomik Birliği Belarus, Ermenistan, Kazakistan, Rusya ve Kırgızistan'ı içine alan ekonomik bir bütünleşme çabasıdır. Bu ekonomik bütün-

⁵ <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?eddda31b-595f-4e2d-b1d7-78ef1d689583>, (Erişim Tarihi 25 Kasım 2016)

⁶ Bahar Şanlı, "Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliğinin Olabilirliği", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, Ocak 2008, s. 17.

leşme sayesinde, üye ülkeler arasındaki her türlü ekonomik, ticari işbirliği, ürün girdi ve çıktısı serbest hale getirilmektedir. Yani, üye ülkeler arasında birbirine kolaylık sağlayacak olan genel ve ortak bir pazar kurulmaktadır. Böylece, AEB bugün eski SSCB ülkeleri arasındaki bütünleşme çabalarının en etkin örneğidir.

Türkiye'nin Orta Asya ülkelerinden olan Kırgızistan ile ilişkileri bu çerçevede önemli bir yere sahiptir. Türkiye ile Kırgızistan arasındaki siyasi ilişkiler henüz Sovyetler Birliği'nin resmi olarak dağılmadığı dönemde T. C. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 1991 yılının Nisan ayında gerçekleştirdiği Sovyetler Birliği gezisinin ardından aynı yılın 29 Mayıs'ında Kırgız heyetinin Türkiye'yi ziyareti ile başlamıştır. Ayrıca Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke de Türkiye olmuştur. Bu bağlamda Türkiye, Kırgızistan'ın devletleşmesi ve uluslararası arenaya katılım sürecinde ciddi destek göstermiştir. Bu denli iyi bir şekilde başlayan iki ülke arasındaki ilişkiler bazı küresel olaylar ve iç dinamikler doğrultusunda dalgalanma gösterirken genel olarak söz konusu ilişkilerde gelişme yaşandığı gözlemlenmektedir.

Bu çalışmanın amacı AEB'ne üye olan Kırgızistan'ın Türkiye ile olan ilişkilerine etkisini incelemek ve ekonomik ile siyasi boyutlar açısından iki devlet arasındaki ilişkilerin hangi yönde gelişeceğini değerlendirmektir. Ayrıca yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda Avrasya Ekonomik Birliği'nin oluşumu, tarihsel süreci, Kırgızistan'ın bu oluşumdaki yeri, birliğe olan katkısı, avantajı ve dezavantajları, bağımsızlıktan başlayarak Kırgızistan'ın Türkiye ile ilişkileri ve söz konusu birliğin bu ilişkilere muhtemel etkileri irdelenmiştir.

Avrasya Ekonomik Birliğinin Oluşturulması ve Kırgızistan'ın Üyeliği

Bağımsız Devletler Topluluğu çerçevesinde bir bütünleşme çabasının aksamalara uğraması, Rusya'yı "yakın çevre" politikaları kapsamında daha farklı, dar ve bölgesel örgütlenmelerin öncülüğünü yapmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Rusya'nın öncülüğünde ekonomik boyutta "Avrasya Ekonomik Topluluğu", askeri boyutta ise "Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü" uluslararası sistemde pratik olarak meydana gelmiştir. Özellikle

Putin iktidarı döneminde bu entegrasyon girişimleri büyük ölçüde kurumsallaşmaya başlamıştır.⁷

Sovyetler Birliği'nin dağılması bu coğrafyada bulunan ülkelere arasında inşa edilmiş olan siyasa, sosyal ve ekonomik yapının bozulmasına sebep olmuştur. Bu durumdan dolayı ortaya çıkan boşluğu doldurmak için uluslarüstü ve bölgesel kuruluşlar oluşturulmaya başlanmış ve günümüze kadar bu süreç devam etmiştir. Bu bağlamda kuruluş sebepleri arasında Avrupa Birliği bir ekonomik birlik kurulması olan Avrasya Ekonomik Birliği Rusya, Belarus ve Ukrayna tarafından ilan edilmiştir.⁸

8 Aralık 1991 tarihinde Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Belarus Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) oluşturulması anlaşmasını imzalayarak Sovyetler Birliği'ne son vermişlerdir. 21 Aralık 1991 tarihinde Baltık Devletleri ve Gürcistan hariç, tüm eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri, son olarak da 1993 yılında Gürcistan bu anlaşmayı imzalamıştır. Üye ülkeler sırasıyla; Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan ve Rusya devletleridir. 2000'li yıllarda Rus dış politikasında enerji ve ekonominin öneminin artması, bölgesel ekonomik ve askeri işbirliklerinin oluşturulması çabasını ortaya çıkarmıştır. Özellikle Putin iktidarında Rusya dış politikasında 'yakın çevre' kavramının önem kazanması da Rusya'nın eski Sovyet ülkeleri arasında etkisini askeri ve ekonomik işbirlikleriyle artırmaya çalışmasında etkili olmuştur.⁹

BDT pazarı bugün yaklaşık 270 milyonluk nüfusu ile dünyanın en büyük pazarları arasında yer almaktadır. "2008 yılında BDT ülkelerinin toplam ihracatı 700 milyar doların üzerine çıkarken, toplam ithalatı da 500 milyar dolara yaklaşmıştır. BDT ülkelerindeki doğrudan yabancı sermaye yatırımları 2000 yılından bu zamana kadar % 543 artarak 355 milyar do-

⁷ Malika Munasipova ve Kanad Ydyrys, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya'nın Dış Politikası'nda Avrasya Birliği Projesi", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2015, Sayı: 45, ss. 61-62.

⁸ Osman Ağır, "Rusya - Ukrayna Krizi'nin Avrasya Ekonomik Birliği Bağlamında Değerlendirilmesi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2016, Cilt:6, Sayı: 2, s. 23.

⁹ Osman Ergül, *Rus Dış Politikasında Bölgeselleşme ve Rusya'nın Entegrasyon Stratejisi: Avrasya Ekonomik Topluluğu*, International Conference of Eurasian Economies, Alma-Ata/Kazakistan, 2012, s. 469.

lara yükselmiştir". Ancak BDT ülkelerinden sadece Ermenistan, Kırgızistan, Moldova ve Ukrayna DTÖ üyesidir.¹⁰

BDT, üye ülkelerin çok yönlü işbirliğine yaklaşım farklılıkları ve sorunlara bölgesel çözüm arayışları gibi nedenlerden dolayı ülkeler arasında etkin bir işbirliği sağlanamamıştır. Bu nedenle bazı üyeler daha etkin işbirliği oluşturabilmek için farklı oluşumlara gitmişlerdir. "Bu oluşumlardan birisi olan Avrasya Ekonomik Topluluğu 2000 yılında Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu ve Tacikistan tarafından kurulmuştur. 2006 yılında Özbekistan da topluluğa katılmış, ancak 2008 yılında üyelikten vazgeçmiştir. Ukrayna, Moldova ve Ermenistan gözlemci statüsündedirler. AET'in kuruluş amaçları arasında Gümrük Birliği oluşturmak, imzacı ülkelerin birbirleri ile uyumlu ekonomik politikalar yürütmesi, ortak enerji alanı meydana getirmek, tarım alanında işbirliğini geliştirmek, Ortak Pazar oluşturarak parasal bütünleşme gerçekleştirmek, sosyal ve insani alanlarda ve göç politikalarında işbirliği yer almaktadır. Bugüne kadar serbest ticaret rejimi formatında olan AET Rusya, Belarus ve Kazakistan arasında imzalanan anlaşma ile Gümrük Birliği'ne dönüşmüş böylece üçüncü ülkeler ile yapılan ticareti de kapsamaya başlamıştır".¹¹

6 Ekim 2007'de Belarus, Kazakistan, Rusya ve Ukrayna taraflarından Gümrük Birliği ve Ortak Gümrük Alanının oluşturulması ile ilgili anlaşma imzalanmıştır. 2009 yılı devlet ve hükümet başkanlar düzeyinde Gümrük Birliği'nin temeli oluşturan 40'ayakın uluslararası anlaşma kabul edilip onaylanmıştır. 28 Kasım 2009'da Belarus'un başkentinde liderler zirvesinde Dimitriy Medvedev, Aleksandr Lukaşenko ve Nursultan Nazarbaev görüşerek Rusya Federasyonu, Belarus ve Kazakistan toprakları üzerinde 1 Ocak 2010 tarihinden itibaren Ortak Gümrük Alanının kurulması ile ilgili olarak gerekli çalışmaların başlatılmasına karar vermişlerdir. 2010 yılının ilkbaharında Belarus ile ortaya çıkan anlaşmazlık sebebi ile 28 Mayıs'ta Rusya Başbakanı olan Vladimir Putin Gümrük Birliği'nin Belarus'un katılmaksızın faaliyete geçeceğini ilan etmiştir. 2010 yılının 7 Haziran'da ise

¹⁰ "Rusya-Belarus-Kazakistan Gümrük Birliği Anlaşması" <http://oibrussia.org/tr/pdf/BDT%20GUMRUK%20BIRLIGI.pdf>, Erişim Tarihi 25.01.2013.

¹¹ "Rusya-Belarus-Kazakistan Gümrük Birliği Anlaşması" <http://oibrussia.org/tr/pdf/BDT%20GUMRUK%20BIRLIGI.pdf>, (Erişim Tarihi 25 Ocak 2013).

Belarus Gümrük Birliği'nin üç taraflı olarak Gümrük Birliği yasasının imzalanmasının ardından faaliyete geçeceğini belirtmiştir. Böylece, 1 Temmuz 2010 tarihinde Gümrük Birliği Yasası Rusya'da ve Kazakistan'da yürürlüğe girmiştir. 6 Temmuz 2010'da Belarus Gümrük Birliği'ne dahil edilmiştir.

Gümrük Birliği Anlaşması sadece ticaret alanında işbirliğini ifade ettiği için, üye ülkeler arasında sermaye ve işgücü faktörlerinin de serbestliğini ifade eden entegrasyon sürecine geçilmesi için Ortak Ekonomik Alan'ın oluşturulması konusunda çalışmalar başlatılmıştır. 18 Kasım 2011'de üye ülkeler tarafından kabul edilen deklarasyona göre OEA 2012 yılından itibaren çalışmaya başlamıştır. OEA anlaşması ekonomik entegrasyon sürecinin daha ileri bir aşaması olarak üye ülkelerde rekabet koşullarının, tarım ve sanayi sektörlerine yönelik devlet yardımlarının, göç, taşımacılık hizmetleri, doğal tekellerin düzenlenmesi, petrol ürünleri, finansal piyasalar ve genel makroekonomik politika konularında ortak strateji izlemeyi amaçlamaktadır. Aynı deklarasyonda OEA çerçevesinde entegrasyon çalışmalarının sürdürülmesi ve 2015 yılına kadar Avrasya Ekonomik Birliği'nin oluşturulmasına yönelik çalışmaların yapılması gerektiği belirtilmiştir. Söz konusu çalışmalar sonucunda Kazakistan'ın başkenti Astana'da 29 Mayıs 2014 tarihinde Avrasya Ekonomik Birliği anlaşması imzalanmış ve 1 Ocak 2015' ten itibaren yürürlüğe girmiştir. Anlaşmada birlik sınırları içerisinde mal ve hizmet ticareti, işgücü ve sermaye akımlarının serbestliği, buna ek olarak makroekonomik politika konusunda ve enerji, ulaşım, sanayi, tarım ve finansal piyasalar gibi temel ekonomik sektörlerde uyumlu ortak politikaların yürütülmesine ilişkin hükümleri yer almaktadır.¹²

Anlaşmada belirtilen hükümler birliğin kurulmasında birlik sınırları içerisinde mal ve hizmet ticareti, işgücü ve sermaye akımlarının serbestliği, makroekonomik politika konusunda ve enerji, ulaşım, sanayi, tarım ve finansal piyasalar gibi temel ekonomik sektörlerde ortak politikaların yürütülmesi gibi amaçları sıralamaktadır. Genel olarak üye ülkeler hammadde, ara malı, enerji ihracatçısı olmakla birlikte mamul madde ve tüketim

¹² Cusup Pirimbayev, Kamalbek Karımşakov ve Cenus Ganiyev, *ORASAM Rapor: "Avrasya Ekonomik Birliği ve Kırgızistan"*, (Bişkek: ORASAM, 2015), s. 4.

malı ithalatı ihtiyacı söz konusu ülkelerin ekonomilerinin ortak özellikleri arasında gösterilebilir.¹³

Anlaşmada sıralanan amaçların daha çok ekonomik alanda olduğu görülmekle birlikte, bunun siyasi amaçlar da vardır. Batılı gözlemcilerin iddialarına göre, AEB tamamen siyasi bir girişimdir. Onlara göre, Moskova'nın eski imparatorluğunu yeniden inşa etmek için hazırlanan yeni bir denemedir. Böylece, AEB kısmen Rus liderliğinin ve bir dereceye kadar birliğin önünde gelen diğer iki üyesinin jeopolitik ve siyasi yaklaşımlarının bir ürünüdür.¹⁴

AEB'nin kurumsal anlamda nasıl bir yol izleyeceği tartışmaları sürerken bu birliğin birçok alanda Avrupa Birliği'ne benzer bir kurumsallaşmaya yönelmesi ancak bunun gibi bir siyasal entegrasyona dönüşmeyeceği öngörülmektedir. Bu bağlamda Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev de bu konuyla ilgili AEB'nin eski SSCB'yi tekrar canlandırma çabası olmadığını, dolayısıyla bu birliğin siyasal yönünün olmadığını, tamamen ticari/ekonomik entegrasyon girişimi olduğunu savunmuştur.¹⁵

Örgütün temel görevlerini serbest ticaret ve gümrük birliği alanını oluşturmak, sermayenin serbest dolaşımını sağlamak, üye ülkeler arasında ortak para birimine geçişteki koşulları geliştirmek, mal ve hizmet ticaretinde ortak kuralları belirlemek, ekonomik plan ve projeler oluşturmak, üretim ve girişimcilik faaliyetlerini eşit şartlara getirmek, ortak ulaşım sistemini oluşturmak, ortak enerji piyasasını oluşturmak, ülkelere yatırım amaçlı girecek olan ülkelere eşit şartları sağlamak ve örgüte üye olan ülkelerin vatandaşlarına üye ülkelerde eğitim, sağlık vb. hizmetlerden yararlanmasında katkıda bulunmak diye sıralanabilir.¹⁶

Rusya bölge üzerinde tekrar kontrol kazanmak istemektedir. Tarih ve coğrafi açıdan baktığımızda Avrasya Birliği projesi daha çok Rus-

¹³ Volkan Öngel, Türkiye İçin Alternatif Bir Dış Ticaret Pazarı: Avrasya Ekonomik Topluluğu, *International Conference on Eurasian Economies*, İstanbul, Türkiye 2010, s. 86-90.

¹⁴ Olga Shumylo - Tapiola, "The Eurasian Customs Union: Friend or Foe for the EU", s. 4, <http://carnegiendowment.org/2012/10/03/eurasian-customs-union-friend-or-foe-of-eu/dyir#>, Erişim Tarihi 29.05.2013.

¹⁵ Göktürk Tüysüzoğlu, "Bölgesel Bir Hegemonya Girişimi: Avrasya Ekonomik Birliği", <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/bolgesel-bir-hegemonya-girisimi-avrasya-ekonomik-birligi>, Erişim Tarihi 01.02.2017.

¹⁶ Cusup Pirimbayev, Kamalbek Karımşakov ve Cunos Ganiyev, *ORASAM Rapor: "Avrasya Ekonomik Birliği ve Kırgızistan"*, (Bişkek: ORASAM, 2015), ss. 82-83.

ya'nın çıkarına uygun olduğu açıktır. Moskova bölgedeki kontrolünü yeniden inşa etmeye çalışmaktadır. Onun yanında birlik Rusya'nın yükselen bir Asya'ya karşı denge olarak bölgede bir ekonomik varlık arayışını göstermektedir. Pekin'in Moskova'nın müttefiki gibi görünmesine rağmen, Rusya Çin'in Orta Asya'da büyüyen varlığından rahatsız olmaktadır. Dolayısıyla, AEB - dost ülkelerden oluşan bir tampon bölge olarak Rusya'yı Çin'den korumak için kullanılan bir yoldur, hem de Rusya'nın Orta Asya'daki konumunu yükseltmek için pazarlara daha iyi erişimi sağlamaktadır. Kazakistan ve Belarus'a geldiğimizde, ikisi de Rusya'ya daha yakın olmak düşüncesine sahiplerdir, bu da söz konusu ülkelerin liderlerine ve siyasal elitlerine dayanmaktadır. Kişisel olarak Avrasya projesinin düşünce babası olması sebebi ile Kazakistan projenin parçası olmuştur. Nazarbayev 1994 yılında ilk olarak "Avrasya Birliği" terimini ortaya atmıştır. Buna ek olarak, Nazarbayev Çin'in Kazakistan'daki son yıllarda artmış olan etkisini dengelemeyi düşünmüştür.¹⁷

Diğer eski Sovyetler Birliği ülkelerin arasında Ermenistan'ın ardından AEB üyeliğini Kırgızistan da elde etmiştir. 12 Ağustos 2015 tarihinde Kırgızistan'ın Birliğe katılım anlaşması yürürlüğe girmiştir. Birlik üye devletleri tarafından anlaşmanın yürürlüğe girmesi için gerekli olan tüm prosedürler tamamlanmıştır. Kırgızistan'ın birliğe katılması altındaki temel amaç ekonomik alanı genişleterek komşu ülkeler ile ortak ekonomik alanda bulunmaktır. Bunun yanında, Kırgızistan kendi sosyo-ekonomik durumunun pek iyi olmadığından dolayı söz konusu entegrasyon sürecine üyelik durgunluk aşamasına giren ekonomisinin gelişmesine destek olacağına inanmakta ve ülke sınırları güvence altına almakla ekstremizme karşı mücadelede üye devletlerden ek yardım almayı umut etmektedir. Ayrıca Avrupa Birliği'nin bölgeden uzak olması, ABD'nin Orta Asya'dan çekilmesi, olası bir Çin tehdidi, doğal kaynakların bulunmaması ve zayıf bir ekonomiye sahip olan Kırgızistan ve Tacikistan gibi ülkelerin AEB'ye girişini hızlandırmıştır.¹⁸

¹⁷ Olga Shumylo-Tapiola, "The Eurasian Customs Union: Friend or Foeforthe EU," s.4, <http://carnegieendowment.org/2012/10/03/eurasian-customs-union-friend-or-foe-of-eu/dyir#>, Erişim Tarihi 29.05.2013.

¹⁸ Seyit Ali Avcu, "Avrasya Gümrük Birliği ve Kırgızistan: Avantajları ve Dezavantajları", *Avrasya Etüdüleri*, 45/2014-1, s. 271.

Kırgızistan kamuoyunun üyelik konusunda gösterdiği farklı tepkiler, özellikle ülkenin birliğe katılmasından doğan avantaj ve dezavantajlar konusunda, hararetli tartışmalara yol açmıştır. Bazı uzmanlar ve akademisyenler söz konusu birliğe katılımından yanadır. Onlara göre, AEB'ye üyelik Kırgızistan için yeni perspektifler sunmaktadır. Mal, hizmet, sermaye ve emek akımları önündeki engeller kaldırılmaktadır. Özellikle enerji, ulaştırma ve tarım sektörlerinde çeşitli projelerinin uygulanması için yeni yatırım fırsatları açılmaktadır. Katılıma karşı çıkanlar ise, Kırgızistan'ın daha gelişmiş ve gelir düzeyi daha yüksek olan diğer üye ülkelere karşı rekabet edebilme olasılığının düşük olduğunu belirterek çok sayıda dezavantaja yol açacağını söylemektedirler. Belirtilen dezavantajlar arasında Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olan Kırgızistan'ın diğer ülkeler ile olan siyasi, ekonomik ve ticari ilişkileri zayıflayacağı düşüncesi yer almaktadır.

Kırgızistan'ın üyeliğinin AEB üyeleriyle ticaretini geliştireceği, gümrük gelirleri ve sınır güvenliğinin artacağı, yatırımlar ve işçi dövizlerinin artacağı olumlu gelişmeler olarak öngörülmektedir. Kırgızistan'ın birlik üyesi olmayan diğer ülkelerle ihracatının zayıflayacağı, işsizlik oranlarının artacağı ve yaşam şartlarının pahalılaşacağı da öngörüler arasındadır. Fakat bu şartlar altında Türkiye'den yapılan ithalat maliyetinin yüksek olacağından dolayı Türk sermayeli firmalar üretim yapmak için Kırgızistan'da doğrudan yatırım yoluyla üretim yapabilir hatta birlik üyesi ülkelere de ihracat gerçekleştirebilecektir.¹⁹

Kırgızistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği Üyeliği Çerçevesinde Türkiye ile İlişkileri

Kırgızistan bağımsızlığını elde ettikten sonra uluslararası arenada kendi dış politikasını belirleme fırsatını elde etti. Kırgız Cumhuriyeti öncelikle halkının menfaatlerini üstün tutan demokratik, hukuk kurallarına dayalı devlet inşa etmek için uygun şartları geliştirmeye gayret etmektedir. Kırgızistan'ın hızlı bir şekilde uluslararası alanda tanınmaya başlamıştır. 2 Mart 1992 tarihinde Kırgızistan, Birleşmiş Milletler(BM) üyesi olmuştur.1991-1993 yılları arasında Kırgızistan'ın bağımsızlığını 128 devlet tanımış ve ülke 80'den fazla olan devlet ile diplomatik ilişki kurmuştur. Türkiye Cumhuriyeti de bu devletler arasındadır. Rusya dışındaki bölgedeki

¹⁹ A.g.e., s. 271.

diğer dış aktörlerden Türkiye'nin de Orta Asya'ya yönelik 1990'lı yıllardaki romantik bakış açısını terk ederek ekonomik ve kültürel alanlara yönelmiştir.²⁰

Kırgız-Türk işbirliğinin oluşumu Kırgızistan'ın Türkiye tarafından tanınmasıyla ve 24 Aralık 1991 tarihinde diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla başlamıştır. İki ülke arasındaki işbirliği, kültürel, dilsel ve dinsel benzerliklere bağlı olarak gelişme göstermiştir. Bu ilişkiler hem uluslararası hukuk kurallarına, eşitlik ve dostluk prensiplerine, hem de iki ülkenin ulusal çıkarlarına dayanmaktadır. Buna ek olarak, Kırgız-Türk ilişkileri siyasi, ekonomik, ticari, kültürel, bilimsel, askeri ve diğer alanlarda mevcut ve gelecekteki işbirliği konularını düzenleyen 100'den fazla anlaşma, sözleşme ve protokollerden oluşan geniş bir hukuki altyapı vardır. Bunun yanında, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine yönelik diğer iki etkin siyasi kanal mevcuttur. Birincisi, Türkçe Konuşan Ülkelerin Parlamenter Asamblesi (TürkPA), ikincisi ise, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY). Kırgızistan ve Türkiye iki kuruluşa da üyedir. Her iki kuruluş da Türk Keneşi ya da başka adıyla Türk Dili Konuşan Devletlerin İşbirliği Konseyi'nin parçasıdır. Türk Konseyi'nin taraflar arasında karşılıklı güven ve dostluğun pekiştirilmesi, dış politikada ortak tutumlar sergileme, ticaret ve yatırım için uygun şartların oluşturulması, sosyal-kültürel gelişimin sağlanması gibi temel amaçları mevcuttur.²¹

İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı yapan ve 2011 yılında oluşan Kırgızistan ve Türkiye arasındaki Stratejik İşbirliği Yüksek Konseyi adlı bir kuruluş vardır. Kırgızistan'ın Avrasya'nın entegrasyon sürecine dahil olması onun Türkiye ile var olan ilişkilerine siyasi anlamda herhangi bir değişiklik getirmemiştir. Türkiye Kırgızistan'a en çok ihracat yapan devletler sırasında yer almaktadır. Kırgızistan'ın birliğe üye olmasıyla Türkiye'den gelen mallarda değişen gümrük tarifelerinden dolayı fiyat artışı yaşanmıştır. Buna rağmen Kırgızistan'ın AEB'e girmesi ikili ilişkileri iktisadi anlamda etkilendiği halde siyasi anlamda bir değişiklik yaşamamıştır. Ancak 24 Kasım 2015 tarihinde Rusya ile Türkiye arasında

²⁰ Türkan Budak, "Orta Asya'da Küresel Jeoekonomik Rekabet ve Türkiye", *Bilge Strateji*, Cilt: 5, Sayı: 9, 2013. s. 129.

²¹ Çiğdem Şahin, "Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)", *13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Bakü/Azerbaycan, Ekim, 2015.

yaşanan uçak krizinden²² dolayı iki devlet arasında ortaya çıkan gerginlik her iki ülke ile uzun ve güçlü ilişkilere sahip olan Kırgızistan'ı ve aynı zamanda Kırgız-Türk ilişkilerini olumsuz anlamda etkilemiştir.²³

Uçak krizinin ortaya çıkmasıyla önceden iktisadi amaçla oluşturulan entegrasyon hemen siyasi hatta askeri-siyasi boyut kazanmaya başlamıştır. Türkiye'den Kırgızistan ve Kazakistan'a olan ve Rusya toprakları üzerinden geçen ticaret yolları bloke edilmiştir. Sınırdaki çok sayıda ticari taşıma aracı durdurulmuştur. Onların sınırı geçme konusu en yüksek makamlarca tartışılmıştır. Rusya hükümeti AEB üye ülkelerden Türkiye ile olan ilişkilerini sınırlandırmalarını istemiştir. Rusya için Orta Asya ülkelerini ve onun içinde Kırgızistan'ı Türkiye'den izole etmek daha zordur. Çünkü Kırgızistan için Türkiye ile ilişkilerini kesmek dezavantajlar içermektedir. Uluslararası alanda her bir ülke kendi çıkarlarını başarılı bir şekilde gerçekleştirmek için etkin işbirliği fırsatları aramak ve mevcut ilişkilerini daha da güçlendirmesi gerekmektedir. Kırgızistan da, bu durumlarda, diğer aktörler için ilgi alanı olmaktan kalkmıştır. Bu nedenle, Kırgızistan kendi menfaat ve çıkarları koruyabilmek için üçüncü ülkeler ile ilişkilerini sürdürmesi gerekmektedir.²⁴

Kırgızistan'ın bağımsızlığından günümüze kadar Türkiye ile ilişkileri bazı istisnai durumlar haricinde olumlu bir seyir izlemiştir. Kırgızistan'ın AEB'ye üye olması Türkiye ile ilişkilerinde her hangi bir olumsuzluğa yol açması beklenmemektedir. Ancak ekonomik ve ticari ilişkilerde etki doğurması olasılığı yüksektir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi 2012 rakamlarına göre Türkiye'nin ihracatı 178,5 milyon dolar iken Kırgızistan'ın ithalatı yaklaşık 50 milyon dolardır. Bu şekilde Kırgızistan'ın ticaret açığı verdiği gözükmektedir. Türkiye Kırgızistan'ın ithalat yaptığı ülkeler arasında yedinci sıradadır. Türkiye'nin bu birlik üyesi olan Rusya ve diğer Orta Asya ülkeleri ile olan ilişkilerini etkileyecektir. Yeni gümrük tarifelerinden dolayı bu ülkelere Türkiye'den yapılacak ürün satışı daha pahalı hale geleceği

²² Suriye'deki iç savaş nedeniyle Esad rejimi tarafından davet edilmek suretiyle Suriye'de IŞİD ve muhalif gruplar üzerinde operasyonlar düzenleyen Rusya'ya ait SU-24 savaş uçağının Türkiye hava sahasını ihlal ettiğinden dolayı düşürülmesi iki ülke arasında krize neden olmuştur.

²³ Seyit Ali Avcu, "Avrasya Gümrük Birliği ve Kırgızistan: Avantajları ve Dezavantajları". *Avrasya Etüdüleri*, 45/2014-1, s. 271.

²⁴ A.g.e., s. 271.

için Türkiye bu ülkelerde doğrudan yatırımlar yaparak üretimi yerinden gerçekleştirmeye devam edebilir²⁵

Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ile ticari ilişkilerine bakıldığında ticaret hacminin (istisnalar hariç) 1991 yılından başlayarak sürekli artış gösterdiği görülmektedir. Türkiye, bu ülkelerden genelde hammadde ithalatı yapmış ve bu ülkelere mamul maddeler ihraç etmiştir. Bununla birlikte söz konusu ülkeler kapalı ekonomik sistemden çıkarak serbest piyasa ekonomisine geçmeleriyle dış yatırımları da almaya başlamışlardır. Türk firmaları da bu kapsamda doğrudan dış yatırım yoluyla veya ortaklıklarla yatırımlarını gerçekleştirmiştir.²⁶

Kırgızistan'da faaliyet gösteren Türk firmaları genellikle küçük ve orta ölçekli şirketler olarak bilinmektedir. Türkiye; Kırgızistan'da faaliyet gösteren doğrudan yabancı yatırım miktarına göre Kazakistan, Kanada, Büyük Britanya ve Rusya'dan sonra beşinci sıradadır. Bu küçük ve orta ölçekli işletmelerin toplam değeri 1 milyar dolara kadar ulaşabilmektedir. İki ülke arasındaki ekonomik işbirliğinin en önemli göstergelerinden biri doğrudan yatırımlardır. Kırgız Cumhuriyeti Milli İstatistik Komitesi'nin verilerine göre Kırgızistan'daki Türk sermayeli işletmelerin sayısı 341'dir. Bu sayı ise toplam yabancı sermayeli şirketlerin % 13'üne denk gelmektedir. Türkiye bu oran ile Rusya, Kazakistan ve Çin'den sonra dördüncü sıradadır. Ancak tamamı ile yabancı sermayeli şirketler sıralamasında ise 242 adet şirket ile Türkiye birinci sırayı almıştır. Bu bilgiler ışığında Kırgızistan ve Türkiye ticari ilişkileri değerlendirildiğinde ortaya çıkan en önemli sonuç Türkiye'nin ithal edilen ve yeniden BDT ülkelerine ihracatı yapılan ürünlerin ortak gümrük tarifesi uygulamasından dolayı azalması beklenebilir. Diğer yandan Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı toplam ihracat içinde küçük bir paya sahiptir. Ancak bu durumun olumsuz etkileri daha çok Kırgızistan'daki tüketiciler ve Türkiye'den ithal edilen malzeme ve yatırım ürünlerini üretim amaçlı kullanan üreticiler üzerinde etkili olabileceği beklenmektedir. Diğer yandan AEB geniş bir tüketici pazarını kapsadığı için Kırgızistan'daki Türk sermayeli şirketlerin arttırılması için olanak

²⁵ A.g.e., s. 271.

²⁶ Mehmet Alagöz, Sinem Yapar ve Ramazan Uçtu, "Türk Cumhuriyetleri İle İlişkilerimize Ekonomik Açından Bir Yaklaşım", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004, Sayı: 12, s. 62-64.

hazırlayabilir. Bu çerçevede üretim faaliyetlerinde bulunan şirketler diğer AEB üyesi ülkelerin tüketim pazarına ürün satma olasılığı yükselebilir.²⁷

Nitekim 2018 yılında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Kırgızistan'a gerçekleştirdiği resmi ziyaret kapsamında düzenlenen Kırgızistan-Türkiye İş Forumunda, Kırgızistan'a yapılacak yatırımların sadece Kırgızistan pazarı için değil aynı zamanda AEB üyesi olan Rusya, Kazakistan ve Belarus için yapılması anlamına geleceğini vurgulayarak Türk sermayeli yatırımların çoğaltılması gerektiğini savunmuştur.²⁸

Türkiye - Kırgızistan İkili Ticareti (bin ABD doları)²⁹			
Yıl	İhracat	İthalat	Hacim
2010	129 202	30 900	160 102
2011	180 241	52 123	232 364
2012	257 470	45 226	302 696
2013	388 336	36 964	425 300
2014	421 431	65 648	487 079
2015	294 702	76 858	371 560
2016	308 933	101 067	410 000
2017	343 600	143 794	487 394
2018 (01-06)	182 108	32 317	214 425

Kaynak: www.deik.org.tr

Yukarıda gösterilen 2010-2018 yılları arasında Türkiye ile Kırgızistan arasında gerçekleşen ikili ticaret tablosundan da anlaşılacağı gibi 2015 yılındaki dalgalanma haricinde ikili ticaret hacmi sürekli artış göstermiştir.

Bununla birlikte Kırgızistan'ın AEB'ye dahil olması Türkiye ile siyasi ilişkilerine olumsuz etkilemese de onun dışında yaşanan bazı gelişmeler

²⁷ Cusup Pirimbayev, Kamalbek Karımşakov ve Cunus Ganiyev. ORASAM Rapor: "Avrasya Ekonomik Birliği ve Kırgızistan", Bişkek: ORASAM, 2015, s. 4.

²⁸ DEİK, "Türkiye - Kırgızistan İş Forumu Sonuç Raporu", Bişkek 2018, s. 4.

²⁹ DEİK, "Kırgızistan Bilgi Notu", Türkiye-Kırgızistan İş Konseyi, Ağustos 2018, <https://www.deik.org.tr/uploads/bilgi-notu-kir-agustos-2018.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.02.2019)

ikili siyasi ilişkilerde ivme kaybına neden olmuştur. Fakat bu gerilen ilişkiler Almazbek Atambayev sonrasında seçilen yeni cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov ile tekrar iyileşme dönemine girmiştir. Zira Ceenbekov cumhurbaşkanı seçildikten sonra ilk yurt dışı seyahatini Türkiye'ye gerçekleştirmiş ve cumhurbaşkanı, başbakan ve meclis başkanı düzeyinde temaslarda bulunmuştur.

Ceenbekov'un Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret kapsamında iki ülke arasındaki ticaret hacminin bir milyar dolara yükseltilmesi vurgulanmış, özellikle Kırgızistan'daki tarım ve madencilik alanındaki Türk sermayeli yatırımların da geliştirilmesine katkıda bulunulacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla bu ziyaretin iki ülke arasında iyi ilişkilerin tesis edileceği siyaset bilimci Edil Osmonbetov tarafından savunulmuştur. Osmonbetov aynı zamanda bu olayın Ceenbekov'un ilk diplomatik başarısı olduğunu da vurgulamıştır. Kırgız Meclisi'nin Uluslararası İlişkiler ve Güvenlik Birimi başkanı da bu seyahatin 2015 yılından itibaren kötüleşmeye başlayan ikili ilişkileri yeniden canlandıracağını bildirmiştir.³⁰

Sonuç

Kırgızistan'ın egemen devletler arasında yer aldığından beri iki devlet arasındaki ilişkiler olumlu, iki tarafın menfaatlerine uygun olarak ve çeşitli alanlardaki işbirliklerine dayalı olarak gelişmiştir. Ancak, uluslararası alanda son zamanlarda ortaya çıkan gelişmelerden dolayı karşılıklı ilişkilerin yönünün değişebileceği hakkında tartışmalar ortaya çıkmıştır. Kırgızistan'ın, Türkiye'nin içinde bulunmadığı bazı entegrasyonlara dahil olması, Türkiye'nin terör gruplarıyla mücadelesinde Kırgızistan'dan beklediği desteğin yeterli düzeyde olmaması, Türkiye ile Rusya arasında kısa süreliğine yaşanan uçak krizi konusunda Kırgızistan'ın Türkiye aleyhtarı söylemlerde bulunması bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin, geçmişten gelen olumlu ilişkilerin etkisi, ticari/ekonomik çıkarlar, sosyal ve kültürel kaynaşma ve ikili yatırımlardan dolayı çok fazla bozulmayacağı öngörülmektedir.

³⁰ Kabar MAB: Ceenbekov'dun birinci çet eldik saparı anın tışkı siyasatındağı geosayasiy iyigiligine aylanat, <http://kabar.kg/kyr/news/kabar-mab-zheenbekovdun-birinchi-chet-eldik-sapary-anyntyshky-saiasatyndagy-geosaiasii-iigiligine-ailanat>, (Erişim tarihi: 16.02.2019)

Kırgızistan'ın AEB'ye üye olmasıyla birlik içerisinde lider konumunu elde eden Rusya'ya karşı bağımlılığı artmıştır. Çünkü bütünleşme sürecinde ekonomik bakımdan zayıf olan üyeler kendilerinden daha büyük ve güçlü üyelere bağımlı hale gelmektedirler. Kırgızistan'ın hem ekonomik, hem siyasi anlamda güçlü olduğunu ifade etmek zordur. Dolayısıyla, Kırgızistan'ın kendi dış politikasını belirleme konusunda Rusya'nın etkisi büyümüş ve Kırgızistan herhangi bir konuda üçüncü tarafın onayı olmadan karar alması zorlaşmıştır.

Kırgızistan'ın bağımsızlığından günümüze süregelen Türkiye ile siyasi ilişkilerinin Kırgızistan'ın AEB'ye katılması ile bozulmayacağı öngörülmektedir. Fakat iki ülkenin ekonomik ilişkilerinde az da olsa değişimler yaşanmıştır. Kırgızistan'ın ithalat ve ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında Türkiye üst sıralardadır. Dolayısıyla yeni gümrük tarifeleri her yıl artış gösteren (ekonomik krizler hariç) ekonomik ilişkilerin sekteye uğratması beklenirken çok fazla bir değişiklik meydana gelmemiştir. Bununla beraber değişen gümrük vergilerinden dolayı Türkiye'den gelen kaliteli ürüne makul fiyat üzerinden ulaşma şansını kaybeden Kırgızistan'daki tüketici üzerinde olumsuz etki oluşturabilecektir. Bununla birlikte Türk sermayeli şirketler gümrük tarifelerinden etkilenmemek ve BDT pazarına daha kolay ulaşabilmesi için Kırgızistan'a doğrudan yatırım yaparak üretimi de gerçekleştirebilir. Zira Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın da Kırgızistan'a gerçekleştirdiği resmi ziyarette buna vurgu yaparak Türk yatırımcıların Kırgızistan'a yaptıkları yatırım ile diğer birlik üyesi ülkelerin pazarına da girmiş olacağını belirtmiştir. Bu sayede iki ülke arasındaki ekonomik işbirliği Türk yatırımlarının Kırgızistan'da artması AEB'nin büyük pazarından avantaj elde etmesini sağlayacaktır. Bundan dolayı Kırgızistan'da da özellikle üretim yapacak olan büyük şirketlerin yatırım yapabilmeleri için gerekli koşullar sağlanmalıdır.

İki ülke arasındaki siyasi ilişkilerde 2015 yılında başlayan bozulmaların sebebini Kırgızistan'ın AEB'ye katılımı teşkil etmemiş, 2018 yılında seçilen Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov döneminde ise olumlu ilişkilere yeniden dönüş yaşandığı görülmüştür.

KAYNAKLAR

- AĞIR, Osman, “Rusya – Ukrayna Krizi'nin Avrasya Ekonomik Birliği Bağlamında Değerlendirilmesi”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2016, Cilt:6, Sayı: 2, ss. 23-42.
- ALAGÖZ, Mehmet, Sinem Yapar ve Ramazan Uçtu, “Türk Cumhuriyetleri İle İlişkilerimize Ekonomik Açından Bir Yaklaşım”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2004, Sayı: 12, ss. 59-74.
- AVCU, Seyit Ali, “Avrasya Gümrük Birliği ve Kırgızistan: Avantajları ve Dezavantajları”. Avrasya Etüdüleri, 45/2014-1, ss. 269-297.
- DEİK, “Türkiye - Kırgızistan İş Forumu Sonuç Raporu”, (Bişkek: 2018).
- DEİK, “Kırgızistan Bilgi Notu”, <https://www.deik.org.tr/uploads/bilgi-notu-kir-agustos-2018.pdf>, Erişim Tarihi: 15.02.2019.
- TÜRKAN, Budak, “Orta Asya'da Küresel Jeoekonomik Rekabet ve Türkiye”, Bilge Strateji, Cilt: 5, Sayı: 9, 2013. ss.125-142.
- ERGÜL, Osman, Rus Dış Politikasında Bölgeselleşme ve Rusya'nın Entegrasyon Stratejisi: Avrasya Ekonomik Topluluğu, International Conference of Eurasian Economies, Alma-Ata/Kazakistan, 2012, ss. 468-476.
- Kabar MAB: Ceenbekovdun birinci çet eldik saparı anın tışkı sayasatındağı geosayasiy iygiligine aylanat, <http://kabar.kg/kyr/news/kabar-mab-zheenbekovdun-birinchi-chet-eldik-sapary-anyntyshky-saiasatyndagy-geosaiasii-iiigiligine-ailanat>, Erişim tarihi: 16.02.2019.
- MUNASİPOVA, Malika ve Kanad Ydyrys, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya'nın Dış Politikası'nda Avrasya Birliği Projesi”, Karadeniz Araştırmaları, Bahar 2015, Sayı: 45, ss. 57-67.
- ÖNGEL, Volkan, Türkiye İçin Alternatif Bir Dış Ticaret Pazarı: Avrasya Ekonomik Topluluğu, International Conference on Eurasian Economies, İstanbul/Türkiye 2010, ss. 86-90.
- ÖZDER, Adem, “Avrasya Kavramı ve Önemi”, Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD), Cilt: 2, Sayı: 2, ss. 65-88.

PİRİMBAYEV, Cusup - KARIMŞAKOV, Kamalbek - GANIYEV Cusus, ORASAM Rapor: "Avrasya Ekonomik Birliği ve Kırgızistan", (Bişkek: ORASAM, 2015).

"Rusya-Belarus-Kazakistan Gümrük Birliği Anlaşması"
<http://oibrussia.org/tr/pdf/BDT%20GUMRUK%20BIRLIGI.pdf>, Erişim Tarihi 25.01.2013.

SHUMYLO - TAPIOLA, Olga, "The Eurasian Customs Union: Friend or foe for the EU",
<http://carnegieendowment.org/2012/10/03/eurasian-customs-union-friend-or-foe-of-eu/dyir#>, Erişim Tarihi 29.05.2013.

ŞAHİN, Çiğdem "Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)", 13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Bakü/Azerbaycan, Ekim, 2015.

ŞANLI, Bahar, "Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliğinin Olabilirliği", İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 22, Sayı: 1, Ocak 2008, ss. 13-30.

Temel Dış Politika Konuları, <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?eddda31b-595f-4e2d-b1d7-78ef1d689583>, Erişim Tarihi 25.11.2016.

TÜFEKÇİ, Özgür, "Bölgesel İşbirliklerin Türk-Rus İlişkilerine Etkisi: Traceca ve Avrasya Ekonomik Birliği Örnekleri". TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 17. Mayıs, 2016. ss. 159-172.

TÜYSÜZOĞLU, Göktürk, "Bölgesel Bir Hegemonya Girişimi: Avrasya Ekonomik Birliği",
<http://www.aljazeera.com.tr/gorus/bolgesel-bir-hegemonya-girisimi-avrasya-ekonomik-birligi>, Erişim Tarihi 01.02.2017.

KIRGIZİSTAN DIŞ POLİTİKASINDA TÜRK KONSEYİ / KENEŞİ'NİN YERİ

Mustafa BIYIKLI*

Giriş

Uluslararası rekabetler, stratejik ortaklıklar, çıkar çatışmaları, askeri ittifaklar, ortak işbirliği oluőumları, uluslararası baskı grupları, oluşan Batı merkezli uluslararası sistem içerisinde Orta Asya'nın değişen ve gelişen iç siyasi gerçekleri, bölge ülkelerinin kendi dış politikalarını oluştururken reel politik olarak dikkate almaları gereken unsurlar olarak karőtımıza çıkmaktadır.¹

Kırgızlar Orta Asya'da tarihî en eski olan halklardan biri olup² bugün bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti dış politikası, uluslararası sistem ile ulusal sistemler arasındaki ilişkilere, uluslararası ve bölgesel hegemon gler arasında denge politikası gütmeye, dış ilişkiler ile i siyasetteki dengelerin değişimine dayanmaktadır. Uluslararası sistemdeki değişiklikler, yeni bölgesel ortamlar oluşturmuştur. Uluslararası sistem ve i dinamikler de dış politika yaklaőtımını Şekillendirmektedir. Uluslararası ve bölgesel glere

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü; T.C. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, FEF, Tarih B., mb.bilgi@gmail.com, mustafa.biyikli@manas.edu.kg

¹ Eric McGlinchey, "Foreign Policy and Aging Central Asian Autocrats", https://www2.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/demokratizatsiya%20archive/GWASHU_DEMO_20_3/A5211K051TRK6821/A5211K051TRK6821.pdf, s. 267, Eriőtım Tarihi 30.11.2016.

² Kırgızistan tarihi için bkz: Cengiz Buyar, "Kırgız Tarihi (Başlangıcından 1991 Yılına Kadar)", *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, Editör: Cengiz Buyar, BYR Publishing House, Bişkek, 2017, ss. 47-87.

tamamen bağımlı kalarak bir dış politika uygulanması da oldukça zordur. Bu nedenle, yeni bağımsız ve yeni gelişmekte olan küçük ve zayıf devletlerde, liderin kimliği, diplomatik ve politik yaklaşımı, halkın milli duyarlılığı iktidar gücü, çıkarlar, uluslararası baskılar, iç dinamikler ve dış tehditler vb., devletin dış politikasını doğrudan doğruya şekillendirmektedir. Orta Asya'daki uluslararası katılımın artması, Kırgızistan'ın dış politikasına yeni fırsatlar ve kısıtlamalar da getirmektedir. Devlet güçlendikçe, halkın refah seviyesi arttıkça, Kırgızistan dış politikasının öncelikleri, dış politikada kesin, katı ve radikal değişiklikler ve milli duruş da beraberinde gelebilir. Kırgızistan dış politikasının son yirmi yılda nispeten düzenli bir şekilde geliştiği gözden kaçmamaktadır.³

Kırgızistan Cumhuriyeti, jeopolitik açıdan önemli bir yere sahiptir. Hem coğrafik özellikleri dolayısıyla bölgenin jeopolitik ortamı ve hem de bölge ülkelerinin siyasi, sosyal, ekonomik durumu nedenleriyle Balkanlar gibi kendi içinde bir istikrarsızlık potansiyeli taşıyan Orta Asya'nın doğusunda yer almaktadır. Kuzey ve kuzeybatısında Kazakistan, batısında Özbekistan, güney ve güneybatısında Tacikistan, doğu ve güneydoğusunda Çin Halk Cumhuriyeti, Kırgızistan'ın sınır komşularıdır. Yeni pazar alanları ve önemli enerji kaynaklarının bulunması nedeniyle büyük güç olarak kabul edilen Rusya, ABD, Batı Avrupa ve Çin'in çıkarlarının çakıştığı ve çatıştığı bir tampon bölge olan Orta Asya'da yer almaktadır. Batı ve doğu Asya, kuzey ve güney Asya bölgeleri arasında bir kavşak ve köprü özelliği taşımaktadır. Avrupa, Çin, Hint, Arap, Fars, Türk, ya da Orta Asya'da, Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Budist gibi dört farklı kültürel medeniyetin etkileşim noktasında, uluslararası küresel ve bölgesel kuruluşlarla sağlıklı işbirliği ilişkilerini geliştirmek suretiyle, esnek ve dengeli bir dış politika izlemeyi zorunlu kılmaktadır.⁴

Bağımsızlığının 25. yılında, 128 devlet tarafından tanınan ve yüze yakın devletle diplomatik münasebetler kurmuş bulunan Kırgızistan, dış politika hedeflerini güderken, güvenlik ve iç savaş sorunları yaşayan Afganistan, bölgenin liderlik konumunda yarışan Kazakistan, dışa kapalı ve üst

³ Yaşar Sarı, "Foreign Policy of Kyrgyzstan under Askar Akayev and Kurmanbek Bakiyev", *PERCEPTIONS*, Autumn 2012, Volume XVII, Number 3, p. 135, 145-146.(pp. 131-150).

⁴ Zakir Chotoev, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Dış Politikasına Genel Bakış, <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357742>, Erişim Tarihi 29.11.2016.

düzyer bir iç güvenlik politikası izleyen Özbekistan, bölgede etkin olmaya çalışan Rusya, Çin, İıan ve Pakistan, ülkenin iç ve dış politikasını doğrudan etkilemektedirler. Orta Asya ülkeleri ve Afganistan'da etnik azınlık sorunları ve sınır anlaşmazlığından kaynaklanan değişik çıkar çekişmeleri bulunmaktadır. Bundan dolayı Orta Asya ülkeleri, Rusya, Çin, İıan ve Pakistan ile karşılıklı çıkarlar doğrultusunda ve değişik sorun ve anlaşmazlıkların çözümlenmesinde işbirliği yapmaktadırlar. Bu ülkeler, ticari ve iktisadi ilişkiler alanında ekonomik işbirliği yanında, aralarında bulunan sorunları gidermek amacıyla ve ortak tehditlere karşı güvenlik alanında da işbirliği çalışmalarına gitmektedir. Bununla birlikte, ABD, Türkiye, Avrupa Birliği, İngiltere ve Japonya gibi devletler, kendileri için önem taşıyan Orta Asya devletleriyle ilişkilerini sürdürmektedirler. Bu ülkeler, Orta Asya'yı dışa açık tutmak, liberal ve demokratik düzenlerin kurulmasını sağlamak, piyasalara serbest ve bağımsız ulaşım yollarıyla iktisadi ve ticari bağların oluşturulmasını gerçekleştirilmeye çalışmaktadırlar.⁵

Orta Asya konusunda kapsamlı, belirgin, tutarlı bir politikası olmayan Avrupa Birliği⁶, bu amaçla Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya'yı tek bir ulaşım sistemine bağlamayı amaçlamaktadır. Böyle karmaşık çıkar çatışmalarının olduğu bir bölgede jeopolitik bir konumda bulunan ancak, askeri ve ekonomik açıdan da henüz yeni güç kazanmaya çalışan Kırgızistan, hem bölge ülkelerinin yaklaşımlarını hem de büyük devletlerin çıkarlarını göz önünde bulundurarak esnek ve dengeli bir dış politika izlemeye çalışmaktadır.⁷

Zengin doğal enerji ve maden kaynaklarına sahip olmaması ya da bölgede potansiyel bir hegemon olarak görülmemesi, Kırgızistan'da ilim, eğitim, insan hakları, ifade hürriyeti, demokrasi ve cumhuriyetin gelişmesi için bir zemin hazırlamaktadır ve Kırgızistan da bu şansı değerlendirmeye

⁵ Chotoev, a.g.y.

⁶ Murat Erdoğan, "Avrupa Birliği'nin Orta Asya Politikaları", *Bölgesel ve Küresel Politikaların Kavşığında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri 05-06 Ekim 2011 - Ankara*, (Ankara: 2012), s. 95. (ss. 62-95), Avrupa Birliği-Kırgızistan ilişkileri konusunda geniş bilgi için bkz.: Burulkan Abdibaitova, "Avrupa Birliği ve Kırgızistan İlişkilerinde Sorunlar ve Fırsatlar", *OAKA*, Cilt:4, Sayı: 8, 2009, ss. 95-119.

⁷ Chotoev, a.g.y.

çalışmaktadır. Bu açıdan Kırgızistan, farklılıklarıyla Asya'da bir hürriyet ve demokrasi adası⁸ olmaya adaydır.

Kırgızistan Cumhuriyeti Dış Politikasına Genel Bir Bakış

Kırgızistan, dış politikasını belirleyen iç ve dış faktörleri dikkate alarak, dış politikasını milli menfaatlerine ve ana hedeflerine uygun olacak şekilde belirlemektedir.

Kırgızistan dış politikasını etkileyen önemli faktörler de mevcuttur. Bunlar, nüfusun etnik veya dini yapısı, dil ve ideolojik faktörleri, ülkedeki eğitim ve istihdam politikaları ve siyasi, ekonomik fırsatlardır.⁹

Devletin bağımsızlığının ve ülke bütünlüğünün korunması, başarılı bir sosyal-ekonomik kalkınma ve gelişmenin sağlanması, vatandaşlarının hak, özgürlük ve menfaatlerinin korunması, demokratik, şeffaf bir toplumsal yapının oluşturulması, dostluk, iyi komşuluk ve karşılıklı çıkarlar esasında bölgesel ve uluslararası süreçlere, ekonomik ilişkilere daha aktif bir şekilde uyum sağlanması Kırgızistan'ın dış politikasında dayanak noktalarını oluşturmaktadır. Bunun için devlet, aşağıdaki hususların gerçekleştirilmesini dış politikada temel görevleri arasında saymaktadır:

1-Bölgesel güvenlik ve istikrarı pekiştirmek,

2-Sınır komşusu olan devletlerle iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmek ve Orta Asya bölgesindeki bütünleşme süreçlerini güçlendirmek,

3-Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'nin misyonunun pekiştirilmesine katkıda bulunmak ve topluluğun siyasi ve ekonomik potansiyelinden yararlanmak,

4-Doğu ve Batı ülkeleriyle dostluk ilişkilerini güçlendirmek,

5-Birleşmiş Milletler (BM) ve onun uzmanlık kurumları, uluslararası evrensel ve bölgesel örgütler, mali ve ekonomik kuruluşlar ile ilişkilerini geliştirmek,

⁸ Yunus Emre Gürbüz, "Orta Asya'nın Ortasında Bir Ada: Kırgızistan", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011 Güz (15), ss. 419-447.

⁹ Laura Katherine Tarbox, *Language and Foreign Policy: The Kyrgyz Experience*. (Master's thesis). University of South Carolina-Columbia, 2016, <http://scholarcommons.sc.edu/etd/3322>, s. 4., Erişim Tarihi 01.12.2016.

6-Gelişmekte olan ülkeler ve geçiş döneminde bulunan ülkeler ile işbirliğini pekiştirmek.¹⁰

Kırgızistan'ın 1991'deki bağımsızlığından bu yana hükümetler, çok yönlü dış politika politikasını destekledikleri, yani herhangi bir aktörü yabancılaştırmamakla birlikte, aynı anda çok çeşitli dünya aktörlerinden yararlanma girişimlerinde buldukları anlaşılmaktadır.¹¹

Egemenliğinin ve bağımsızlığının 25. yılını 2016'da kutlayan, 2 Mart 1992'de Birleşmiş Milletler'e üye olan ve 26 Nisan 1996'da Şanghay İşbirliği Örgütü'nün kuruluş aşamasında yer alan Kırgızistan, artık iç ve dış politikasını özgürce belirleyebilmektedir. Kırgızistan'ın dış politika öncelikleri, ABD ve Avrupa ile ilişkiler, Çin, Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan gibi sınır komşularıyla ilişkiler, Rusya ve Türkiye ile ilişkiler olarak sıralanmaktadır. Dış politikasını geliştirme ve ikili ilişkilerini çeşitlendirme çabası içinde olan Kırgızistan, okyanuslara en uzak ve denize çıkışı olmayan kapalı bir kara ülkesi olması sebebiyle Pakistan ve İran gibi diğer bölge ülkeleriyle de ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır. Batı ile ilişkilerinde dengeli ve realist bir dış politika izlediğini gözlemlenmektedir. Sınır meseleleri ve azınlıklar dolayısıyla Rusya ve Özbekistan'ın Kırgızistan ile ilişkileri, Kırgızistan'ın iç ve dış politikasının en önemli meselelerinden birini teşkil etmektedir.¹²

İslam Kerimov'un 26 yıllık devlet başkanlığının, 2 Eylül 2016 tarihinde, 78 yaşında ölümüyle sona ermesinden sonra, Kırgızistan'ın Özbekistan ile olan ilişkilerinde, bir yumuşama ve çözüm arayışları görülse bile, halen umut ışığıyla birlikte korkulu rüyası da devam etmektedir.

199.900 km² yüzölçümü ve 5.300.000 nüfuslu Kırgızistan'da, ekonomik büyümesini küresel güce çevirmek isteyen, her geçen gün daha fazla enerjiye ihtiyaç duyan, ŞİÖ ile sınır sorunlarının çözülmesi ve bölgesel güvenliğin pekişmesini hedefleyerek sınır komşularını ve Doğu Türkistan'ı

¹⁰ Chotoev, a.g.s.; Daha geniş bilgi için bkz: Zakir Çotaev, "Kırgızistan'ın Dış Politikası: Devam Eden ve Değişen Eğilimler", *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, Editör: Cengiz Buyar, BYR Publishing House, Bişkek, 2017, ss. 319-376.

¹¹ Laura Katherine Tarbox, *Language and Foreign Policy: The Kyrgyz Experience*, s. 30.

¹² Oktay F. Tanrısever, "Rusya'nın Orta Asya'da Sarsılan Hegemonyası ve Afganistan Politikası: Rusya'nın Orta ve Güney Asya'ya Dönük Değişen Yaklaşımının Temelleri ve İkilemleri", *Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik*, Editör: M. Turgut Demirtepe, Güner Özkan, (Ankara: USAK Yayınları, 2013), s. 9.

kontrol altında tutmaya çalışan¹³ 9.596.961 km² yüzölçümü ve 1,376,049,000 nüfuslu Çin Halk Cumhuriyeti tehlikesi, sürekli dikkate alınması gereken bir husustur.

Aynı zamanda, Kırgızistan'la ikili ilişkilerine daha özel önem veren 17,075,389 km² yüzölçümü ve 146.544.710 nüfuslu Rusya Federasyonu'nun, eskiden kalma imparatorluk nüfuzu ve alışkanlıkları ile hegemonyasını devam ettirmeye çalışması da, Kırgızistan tarafından konjonktürel olarak dengeli bir siyaseti gerektirmektedir.

Özellikle Rusya Federasyonu'nun imparatorluktan kalan baskın zihniyet, politik kültür yaklaşımları ve jeopolitik önem karşısında Kırgızistan, bağımsızlık sonrası dönemde, güvenlik alanındaki işbirliklerinin zorlamasıyla Rusya'nın hegemonyasını büyük ölçüde kabul etmiş görünmektedir.¹⁴

Kırgızistan, 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olan Türkiye ile birinci sırada duran bir dış politika önceliğine sahip olmasa ve Türkiye'ye yönelik istikrarlı bir dış politika ve diplomasi yürütmese de, bağımsızlığının ilk gününden beri gelişme ve kurumsallaşma yönünde sürekli büyük desteğini ve ilgisini gördüğü ortak değerlere sahip bir ülke olmanın yanında, ekonomik ortak ve model olarak da özel yerini ve önemini korumaktadır.¹⁵

Bu şartlarda Kırgızistan, kendi çıkarlarını aynı zamanda dış devletlerin çıkarlarıyla dengelemek zorunda kalmaktadır. Zayıf ekonomi ve altyapı eksikliği nedeniyle, dış yardıma da bağımlı durumdadır. Bağımsız bir devlet statüsünü korumak için geniş bir yelpazede, özellikle Rusya, ABD, Türkiye, Çin, Özbekistan ve Tacikistan gibi komşu ülkelerle çalışmak zorunda kalmaktadır.¹⁶

¹³ Hasan Duran - Kadir Kürşat Yılmaz, "Devi Bağlayan Bağlar: Çin'in Orta Asya Enerji Kaynaklarındaki Çıkarı", *International Conference On Eurasian Economies Bishkek Kyrgyzstan 12-14 October 2011*, Editors: Selahattin Sarı, Jusup Pirimbaev, Alp H. Gencer, Aynura Turdaliyeva, (Bişkek, Beykent Üniversitesi ve Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2011), s. 38.

¹⁴ Oktay F. Tanrısever, "Rusya'nın Orta Asya'da Sarsılan Hegemonyası ve Afganistan Politikası: Rusya'nın Orta ve Güney Asya'ya Dönük Değişen Yaklaşımının Temelleri ve İnkilemleri" s. 10.

¹⁵ Meşküre Yılmaz, "Kırgızistan'ın Dış İlişkileri", <http://www.21yyte.org/arastirma/kirgizistan/2010/04/05/3985/kirgizistan-in-dis-iliskileri>, Erişim Tarihi 28.11.2016.

¹⁶ Laura Katherine Tarbox, *Language and Foreign Policy: The Kyrgyz Experience.*, s. 30.

Belirtmek gerekir ki, Kırgız toplumunun, bağımsızlıkla birlikte, Sovyet imparatorluk hegemon kültüründen henüz sıyrılmadığı görülmektedir. Rusya nüfuzunun da etkili olduğu ülkede, dikkat çeken Rus sempatanlığının, Kırgızistan dış politikası ve dil politikasıyla beraber, iki ülke arasındaki politik ve ekonomik ilişkilerle de bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu siyasi, ekonomik ve kültürel etkileşimin, doğrudan dil kullanımı ve karırlıklı anlaşabilme ile de ilgili olduğu belirtilmektedir.¹⁷

Kırgızistan Rusya ilişkilerinde dil unsuru halen önemli rol oynamaktadır. Sovyetler Birliği döneminde Rusça, elit dil sayılmaktaydı. Hem Kırgızca ve hem de Özbekçe ise, elit dil olarak değil, önemsiz görülmekteydi. Bu durum, Rusça konuşmayanların üzerinde olumsuz bir etki olarak devam etti. Bir Kırgız, Rusça öğrenerek, bilimsel ve akademik geniş bir Rusça literatüre erişebilmekteydi. Kırgızistan'daki Rus dil okulları, hem Rusya'da ve hem de Kırgızistan'da daha iyi bir meslek edinme imkânı tanımaktaydı. Bununla birlikte Rus dili, öğrencilerin hukuk, sağlık ve finans gibi üst düzey alanlarda daha iyi eğitim almalarını sağlıyordu. Bunun sonucu olarak Sovyetler Birliği, Kırgızların yazılı milli kültür, milli dil ve milli tarih eksikliği sebebiyle Kırgız toplumunu kayda değer bir şekilde nüfuzu ve kültürel hegemonyası altına almıştır. Bugün Kırgızistan, Rusya ile yakın ilişkilerini sürdürmesinin bir yolu olarak Rusça'yı resmi bir dil olarak tanımaktadır. Kırgızistan'ın Rusça'yı halen resmi dil olarak kabul etmeye devam etmesi sebebiyle, günümüzde de Rusça dil faktörünün, her alanda olduğu gibi dış politikada da etkisini sürdürdüğü görülmektedir. Bu, sadece Kırgızistan'ın Rusya ile olan açık bağlantılarını göstermemekte, aynı zamanda Moskova'daki ve Bişkek'teki hükümetler arasındaki diyalog ve iletişimi de kolaylaştırmaktadır.¹⁸

Bununla birlikte Kırgızistan, bir devlet olarak, devlet dili Kırgızca'yı gittikçe itibarlı bir dil haline getirmeye gayret ederek statüsünü korumaya çalışmaktadır. Ne var ki, Rusya ile Kırgızistan arasında yakın ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel ilişkiler nedeniyle, Rusça'nın resmî dil olmaktan çıkma ihtimali de uzak görünmektedir. Çünkü Rusya'nın popüler medyada, eğitimde, yükseköğretimde, bilimde ve teknolojide etkisi devam etmekte-

¹⁷ A.g.e., s. 47.

¹⁸ A.g.e., s. 48.

dir.¹⁹ Ancak bu iletişim ve yakınlık 2009 örneğinde olduğu gibi Kırgızistan dış politikasında birbirinden zıt gelişmelere de sebep olabilmektedir.²⁰

Kırgızistan, ekonomik yardım için Rusya'ya giderek daha fazla bağımlı hale gelmektedir. Ayrıca, özellikle 2010 devriminden bu yana gerginlik yaşanan güney sınırındaki Özbekistan sınır sorunları açısından, Rusya'ya askeri güvenlik konusunda bağımlı duruma düşmektedir.²¹

Son yıllarda geniş dış politika hedeflerini temsil eden Kırgızistan, ekonomi, güvenlik ve siyasi dengeye dayalı dış politika izlerken Rusya'ya daha da yakınlaşmaktadır ve bu nedenle büyük kuzey komşusu ile de olumlu ilişkiler sürdürmesi kaçınılmazdır. Kırgızistan, yükselen Çin güç ve etkisini dengelemek için Rusya'ya da yanaşmaya çalışacaktır. Ancak bölgedeki siyasi oyunlar açısından Rus-Çin ikili ilişkilerinin de dikkatte alınması gerekmektedir.

Bunlarla birlikte, Kırgız Cumhuriyeti, dış politikasını ikili ve çok taraflı ilişkilere dayanarak doğrudan ya da belirli bir teşkilat çerçevesinde siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel bağları geliştirme amacıyla yürütmektedir. Bu ilişkilerde ABD, Avrupa devletleri, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) devletleri, komşu ve bölge devletleri, Müslüman Ülkeler ve Uzak Doğu devletleri belirli yer tutmaktadırlar. Kırgızistan, çok taraflı ilişkileri sayesinde uluslararası işbirliği yapma imkânına kavuşmuştur. BM, AGİT, NACC (North Atlantic Cooperation Council) gibi pek çok uluslararası kuruluşun üyesi olmuştur. İslam Konferansı Örgütü (İKÖ), Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Türk Konseyi/Keneşi gibi bölgesel nitelikli kuruluşlarda yer almakta, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, İslami Kalkınma Bankası, Asya Kalkınma Bankası ve diğer uluslararası mali kuruluşlarla ilişkilerini sürdürmektedir. Kırgızistan'ın dış politikasında, tarihi İpek Yolu ulaşım havzasının canlandırılması ve bölgenin iktisadi, ticari, siyasi ve kültürel bağlarının gelişmesi yönündeki ilişkiler öncelik kazanmaktadır. Böylece yabancı devletlerin bölge ülkeleriyle giriştiği işbirliği faaliyetlerine katılarak bu süreçlerden ve işbir-

¹⁹ A.g.e., s. 49.

²⁰ Yaşar Sarı, "Dış Politika", *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yılığ 2013*, Editör: Murat Yılmaz, Turgut Demirtepe, (Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2015) s.148.

²¹ Laura Katherine Tarbox, *Language and Foreign Policy: The Kyrgyz Experience*, s. 48.

liklerinden yararlanmaya çalışmaktadır. Ne var ki dış politikanın yürütülmesi bakımından ülkenin iktisadi ve askeri gücünü elde etmesi ve geliştirmesi amacıyla iç ve dış sorunlarını halletmesi ve diplomasi kurum ve yöntemlerine daha büyük ağırlık vermesi gerekmektedir.²² Bununla beraber dış saldırılara ve risklere karşı da her zaman hazır bulunması gerekmektedir.

Türkiye ve Kırgızistan tarafından 1997 yılında imzalanan “Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması”, 1999 yılında ilan edilen “Türkiye ve Kırgızistan: Birlikte 21. Yüzyıla” bildirisini ve 2011 yılındaki “Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) Kurulmasına İlişkin Ortak Açıklama”, iki ülkenin bugünkü stratejik ortaklığının temel belgelerini oluşturmaktadır. Orta Asya coğrafyasında demokratik dönüşümünü ve gelişimini gerçekleştirmekte olan Kırgızistan'ın istikrarını ve kalkınmasını devam ettirmesine önem veren ve yeri geldiğinde uluslararası ve toplumlararası uzlaştırıcı rol üstlenen²³ Türkiye, stratejik ortaklık, iki yüzün üzerinde anlaşma ve protokolden müteşekkil geniş bir hukuki zemin çerçevesinde, tüm devlet kurumları ve Sivil Toplum Kuruluşları ile Kırgızistan'ın kurumsallaşmasına, gelişmesine, kalkınmasına, iç ve dış sorunlarının çözümüne başından beri her düzeyde destek vermektedir. İki ülke arasında ekonomi/ticaret, kültür/egitim siyaset, asker, sağlık, ulaştırma alanlarında olmak üzere pek çok alanda çok boyutlu ilişkiler sürdürülmektedir. Kırgızistan da, başta Türk Konseyi/Keneşi olmak üzere Türk Dili Konuşan Ülkeler içindeki ortak oluşumlarda yer almakta ve destek vermektedir.²⁴

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi/Keneşi)'ne Giden Yol

Kırgız Cumhuriyeti, Türk dili konuşan ülkelerin Sovyetler Birliği'nin dağılıp, bağımsızlıklarını kazanmalarının hemen ardından 1992 yılında devlet başkanları düzeyinde başlayan “Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirveleri

²² Giray Saynur Bozkurt, “Kırgızistan'ın Küresel Ve Bölgesel Güçler İle İlişkilerine Genel Bakış”, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/Saynur_bozkurt.pdf_20a23391-37d5-428d-8596-e2cf05824253.pdf, s.8-10, Erişim Tarihi 28.11.2016.

²³ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, *Sorumluluk ve Vizyon 2014 Yılına Girerken Türk Dış Politikası*, (Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 2014), s. 12.

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye - Kırgızistan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgizistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, Erişim Tarihi 29.11.2016.

Süreci"e katılmıştır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan devlet başkanları arasında 2010 yılına kadar düzenlenen 10 adet Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi toplantılarında üye ülkeler ortak ilişkilerinde ve Kırgızistan dış politikasında önemli kararlara imza atmıştır.

Kırgızistan'ın Türk dili konuşan devletlerin liderleriyle, 1991-1992 yılları arasında birçok kez gerçekleştirdikleri ziyaretler sonucu ortaya çıkan işbirliği ihtiyacı, ortak tarih, ortak dil ve ortak kültüre dayanan özel bağlara vurgu yapılması ve tarihi akrabalık, kardeşlik, dayanışma ve işbirliği ruhuna sürekli atıfta bulunulması ile birlikte ortak girişimle Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi süreci başlamıştır.²⁵

Kısaca Türk Konseyi veya Türk Keneşi olarak isimlendirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Konseyi (Türk Konseyi/Keneşi) Sekreteryası'nın 2010 yılında kurulmasından sonra Türk Keneşi Zirveleri şeklinde devam etmektedir. Kırgız Cumhuriyeti, birincisi 21 Ekim 2011 yılında Kazakistan'ın Almatı kentinde gerçekleşen Türk Keneşi Zirvesi'nde, üye ülkeler Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye ile beraber yerini almıştır.

30-31 Ekim 1992 tarihinde Türkiye'nin başkenti Ankara'da gerçekleşen, ulaştırma, haberleşme, sanayi, enerji, tarım, eğitim ve kültür alanlarında ortak kuruluşlar kurarak ortak projeler geliştirmek suretiyle işbirliğinin arttırılması ve bu sahalarda çalışma grupları kurulması üzerinde durulan Türk Dili Konuşan Ülkeler 1. Zirvesi'nde, Türk devletleri arasında ikili ve çok taraflı işbirliğinin geliştirilmesi arzusunun ve uluslararası ortak kuruluşlarla ortak hareket etme iradesi beyanına Kırgızistan da katılmıştır.

Kırgız Cumhuriyeti, 18-19 Ekim 1994 tarihinde Türkiye'nin İstanbul kentinde gerçekleşen Türk Dili Konuşan Ülkeler 2. Zirvesi'nde, ortak kültür mirasının korunması, onarılması ve tanıtılması işbirliği, üniversitelerarası işbirliğinin geliştirilmesi, öğrenci değişim programlarının devam ettirilmesi, ulaştırma ve ticaretin geliştirilmesi, tarihi İpek Yolu'nun diğer ilgili ülkelerin de katkısıyla canlandırılması yönündeki çalışmalara ve gayretlere destek vermiştir.

²⁵ Pelin Musabay Baki, *Avrasya'da Bölgesel İşbirliği Sürecinden İşbirliği Mekanizmasına, Türk Konseyi Bilge Strateji*, Cilt 6, Sayı 11, Güz 2014, s. 141.

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te, 27-29 Ağustos 1995 tarihinde gerçekleşen Türk Dili Konuşan Ülkeler 3. Zirvesi'nde, doğrudan ulaştırma bağlarının sağlanması, serbest dolaşımın kolaylaştırılması, işadamlarının çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve karşılıklı ticaret, bankacılık ve sigortacılık faaliyetlerinin önündeki engellerin kaldırılması, kültürel ve insani bağların geliştirilmesi hususunda ortak eğitim kurumlarının kurulması, kültür günleri ve şenlikleri düzenlenmesi üzerinde durulmuş ve devlet başkanları, Azerbaycan-Türk, Kazak-Türk, Kırgız-Türk Üniversiteleri gibi ortak eğitim kurumlarının kurulmuş olmasını takdir ve memnuniyetle karşılamışlardır.²⁶

Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te, 21 Ekim 1996 tarihinde gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler 4. Zirvesi'nde, Kırgızistan ve diğer üye devlet başkanları ilk defa ortak mal, hizmet, sermaye ve işgücü pazarı oluşturmak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler arasındaki ekonomik işbirliğinin sağlanması yönünde uygun hukuki ortamın oluşturulmasına taraftar olduklarını belirtmişlerdir. Zirvede ulaştırma alanında hem Türk dili konuşan devletler ve hem de diğer bölgesel ve bölge dışı aktörlerle işbirliği detaylı bir şekilde ele alınmış, ekonomik kalkınma hususunda uygulanması gereken yöntemler ortaya konmuştur.²⁷

Kazakistan'ın o dönemde yeni başkenti olan Astana'da 1998 tarihinde Türk Dili Konuşan Ülkeler 5. Zirvesi gerçekleştirilmiştir.

Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, 8 Nisan 2000 tarihinde yapılan Türk Dili Konuşan Ülkeler 6. Zirvesi'nde, Hazar-Avrupa geçişli doğal gaz boru hattının gerçekleştirilmesine ilişkin bölgesel işbirliğinin geliştirilmesinin önemi vurgulanmıştır.

Türkiye'nin evsahipliğinde İstanbul'da yapılan 26-27 Nisan 2001 tarihinde gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler 7. Zirvesi'nde İpek Yolu'nun canlandırılması ile bölgesel ve uluslararası işbirliğinin her alanda ilerletilmesini sağlamak maksadıyla sürdürülen çalışmaların hızlandırılması konusunda görüş birliğine varılmıştır.

Türkiye'nin Antalya kentinde gerçekleştirilen 17 Kasım 2006 tarihindeki Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi'nde, teşkilatlanmaya gidilmesi

²⁶ A.g.e., s. 143.

²⁷ A.g.e., s. 144.

kabul edilmiştir. Zirvede, ulaştırma ve enerji sahalarında gelişen işbirliği üye ülkeler arasında takdirle karşılanmıştır Türk dili konuşan halklar arasında ilişki ve etkili iletişimin sağlanması ve hızlandırılmasında çaba gösterilmesinin gereği ve önemi devlet başkanlarınca dile getirilmiştir. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan arasında işbirliğinin daha ileri taşınmasına yönelik sonuçlar almak için önemli bir adım olarak, ilk kez zirve sonuç bildirimleri, üye devletlerin milli dillerinde imzalanmaya başlanmıştır.²⁸

Nahçıvan'da, 2-3 Ekim 2009 tarihlerinde düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi'nde, dört üye ülke Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye arasında Türk Konseyi/Keneşi'nin kuruluş anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ve Türk Konseyi/Keneşi, üye ülkeler arasında teşkilatlanma ve ilişkilerin güçlendirilmesi, Avrasya'da Türk dili konuşan ülkeler arasında işbirliğinin geliştirilmesi ve derinleştirilmesi açısından önemli bir aşama olarak görülmüştür. Ortak çıkarlar için işbirliğinin seviyesinin ticari-ekonomik, bilim-teknik ve sosyal alanlarda artırılması amacıyla ilave tedbirlerin alınmasına ihtiyaç duyulduğu üzerinde önemle durulmuştur.

Türkiye İstanbul'da, 16 Eylül 2010 tarihinde dört üye ülke Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye arasında Zirveler Süreci'nin son toplantısı düzenlenmiştir. Zirvede üye devlet başkanları, İstanbul'da yerleşik Türk Konseyi/Keneşi'nin üye ülkeler arasındaki işbirliğine kurumsal bir nitelik kazandıracağı ve bölgesel işbirliğine olumlu ve önemli katkılar sağlayacağı yönünde inanç ve iradelerini ortaya koymuşlardır.

2010 yılına kadar devam eden Zirveler Süreci'nde bağımsızlıklarını kazanan Türk dili konuşan cumhuriyetler ve özellikle Kırgızistan, bağımsızlıklarının hemen ardından kurumsal, siyasi, ekonomik, toplumsal ve sosyal zorlu bir geçiş süreci yaşamaktadır. Söz konusu üye ülkeler ve Kırgızistan, 25 yılda kültürel, siyasi ve ekonomik değişim, dönüşüm ve gelişimlerinde önemli mesafeler kaydetmişlerdir. Bunlarla birlikte, toplumsal keyfiyetin artırılması, modern devlet inşası ve devlet kurumlarının mo-

²⁸ A.g.e., s. 144-146.

dern anlamda yapılandırılması, kurumsallaştırılması ve geliştirilmesi yönünde projelerini sürdürmektedirler.²⁹

Türk Konseyi/Keneşi'nin çatısı altında ortak faaliyetlerini sürdüren üye ülkelerin liderleri, benzer çeşitli faaliyetler ve vesilelerle etkin ve etkili iletişim ve ortak iş ve işbirliği konularındaki kararlılıklarını birlik ve gelişim yönünde devam ettirmektedirler.

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi/Keneşi) ve Kırgızistan

2009 yılında kurucu üyeler olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye devletleri tarafından ortak bir kuruluş olarak kurulan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi/Keneşi) ile söz konusu üye ülkeler, kapsamlı işbirliğini teşvik etmek, yakınlaşmak, daha da derinleştirmek, etkili ve etkin iletişim ve daimi bir uyum amaçlamışlardır.

Türk Konseyi/Keneşi, 3 Ekim 2009 tarihli Nahçıvan Anlaşması ve Kırgızistan'ın da yer aldığı üye devletler devlet başkanları zirvelerinin ortak siyasi iradesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.³⁰ Türk Konseyi/Keneşi, dört üye devlet arasındaki işbirliğinin geliştirilmesiyle öncelikli olarak ilgilenmektedir.³¹ Türk dili konuşan ülkeler olması hasebiyle doğal olarak Özbekistan ve Türkmenistan'ın da Türk Konseyi/Keneşi'ne üyeliği beklenmektedir.

Türk Konseyi/Keneşi'nin temel amacı, üye ülkeler arasında kapsamlı bir iletişim, yakınlaşma, dostluk, barış, uyum ve işbirliğini sağlamak, geliştirmek, derinleştirmek, hem bölge ve hem de dünya barışı ile istikrarına katkıda bulunmaktır. Bu sebeple açık ve geniş bir yaklaşım sahibi olan Türk Konseyi/Keneşi, Türk dili konuşan ülkeler arasında etkili ve etkin iletişim, iyi ilişkiler ve tam bir dayanışmayı teşvik etmektedir. Öncelikle Avrasya'da, uluslararası işbirliği ve uyumunu geliştirmek ve ilerletmek için

²⁹ A.g.e., s. 146-147.

³⁰ "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması" (3 Ekim 2009), <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100715-2-1.pdf>, Erişim Tarihi 23.04.2016; Türk Dili konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (TDİK), "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması", *Resmi Belgeler*, (İstanbul: TDİK Yayınları, 2014), s. 3.

³¹ Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 9, Sayı: 36, 2013, s. 57.

bölgesel hizmet vermeyi ve koordinasyon sağlamayı hedeflemektedir.³² Bu amaç içerisinde açık ve demokratik bir politika izleyen Kırgızistan'a da konumu itibariyle önemli rol ve görev düşmektedir.

Türk Konseyi/Keneşi üyesi dört devlet, Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın amaçlarını, ilkelerini ve uluslararası hukukun evrensel olarak tanınan ilkelerini de benimsemiş bulunmaktadırlar. Barış ve güvenliğin korunması, sürdürülmesi ve iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesine ilişkin uluslararası normlar, Türk Konseyi/Keneşi çatısı altında yürütülecek işbirliği, yakınlaşma, uyum ve etkili ve etkin iletişimin zeminini de oluşturmaktadır.³³

Bir çatı kuruluş olan Türk Konseyi/Keneşi'nin oluşturduğu tarihi ve kültürel ortaklık, karşılıklı güven ve dostluk, üye Türk dili konuşan ülkeler arasındaki ortak tarih, ortak kültür, örf, kimlik ve Türk dili konuşan halkların ortak dil birliğinden kaynaklanan özel yakınlaşma ve dayanışma temelinde inşa edilmiştir.

Ortak tarih, ortak dil, ortak edebiyat, ortak kimlik, ortak kültür ve örf gibi ana unsurlar temelinde inşa edilen Türk Konseyi/Keneşi, Avrasya'nın yararına olan çok taraflı etkin iletişim ve işbirliği hedefiyle, üye devletler arasında modern kurumsallaşma, ticaret, kapsamlı ve dengeli bir ekonomik büyüme, bilim, teknoloji, sağlık, spor, çevre, turizm, toplum, çağdaş eğitim ve dış politika meselelerinde ve ortak çıkarları ilgilendiren diğer çeşitli alanlarda, ortak ve ikili işbirliği alanlarını geliştirmeyi ve genişletmeyi hedeflemektedir. Bu ortak girişimin, söz konusu alanlarda, Kırgızistan Cumhuriyeti'ne de önemli katkılar sağlayacağı anlaşılmaktadır.

Türk Konseyi/Keneşi, teşkilat olarak üye devletler çerçevesinde sınırlı kalmadan, özellikle ticaret, yatırım, ulaştırma, altyapı, gümrük, mallar, hizmetler ve sermayenin dolaşımı, mali sistem, bankacılık ve turizm gibi alanlarda, kendi bölgesinde uyum, barış, üretim, paylaşım ve istikrarın sağlanması için komşu devletlerle de işbirliğine önem vermektedir. Bu işbirliklerinden en fazla istifadeye muhtaç Kırgızistan'ın olduğu görülmektedir.

³² *Resmi Belgeler*, s. III.

³³ A.g.e., s. III.

Üye ülkeler, Türk Konseyi/Keneşi çatısı, şemsiyesi altında, ortak tarihi bağları, ortak dil, kültür ve gelenekleri temel alarak, kapsamlı işbirliğinin daha da derinleştirilmesini, bölgede barışın güçlendirilmesini, güvenlik ve istikrarın teminini arzu ederek, karşılıklı güven, ortak çıkar, eşitlik, karşılıklı anlayış, kültürel farklılıklara saygı ve zirve toplantılarında tesis edilen müşterek kalkınma isteği ruhundan hareket ederek, uluslararası barış ve dostane ilişkilerin kurulmasını ve devletler arasında işbirliğini hedefleyen egemen eşitlik, toprak bütünlüğü ve uluslararası tanınmış sınırların ihlal edilemezliği dâhil olmak üzere, Nahçıvan anlaşmasıyla belirtilen hususlar üzerinde mutabakata varmışlardır.³⁴ Bu bapta uluslararası hukuk tarafından umumiyetle tanınan ilke ve normlara uygun olarak, hukukun üstünlüğü, iyi yönetim, insan hakları ve temel özgürlüklerin güvence altına alınması, ortak zengin kültür ve tarihi mirasın araştırılması, değerlendirilmesi, kitlelere tanıtılması ve yayılmasında üye devletlerin iletişim araçları arasındaki etkileşimin sağlanması, karşılıklı hukuki yardımlaşma ve işbirliğinin geliştirilmesini kendilerine görev saymışlardır.³⁵

Türk Konseyi/Keneşi'nin çalışma dili, üye devletlerin resmî/devlet dilleri ve İngilizcedir. Türk Konseyi/Keneşi toplantılarının ortak dilleri olarak kabul edilmişlerdir. Hazırlanacak olan ortak belgelerin İngilizce olması, imzalanacak ya da onaylanacak resmi belgelerin dili, Türk Konseyi/Keneşi üye ülkelerin milli dilleri olması kararlaştırılmıştır.³⁶

Türk Konseyi/Keneşi'nin bayrağı ise, üye ülkeler arasındaki siyasi entegrasyona yönelik olarak, ortak sembollerden oluşturulmuş bir bayraktır. Türk Konseyi/Keneşi'ne üye ülkelerin milli bayraklarının öğelerini içerecek şekilde tasarlanmış olan bayrak, Azerbaycan Cumhuriyeti Bayrağı'nın yıldızı, Kazakistan Cumhuriyeti bayrağının rengi, Kırgız Cumhuriyeti bayrağının güneşi ve Türkiye Cumhuriyeti bayrağının hilalinden oluşmaktadır.³⁷

³⁴ A.g.e., s. 3.

³⁵ A.g.e., s. 4.

³⁶ Türk Keneşi Çalışma Esasları", *Resmi Belgeler*, s. 41-43.

³⁷ *Resmi Belgeler*, s. V.

Kırgızistan'ın Türk Konseyi/Keneşi İçinde Yer Aldığı Yapılar ve Ana Organlar

Kırgızistan, belirlenen görevler ve hedefler çerçevesinde Türk Konseyi/Keneşi içinde teşkil edilen aşağıdaki yapılar ve ana organlarda görev üstlenmiştir.

Devlet Başkanları Konseyi

Devlet Başkanları Konseyi, Kırgızistan'ın da dâhil olduğu üye devletlerin devlet başkanlarının periyodik olarak her yıl bir kez yapılan düzenli toplantılarda bir araya gelerek faaliyetlerini sürdürmektedir. Toplantılarda, güncel uluslararası sorunların çözümüne ilişkin olarak üye devletler arasındaki etkileşimler, Türk Konseyi/Keneşi kapsamında öncelikli işbirliği alanlarının belirlenmesi, Türk Konseyi/Keneşi'nin faaliyetleri ele alınarak değerlendirilmektedir. Devlet Başkanları Konseyi, üye devletlerin mutabakatıyla, olağanüstü toplantılar düzenleyebilmektedir.³⁸

Dışişleri Bakanları Konseyi

Üye ülkelerin dışişleri bakanlarından oluşan Dışişleri Bakanları Konseyi, ele alınacak güncel uluslararası meselelerin tespiti ve Türk Konseyi/Keneşi'nin gündemdeki faaliyetleriyle ilgili konularla ilgilenmektedir. Konsey, gerektiğinde Türk Konseyi/Keneşi adına beyanatta bulunabilmektedir. Konsey, üye devletlerin mutabakatıyla, olağanüstü toplantılar düzenleyebilmektedir.³⁹

Kıdemli Memurlar Komitesi

Üye ülkelerin en az bir temsilcisinin yer aldığı Kıdemli Memurlar Komitesi, Sekreteryanın faaliyetlerini koordine etmektedir. Sekreteryaya tarafından hazırlanan taslak belgeleri değerlendirmekte ve onay vermektedir.⁴⁰

Aksakallar Konseyi

Aksakallar Konseyi, Türk Konseyi/Keneşi himayesinde faaliyet gösteren daimi bir danışma kurulumudur. Aksakallar Konseyi'nin faaliyetleri Nahçıvan Anlaşması ve söz konusu yönetmelik çerçevesinde belirlenmiş-

³⁸ A.g.e., s. 5.

³⁹ A.g.e., s. 5.

⁴⁰ A.g.e., s. 5.

tir. Aksakallar Konseyi, faaliyetlerini Türk Konseyi/Keneşi'ne üye ülkelerin halklarının ortak tarihi, dili, kültürü ve gelenekleri bazında yürütmektedir.

Eşit temsil ilkesine dayalı olarak Kırgızistan ve diğer üye devletler tarafından dört yıllığına atanan tanınmış saygın kişilerden oluşan Aksakallar Konseyi, genel hatlarıyla aşağıdaki amaç ve görevleri yerine getirmek için Türk Konseyi/Keneşi'nin bir organı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir:⁴¹

Türk Konseyi/Keneşi fikirlerinin, tekliflerinin, uygulama önerilerinin, kavramlarının, analitik ve bilgilendirici evrakların, eylem planlarının, programlarının ve raporlarının iletilmesi,

Ülke yetkililerinin, sivil toplum kuruluşlarının, iş çevrelerinin ve üye devletlerin diğer ilgili kurumlarının temsilcilerinin katılımı ile üye devletler arasında işbirliğinin ve anlayışın geliştirilmesi ile ilgili meseleleri tartışmak üzere çalışma gruplarının oluşturulması,

Üye ülkelerin halklarının tarih, kültür, dil ve yüksek manevi ahlaki değerlerinin ve geleneklerinin desteklenmesi, korunması ve geliştirilmesi,

Üye ülkeler arasında işbirliğinin, uyum, güvenlik ve mutabakatın artırılması amacıyla uluslararası konferanslara, seminerlere ve çalıştaylara iştirak edilmesi,

Aksakallar Keneşi, yılda iki kere oturumlar düzenlemektedir. Oturumlara üye ülkelerin devlet başkanları başkanlık etmektedir.

Türk Dili Konuşan Ülkeler Aksakallar Konseyi kararları ve önerileri, Türk Keneşi Dış İlişkiler Bakanları Konseyi ve Türk Keneşi Ülkeleri Devlet Başkanları için bir danışma niteliği taşımaktadır.⁴²

Kırgızistan aksakallarının, yukarıdaki görevler ve hedefler yanında, Kırgızistan'ın toplumsal huzuru, meselelerin çözümü, kültür, dil ve yüksek manevi ahlaki değerlerinin ve geleneklerinin desteklenmesi, korunması ve geliştirilmesi konusunda önemli rol oynadığı/oynayacağı görülmektedir.

Türk Konseyi/Keneşi Sekreteryası

Türk Konseyi/Keneşi Sekreteryası, Türk Konseyi/Keneşi'nin amaç ve görevlerinin icrasına yardımcı olmak üzere daimi bir yürütme ve organizasyon organıdır. Türk Konseyi/Keneşi sekreteryasının üye ülkeler ara-

⁴¹ "Aksakallar Keneşi Yönetmeliği", *Resmi Belgeler*, s. 57.

⁴² A.g.e., s. 58.

sında tarafsız uluslararası personeli, Türk Konseyi/Keneşi'ne karşı resmi görev ve yetkileri kapsamındaki sözlü veya yazılı ifadeleri ve tüm eylemleri bakımından evsahibi ülke Türkiye Cumhuriyeti yargısından muaf tutulmaktadır. Sekretaryanın uluslararası memurlarına tanınan ayrıcalık ve muafiyetler, kişilerin şahsi çıkarları için değil, sadece sekretaryanın her şart altında kesintisiz çalışmasının güvence altına alınması için tanınmıştır. Her bir üye ülke, personelin görevlerinin uluslararası niteliğine saygı duymakta ve görevlerini yerine getiren Türk Konseyi/Keneşi personelini etkileyecek herhangi bir girişimden kaçınmaktadır.⁴³

Türk Konseyi/Keneşi sekretaryasının görevleri şunlardır:

1- Türk Konseyi/Keneşi ilgili organları ile koordinasyon ve işbirliği faaliyetlerinin gerçekleştirmek.

2- Verilen görevler, etkinlikler ve toplantıları ile gerçekleştirilecek diğer toplantıların düzenlenebilmesi amacıyla ihtiyaç duyulacak idari, örgütsel, protokol ve teknik önlemleri almak.

3- İlerleme raporlarının hazırlanması, genel mahiyetli ortak bilgilerin yayımlamak.

4- Gerçekleştirilen mali faaliyetlerle ilgili olarak rapor sunmak.

5- Türk Konseyi/Keneşi etkinliklerine katılan üye ülkeler, gözlemciler ve sivil toplum örgütleri ile istişarelerde bulunmak.⁴⁴

Üye devletler, Sekretarya nezdinde milli mevzuatları uyarınca daimi temsilciler bulundurmaktadır. Üye devletler, 27 Aralık 2011 tarihinde Ankara'da imzalanan Evsahibi Ülke Anlaşması gereği Türk Konseyi/Keneşi ve sekretaryasının merkezinin Türkiye Cumhuriyeti'nde İstanbul'da olmasını kararlaştırmışlardır. Türk Konseyi/Keneşi'nin görev ve sorumluluklarını yerine getirmek üzere üye ülkelerin sınırları içinde gerekli olan hükmi şahsiyete ve özellikle aşağıdaki amaç ve görevleri yerine getirmek üzere, uluslararası hükmi yetkiye sahiptir:

1-Üye devletlerin tümünün onayıyla anlaşmalar imzalamak

2- Taşınır ve taşınmaz mülk edinmek ve elden çıkarmak

⁴³ "Evsahibi Ülke Anlaşması", *Resmi Belgeler*, s. 19.

⁴⁴ "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması", *Resmi Belgeler*, s. 6.

3- Yasal takibat yapmak bakımından hukuki ehliyete sahip olmak, davacı ve davalı olarak mahkemelere çıkmak.

4-Banka hesapları açmak ve nakit varlıklar üzerinden sözleşmeler akdetmek, işlemler yapmak.⁴⁵

Türk Konseyi/Keneşi'nin önemle üzerinde durduğu bir başka alan da, üye ülkelerin birbirleriyle ve dünyayla ekonomik bütünleşmesinin sağlanması yönündeki çalışmalarıdır.

Sekretarya, üye devletler arasında imzalanan uluslararası bir anlaşma çerçevesinde kendi bütçesine, resmi işlevlerini yerine getirebilmesi için denetimi altındaki fonlar ve mallara sahiptir. Sekretaryanın varlıkları, geliri veya diğer malları, tüm vergilerden muaf tutulmaktadır.⁴⁶

Türk Konseyi/Keneşi nezdinde düzenlenen etkinliklere katılan uzman ve temsilcilerin giderleri gönderen ülke tarafından karşılanmaktadır. Sorunlar, istişareler ve müzakereler yoluyla çözüme kavuşturulmaktadır.⁴⁷

Türk Konseyi/Keneşi Sekretaryasının Gelirleri

Ana gelir olarak Sekretaryaya, üye devletlerden alınan zorunlu katkı payları tahsis edilmektedir. Üyelerin ekonomik kapasitelerinde meydana gelen değişiklikler veya kurumun genişlemesi nedeniyle ihtiyaç duyulması halinde değişebilmek üzere katkı payları aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

Azerbaycan Cumhuriyeti: 2/15, Kazakistan Cumhuriyeti: 4/15, Kırgız Cumhuriyeti: 1/15, Türkiye Cumhuriyeti: 8/15.

Buna göre en fazla ekonomik katkı sağlayan üye Türkiye Cumhuriyeti olurken, ikinci sırada Kazakistan Cumhuriyeti, üçüncü sırada Azerbaycan Cumhuriyeti ve dördüncü sırada Kırgız Cumhuriyeti gelmektedir.

Bunun yanı sıra üye ülkeler tarafından miktarı sınırlı olmayan gönüllü katkılar yapılabilmekte ve sekretarya, uluslararası kuruluşlar ve kurumlar ve kişilerden de nakdi olarak veya diğer şekillerde gönüllü katkı payları kabul edebilmektedir.⁴⁸

⁴⁵ *Resmi Belgeler*, s. 19.

⁴⁶ *A.g.e.*, s. 19.

⁴⁷ *A.g.e.*, s. 7-8.

⁴⁸ "Türk Keneşi Mali Esaslara İlişkin Anlaşma", *Resmi Belgeler*, s. 48-49.

Kırgız Cumhuriyeti, aynı zamanda Türk Konseyi/Keneşi ile ilişkili ve işbirliği içerisinde faaliyet gösteren müstakil şu kuruluşlara da üyedir.

Merkezi Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de bulunan Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA),

Merkezi Türkiye'nin başkenti Ankara'da bulunan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY),

Merkezi Kazakistan'ın başkenti Astana'da bulunan Uluslararası Türk Akademisi (UTA),

Merkezi Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de bulunan Türk Kültür ve Miras Vakfı,

Türk Konseyi bünyesinde faaliyet gösteren Türk İş Konseyi ve Türk Üniversiteler Birliği.

Türk Konseyi/Keneşi Zirveleri

2010 yılında son zirve toplantısını düzenleyen Türk Dili Konuşan Devletler Zirveleri Süreci, Türk Konseyi/Keneşi Sekretaryası kurulduktan sonra Türk Konseyi/Keneşi'nin şemsiyesi altında daha önceki 10 Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri ile yeni zirve toplantılarında kabul edilen bildirimlerin hükümleriyle mutabakatlarını teyit ederek ve Türk Keneşi Zirveleri olarak yeni bir döneme işaret ederek devam etmiştir. Birincisi 21 Ekim 2011 yılında Kazakistan'ın Almatı kentinde, ikincisi 23 Ağustos 2012 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te, üçüncüsü 16 Ağustos 2013 tarihinde Azerbaycan'ın Gebele kentinde ve dördüncüsü 5 Haziran 2014 tarihinde Türkiye'de Bodrum'da, beşincisi 11 Eylül 2015 tarihinde Kazakistan'ın başkenti Astana'da gerçekleşen "Türk Keneşi Zirveleri" süreci Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye arasında düzenlenmiştir. Ekonomik konular, uluslararası projeler, güvenlik konuları, sosyal ve kültürel konular, uluslararası teşkilatlarla işbirliği, kültürel işbirliği, eğitim ve bilim işbirliği, ekonomik işbirliği, spor işbirliği, diaspora işlerinde işbirliği, dış politika ve güvenlik konularında işbirliği, toplumsal ve insani ilişkiler alanında işbirliği, medya ve enformasyon alanında işbirliği, Türk dünyasında kurumsal işbirliği vb. konu başlıkları altında periyodik olarak düzenlenen "Zirveler" sırasında üye ülkeler devlet başkanları, geç-

miş dönemin sonuçlarını değerlendirerek, gelecek senenin hedeflerini belirlemektedirler.⁴⁹

Spor faaliyetleri alanında Türk Konseyi/Keneşi'nin 2012 yılında aldığı karar çerçevesinde, Türk Konseyi/Keneşi'nin himayesinde, 08-14 Eylül 2014 tarihlerinde Kırgızistan'da yapılan ve ilk defa gerçekleştirilen I. Dünya Göçmen Oyunları programının devamı olarak, 20-22 Kasım 2014 tarihlerinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde, Türk halklarının dünden bugüne yansıyan oyunlarının, sporlarının, yarışlarının ve benzeri ortak değerlerinin ilk defa derli-toplu sayılabilecek Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları I. Uluslararası Sempozyumu da gerçekleştirilmiştir. Geleneksel spor oyunlarına Kazakistan, Afganistan, Azerbaycan, Türkiye, Kırgızistan, Moğolistan, Rusya Federasyonu'nun 10 bölgesinden temsilciler katılmışlardır. Bunlar arasında Kafkasya'da yaşayan Türk halklarının temsilcileri, Tataristan, Başkurdistan, Tuva, Hakasya, Dağlı Altay ve diğerlerinden gelen sporcular da yer almıştır. Kırgızistan Isıkgöl'de gerçekleştirilen I. Dünya Göçebe Oyunları'nın ikincisinin düzenlemesi durumunda, bunun için kullanılacak ismin *II. Türk Halklarının Geleneksel Sporları ve Oyunları* şeklinde düzeltilmesi, bu oyunlardan önce veya onunla eşzamanlı olarak II. Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Kongresi'nin yapılması, Türk Konseyi/Keneşi tarafından desteklenen Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları, Olimpiyat Oyunlarının alternatifi olarak düşünülmesi, söz konusu oyunların, ileriki yıllarda Türk Dünyası Olimpiyat Oyunları şekline dönüştürülerek daha kalıcı ve düzenli hâle getirilmesi, bu amaca ulaşabilmek için, Türk Konseyi/Keneşi çatısı altında, belli başlı Türk devletlerinin yönetim kademelerine kadar sahiplenilen Türk Halklarının Geleneksel Sporları ve Oyunları meselesinin, aynı desteği önümüzdeki yıllarda da görmesi konuları üzerinde düşünülmesi teklif olunmuştur.⁵⁰ Bu amaçla, Kırgızistan'da işbirliği yapmak üzere Göçebe Uygurluk Merkezi kurulması yönünde fikirler öne atılmıştır.

⁴⁹ "Türk Keneşi Zirveleri Bildirileri", <http://turkkon.org/tr-TR/bildiriler/4/56>, Erişim Tarihi 14.06.2016; *Resmi Belgeler*, s. 101-140.

⁵⁰ *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları*, Editörler: Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan, Olcobay Karatayev, Osman Yorulmaz, Ceenbek Alımbayev, Cengiz Buyar, *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014) Bildirileri*, (Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 271-272.

Kırgızistan Issık-Göl'de gerçekleştirilen I. Dünya Göçebe Oyunları'nın ikincisi, teklif edilmesi düşünülen "II. Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları" adı yerine birincisinde olduğu gibi, 62 ülkenin ve 1750 yarışmacının katılımıyla yine Issık-Göl'de II. Dünya Göçebe Oyunları adıyla yeni olimpiyat hipodromunda 3-8 Eylül 2016'da görkemli ve nostaljik bir açılışla düzenlenmiştir.⁵¹ II. Dünya Göçebe Oyunları'nın sunum ve tanıtımı, Rusça, Kırgızca ve İngilizce olarak yapılmıştır. Üye devlet ve ana destekleyicilerden biri olarak Türk dili Türkiye Türkçesinin internet tanıtım sayfasında dil seçenekleri arasında dahi yer almaması dikkat çekici olmuştur.

II. Dünya Göçebe Oyunları'nı, 27-28 Ekim 2016 tarihinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde gerçekleşen Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları II. Uluslararası Sempozyumu takip etmiştir. Dünya Göçebe Oyunları Türk Konseyi/Keneşi tarafından da desteklenmektedir.

Yeni bölgeselcilik kapsamında çok boyutlu ve kapsamlı işbirliğinin Avrasya'daki en son örneklerinden biri olan Türk Konseyi/Keneşi, Türk dili konuşan devletleri gönüllü olarak bir araya getiren ilk kuruluş olma özelliğini taşımaktadır. Konsey kurulduğundan beri üye ülkeler arasında işbirliği ve etkili iletişim açısından önemli mesafeler kaydedilmiştir.

Sürekli organları bulunan, esnek bir yapıya sahip, kararlarının bağlayıcı olmaktan ziyade tavsiye niteliğinde ve üye devletlere tercih hakkı tanıyan uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde bir uluslararası işbirliği platformu olarak görülen⁵² Türk Konseyi/Keneşi kurulmasıyla üye ülkeler arasında bölgesel bir işbirliği mekanizması oluşmuştur. 25 yıllık işbirliği süreci, son 6 yılda hızlı bir şekilde meyvelerini vermeye başlamıştır.

Ulaştırma alanında bölgesel ve uluslararası iş birliğini geliştiren çok modlu entegre taşımacılığın daha etkin olarak hayata geçirilmesi, Avrasya'da demiryolu taşımacılığının ve altyapısının geliştirilmesi, Avrupa normlarında aynı demiryolu rejiminin kullanılmaya başlanması, gümrük, ulaştırma ve turizm alanları, coğrafyanın ekonomik gelişiminin ve üye ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin, ticaretin ve karşılıklı yatırımların artırılması, Asya'yla Avrupa'yı birbirine bağlayan ve böylelikle stratejik,

⁵¹ "World Nomad Games 2016", <http://worldnomadgames.com/en/>, Erişim Tarihi 10.06.2016.

⁵² Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi", s. 52.

modern bir ulaştırma güzergâhı haline gelecek olan tarihi İpek Yolu turizminin canlandırılarak bir turizm markası haline dönüştürülmesi, eğitim ve kültür alanında mevcut işbirliğinin derinleştirilmesi ve somut projelerin hayata geçirilebilmesi, ortak müfredat, ortak tarih ve ortak edebiyat kitapları hazırlanması, ortak terminoloji kurumunun oluşturulması, Türk halklarının birbirlerinin lehçelerini daha iyi anlamalarını ve ortak kazanımlarının daha çok farkında olmalarının sağlanması, Büyük Öğrenci Projesi'nin sürdürülmesi, üniversiteler arasında öğrenci-öğretim elemanı değişimini öngören Orhun Süreci ve ortak eğitim televizyonu kurulması, işbirliğinin diğer benzer bölgesel ve küresel işbirliği süreçleri ile işbirliği ve eşgüdüm içerisinde ilerletilmesi, eğitimden turizme, kültürden ulaştırmaya, ekonomiden dış politikaya sürdürmekte olduğu işbirliği projeleri, Avrasya'da işbirliği kültürünün geliştirilmesi konularında Türk Konseyi/Keneşi, ortak bölgesel çıkarlara yönelik olarak, kısa sürede, faaliyetleriyle Avrasya'da işbirliğinin geliştirilmesinde ve derinleştirilmesinde önemli bir aktör olarak yerini almıştır.⁵³

Kendisi ile beraber hareket etmek isteyen, din, dil, ırk ve millet farkı gözetmeden herkese kucak açabilen tüm devletler ve uluslararası kuruluşlarla birlikte ve beraber yürümeye hazır bulunduğunu tüm dünya kamuoyuna ilan eden ve hem bölge için ve hem de dünya için barış ve istikrar isteyen Türk Konseyi/Keneşi sekretarya eş güdümündeki faaliyetleri, kurulan çalışma grupları, bakanlar toplantıları, toplantılarda alınan kararların belgeye dökülmesi ve ivedilikle uygulanması bölgesel işbirliği sürecinin daha da gelişmesini ve derinleştirilmesini sağlamaktadır.

Uluslararası sistemle kalıcı ve barışçıl ilişkilerini geliştirmekte olan Türk Konseyi/Keneşi Birleşmiş Milletler Anlaşması başta olmak üzere uluslararası hukukun temel ilkelerini, her ülkenin toprak bütünlüğünü ve üçüncü ülkelerin içişlerine karışmama yönündeki kararlılığını açıkça ortaya koyduğunu, gelecekte Özbekistan ve Türkmenistan'ın da muhtemel katılımlarıyla birlikte Türk Konseyi/Keneşi, toplam coğrafi alanıyla dünyada 7. sırada, nüfusuyla 9. sırada ve gayrisafi milli hasılasıyla 13. sırada olma konumunu yalnızca üye ülkelerin refahı için değil, aynı zamanda tüm

⁵³ Pelin Musabay Baki, Avrasya'da Bölgesel İşbirliği Sürecinden İşbirliği Mekanizmasına, s. 155-159.

bölge ve dünya halklarının barış ve huzuru için geliştirebilmek hedefine emin adımlarla yürümeye devam etmekte olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴

Uluslararası hukuka göre tam bir hükümetler arası teşkilat olan Türk Konseyi/Keneşi, uluslararası politikada çok önemli işlevleri yerine getiren, üye devletlere bir destek mekanizması olarak destek veren uluslararası bir aktördür. Türk dili konuşan ülkeler harici üye alımı açısından kapalı, coğrafi açıdan bölgesel ve faaliyet kapsamı açısından genel nitelikli bir yelpazede faaliyet gösteren sürekli mekanizmaya bir sahiptir. Ancak bu mekanizmanın kararlı, etkili ve sabırlı şekilde işletilmesi, güç dengelerini gözeteerek hareket etmesi, somut adımlar atması ve faaliyetlerini toplumsal tabana, halkın gönlüne yayabilmesi önemli ve gereklidir. Bütünleşme için en etkili uluslararası bir araç olarak devletlerin eşit egemenlik ilkesi çerçevesinde sağlıklı işleyen daimi ve samimi işbirliği, bir ya da birkaç alanda bütünleşmenin de yolunu açılabilir. Temel anlaşma ve bütünleşmede alfabedil bütünleşmesi konusunda da, Türk Konseyi/Keneşi'nin yönlendirici gücü azımsanmamalı ve kullanılmalıdır. Bunun yanı sıra, Türk Dünyası'nın genel faaliyet kapsamlı bir yapıda organize davranma yeteneğinin bir test aracı olarak da değer taşıyan Türk Konseyi/Keneşi bölgede düzen ve istikrarın sağlanması, işbirliğiyle maliyetlerin paylaşılması ve etkinliğin artması, uluslararası platformlarda tek-ortak ses gücünün kullanılması ve gerektiğinde teşkilatın siyasi baskı aracı olarak kullanılması, dış politikada bütünlük arz eden davranışların sergilenmesi hususlarında çok önemli fırsatlara sahiptir.⁵⁵

Türk Konseyi/Keneşi, üye ülkelerin imajının uluslararası arenada iyileştirilmesi ve Türk dili konuşan halkların yaşadığı ülkelerdeki kamuoyu üzerinde tesir gücüne sahip olunabilmesi hedefine yönelik olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Sonuç

Kırgız Cumhuriyeti, bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından bugüne 25 yılda dış politikada jeopolitik konumunu, farklılıklarını ve avantajlarını

⁵⁴ "Toğrul İsmayıl ile Mülakat", 11 Eylül 2015 Dünya Bülteni, www.trtavaz.com.tr, Erişim Tarihi 08.05.2016.

⁵⁵ Çiğdem Şahin, "Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)", 13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri, 28-30 Ekim 2015 (Bakü: 2015), s. 12.

dikkate alarak, pek çok ortak kuruluşa ve birliğe imza atmıştır. Bu ortak kuruluşlarda biri de açıklandığı üzere ortak değerlerde birleşme, yaklaşma ve uyum adına Türk dili konuşan ülkeler adına kurulan Türk Konseyi/Keneşi olmuştur. Zirveler Süreci de dâhil edilirse, Türk Konseyi/Keneşi ve ilişkili kuruluşları Kırgızistan'ın hem iç ve hem de dış politikasının gelişiminde önemli katkılar yaptığı görülmektedir.

Bu süreçte Kırgız Cumhuriyeti'nin dış politikası, temel olarak, iç politikanın organik devamı olarak, ülkenin eşit haklar ve çok-ulusluluk temelinde sağlamlaştırılmış çıkarlarını yansıtmaktadır. Dış politikada, ülkenin bağımsızlığını sağlama ve koruma, demokratik yönelimin ekonomik ve siyasi dönüşümünü gerçekleştirmek için uygun dış koşulları oluşturmaya çalıştığı görülmektedir.

Uluslararası sistem, rekabetler, çıkar çatışmaları, bölgesel oluşumlar ve ortak işbirlikleri çerçevesinde Kırgızistan ile siyasi bağları güçlendirmek, Kırgız Cumhuriyeti'ndeki, kamusal, siyasi ve ekonomik dönüşümlere destek sağlamak, uluslararası-bölgesel sorunlar ve güvenlik politikalarında güvenlik ve istikrarı pekiştirmek için jeopolitik öneme sahip Kırgızistan ile 25 yılda ikili ve çoklu ilişkiler oluşturulmuş ve geliştirilmiştir.

Stratejik öneme sahip olmasından, petrol ve doğalgaz rezervlerinin bulunmasından, tarihi, siyasi, ticari ve güvenlik gibi gerekçelerden dolayı Orta Asya, Rusya, Çin, Türkiye, İran, ABD ve Avrupa Birliği gibi, bölgede nüfuz ve güç sahibi olmak isteyen güçlerin ilgi odağı olmuştur. Bu çerçevede Kırgızistan, ABD, Çin, Rusya, Avrupa Birliği, Türkiye ve diğer güçler karşısında bir tercih yapmak durumuyla karşı karşıya kalmaktadır.

Bu çerçevede Rusya, diğer Orta Asya ülkeleri ve Kırgızistan ile bölgesel hegemon bir ortak kalmaya çalışmaktadır. Bunu sürdürmek için de ekonomik, güvenlik ve askeri araçları kullanma ve koruma düzenini devam ettirmek istemektedir. Bu durum, Kırgızistan'ı uluslararası ve bölgesel ikili ve çok yönlü diplomasi izlemeye yönlendirmektedir.

Orta Asya'daki diğer Cumhuriyetlere nispeten Kırgızistan, küçüklüğü, doğal enerji kaynakları yetersizliği, sınırlı ekonomik kalkınma, kısmen geleneksel göçebe kültür ve zaman zaman oluşabilecek bölgesel sorunlar sebepleriyle, stratejik olarak Rusya'ya daha fazla yaklaşmak zorunda da kalmaktadır.

Bölgede, güvenliğin, refahın ve istikrarın sağlanması, siyasi, kurumsal ve toplumsal gelişim olmadan zor görünmektedir. Rusya ve Çin, Orta Asya bölgesindeki politikaları, gümrük birliği ve Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) çerçevesinde, güvenlik ve ekonomik olarak, stratejik yakınlık duydukları ülkeye katkı sağlayabilirler.

ABD, AB, Türkiye ve İngiltere de Orta Asya bölgesinde nüfuz elde etmeye çalışmakta ve etkili, etkin olmanın yollarını aramaktadırlar. Dolayısıyla Orta Asya devletlerinin ve özellikle siyasi, demokratik açılım ve gelişimi benimsemiş olan Kırgızistan'ın, bölgede etkin faaliyet yürüten bütün devletlerin ve güçlerin çıkarlarına cevap verecek bir işbirliği ve denge mekanizması veya karşı koyacak bir sistem geliştirmeleri gerekmektedir.

Ekonomik, kurumsal ve toplumsal gelişme alanında en büyük zorluklarla karşı karşıya kalan Kırgızistan, yeterli doğal ve enerji kaynakları bulunmaması, bugüne kadar kayda değer bir sanayileşme gerçekleştirmemesi, ekonomik gelişme için elverişli şartları ve altyapıyı oluşturamaması, uluslararası ticari ulaşım ağlarının altyapısını ve gümrüklerini modernize edememesi ülkeyi bağımlı hale düşürmektedir. Bu durum ve ticari yatırım güvenliği sorunları, uluslararası yatırımcıları, Kırgızistan'a daha az yatırım yapmaya da yöneltmektedir.

Denize çıkışı olmayan, doğal kaynakları kısıtlı ve dağlık bir coğrafi yapıya sahip olan ancak, su kaynakları, uluslararası ticaret, turizm ve bir soluk adası olma potansiyeline sahip Kırgızistan, henüz ekonomik ve toplumsal açıdan gelişim sürecinde olsa da, ülkenin Asya'da su kaynakları, spor ve turizm yatırımlarına, uluslararası İpek Yolu ticaretine, modern ulaşım ağları kavşağına, sivil kültür ve dinamiklere, bölgesel ve uluslararası işbirliklerine açık olması, geleceğinin parlak olacağına işaretleri olarak görülmektedir.

Bu konularda Kırgızistan'ın üye olduğu çatı ortak kuruluş Türk Konseyi/Keneşi ve ilişkili kuruluşlara, ortak değerler, işbirlikleri ve ortak dil çerçevesinde önemli ve büyük görevler düşmektedir.

KAYNAKLAR

- ABDİBAİTOVA, Burulkan, "Avrupa Birliği ve Kırgızistan İlişkilerinde Sorunlar ve Fırsatlar", *OAKA*, Cilt:4, Sayı: 8, 2009, ss. 95-119.
- BOZKURT, Giray Saynur, "Kırgızistan'ın Küresel ve Bölgesel Güçler İle İlişkilerine Genel Bakış", http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/Saynur_bozkurt.pdf_20a23391-37d5-428d-8596-e2cf05824253.pdf, s.8-10, Erimim Tarihi 28.11.2016.
- BUYAR, Cengiz, "Kırgız Tarihi (Başlangıcından 1991 Yılına Kadar)", *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, Editör: Cengiz Buyar, BYR Publishing House, Bişkek, 2017, ss. 47-87.
- CHOTOEV, Zakir, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Dış Politikasına Genel Bakış, <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357742>, Erişim Tarihi 29.11.2016.
- ÇOTAEV, Zakir, "Kırgızistan'ın Dış Politikası: Devam Eden ve Değişen Eğilimler", *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, Editör: Cengiz Buyar, BYR Publishing House, Bişkek, 2017, ss. 319-376.
- DURAN, Hasan - Yılmaz, Kadir Kürşat, "Devi Bağlayan Bağlar: Çin'in Orta Asya Enerji Kaynaklarındaki Çıkarı", *International Conference On Eurasian Economies Bishkek Kyrgyzstan 12-14 October 2011*, Editors: Selahattin Sarı, Jusup Pirimbaev, Alp H. Gencer, Aynura Turdalieva, (Bişkek: Beykent Üniversitesi ve Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2011), ss. 36-43.
- ERDOĞAN, Murat, "Avrupa Birliği'nin Orta Asya Politikaları", *Bölgesel ve Küresel Politikaların Kavşağında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri 05-06 Ekim 2011 - Ankara*, (Ankara 2012), ss.62-95.
- GÜRBÜZ, Yunus Emre, "Orta Asya'nın Ortasında Bir Ada: Kırgızistan", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011 Güz (15), ss.419-447.
- MCGLINCHEY, Eric, "Foreign Policy and Aging Central Asian Autocrats", https://www2.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/demokratizatsiya%20archi-ve/GWASHU_DEMO_20_3/A5211K051TRK6821/A5211K051TRK6821.pdf, Erişim Tarihi 30.11.2016.
- MUSABAY, Baki, Pelin, Avrasya'da Bölgesel İşbirliği Sürecinden İşbirliği Mekanizmasına: *Türk Konseyi Bilge Strateji*, Cilt 6, Sayı 11, Güz 2014, ss. 159-162.

- SARI, Yaşar, "Dış Politika", *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Editör: Murat Yılmaz, Turgut Demirtepe, (Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2015), ss.147-161.
- SARI, Yaşar, "Foreign Policy of Kyrgyzstan under Askar Akayev and Kurmanbek Bakiyev", *PERCEPTIONS*, Autumn 2012, Volume XVII, Number 3, pp. 131-150.
- ŞAHİN, Çiğdem, "Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)", *13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, 28-30 Ekim 2015, (Bakü: 2015).
- TANRISEVER, Oktay F., "Rusya'nın Orta Asya'da Sarsılan Hegemonyası ve Afganistan Politikası: Rusya'nın Orta ve Güney Asya'ya Dönük Değişen Yaklaşımının Temelleri ve İnkilemleri ", *Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik*, Editör: M. Turgut Demirtepe, Güner Özkan, (Ankara: USAK Yayınları, 2013).
- TARBOX, Laura Katherine, 2016. *Language and Foreign Policy: The Kyrgyz Experience*. (Master's thesis). University of South Carolina-Columbia, Retrieved from <http://scholarcommons.sc.edu/etd/3322>, Erişim Tarihi 01.12.2016.
- TDİK, "Aksakallar Keneşi Yönetmeliği", *Resmi Belgeler*, (İstanbul: TDİK Yayınları, 2014).
- TDİK, "Evsahibi ülke Anlaşması", *Resmi Belgeler*, (İstanbul: TDİK Yayınları, 2014).
- TDİK, "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması", *Resmi Belgeler*, (İstanbul: TDİK Yayınları, 2014).
- TDİK, "Türk Keneşi Çalışma Esasları", *Resmi Belgeler*, (İstanbul: TDİK Yayınları, 2014).
- TDİK, "Türk Keneşi Mali Esaslara İlişkin Anlaşma", *Resmi Belgeler*, (İstanbul: TDİK Yayınları, 2014).
- TERZİOĞLU, Süleyman Sırrı, "Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi", *Uluslararası Hukuk ve Politika* Cilt: 9, Sayı: 36, 2013, ss.45-72.
- Türk Dili konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (TDİK), "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması", *Resmi Belgeler*, (İstanbul: TDİK Yayınları, 2014).
- Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, *Resmi Belgeler*, (İstanbul: TDİK Yayınları, 2014).
- Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları*, Editörler: Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan, Olcobay Karatayev, Osman Yorulmaz, Ceenbek Alimbayev,

Cengiz Buyar, *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014) Bildirileri*, (Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2015), ss. 271-272.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye - Kırgızistan Siyasi İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgizistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, Erişim Tarihi 29.11.2016.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, *Sorumluluk ve Vizyon 2014 Yılına Girerken Türk Dış Politikası*, (Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 2014).

YILMAZ, Meşküre, "Kırgızistan'ın Dış İlişkileri", <http://www.21yyte.org/arastirma/kirgizistan/2010/04/05/3985/kirgizistan-in-dis-iliskileri>, Erişim Tarihi 28.11.2016.

"Toğrul İsmayıl ile Mülakat", *11 Eylül 2015 Dünya Bülteni*, www.trtavaz.com.tr, Erişim Tarihi 08.05.2016.

"Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması"(3 Ekim 2009), <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100715-2-1.pdf>, Erişim Tarihi 23.04.2016.

"Türk Keneşi Zirveleri Bildirileri", <http://turkkon.org/tr-TR/bildiriler/4/56>, Erişim Tarihi 14.06.2016.

"World Nomad Games 2016", <http://worldnomadgames.com/en/>, Erişim Tarihi 10.06.2016.

KIRGIZİSTAN ÖRNEĞİNDE SOVYETLER BİRLİĞİNİN DİL POLİTİKALARININ SONUÇLARI*

Mehmet AYDIN**

Giriş

Bu çalışmanın konusu Sovyet Birliği dil politikalarının Kırgızistan'daki sonuçlarıdır. Bunun için Kırgızistan'daki dille ve dil siyasetiyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili kurumların işleyişine bakılmıştır. Ayrıca Kırgızistan'da dil politikaları bağlamında bu kurumların yöneticileriyle yapılandırılmamış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı bu çalışmada Kırgızistan'da yaşadığı süre içerisindeki tecrübesiyle gözlemlerini de kullanmış ve elde edilen verileri bölge ile ilgili kaynaklara dayanarak yorumlamaya çalışmıştır¹.

“Sovyetler Birliği’nin milliyetler politikasının temelini oluşturan dil politikaları, kapsadıkları alan ve ideolojik bağlantısı dolayısıyla Sovyet iktidarının en iddialı toplumsal mühendislik projesi olarak tasarlanmıştır. Ancak komünist toplum yaratma sürecinde ara aşama olarak ulus ve ulusal kimliklerin geliştirilmesi ve son aşamada bunların ortadan kaldırılması amacıyla Sovyetler döneminde ulaşılamamıştır. Kendi içinde çoğulculuk/tekçilik, idealizm/realizm ve milliyetçilik/enternasyonalizm gibi diya-

* YTSAM Uluslararası Türk Dili Konuşan Ülkeler Kurultayı, Ankara, 13-16 Kasım 2017. sunulan bildirinin güncellenmiş halidir.

** Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, Bişkek, Kırgızistan. mehmet.aydin@manas.edu.kg

¹ Kırgızistan ile ilgili geniş bilgi için bkz.: *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, Editör: Cengiz Buyar, BYR Publishing House, Bişkek 2017.

lektik çelişkileri barındıran Sovyetler Birliği'nin milliyetler politikası (Dickens, www.oxuscom.com/lang/policy) "homus sovieticus"u yaratma yerine birbirinden farklılaştırılan ve süreç içinde bu farklılıkları benimseyen ayrı milliyetler ve ulusların ortaya çıkmasına yol açmıştır." (Musaoğlu 2009: 263).

Sovyetler Birliği ana yasalarında her milletin kendi dilinde eğitim yapma hakkına ve dillerin eşitliğine vurgu yapıldığı hâlde 1938 yılında bütün Sovyet Cumhuriyetlerinde Azerbaycan Türkçesiyle, Özbek Türkçesiyle, Kazak ve Kırgız Türkçesiyle eğitim veren okullarda Rusçanın ikinci dil olarak okutulmasına karar verilmiştir (Boranbayeva 2004: 25 ve Aliyeva 2005: 99, 206). SSCB'nin her alanda olduğu gibi dil politikası alanında da en önemli güç kaynağı Komünist Partisi olmuş ve onun yürüttüğü politika doğrultusunda uygulayıcılar dil plânlamasını gerçekleştirmiştir (Aliyeva 2005: 207). 1938'den sonra takip edilen dil politikaları özellikle Orta Asya ve Güney Sibirya'da Rusçanın bütün öbür dilleri baskı altına almasına, hatta bazılarını yok etmesine sebep olmuştur. Ancak 1990 yılında Sovyetler Birliği yıkılınca Rusça uluslararası konumunu inanılmaz bir hızla yitirmiştir (Janson 2016: 286). Bir bakıma Sovyetler Birliğinin dağılması özellikle birer yazı dili olarak kullanılan Kırgız Türkçesi gibi Türk lehçelerinin lehine olmuştur, denebilir. Buna rağmen Kırgız Türkçesi henüz Rusçanın baskın konumundan bütünüyle kurtulabilmiş değildir.

1. Kırgızistan'daki Diller ve Statüleri

Eski Türkistan'ın önemli bir parçası olan Kırgızistan farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı çok dilli, zengin kültürlü bir ülkedir. Kırgızistan'da farklı Türk lehçelerini konuşanların yanında başka dilleri konuşan halklar da mevcuttur. Kırgızistan'da yaşayan en kalabalık toplulukların nüfusları 2018 yılı sonu itibarıyla Kırgız İstatistik Kurumu tarafından şöyle verilmiştir (<http://www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/>. Erişim Tarihi: 02.02.2019):

Kırgızistan Nüfusu ve Halklara Göre Dağılımı Tablosu	
Toplamı	6,389,5
Kırgız	4,587,430
Özbek	918,262
Rus	352,960
Dungan	70,534

Uygur	57,002
Tacik	54,976
Türk	43,411
Kazak	35.541
Tatar	27.200
Azerî	20.406
Koreli	17.074
Ukraynalı	11.252
Alman	8.269
Türkmen	2.139
Çeçen	1.690
Diğer	45.220

21-22 Ocak 1994'te kurulan Kırgız Kalkınım Assambleyası içinde ülkedeki 32 topluluğun temsilciliği vardır. Kırgız Kalkınım Assambleyası'nın basılı ve internet ortamında verdiği bilgilerde bütün toplulukların son nüfus sayımına göre nüfuslarını ve bu nüfusların genel nüfusa oranlarını ayrıca Kırgızistan'da yaşayan hemen bütün etnik grupların adları ile ilgili bilgiler edinmek mümkündür. (www.assembly.kg 24.10.2017) Assambleyası'nın alt katındaki duvarda Kırgızistan'da yaşayan halklar şu şekilde verilmiştir.

Kırgızistan Halkları Genel Dağılımı Tablosu	Bişkek	Oş
Kırgız	Kırgız	Kırgız
Özbek	Özbek	Özbek
Rus	Rus	Rus
Dungan	Dungan	Dungan
Uygur	Uygur	Uygur
Tacik	Tacik	Tacik
Türk	Türk	Türk
Kazak	Kazak	Kazak
Tatar	Tatar	Tatar
Azerî	Azerî	Azerî
Koreli	Koreli	Koreli
Ukraynalı	Ukraynalı	Ukraynalı
Kürt	Kürt	Kürt

Alman	Alman	Alman
Türkmen	Türkmen	Türkmen
Çeçen	Çeçen	Çeçen
Karaçay	Karaçay	Karaçay
Başkurt	Başkurt	Başkurt
Beyaz Rus	Beyaz Rus	Beyaz Rus
Balkar	Balkar	Balkar
Diğerleri	Diğerleri	Diğerleri

Kırgızistan'da iki dilin anayasal statüsü vardır. Ülkede Kırgız Türkçesi devlet dili (Mamlekettik Til), Rusça resmi (Rasmiy Til) dil statüsüne sahiptir. Güney Kırgızistan'da Batken, Celalabat ve Oş vilayetlerinde Kırgızca ile birlikte Özbekçe de eğitim veren kurumlar vardır.

Assambleya'nın sayfasında yer alan seksenden çok halk söylemi Sovyet mirası olarak düşünülebilir. Sovyet sistemi içinde halklar küçük topluluklara bölünmüş, aralarındaki farklar öne çıkarılmış, ancak ortaklıklara hiç vurgu yapılmamıştır. Roy, Sovyetlerin topluluk (etni) imal etme, dil imal etme şampiyonu olduğunu çok sık vurgulamıştır (2000). Etnilerin çokluğu Sovyet egemenliğini kolaylaştıran bir unsurdur. Esas olarak Sovyetlerin araç olarak kullanmak ve yok edip ezme üzere ulus imal ettiğini unutmamak gerekir. A. O. Orusbaev herhangi bir kaynak göstermeden Kırgızistan'da 80 halkın yaşadığını belirtmektedir (Orusbaev 1984: 246).

Kırgızistan'daki etnik gruplar kendi aralarında dillerini konuşmaktadır. Bu dillerden büyük bir bölümünün konuşur sayısının az olması dolayısıyla, geleceği yoktur. Dil ölümü ile ilgili çalışmalarda konuşur sayısı 10 binden az olan dillerin ciddi bir şekilde yok olma tehlikesi altında olduğu kaydedilmektedir. Kırgızistan'da 500 Başkırt'ın yaşadığı kaydedilmektedir. Ancak Kırgızistan'da yaşayan Başkırtlar ana dillerini bırakmış ve ağırlıklı olarak Rusça konuşmaktadırlar. Kırgızistan'da çok az sayıda da olsa Est topluluğu da vardır. Estlerin de Estçeyle bağlantıları kalmamıştır.

Kırgız Kalkının Assambleyası, Kırgızistan'ın Sovyetler dağıldıktan sonra oluşturduğu kurumlardan biridir. Assambleyanın başkanı dört yılda bir yapılan Kurultaylarda seçilir. Bu kurumun başında 2016 yılında dört yıllığına seçilmiş Tokon Bolotbekoviç Mamıtov vardır. Mamıtov terörizm,

İslamî fundamentalizm, güvenlik vb. konular üzerinde çalışan bir uluslararası ilişkiler uzmanı ve eski milli istihbarat teşkilatı başkan yardımcısıdır. Assambleya'nın başkanı Mamıtov, Yusuf Balasagun Kırgız Devlet Üniversitesi'nde uluslararası ilişkiler konusunda dersler vermektedir. 2018 yılında Tokon Bolotbekoviç Mamıtov, Kırgızistan Milli Meclisi tarafından insan haklarından sorumlu başdenetçilik (ombudsmanlık) görevine getirilince Kırgız Kalkının Assambleyası'ndaki görevinden ayrılmıştır. "Kırgızistan Meclisi toplantısında Tokon Mamıtov, Ombudsman seçildi. Sosyal Demokrat Partisi tarafından aday gösterilen eski Kırgızistan Halklar Asamblesi Başkanı Tokon Mamıtov, 79 oy kazanarak Kırgızistan'ın yeni Ombudsmanı seçildi."

(<https://ru.sputnik.kg/politics/20180926/1041278541/kyrgyzstan-tokon-mamytov-ombudsmen-izbranie.html>)

Kırgızistan'daki Kırgız Kalkının Assambleyası gibi kurumlar Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Belarus, Ukrayna gibi ülkelerde de vardır. Moskova'da Kırgızların da temsil edildiği bir halklar evi vardır. Başta Rusya olmak üzere görüntü olarak bütün cumhuriyetler, ülkelerindeki halkların dillerini ve kültürlerini geliştirmesine destek olmaktadır. Bu ülkelerin anayasalarında da bununla ilgili bir madde vardır.

5 Mayıs 1993'te yapılan referandumla kabul edilen Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası'nın dillerle ve dil politikasıyla ilgili 10. Maddesi şöyle düzenlenmiştir:

1. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin devlet dili Kırgız dilidir.
2. Kırgızistan Cumhuriyeti'nde resmî dil olarak Rusça kullanılır.
3. Kırgızistan Cumhuriyeti, Kırgızistan halkını oluşturan bütün milletlerin ana dillerini korumasını, geliştirmesini ve araştırılmasını garantiler.

Bu madde Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra genel olarak söylem düzeyinde Sovyetler'in dil politikasına paralellik göstermektedir. Ancak bunlar Kırgızistan'da Sovyetler Birliği sonrasında yeni gelişmelerin, sorunların ve uygulamaların ortaya çıkmadığı anlamına gelmez. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Kırgız Türkçesi, işlev alanını genişletmiş ve Rusça karşısında güçlenmiştir. Bunun Kırgız Türkçesi açısından olumlu bir

gelişme olduğunu görmek gerekir. Buna rağmen Kırgız Türkçesinin gelişmesi ve bilim dili haline gelebilmesi için atılması gereken önemli adımlar vardır.

Kazak Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin gelişmeleri ve geçirdiği süreçler arasında benzerlikler vardır. Bu gelişmeler Perestroyka'nın hız kazandığı Sovyet Birliğinin dağılma sürecinde ortaya çıkmıştır. 1937 yılında yapılan Kırgızistan ve Kazakistan anayasalarında dillere herhangi bir statü verilmemiştir. 1989 yılında bütün Sovyet Cumhuriyetlerinde dil tartışmaları gündeme gelmiş ve Rus olmayan toplulukların temsilcileri ana dillerine devlet dili veya resmî dil statüsü verilmesini istemişlerdir. Kazakistan ve Kırgızistan Yüksek Sovyetlerindeki tartışmalar sonucu Kazak Türkçesi ile Kırgız Türkçesi anayasal devlet dili statüsü kazanmışlardır. 23 Eylül, Kırgızistan'da Kırgız Türkçesinin 1989 yılında devlet dili ilan edilmesi dolayısıyla *til mayramı* kabul edilir ve kutlanır. Kazakistan'da da 22 Eylül *til mayramı* olarak kutlanır.

Gerek Kırgızistan'da gerekse Kazakistan'da 1991 yılında bağımsızlığın ilanından sonra ilk anayasalar 1993 yılında kabul edilmiştir. Kırgızistan'da 31 Ağustos bağımsızlık, 5 Mayıs da Anayasa Günü (mayramı) olarak kutlanmaktadır. 1993 yılında kabul edilen anayasayla 1989'da kabul edilen dil yasasının hükümleri korunmuştur.

<https://www.ethnologue.com/country/KG>'de Kırgızistan'daki diller ve bu dil topluluklarının nüfuslarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Burada bazıları birlikte olmak üzere 21 topluluk sayılmaktadır. Birbiriyle ilgisi olmayan Çuvaşlarla Kırım Tatarları (Chuvash ile Crimean Tatarları) aynı bağlamda gösterilmiştir. Kırgız Kalkının Assambleyası'nda Tatarların nüfusu ayırım yapılmaksızın 27.000 olarak kaydedilmiştir. Ethnologue'daki nüfusları 20,900 olarak gösterilen Romanian Tatar verisi de sorunludur. Kırgızistan'daki Kırım Tatarları ile Kazan Tatarları kendilerini iki farklı grup olarak görmektedir. Buradaki birlikte gösterilen Litvanyalılar ile Azerbaycanlılar (Lithuanian ile Azerbaijani) arasında bir dil bağı yoktur.

Topluluklar	Nüfusları	Topluluklar	Nüfusları
Armenian	400	Karakalpak, Kazakh	22,400
Bashkort	500	Korean	8,500
Belarusan	300	Lak, Lezgi	2,400
Chechen	1,500	Lithuanian, North Azerbaijani	11,500
Chuvash, Crimean Tatar	38,000	Northern Kur- dish	12,700
Dargwa	2,300	Romanian, Tatar	20,900
Erzya	5,390	Turkish	16,200
Georgian	300	Turkmen	1,200
Greek	200	Ukrainian	5,400
Halh Mongolian, Kalmyk-Oirat	300	Uyghur	37,300
Karachay-Balkar	2,000		

Kazakistan'da Çarlık döneminden başlayarak Kazak aydınları Kazak Türkçesinin gelişmesi için çok mücadele vermişlerdir. Ancak buna rağmen Kazak Türkçesi iki dillilik ortamında yaşamaya devam eden bir dile dönüşmüştür. Kazakistan'da ve Kırgızistan'da iki dillilik Kazaklar ve Kırgızlarla bu cumhuriyetlerde yaşayan Rus olmayan topluluklara özgü bir durumdur. Kazak ve Kırgız yazarların çoğu eserlerini iki dilde de yazabilir. Hatta bazı Kazak ve Kırgız yazarlar eserlerini yalnızca Rusça yazabilir (Boranbayeva 2014: 27).

2. Kırgızistan'da Dil İle İlgili Kurumlar

Kırgızistan'da dille ilgili iki resmî kurum vardır. Bunlardan biri Sovyetler Birliği döneminde kurulan ve Akademiya Nauk (Bilimler Akademisi) içinde yer alan Dil ve Edebiyat Enstitüsü'dür. Bu Enstitünün adı Aytmatov'un ölümünün ardından Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü'ne dönüştürülmüştür. Enstitünün başkanı Prof. Dr. Abdıldacan Akmataliyev'dir. Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü her yıl çeşitli bilimsel faaliyetler düzenler ve dil ve edebiyatla ilgili bilimsel çalışmalar yapar.

Dil ile ilgili ikinci kurum Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına Bağlı Devlet Dili Millî Komisyonu (Kırgız Respublikasının Prezidentine Karaştuu Mamlekettik Til Boyunca Uluttuk Komissiya)'dur. Bu komisyon 1998 yılında kurulmuştur ve Kırgızistan'daki dil politikalarını geliştirmeyi hedeflemektedir. Komisyonun başkanı Prof. Dr. Nazarkul İshekeev'dir. Dil Komisyonunun önemli bir bütçesi vardır. *Erkin-Too* Gazetesi'nde (22 Eylül 2017) yayımlanan mülakatta İshekeev, Kırgızistan'daki resmi evrakların % 80'nin resmi dilde (Rusça), % 20'sinin devlet dilinde (mamlekettik til) düzenlendiğini ve bunun değişmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Ayrıca Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasından hemen sonra kurulan "Respublikalık Kırgız Tili Koomu" adlı bir kuruluş daha vardır. Ancak 2005'ten sonra Kırgızistan devleti *Kırgız Til Koomu*'na desteğini kesmiştir. Bu kurumun düzenli olarak çıkmayan *Til Cana Madaniyat* adlı bir gazetesi vardır. Bu kurumun başkanı Raimcan Kurbanov'dur.

Sonuç

İlminskiy tarafından çerçevesi Çarlık Rusyası zamanında çizilen Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına bağlı olarak Sovyetler Birliği döneminde bir homo sovieticus "sovyet insanı" yetiştirme siyasetine dönüşen dil ve kimlik politikalarının Sovyetlerin son dönemine kadar yürütüldüğü görülür. Kırgızistan'ın 1991'deki bağımsızlığından sonra demografik yapı Kırgızlar lehine değiştiği hâlde Rusça ortak dil (lingua franca) olarak etkisini sürdürmektedir. On beş yaşından büyük Kırgızların % 94'ü Rusçayı ikinci dili, binde biri birinci dili olarak açıklamıştır. Ülke genelinde nüfusun % 83,6'sının ikinci dili Rusçadır. Bu bilgi Kırgızistan İstatistik Kurumunun

verilerine dayanmaktadır. Buna ana dili Rusça olanları da eklediğimizde Rusça bilenlerin oranı yüzde doksanı geçmektedir. Kırgız Türkçesini ikinci dil olarak açıklayanların oranı ise sadece yüzde 10,2'dir. Rusça ortak dil olduğundan resmi dil olarak kabul edilmiş, Kırgız Türkçesi 1989 yılında devlet dili olmuştur. Devlette görev almak için Kırgız Türkçesi sınavını geçmek şartı vardır (Gürbüz 2013: 1694). 15 Kasım 2017 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimine katılmak için 17 aday başvurmuş, ancak adaylardan üçü Kırgız Türkçesi sınavını geçemedikleri için Cumhurbaşkanlığı seçimine katılamamıştır.

“Orta Asya’daki Türk dilli ülkeler genelinde, dil reformları iki düzeyde gerçekleşir: Rusçadan alınan sözcükleri değiştirmek ve alfabeyi değiştirmek (Kırgızistan hariç). Ancak her iki düzeyde de, uygulanan reformlar Türk dillerini birbirine, özellikle Türkiye’de konuşulan Türkçeye yaklaştıracak her şeye sistemli bir şekilde sırt çevirmektedir.” (Roy 2000: 232).

Kırgızistan, bağımsızlıktan sonra Orta Asya ülkeleri arasında Tacikistan’ın ardından en fazla Rus nüfusun göç ettiği ülkelerden biridir (Kamalov 2011: 56). Ancak bu ülkedeki Rus nüfusun göçü, Rusçanın gerilemesi, çekilmesi şeklinde yorumlanmamalıdır. Rusça bu Cumhuriyette resmî dil, önemli bir eğitim-öğretim dili, ikinci dil ve halklar arasındaki ortak iletişim dili (lingua franca)’dir. Zaman zaman Rusçanın Kırgızistan anayasasındaki statüsünün tartışma konusu yapıldığını Kırgız basınından takip etmek mümkündür. Kırgızistan’da Rusçanın statüsünün Kırgız Türkçesinin gelişmesini engellediğini düşünen aydınlar olduğu gibi bundan rahatsızlık duymayan aydınlar da vardır.

Kazakistan 2017 yılı içinde Latin harflerini kabulü yönünde karar aldığı hâlde Kırgızistan’da bu konuda henüz benzeri herhangi bir adım atılmamıştır. Kırgızistan’dan da Latin harflerine geçiş konusunda bir adım atması beklenebilir.

Kırgızistan’da Kırgız dilinin geliştirilmesi için *2014-2020 Devlet Dilini Geliştirme Programı* kabul edilmiştir. Bunu bir dil planlaması programı olarak düşünmek gerekir. Bu çerçevede Kırgızcanın her geçen gün toplumun her alanında etkinliği artmaktadır.

KAYNAKLAR

- ALİYEVA, Gönül (2005). *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- AKMOLDOEV, Kıyalbek (2006). *Bağımsızlıktan sonra Kırgızistan'da Ulus-Devlet İnşası*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- BADEM, Candan, "Sovyet Sonrası Kazakistan'da Dil Siyaseti ve Dilsel Kimlik", scholar.google.com/citations?user=AC2Oyi4AAAAAJ&hl...12.10.2017 (2012).
- BORANBAYEVA Smagulkızı, Gülnur (2004). "SSCB Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Kazakistan Cumhuriyeti'nde Kazak Dilinin Genel Durumu", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı:1.
- BUYAR, Cengiz, "Kırgız Tarihi (Başlangıcından 1991 Yılına Kadar)", *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, Editör: Cengiz Buyar, BYR Publishing House, Bişkek 2017.
ethnologue.com/country/KG/ 04.10.2017
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2013). "Kazakistan'da Dil Uygulamaları", *Yeni Türkiye*, Ankara, Sayı 53, s. 1-17.
- GÜRBÜZ, Y. Emre (2013). "Kırgızistan: Çoğulcu Toplumda Çoğulcu Demokrasi Uygulaması", *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı II*, (Eylül-Ekim) Yıl: 9, Sayı 53-54.
- JANSON, Tore (2016). *Dillerin Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi.
- KAMALOV, İlyas (2011). *Rusya'nın Orta Asya Politikaları*, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset, Editör: Cengiz Buyar, BYR Publishing House, Bişkek 2017.
- Kırgızistan İstatistik Kurumu, <http://stat.kg/kg/publications/demograficheskij-ezhagodnik-kyrgyzskoj-respubliki/>28.01.2019
- MUSAOĞLU, Nezih (2009). "Orta Asya Cumhuriyetlerinde Dil, Ulusal Kimlik ve Demokrasi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı:1, Edirne, s. 261-273.
- ОРУСБАЕВ, А. О. (1984). "Развитие общественных функций киргизского языка и критика буржуазных фальсификаторов", *Русское слово в языковой жизни Киргизии / Сборник статей по материалам Республиканской научно-практической конференции*, май 1983 г., Фрунзе: "Мектеп".
- ROY, Olivier (2000). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Morali, İstanbul: Metis Yayınları.
<http://kabar.kg/tur/news/tokon-mam-tov-k-rg-zistan-ombudsman-secildi/>28.01.2019
- Kırgız Sovyet Anayasası* 1978.

3. Bölüm

EKONOMİ

KIRGIZİSTAN'DA TÜKETİCİLERİN HELAL SERTİ- FİKALİ ÜRÜNLERE KARŞI TUTUMLARI VE SATIN ALMA DAVRANIŞINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Azamat MAKSÜDÜNOV*

Giriş

İşletmelerin hedef pazarı oluşturan tüketicilerin memnuniyetini sağ-
layabilmeleri büyük ölçüde onların satın alma davranışlarının anlaşılmasına
bağlıdır. Dolayısıyla, bu konuda sürekli olarak temel ve uygulamalı
araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Tüketici satın alma davranışlarının
genel olarak, psikolojik, sosyo - kültürel, ekonomik, demografik faktörler
ve işletme tarafından uygulanan pazarlama faaliyetlerinin etkisi altında
şekillendiği kabul edilmektedir. Bu faktörler içerisinde dinin ayrı ve önemli
yeri bulunmaktadır. Bir işletmenin hedef pazarı ağırlıklı olarak müslüman-
lardan oluşuyorsa, işletme pazarlama faaliyetlerinin yürütülmesinde din
faktörünü dikkate almak durumundadır.

Günümüzde dünya nüfusunun 7,6 milyar civarında olduğu bilinmek-
tedir. Bunların % 31'i Hristiyanlardan, % 23'ü Müslümanlardan, % 16'sı
Dine bağlı olmayanlardan ve geri kalanı diğer dinlerin mensuplarından
oluşmaktadır (<http://www.worldometers.info/world-population/>,
09.07.2018). İslam dünyada hızla yayılmakta ve bunun sonucu olarak İsl-
lam bankacılığı, helal gıda ve ilaç, İslami turizm gibi endüstriler gelişmek-
tedir. Dünyadaki genel eğilime paralel olarak Kırgızistan'da da bağımsızlık-

* Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Bölümü, Bişkek, Kırgızistan. azamat.maksudunov@manas.edu.kg

tan buyana toplumda İslam dini hızla yaygınlaşmaktadır. Günümüzde Kırgızistan nüfusunun %83'nü Müslümanlar oluşturmaktadır (<https://data.worldbank.org/country/kyrgyz-republic>, 28.06.2018).

Toplumda meydana gelen değişimler tüketicilerin satın alma davranışlarını ve tüketim alışkanlıklarını değiştirmektedir. Literatürde, dindarlık düzeyi ile tüketici satın alma davranışları arasındaki ilişkileri inceleyen oldukça fazla sayıda çalışma bulunmaktadır (Essoo ve Dibb, 2004; Alam vd., 2011; Çubukçuoğlu ve Haşiloğlu, 2012; Yeşiltaş vd., 2012, Razzaque and Chaudhry, 2013; Yener, 2014; Seyfi ve Çerçi, 2017). Tüketici davranışları konusunda Kırgızistan örneğinde yapılan bazı araştırmalar bulunmakla birlikte (Oktay, 2006; Maksudunov, 2008), din ile tüketici davranışları arasındaki ilişkiyi konu alan araştırmalara rastlanmamıştır. Bu bağlamda araştırmanın temel amacı, tüketicilerin dindarlık düzeylerini, helal sertifikalı ürünlere karşı tutumlarını ve satın alma davranışlarında etkili olan kriterleri Kırgızistan örneğinde ortaya koymaktır.

1. Kırgızistan'da Dini Durum

Soviyetler Birliğinin dağılması ile Kırgızistan 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmişti ve planlı ekonomik sistemden piyasa ekonomik sistemine geçiş sürecine girmiştir. Bu süreçte ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda hızlı değişimler yaşanmıştır. 1991 ve 2018 yılları arasındaki değişimleri görebilmek ve daha iyi kavrayabilmek için Kırgızistan'a ait bazı demografik ve ekonomik göstergeler Tablo 1'de ayrıntılı olarak sunulmuştur. Kırgızistan'ın nüfusu 1991'de 4,4 milyon iken, 2018 yılında 6,2 milyona yükselmiştir. Kırgızistan'da bazı kaynaklara göre yüze yakın farklı etnik grupların olduğu ileri sürülmektedir. Bunların içerisinde 2018 yılı verilerine göre, Kırgızistan nüfusunun % 73,2'sini Kırgızlar, % 14,6'sını Özbekler, % 5,8'ini Ruslar ve geri kalanını diğerleri oluşturmaktadır (<http://stat.kg>, 28.06.2018). Günümüzde Kırgızistan nüfusunun % 83'ü Sünni Müslümanlardan oluşmaktadır. Geriye kalan kısmı Ortodoks Hıristiyanlar ve diğer dinlere mensup insanlardan oluşmaktadır. GSYİH rakamlarına baktığımızda, 1991'de 2,571 milyar dolar iken, 2016 yılına geldiğimizde ise bu rakam 6,551 milyar dolara ulaşmıştır. Kişi başına düşen GSYİH rakamları ise 576 dolardan 1077 dolara çıkmıştır. Yoksulluk açısından ise 1991 yılına ait verilere ulaşamamıştır. Ancak, 2006 yılında yoksulluk oranı % 39,9 iken, 2018 yılına geldiğimizde % 25,6 civarında olduğu görülmektedir. Yoksul-

luk oranının belli düzeyde azaldığı görülmektedir. Demografik ve ekonomik göstergeler genel olarak değerlendirildiğinde, göstergelerin olumlu yönde değiştiğini söylemek mümkündür.

Tablo 1: Seçilmiş Demografik ve Ekonomik Göstergeler

Göstergeler	1990-1991	2017-2018
Nüfus, milyon	4,464	6,257
Nüfus yoğunluğu, km ² düşen kişi	22,4	31,3
Nüfus içerisinde Kırgızların oranı, %	54,0	73,2
Nüfus içerisinde müslümanların oranı, %	60,0	83,0
GSYİH, milyar \$	2,571	6,551 (2016)
Kişi başına düşen GSYİH, bin \$	576	1,077 (2016)
Yoksulluk oranı, %	39,9 (2006)	25,6

Kaynak: <https://data.worldbank.org/country/kyrgyz-republic>;
<http://stat.kg>, 28.06.2018

Tarihte Kırgızların İslamlaşma sürecinin X-XVII. yüzyıllara denk geldiği söylenmektedir (Erşahin, 1999: 405). Ancak, SSCB döneminde halk bilinçli olarak dininden ve diğer bir çok kültürel değerlerinden uzaklaştırılmıştır. Kırgızistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte, din konusu yeniden canlanma sürecine girmiştir. Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasa'sına göre ülke demokratik bir ülkedir. Ayrıca, tüm vatandaşlara dini inanç özgürlüğü verilmiştir (Конституция КР, статья 1, 7, 20). Kırgızistan ekonomik alanda olduğu gibi, sosyo-kültürel alanlarda da diğer bölge ülkelerine nazaran daha liberal politikalar izlemektedir. Kırgızistan Cumhuriyeti Din İşleri Komisyonu'nun (КС ДІК-2016) verilerine göre, Kırgızistan'da resmi kayıtlı toplam 3257 dini kurum ve kuruluş bulunmaktadır. Bunların % 87,7'si (2857 tanesi) İslam dini ile ilgili, % 11,8'i Hristiyanlık ile ilgili ve % 0,5'i ise diğer dinlerle ilgili kurum ve kuruluşlardır.

Tablo 2: Kırgızistan'da Dini Göstergeler, 2018

Göstergeler	Frekans	(%)
Dini kurumların toplamı (bunların içerisinde)	3257	100
İslam (bunların içerisinde)	2857	87,7
Kırgızistan Müslümanları Dînî İdaresi	1	0,0
Bölge 'Kaziyatları'	9	0,3
Camiler	2647	92,6
İslam Yüksek Öğretim Kurumları	10	0,4
Medreseler	107	3,7
Diğer İslami kurum ve kuruluşlar	83	2,9
Hıristiyanlık	385	11,8
Diğer dinler	15	0,5

Kaynak: <http://religion.gov.kg/>, 28.06.2018

Kırgızistan'da 1990'larda 39 tane cami varken, günümüzde ise 2647 cami bulunmaktadır. Ayrıca, 10 Yüksek Öğretim Kurumu, 107 adet medrese faaliyet göstermektedir. Her yıl dini alanda eğitim gören 2000'in üzerinde öğrenci bu kurum ve kuruluşlardan mezun olmaktadır. Toplumsal değişim sürecinde artan İslami eğilim ve ihtiyaçlar Kırgızistan'da 2012 yılında Kırgızistan Helal Endüstrisini Geliştirme Merkezinin kurulmasına yol açmıştır (<http://halal.kg/>, 29.06.2018).

Kırgızistan'da dini alanda yaşanan değişimlerin sosyal ve ekonomik hayattaki değişimlerden daha hızlı olduğu söylenebilir. Bu konuda yapılan çalışmalar da hızlı değişimin yaşanmakta olduğuna vurgu yapmaktadırlar (Cebeci, 2016; Kozukulov, 2017). Kırgızistan Cumhuriyeti Din İşleri Komisyonu (2016) tarafından Kırgızistan genelinde yapılan (n=1167) bir alan araştırmasında deneklerin % 98,4'ü inançlı olduklarını, bunların içerisinde % 92,9'u Müslüman olduklarını belirtmişlerdir. 1991 yılı ile kıyaslandığında toplumun dindarlık ve insanların dinlerine bağlılık düzeylerinin kesinlikle arttığı anlaşılmaktadır. Bu tür değişimler insan davranışlarını, dolayısıyla onun bir parçası olan tüketici davranışlarını da değiştirmektedir. Zira din, satın alma ve tüketici davranışlarının önemli belirleyicilerinden biridir. Genel olarak halkın dindarlık düzeyi arttıkça, tükettiği mal ve hizmetler konusunda daha seçici olmaya başlaması, İslam dinince tüketilmesi yasak olan ürünlerden vazgeçmesi, helal ürünlere yönelmesi beklenir. Dolayısıyla, Kırgızistan'da faaliyet gösteren işletmeler veya Kırgızistan

ile ticari ilişkileri olan ülkeler ve o ülkelerdeki işletmeler açısından Kırgız toplumundaki dini gelişmeler ve bunların tüketim alışkanlıklarına yansımalarının bilinmesi önem arz etmektedir. Tüketici davranışlarını sadece din faktörü ile de açıklamak mümkün değildir. Bu yüzden tüketici davranışları konusundaki teorik yaklaşımlar ve modellerin incelenmesi gerekmektedir.

2. Kuramsal Çerçeve

Tüketici davranışları pazarlama biliminin temel konularındandır ve insan davranışının alt bölümlerinden biridir. İnsan davranışı da bireyin çevresiyle etkileşime geçtiği bütünsel süreci ifade etmektedir. Tüketici davranışı, kişinin özellikle ekonomik ürünleri ve hizmetleri satın alma ve kullanmadaki kararları ve bunlarla ilgili faaliyetleri olarak tanımlanabilir (Odabaşı ve Barış, 2002: 29). Tüketici davranışı daha önce de değinildiği gibi, bir çok faktörün etkisi altında şekillenmektedir. Literatürde tüketici davranışlarını açıklamaya yönelik geliştirilen yaklaşımları aşağıdaki gibi beş başlık altında incelemek mümkündür (Bray, 2008):

1. *Ekonomik İnsan Yaklaşımı*. Bu yaklaşıma göre, insan tamamen rasyonel ve kendi faydasını maksimize etmek için çalışmaktadır. Diğer bir ifadeyle, tüketici olarak fayda maksimizasyonu; üretici olarak kar maksimizasyonu peşinde koşan insan, rasyonel insan olarak tanımlanmaktadır (Akyıldız, 2008). Gerçek hayatta bu yaklaşımın doğru sonuçlara götürmesi için, tüketicinin aldığı kararlarda mevcut tüm seçeneklerin farkında olması, her bir seçeneği doğru bir şekilde değerlendirebilmesi ve en uygun seçeneği tercih etmesi gerekmektedir. Ancak, rasyonellik varsayımına dayandığı için tüketici davranışlarını açıklamada yetersiz kaldığı söylenebilmektedir.

2. *Psikodinamik Yaklaşım*. Freud'un (1923) psiko-analitik modeline dayanmaktadır. Sigmund Freud, ruhun üç yönünü tanımlamıştır. Bunlar bilinç altı (id-kimlik), bilinç (ego) ve bilinç-üstü (süper-ego) şeklindedir. Söz konusu modele göre tüketici ürünleri sadece fizyolojik ve işlevsel özelliklerine göre değil, psikolojik ve biyolojik nedenlerle de tercih etmektedir (Papatya, 2005). Psikodinamik yaklaşımın anahtar ilkesi davranışın bireysel biliş ve çevresel uyarılardan ziyade, biyolojik etkenler tarafından şekillendiğini öne sürmesidir.

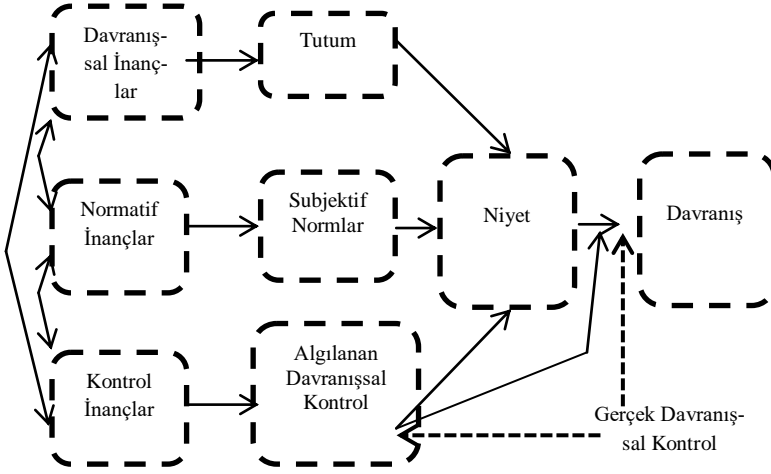
3. *Davranışçı yaklaşım.* Söz konusu yaklaşıma göre, davranışların dışsal olaylar tarafından açıklandığını ve eylemlerin, düşüncelerin ve duyguların dahil olmak üzere organizmaların yaptığı her şeyin davranış olarak düşünülebileceğini öne süren felsefe biçimidir. Davranışın nedenselliği, bireyin dışındaki faktörlere atfedilir. Davranışsal yaklaşım, benzer, hatta aynı uyarılar karşısında insanların farklı tepkiler göstermesini açıklamada yeterli olmadığı tartışılmaktadır.

4. *Bilişsel yaklaşım.* Bu yaklaşıma göre, birey bir "bilgi işlemcisi" olarak görülmektedir. Temelinde 'Uyarıcı-Organizma-Tepki' modeli yer almaktadır. Daha önceleri, modeldeki değişkenler arasındaki ilişkinin doğrusal olduğu kabul edilse de, günümüzdeki teoriler bilgi işleme sürecinin geçmiş deneyimlerinin sadece bu bilgilerin işlenmesini değil, aynı zamanda hangi bilgilerin algılanmasını da etkileyecek olan aktif bir organizma tarafından gerçekleştirildiğini kabul etmektedir. Günümüzde, pazarlama alanındaki akademik kaynakların temelini bu yaklaşım çerçevesinde ortaya atılan modeller oluşturmaktadır. Bir sonraki yaklaşıma kısaca değindikten sonra, bilişsel yaklaşımı oluşturan bazı modellere ayrıntılı olarak yer verilecektir.

5. *İnsancıl yaklaşım.* Tüketici davranışları konusunda daha önceki yaklaşımlardan farklı olarak, bu yaklaşım genel süreçlerden ziyade bireysel tüketiciye yönelik konseptler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Deneme teorisi, hedefe yönelik davranış teorisi bu yaklaşım çerçevesinde öne sürülen tüketici davranışını açıklamaya yönelik yeni modellerdir.

Daha önce de belirtildiği gibi, tüketici davranışlarının açıklanmasına yönelik literatürdeki temel yaklaşımlar içerisinde 'bilişsel yaklaşımın' yaygın olduğu ve daha çok kabul gördüğü bilinmektedir. Pazarlama ve tüketici davranışları kitaplarında yaygın olarak ele alınan planlı davranış teorisinin ve tüketici karar süreci modelinin ayrıntıları aşağıdaki gibi ele alınabilir.

Planlı davranış teorisi insan davranışının temel belirleyicisinin niyet olduğunu, insan niyetinin de birbirinden bağımsız üç belirleyicisinin olduğunu varsaymaktadır. Söz konusu belirleyicilerin *Tutum, Subjectif normlar ve Algılanan davranışsal kontrol* olduğu görülmektedir.

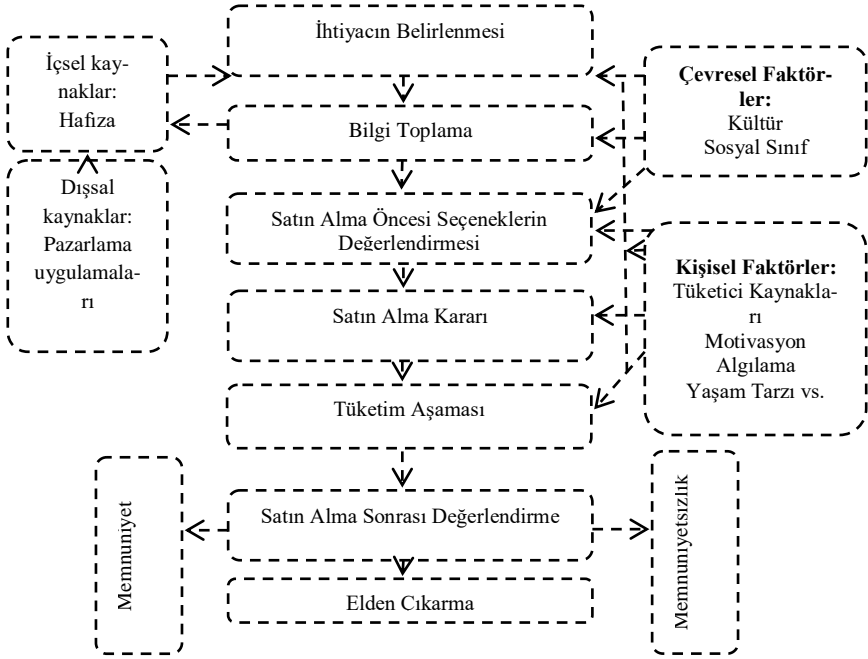

Şekil 1: Planlı Davranış Teorisi, Kaynak: (Bray, 2008: 22)

Planlı davranış teorisi, tüketici davranışları alanında yapılan birçok araştırmada yaygın bir şekilde uygulanmakta ve modeldeki değişkenler arasında anlamlı ilişkilerin olduğu öne sürülmektedir (Korkmaz ve Sertoğlu, 2013; Alagöz ve Demirel, 2017). Söz konusu teorinin farklı kültürlerde aynı şekilde sonuçlara yol açmayacağı söylenebilir. Nedeni ise, insanın davranışa yönelik algıları, toplumda sosyal baskı ve davranışsal kontrol algısı kültürden kültüre farklılık gösterebilmektedir. Özellikle, inanç ve din insan niyetini şekillendiren önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüketicinin ürün/marka tercihini daha somut bir şekilde ortaya koyan bir diğer teorik çalışma Engel-Kollat-Blackwell tarafından geliştirilen Tüketici Karar Süreci Modelidir. Tüketicinin karar sürecini yedi aşamada değerlendiren söz konusu modelin detayları Şekil 2’de verilmiştir. Birinci aşama ihtiyacın ortaya çıkması ve tüketici tarafından algılanan aşamadır. Tüketici bu aşamadan sonra ihtiyacı olan ürün veya hizmet hakkında bilgi toplamaya geçmektedir. Diğer bir ifadeyle, ihtiyacı giderecek özelliklere sahip alternatiflerin belirlendiği aşamadır. Üçüncü aşamada ise tüketici kendisi için önemli gördüğü kriterler açısından her bir alternatifi değerlendirmektedir. Ardından satın alma kararı gelmekte, yani dördüncü aşamada tüketici belirli bir markayı tercih etmiş demektir. Beşinci aşama olan satın alınan ürün veya hizmetin kullanılmasını altıncı aşama olan satın alma sonrası değerlendirme izlemektedir. Değerlendirme sonucunda ya

tüketici memnuniyeti veya memnuniyetsizliği gibi iki farklı alternatif ile karşı karşıya gelmektedir. Tüketici karar sürecinin son aşamasını ürünü elden çıkarma aşaması oluşturmaktadır. Tüketici karar sürecinde içsel ve dışsal kaynaklar, çevresel ve kişisel özellikler etkili olmaktadır.

Şekil 2: Tüketici Karar Süreci Modeli
Kaynak: (Blackwell et al, 2007: 113-130)

Bu modele göre, din de tüketicinin karar sürecini etkileyen önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüketici davranışları literatüründe modelde yer alan unsurların satın alma kararına etkisi üzerine yapılan oldukça fazla sayıda ampirik araştırma bulunmaktadır. Çalışmanın başlığına uygun olarak tüketici davranışlarında dinin etkisi ile ilgili olanlar ayrı bir alt başlıkta incelenmektedir.

3. Literatür Taraması

Din, bireylerin tutum, davranış ve değerleri üzerinde önemli etkiler meydana getiren bir faktördür. Dindarlık olgusu, kişilerin inanmış oldukları dine göre farklılık gösterebileceği gibi, aynı dine mensup kişiler arasında da farklı düzeylerde olabilmektedir. Başka bir ifade ile dindarlık olgusu, kişinin inanmış olduğu dine ne düzeyde bağlı olduğunun bir derecesidir

(Çubukçuoğlu ve Haşiloğlu, 2012). Din kuralları insanların tüketim alışkanlıklarını şekillendirmektedir. İslam dininde yasak olan herhangi bir unsuru içermeyen, dini bakımdan yasaklanmamış olan ürünlere helal ürün denilmektedir (Alagöz ve Demirel, 2017). İslamda helal kavramı tüketim için anahtar bir unsurdur. Literatürde dinin tüketici davranışlarına etkisi konusunda yapılan araştırmaların genellikle iki konu üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, dindarlık ile tüketici davranışı arasındaki ilişkilere odaklanırken (Essoo ve Dibb, 2004; Alam vd., 2011; Çubukçuoğlu ve Haşiloğlu, 2012; Yeşiltaş vd., 2012, Razzaque ve Chaudhry, 2013; Yener, 2014; Seyfi ve Çerçi, 2017), ikincisi ise helal sertifikalı ürünlere karşı tüketici davranışlarına odaklanmaktadır (Bonne vd., 2007; Lada vd., 2009; Ireland ve Rajabzadeh, 2011; Özdemir ve Ali, 2014; Alagöz ve Demirel, 2017; Reham, 2017; Mubbsher vd., 2017).

Essoo ve Dibb (2004) tarafından Mauritius adasında (n=1000) yapılan bir araştırmada, dinin tüketici üzerindeki etkisi Hindular, Müslümanlar ve Katolikler arasında karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, Katoliklerin alışverişlerinde Hindu ve Müslüman tüketicilere göre daha dikkatli oldukları, diğer bir ifadeyle pazarlık ve satın almadan önce diğer insanların görüşlerine daha çok önem verdikleri tespit edilmiştir. Ayrıca, Katoliklerin Hindu ve Müslüman tüketicilere göre ürün ve hizmet kalitesine daha çok önem verdikleri ortaya çıkmıştır.

Alam vd., (2011) dindarlığın Malezya'daki Müslüman tüketicilerin (n=232) satın alma davranışlarına etkisini araştırmışlardır. Araştırma sonuçları, tüketicilerin satın alma davranışları üzerinde İslam dininin önemli ölçüde etkisinin olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmaya katılan grubun genel olarak tüketim davranışlarında İslam'ı referans aldıkları ve Kuran'da emredildiği gibi davrandıkları belirtilmektedir.

Çubukçuoğlu ve Haşiloğlu (2012) tarafından dindarlık olgusunun satın alma davranışı üzerindeki etkisi Türkiye (n=246) örneğinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırma bulgularına göre, katılımcıların kendilerini dindar olarak görme düzeylerinin ortanın üstünde ve ibadet etme sıklık düzeyinin ise yüksek olduğu, ayrıca ibadet sıklığı ile kendilerini dindar görme durumları arasında pozitif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada, reklamlar ve işletmenin sosyal olaylara duyarlılığının tüketicilerin marka tercihlerinde orta derecede etkili olduğu ortaya çıkmıştır.

Yeşiltaş vd., (2012) yerli turistlerin (n=600) satın alma süreçlerinde dini hayat tarzlarının otel seçimi üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Araştırmada, yerli turistlerin dini emirler hakkındaki tutumları ile otel seçimleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Ayrıca, dini emirlerin yerli turistlerin, turistik ürünü seçme ve satın alma davranışları üzerinde etkisinin olduğunu ve bu etkinin, insanların dini emirlere uyma çabalarına bağlı olarak şiddetinin değiştiğini de ortaya koymuşlardır.

Razzaque ve Chaudhry (2013) çalışmalarında Müslüman olmayan ülkede yaşayan Müslüman tüketicilerin (n=108) satın alma davranışları üzerinde dine bağlılıklarının etkisini ele almışlardır. Araştırmada gıda ve kişisel bakım ürünleri Gayrimüslim kültürlerde genellikle daha az çaba sarf edilerek satın alınan ürün iken, Müslüman kültürlerde farklılık göstermektedir. Müslüman tüketiciler için dini bağlılığın ürün kararında değil, marka kararında öncülük ettiği dile getirilmektedir.

Yener (2014) tarafından yapılan çalışmada (n=257) tüketicilerin dindarlık düzeyinin tüketici davranışları üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Çalışma sonucuna göre, dindarlık seviyesinin etnosentrizmi etkilediği tespit edilmiştir. Tüketicilerin dindarlık seviyesinde meydana gelen bir artışın etnosentrizm eğilimlerini de artırdığı ifade edilmektedir.

Seyfi ve Çerçi (2017) üniversite öğrencilerinin (n=361) dinsel etkileri hissetme düzeyleri ile tüketim tarzları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Yapılan çalışmanın sonuçlarına göre, bireylerin dini hissetme düzeyleri ile tüketim tarzları arasında anlamlı ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, tüketici davranışlarının bazı demografik özelliklere göre farklılık gösterdiği de ortaya konulmuştur.

Dindarlık ile tüketici davranışı arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde, dindarlık düzeyi ile tüketici satın alma davranışı arasında pozitif bir ilişkinin olduğu, dini inançların tüketici davranışlarına önemli ölçüde etki ettiği söylenebilir. Diğer taraftan, tüketicilere geniş bir yelpaze içerisinde sunulan ürün ve hizmetlerin helal sertifikalı olup olmaması durumuna karşı tüketici davranışlarını konu alan araştırmalar da incelenmelidir.

Bonne vd., (2007) Kuzey Afrika'dan Fransa'ya göç eden Müslümanlar arasında (n= 576) helal et tüketiminin belirleyicilerini ortaya koymak amacıyla bir araştırma yapmışlardır. Araştırmanın sonuçlarına göre, Müs-

lumanların helal et tüketimine yönelik niyetleri pozitif kişisel tutum ve algılanan kontrol faktörleri tarafından açıklanmaktadır.

Lada vd., (2009) tarafından Malezyalı tüketiciler arasında (n=485) helal ürünlerin seçimine yönelik bir çalışma yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, tutum ve subjektif normlar ile tüketici satın alma niyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca, subjektif normların tüketici niyeti üzerinde daha fazla etkili olduğu ortaya konulmuştur.

Konuyla ilgili bir diğer çalışma Ireland ve Rajabzadeh (2011) tarafından Birleşik Arap Emirliklerindeki tüketiciler (n=300) arasında gerçekleştirilmiş ve tüketicilerin hangi ürün kategorilerinde endişelerinin olduğunu ortaya koymaya çalışılmışlardır. Katılımcıların % 86,5'inin ürünlerin helal olup olmadığı özellikle de et ürünleri konusunda endişeli oldukları ve ayrıca bayanların erkeklere göre daha çok endişe duydukları belirlenmiştir.

Özdemir ve Ali (2014) Türkiye'nin İstanbul şehrinde ikamet eden tüketiciler arasında (n=400) yaptıkları çalışmada tüketicilerin helal gıda tutumları ve dini yaşam biçimleri ile helal sertifikalı ürün tercihleri arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını ortaya koymayı amaçlamışlardır. Yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, dini yaşam tarzı ile helal gıda tutumu ve helal sertifikalı ürün tercihi arasında zayıf bir ilişkinin olduğu, helal gıda tutumunun medeni durum, iş-meslek ve gelir değişkenleri açısından farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Türkiye'de konuyla ilgili bir diğer çalışma Alagöz ve Demirel (2017) tarafından Konya'da yaşayan tüketiciler arasında (n=330) yapılmıştır. Planlı Davranış Teorisi baz alınarak gerçekleştirilen bu çalışmada, davranışa yönelik tutum, öznel normlar ve algılanan davranış kontrolü ile helal sertifikalı ürünleri satın alma niyeti arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Reham (2017) Planlı Davranış Teorisi çerçevesinde İngiltere'de yaşayan Arap Müslümanlar (n=400) arasında bir araştırma yapmıştır. Araştırma sonucunda Müslüman tüketicilerin helal etiketli gıda ürünlerini satın alma niyetlerinin tahmin edilmesinde Planlı Davranışlar Teorisinin geçerli olduğu, satın alma niyeti üzerinde en çok subjektif normların etkili olduğunu belirlemiştir.

Mubbsher vd., (2017) tüketicilerin helal ürünleri satın alma davranışını belirleyen etkenleri ortaya koymak amacıyla Pakistan'da (n=497) bir

araştırma yapmışlardır. Planlı davranış teorisi esas alınarak yapılan bu araştırmada dini bağlılık, öz-kimlik, algılanan davranışsal kontrolün helal ürünleri satın alma niyeti üzerinde olumlu ve anlamlı etkisinin olduğu ortaya konulmuştur.

Helal sertifikalı ürünlere karşı tüketici tutum ve davranışlarını konu alan, farklı ülkelerde yapılan çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde, söz konusu iki değişken arasında pozitif ve anlamlı ilişkilerin olduğu söylenebilir. İncelenen araştırmaların çoğunda Planlı Davranış Teorisinin geçerli olduğu, tüketici satın alma niyetinin tutum, subjektif normlar ve algılanan davranışsal kontrol faktörleri tarafından açıklanabileceği dile getirilmektedir.

4. Yöntem

Araştırma, tanımlayıcı bir araştırma niteliğindedir. Araştırma amacı çerçevesinde, konuyla ilgili literatür taraması yapılmış ve bu doğrultuda birinci el verilerin toplanması için bir anket formu oluşturulmuştur. Anket formu, katılımcıların demografik özellikleri ile ilgili sorulardan, dindarlık düzeyini (10 ifade), helal ürünlere karşı tüketici tutumlarını (10 ifade) ve genel olarak tüketicilerin satın alma davranışlarında etkili olan kritierleri (18 ifade) ölçmeye yönelik ifadelerden oluşmaktadır. Anket formunda ifadeler, Likert türü beşli ölçekle düzenlenmiştir. Araştırma Kırgızistan'ın başkenti Bişkek şehrinde kolayda örnekleme yöntemiyle seçilmiş 245 katılımcı arasında yapılmıştır. Veriler uygun şekilde kodlanmış, bilgisayar ortamına aktarılmış ve amaca yönelik istatistiksel analizlere (betimleyici istatistikler, tek örneklem t testi, bağımsız örneklem t testi, ANOVA) tabi tutulmuştur.

5. Bulgular

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin ayrıntılı bilgiler Tablo 3'te sunulmuştur. Tabloda da görüldüğü gibi, katılımcıların % 54'ü erkek, % 46'sı bayanlardan ve % 52'si evli, geriye kalan % 48'i ise bekarlardan oluşmaktadır. Her iki değişken açısından örneklemin dengeli olduğu söylenebilir. Yaş grupları bakımından dört grupta toplanmış ve en fazla katılımcı (% 37) 25 yaşa kadar olan gruba denk gelmektedir. Katılımcıların % 35'i öğrenci, % 26'sı kamu görevlisi, % 15'i özel sektör çalışanı ve geriye kalan % 22'si ise diğerlerinden oluşmaktadır. Diğer grup içerisinde ev hanımı, emekli ve işsiz olanlar toplanmıştır.

Tablo 3. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Değişken	Frekans	Yüzde	Değişken	Frekans	Yüzde
Cinsiyet			Medeni Durumu		
• Erkek	133	54,3	• Evli	128	52,2
• Kadın	112	45,7	• Bekar	117	47,8
<i>Toplam</i>	<i>245</i>	<i>100,0</i>	<i>Toplam</i>	<i>245</i>	<i>100,0</i>
Yaş			Uğraş Alanı		
• 25 yaşa kadar	90	36,7	• Öğrenci	87	35,5
• 26-35 yaş	68	27,8	• Kamu görevlisi	65	26,5
• 36-45 yaş	35	14,3	• Özel sektör	38	15,5
• 46 yaş ve üzeri	52	21,2	• Diğer	55	22,4
<i>Toplam</i>	<i>245</i>	<i>100,0</i>	<i>Toplam</i>	<i>245</i>	<i>100,0</i>
Gelir			Eğitim		
• 30 000 Soma kadar	138	56,3	• Lise	69	28,2
• 30 001 - 60 000 Som	67	27,3	• Mesleki ve Teknik	30	12,2
• 60 001 Som ve üzeri	40	16,3	• Üniversite	146	59,6
<i>Toplam</i>	<i>245</i>	<i>100,0</i>	<i>Toplam</i>	<i>245</i>	<i>100,0</i>

Araştırma kapsamında bir diğer soru ile katılımcıların aylık aile gelirlerini belirtmeleri istenmiştir. Alınan sonuçlara göre, % 56'sı 30 000 Som'un altında bir gelire sahip olduklarını, % 27'si 30 000 ile 60 000 Som arasında ve % 16'sı ise 60 000 Som'un üzerinde bir gelire sahip olduklarını belirtmişlerdir. Kırgızistan'da ortalama aylık ücretin 15 000 Som civarında olduğu dikkate alınır, anket sonucunda elde edilen rakamların gerçeğe yakın olduğu söylenebilir. Ayrıca, katılımcıların eğitim seviyeleri de belirlenmeye çalışılmıştır. Tabloda görüldüğü gibi, katılımcıların % 28'i lise, %

12'si meslek yüksekokulu ve % 59'u ise üniversite düzeyinde eğitime sahiptir.

Araştırmada katılımcıların dindarlık düzeyi, helal ürünlere karşı tutumları ve satın alma davranışlarında etkili olan kriterlere ilişkin ortalama ve standart sapma değerleri hesaplanmış ve ayrıca ortalamaların 3'ten (3-Orta derecede katılıyorum) farklılığını test etmek için tek örneklem t testi uygulanmıştır. Araştırmanın sonuçları Tablo 4, 5 ve 6'da ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 4 genel olarak incelendiğinde katılımcıların dindarlıkla ilgili tüm ifadelerle karşı olumlu görüş belirttikleri söylenebilir. Sadece "*Dinimize aykırı diye örf ve adetlerden vazgeçmek doğru değil*" (ort. 3,02; std. sap.1,3 ve p = 0,731) ve "*Ürünleri dindar olan tüccarlardan satın almayı tercih ederim*" (ort. 3,11; std. sap.1,2 ve p = 0,147) ifadelerine yönelik algılanan puan ortalamaları orta derecede katılıyorum seçeneği olan 3'ten istatistiksel olarak farklı olmadığı, diğer tüm ifadelerde algılanan puan ortalamalarının 3'ten farklı olduğu (p<0.05) görülmektedir. En yüksek ortalamalar, "*Dindar insanlarla sohbet etmeyi severim*" (ort. 3,9; std. sap. 1,0 ve p = 0,000) "*Dinin emirlerini yerine getirmeye çalışırım*" (ort. 3,8; std. sap. 1,0 ve p = 0,000) ifadelerine aittir.

Tablo 4. Katılımcıların Dindarlık İle İlgili İfadelere İlişkin Puan Ortalamaları ve "Orta derecede katılıyorum=3" Puanına Göre Test Sonuçları

İfadeler	n	Ortalama*	Standart Sapma	Anlamlılık düzeyi
Dindar insanlarla sohbet etmeyi severim	245	3,9388	1,02845	,000
Dinin emirlerini yerine getirmeye çalışırım	245	3,8122	1,07765	,000
Dinin kurallarına göre giyinenlere karşı değilim	243	3,7119	1,21939	,000
Dinimizle ilgili kitapları sürekli okurum	245	3,6163	1,05180	,000
Günlük hayatımda dinin kurallarına uyarım	244	3,3770	1,01696	,000
Camiye sadece Cuma günleri giderim	227	2,3172	1,27113	,000
Ürünleri dindar olan tüccarlardan satın almayı tercih ederim	245	3,1143	1,22942	,147
Dinimize aykırı diye örf ve adetlerden vazgeçmek doğru değil	243	3,0288	1,30605	,731

Helal olmayan bazı ürünleri kullanmak durumunda kalırım	243	2,8313	1,09485	,017
Ziyafetlerde alkollü içeceklerin kullanılmasına karşı değilim	244	1,9754	1,25356	,000

*1-Hiç katılmıyorum, 2-Katılmıyorum, 3-Orta derecede katılıyorum, 4-Katılıyorum, 5-Tamamen katılıyorum

Diğer taraftan olumsuz şekilde ifade edilen “Ziyafetlerde alkollü içeceklerin kullanılmasına karşı değilim” (ort. 1,9; std. sap. 1,2 ve p = 0,000) ve “Camiye sadece Cuma günleri giderim” (ort. 2,3; std. sap. 1,2 ve p = 0,000) ifadelerine katılmadıkları yönde görüş belirtmişlerdir. Araştırma kapsamına giren deneklerin genel olarak dinin gerektirdiği davranışlara dikkat ettikleri söylenebilir.

Katılımcıların helal standardı ve helal sertifikalı ürünlere karşı tutumlarını ele aldığımız sorularla ilgili ayrıntılı sonuçlar Tablo 5'te sunulmaktadır. Sadece “Helal sertifikalı ürünlerin helal olduğuna inanıyorum” (ort. 2,9; std. sap. 1,0 ve p = 0,810), “Kırgızistan'da helal sertifikası güvenilirlidir” (ort. 3,0; std. sap. 1,0 ve p = 0,898) ve “Helal ürünler ile ilgili yeterli bilgiye sahibim” (ort. 3,1; std. sap. 0,9 ve p = 0,094) ifadelerine ilişkin algılanan puan ortalamalarının 3'ten farklı olmadığı, diğer bir ifadeyle bu konularda katılımcıların orta derecede katılıyorum şeklinde görüş bildirdikleri söylenebilir. Diğer tüm ifadelerle yönelik algılanan puan ortalamalarının 3'ten farklı olduğu (p<0.05) ve destekledikleri görülmektedir. En yüksek ortalamalar, “Ürünün helal sertifikasının olması benim için önemlidir” (ort. 3,8; std. sap. 1,2 ve p = 0,000) ve “Helal sertifikalı ürünleri dinimiz emrettiği için satın alırım” (ort. 3,6; std. sap. 1,3 ve p = 0,000) ifadelerine aittir.

Tablo 5. Katılımcıların Helal Standardı İle İlgili İfadelere İlişkin Puan Ortalamaları ve “Orta derecede katılıyorum=3” Puanına Göre Test Sonuçları

İfadeler	n	Ortalama*	Standart Sapma	Anlamlılık düzeyi
Ürünün helal sertifikasının olması benim için önemlidir	245	3,8449	1,20808	,000
Helal sertifikalı ürünleri dinimiz emrettiği için satın alırım	244	3,6475	1,31420	,000

Ürünün helal sertifikalı olması fiyatından daha önemlidir	245	3,6367	1,1919 6	,000
Helal sertifikalı ürünlerin kalitesi de yüksektir	243	3,3704	1,0959 7	,000
Helal ürün alabilmek için uzak mesafeye gitmeye razıyım	243	3,3333	1,1463 2	,000
Helal sertifikalı ürünler temiz koşullarda üretilmektedir	243	3,2922	1,0169 1	,000
Helal sertifikalı ürünleri kolayca bulabiliyorum	244	3,1516	,96308	,015
Helal ürünler ile ilgili yeterli bilgiye sahibim	244	3,1025	,95245	,094
Kırgızistan'da helal sertifikası güvenilirdir	242	3,0083	1,0061 7	,898
Helal sertifikalı ürünlerin helal olduğuna inanıyorum	242	2,9835	1,0661 4	,810

**1-Hiç katılmıyorum, 2-Katılmıyorum, 3-Orta derecede katılıyorum, 4-Katılıyorum, 5-Tamamen katılıyorum*

Genel olarak değerlendirildiğinde, katılımcılar açısından helal sertifikasının ve helal sertifikalı ürünlerin tüketiciler açısından önemli olduğu, ancak bu sertifikaya sahip olan her ürünün güvenilir olduğu ve Kırgızistan'da helal sertifikasının güvenilir olduğu konusunda yine olumlu görüş olmakla birlikte düşük düzeyde bir algı söz konusu olmaktadır.

Katılımcıların ürün ve hizmetleri satın alırken önem verdikleri kriterleri belirlemeye yönelik sorulan soruların ayrıntılı sonuçları Tablo 6'da sunulmaktadır. Reklamların katılımcılar açısından orta derecede önemli olduğu (ort. 2,9; std. sap. 1,1 ve $p = 0,237$), tüm diğer faktörlerin önemli olduğu ($p < 0,05$) söylenebilir. Özellikle, kalite, garanti süresi, kullanım kolaylığı, fiyat ve inançlara uygunluk, helal sertifikalı olması, aile üyelerinin beğenmesi ve satış elemanlarının davranışları gibi kriterler ön plana çıkmaktadır. Bu kriterlere ilişkin puan ortalamalarının 4'ün üzerinde olduğu görülmektedir.

Tablo 6. Katılımcıların Satın Alma Kararında Etkili Olan Kriterlere İlişkin Puan Ortalamaları ve “Orta derecede katılıyorum=3” Puanına Göre Test Sonuçları

Faktörler	n	Ortalama*	Standart Sapma	Anlamlılık düzeyi
Kalite	24	4,6163	,61383	,000
Garanti süresi	24	4,4959	,72859	,000
Kullanım kolaylığı	24	4,2163	,77230	,000
Fiyatı	24	4,1358	,86845	,000
İnançlarıma uygun olması	24	4,1270	,90962	,000
Helal sertifikalı olması	24	4,0373	1,1879	,000
Aile üyelerinin beğenmesi	24	4,0165	,97251	,000
Satış elemanının davranışları	24	4,0163	,97496	,000
Yaşıma uygun olması	24	3,9091	1,0144	,000
İndirimler	24	3,7202	,94250	,000
Menşe ülke	24	3,6763	1,0057	,000
Mesleğime uygun olması	24	3,5267	1,1758	,000
Markası	24	3,4508	1,0626	,000
Ödeme koşulları	24	3,4440	1,0868	,000
Satış noktası	24	3,3667	1,0384	,000
Arkadaş çevremi beğenmesi	24	3,1837	1,1101	,010
Hediyeler, promosyonlar	24	3,1803	1,1075	,012
Reklamlar	24	2,9136	1,1376	,237

* 1-Hiç önemli değil, 2-Önemli değil, 3-Orta derecede önemli, 4-Önemli, 5-Çok

Diğer taraftan, hediyeler, promosyonlar, arkadaş çevresinin beğenmesi, satış noktası ve ödeme koşulları kriterlerinin kıyaslamalı olarak daha düşük ortalamaya sahip olduğu görülmektedir.

Araştırma kapsamında katılımcıların satın alma davranışlarında etkili olan kriterlere ilişkin algılanan puanlarının demografik özellikler (cinsiyet, yaş, medeni durum, gelir, uğraş alanı, eğitim seviyesi) açısından fark-

lılık gösterip göstermediği değerlendirilmiştir. Sadece anlamlı farklılıkların olduğu kriterlere Tablo 7, 8, 9 ve 10'da ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Tablo 7'de görüldüğü gibi, satın almada etkili olan kriterlerden kalite, indirimler, satış elemanının davranışları ve yaşa uygunluk kriterleri cinsiyete göre farklılık ($p<0.05$) göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, kalite, satış elemanının davranışı ve yaşa uygunluk kriterlerinde hem erkek hem de bayanların ortalamaları yüksek olmakla birlikte, erkeklerin bu kriterlere verdiği önem bayanlara göre daha yüksektir. Diğer taraftan, indirimler kriterinde ise bayanların ortalamasının erkeklere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7. Satın Almada Etkili Olan Kriterlerin Cinsiyete Göre Farklılığı

Faktörler	Grup- lar/Cinsiyet	n	Ortalama	Standart Sapma	Anlamlı- lık düzeyi	Farklılık
Kalite	A Erkek	133	4,6992	,55027	0,023	A>B
	B Kadın	112	4,5179	,67092		
İndirimler	A Erkek	132	3,5682	,96656	0,006	A<B
	B Kadın	111	3,9009	,88374		
Satış elemanının davranışları	A Erkek	133	4,1504	,85720	0,021	A>B
	B Kadın	112	3,8571	1,08102		
Yaşıma uygun olması	A Erkek	130	4,0462	,96337	0,023	A>B
	B Kadın	112	3,7500	1,05267		

Tablo 8'de ayrıntılı olarak sunulan bilgilere göre, satın almada etkili olan kriterlerden fiyat konusu yaş gruplarına göre farklılık ($p=0.004$) göstermektedir. Yapılan Tukey testinin sonuçlarına göre, aradaki farklılık 25 yaş ve altındaki grup (ort.3,7; std. sap. 0,87) ile, 36-45 (ort. 4,3; std. sap. 0,64) ve 46 yaş ve üzeri (ort.4,3; std. sap.0,94) gruplardan kaynaklanmaktadır. Tüketicilerin yaşı ilerledikçe, fiyat kriterine daha fazla önem verdikleri görülmektedir. Aynı şekilde reklamların etkisi de 25 yaş ve altındaki yaş grubuna (ort. 2,7; std.sap.1,01) göre, 36-45 yaş arasındakiler (ort. 3,3; std.sap.1,12) için daha fazla önem arz etmektedir.

Tablo 8. Satın Almada Etkili Olan Kriterlerin Yaş Gruplarına Göre Farklılığı

Faktörler	Gruplar / Yaş	n	Ortalama	Standart Sapma	Anlamlılık düzeyi	Farklılık
Fiyatı	A 25 yaş ve altı	89	3,8764	,87672	0,004	A < C A < D
	B 26-35 yaş	67	4,2239	,83159		
	C 36-45 yaş	35	4,3714	,64561		
	D 46 yaş ve üzeri	52	4,3077	,94014		
Reklamlar	A 25 yaş ve altı	89	2,7191	1,01117	0,034	A < C
	B 26-35 yaş	68	2,8824	1,16580		
	C 36-45 yaş	34	3,3824	1,12855		
	D 46 yaş ve üzeri	52	2,9808	1,24444		
Hediyeler, promosyonlar	A 25 yaş ve altı	90	2,8778	,98103	0,010	A < B A < C
	B 26-35 yaş	68	3,3382	1,20460		
	C 36-45 yaş	35	3,4857	,88688		
	D 46 yaş ve üzeri	51	3,2941	1,22138		
Arkadaş çevremin beğenmesi	A 25 yaş ve altı	90	2,9667	,92954	0,046	A < C
	B 26-35 yaş	68	3,2353	1,27100		
	C 36-45 yaş	35	3,5714	,97877		
	D 46 yaş ve üzeri	52	3,2308	1,19829		
Yaşıma uygun olması	A 25 yaş ve altı	88	3,7841	1,01085	0,004	A < D B < D
	B 26-35 yaş	67	3,6716	1,18562		
	C 36-45 yaş	35	4,1714	,70651		

	D	46 yaş ve üzeri	52	4,2500	,83725		
	A	25 yaş ve altı	89	4,3258	,96266		
Helal sertifikalı olması	B	26-35 yaş	66	4,0455	1,20807	0,005	A > D
	C	36-45 yaş	35	3,9429	1,25892		
	D	46 yaş ve üzeri	51	3,5882	1,34427		

Hediyeler ve promosyonlar kriterinde de yaş grupları açısından farklılık ($p=0,010$) olduğu görülmüştür. Bu farklılığın 25 yaş ve altındaki grupla (ort. 2,8; std.sap.0,98) 26 – 35 yaş (ort.3,3; std. sap.1,20) ve 36-45 yaş (ort. 3,4; std.sap. 0,88) grupları arasında olduğu tespit edilmiştir. Yine arkadaş çevresinin beğenmesine 25 yaş ve altındaki (ort.2,9; std. sap. 0,95) gruba göre, 36-45 yaş arasındakiler (ort.3,5; std.sap. 0,97) daha fazla önem vermektedir. Ayrıca, satın alınan ürünlerin yaşına uygun olması kriterine de 46 yaş ve üzerindeki grup (ort.4,2; std.sap.0,83), 25 yaş ve altı (ort.3,7; std.sap. 1,01) ve 26-35 yaş arasındaki (ort.3,6; std.sap. 1,18) gruba göre daha fazla önem vermektedir. Buraya kadar ele alınan tüm kriterlerde 25 yaş ve altındaki grubun ortalamaları daha düşük olduğu görülmüştür. Ancak, ürünün helal sertifikalı olması kriterinde tam tersine 25 yaş ve altındaki grubun (ort.4,3; std.sap. 0,96) ortalaması diğer gruplara göre yüksektir ve aradaki fark ($p=0,005$) anlamlıdır. Bu farkın, 25 yaş ve altındaki grup ile 46 yaş ve üzerindeki grup arasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, Kırgızistan'ın gerçek durumu ile örtüşmektedir. Kırgızistan'da dini öğrenme, dini değerleri kabullenme anlamında gençlerin daha çok aktif olduğu bilinen bir gerçektir.

Tablo 9'da görüldüğü gibi, satın almada etkili olan kriterlerden fiyat, satış elemanının davranışları, hediyeler/promosyonlar, arkadaş çevresinin beğenmesi ve helal serfikalı olması gibi kriterlerin katılımcıların uğraş alanlarına göre anlamlı farklılık ($p<0,05$) göstermektedir.

Tablo 9. Satın Almada Etkili Olan Kriterlerin Uğraş Alanlarına Göre Farklılığı

Faktörler	Gruplar / Uğraş Alanı	n	Ortalama	Standart Sapma	Anlamlılık düzeyi	Farklılık
Fiyatı	A Öğrenci	87	3,9080	,89744	0,021	A < B A < D
	B Kamu görev-	64	4,2812	,65390		
	C Özel sektör	37	4,1892	,99549		
	D Diğer	55	4,2909	,89593		
Satış elemanının davranışları	A Öğrenci	87	3,7816	1,05020	0,031	A < B
	B Kamu görev-	65	4,2308	,78600		
	C Özel sektör	38	4,1316	,96341		
	D Diğer	55	4,0545	1,00771		
Hediyeler, promosyonlar	A Öğrenci	87	2,9080	,99571	0,029	A < D
	B Kamu görev-	65	3,2615	1,10788		
	C Özel sektör	37	3,2973	1,19872		
	D Diğer	55	3,4364	1,15090		
Arkadaş çevremin beğenmesi	A Öğrenci	87	2,9080	,99571	0,010	A < B B < C
	B Kamu görev-	87	3,0000	,92761		
	C Özel sektör	65	3,5385	1,07641		
	D Diğer	38	2,9211	1,34328		
Helal sertifikalı olması	A Öğrenci	86	4,3721	,95851	0,001	A > B
	B Kamu görev-	64	3,5781	1,24473		
	C Özel sektör	37	4,0811	1,32032		
	D Diğer	54	4,0185	1,20519		

Fiyat kriteri öğrencilere göre (ort.3,9; std.sap. 0,89), kamu görevlileri (ort.4,2; std.sap.0,65) ve diğer grubu altında toplanan emekli, evhanımı ve işsizler (ort.4,2; 0,89) açısından daha önemli bir kriter olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde, satış elemanının davranışları, hediyeler/promosyonlar ve arkadaş çevresinin beğenmesi gibi kriterlerde öğrenci grubunun ortalama puanları diğer gruplara göre düşüktür. Ancak, ürünün helal sertifikasının olması kamu görevlilerine göre (ort.3,5; std.sap.1,24) öğrenci grubu (ort.4,3; std.sap.0,95) açısından daha önemli ve aradaki fark istatistiksek olarak anlamlıdır.

Satın almada etkili olan kriterler tüketicinin eğitim seviyesine göre de farklılık göstermektedir. Tablo 10'da ayrıntıları sunulan bulgulara göre, kullanım kolaylığı eğitim seviyesine göre farklılık ($p=0.018$) göstermektedir. Farklılığın, meslek yüksekokul mezunları ile (ort.3,9; std.sap. 0,66) üniversite mezunları (ort.4,3; std.sap.0,74) arasında olduğu tespit edilmiştir. Ürünün satış noktası eğitim seviyesi açısından tüm gruplarda orta derecede önemli olmakla birlikte aradaki fark istatistiksel olarak ($p=0,009$) anlamlıdır. Diğer bir ifadeyle, eğitim seviyesi arttıkça bu kriterin önemi de artmaktadır. Meslek yüksekokul mezunları (ort.3,5; std.sap.1,00) ve üniversite mezunları (ort.3,4; std.sap.1,00) söz konusu kritere lise mezunlarına göre (ort.3,0; std.sap.1,05) daha fazla önem vermektedir.

Tablo 10. Satın Almada Etkili Olan Kriterlerin Eğitim Seviyesine Göre Farklılığı

Faktörler	Gruplar / Eğitim Seviyesi	n	Ortalama	Standart Sapma	Anlamlılık düzeyi	Farklılık
Kullanım kolaylığı	A Lise	69	4,1449	,84497	0,018	B < C
	B Meslek Yükse-	30	3,9000	,66176		
	C Üniversite	146	4,3151	,74049		
Satış noktası	A Lise	68	3,0441	1,05708	0,009	A < B A < C
	B Meslek Yükse-	30	3,5667	1,00630		
	C Üniversite	142	3,4789	1,00860		
İnançlarına uygun olması	A Lise	69	4,0580	,90560	0,048	B < C
	B Meslek Yükse-	30	3,8000	,84690		
	C Üniversite	145	4,2276	,91093		
Helal sertifikalı olması	A Lise	68	4,3235	1,07121	0,049	A > C
	B Meslek Yükse-	30	4,0690	,99753		
	C Üniversite	144	3,8958	1,25558		

İnançlara uygunluk kriteri de tüketicilerin eğitim seviyesine göre anlamlı farklılık ($p=0,048$) göstermektedir. Bu farklılığın meslek yüksekokul mezunları (ort.3,8; std.sap.0,84) ile üniversite mezunları (ort.4,2; std.sap.0,91) arasında olduğu görülmüştür. Diğer bir ifadeyle, bu kriterin meslek yüksekokul mezunlarına göre, üniversite mezunları açısından daha fazla önem arz ettiği söylenebilir. Son olarak, satın almada ürünün helal sertifikalı olmasının önemi de tüketicilerin eğitim seviyesine göre anlamlı farklılık ($p=0,049$) gösterdiği tespit edilmiştir. Bu farklılığın lise mezunları

(ort.4,3; std.sap.1,07) ile üniversite mezunları (ort.3,8; std.sap.1,25) arasında olup, lise mezunları açısından bu kriterin daha çok önemli olduğu ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Tüketici davranışları ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşullar, sosyal ve kültürel çevrede meydana gelen değişikliklerden doğrudan etkilenmektedir. Bağımsızlıktan bu yana Kırgızistan'da hayatın her alanında hızlı değişikliklerin yaşandığını görmekteyiz. Özellikle, dini alanda yaşanan değişimlerin sosyal ve ekonomik hayattaki değişimlerden daha hızlı olduğu söylenebilir. Toplumun dindarlık düzeyi, insanların dinine olan bağlılığı her geçen gün artmaktadır. Bu durumun sonucu olarak, tüketici davranışlarında da değişimlerin olması, tüketicilerin daha çok helal sertifikalı ürünlere yönelmesi doğaldır. Dindarlık ile tüketici davranışı arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar, söz konusu iki değişken arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Yapılan alan araştırmasının sonuçlarına göre, araştırmaya katılan deneklerin genel olarak dinin gerektirdiği davranışlara dikkat ettikleri söylenebilir. Katılımcılar açısından helal sertifikasının ve helal sertifikalı ürünlerin önemli olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar genel olarak literatürdeki çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Ireland ve Rajabzadeh, 2011; Özdemir ve Ali, 2014, Seyfi ve Çerçi, 2017). Ancak, bu çalışmada, bir diğer önemli bulgu, helal sertifikaya sahip olan her ürünün güvenilir olup olmadığı ve Kırgızistan'da helal sertifikasının güvenilirliği konularında olumlu görüş olmakla birlikte düşük düzeyde bir algının söz konusu olmasıdır. Kırgızistan'da tüketicilerin satın alma kararlarında kalite, garanti süresi, kullanım kolaylığı, fiyat ve inançlara uygunluk, helal sertifikalı olması, aile üyelerinin beğenmesi ve satış elemanlarının davranışları gibi kriterler önplana çıkmaktadır. Ayrıca, söz konusu kriterler katılımcıların bazı demografik özelliklerine (cinsiyet, yaş, eğitim seviyesi vb.) göre de farklılık göstermektedir. Bu farklılıkların genellikle yaş açısından genç, uğraş alanı açısından öğrenci grubu, eğitim seviyesi açısından lise düzeyinde eğitim seviyesine sahip olanların ürünlerin helal sertifikalı olmasına daha çok önem verdikleri tespit edilmiştir. Kırgız toplumunda İslam dinini öğrenme ve hayatında uygulama noktasında gençlerin daha aktif oldukları

dikkate alınır, elde edilen sonuçların gerçek durumu yansıttığı söylenebilir.

Bu araştırma Kırgızistan'da tüketicilerin dindarlık düzeyleri, helal sertifikalı ürünlere karşı tutumları ve satın alma davranışlarında etkili olan kriterlere yönelik genel bir değerlendirme yapabilmek için önemli ipuçları vermekle birlikte, bazı sınırlılıkları da barındırmaktadır. Bunların içerisinde en önemlisi, tesadüfi olmayan örnekleme yönteminin kullanılmasıdır. Diğer bir sınırlılık ise, araştırma evreninin sadece Bişkek şehri ile sınırlı olmasıdır. Sonuçlarını tüm Kırgızistan'a genelledebilmek için ileride bu sınırlılıkların dikkate alınması yerinde olur.

KAYNAKLAR

- AKYILDIZ, Hüseyin. (2008). *"Tartışılan Boyutlarıyla Homo Economicus"*. Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 13, S.2, ss. 29-40.
- ALAGÖZ, Başaran Selda ve Ebru Demirel. (2017). *"Helal Gıda Sertifikalı Ürünlerin Tüketici Davranışları Üzerine Etkisi: Konya İli Üzerinde Bir Araştırma"*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2017/3, S. 28, ss. 451-472.
- ALAM, syed shah, Rohani Mohd and Badrul Hisham. (2011). *"Is Religiosity an Important Determinant on Muslim Consumer Behaviour in Malaysia?"* Journal of Islamic Marketing, Vol. 2 No. 1, pp. 83-96.
- BLACKWELL, Roger D., Paul W. Miniard and James F. Engel. (2007). *Consumer Behavior*, 10th edition, Thomson, South-Western.
- BONNE, Karijn, Iris Vermeir, Florence Bergeaud-Blackler and Wim Verbeke, (2007), *"Determinants of Halal Meat Consumption in France"*, British Food Journal, Vol. 109, Iss. 5, pp. 367 – 386.
- BRAY, J. P. (2008). *"Consumer Behaviour Theory: Approaches and Models"*, Discussion Paper. Unpublished, http://eprints.bournemouth.ac.uk/10107/1/Consumer_Behaviour_Theory_-_Approaches_&_Models.pdf, 28.06.2018
- BURCU, İltar, Gul Bayraktaroglu, İlayda İpek. (2017). *"Impact of Islamic Religiosity on Materialistic Values in Turkey"*, Journal of Islamic Marketing, Vol. 8 Issue: 4, pp. 533-557.
- CEBECİ, Suat. (2016). *"Kırgızistan'da Dini Gelişmenin Dinamikleri ve Dindarlaşmanın Niteliği"*, Turkish Studies, Vol. 11/12, pp. 25-38.
- ÇUBUKÇUOĞLU, Mehmet Emre ve Selcuk Burak Haşiloğlu. (2012). *"Dindarlık Olgusunun Satınalma Davranışı Faktörleri Üzerinde Etkisi"*. Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi, C. 4, S. 1, ss. 1-18.

- ESSOO, Nittin and Sally Dibb. (2004). "Religious Influences on Shopping Behavior: An Exploratory Study", Journal of Marketing Management, Vol. 20, pp. 683-712.
- ERŞAHİN, Seyfettin. (1999). "Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar", A.Ü.İ.F.Dergisi. XXXIX (1): ss. 393-438.
- IRELAND, John and Soha Abdollah Rajabzadeh. (2011). "UAE Consumer Concerns About Halal Products", Journal of Islamic Marketing, Vol. 2, No. 3, pp. 274-283.
- KORKMAZ, Sezer ve Ayşegül, Ermeç Sertoğlu. (2013). "Genç Tüketicilerin Sürdürülebilir Gıda Tüketimi Davranışının Güven ve Değerlere Dayanan Planlı Davranış Teorisi Kapsamında Tartışılması", H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 31, S.1, ss. 127-152.
- KOZUKULOV, Timur. (2017). "Kırgızistan'da Devletin Din Siyaseti", Akademik Hasesiyetler, C.4, S.7, ss. 85 – 104.
- LADA, Suddin Geoffrey Harvey Tanakinjal and Hanudin Amin. (2009). "Predicting Intention to Choose Halal Products Using Theory of Reasoned Action", International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management, Vol. 2, Iss: 1, pp. 66 – 76.
- MAKSUDUNOV, Azamat. (2008). "Family Influence On Consumer Home Appliances Purchasing Behavior: An Empirical Study In Kyrgyzstan", KTMÜ. Sosyal Bilimler Dergisi, S. 19, ss. 59-68.
- MUBBSHER, Munawar Khan, Humaira Asad and Irsa Mehboob. (2017). "Investigating the Consumer Behavior for Halal Endorsed Products: Case of an Emerging Muslim Market", Journal of Islamic Marketing, Vol. 8, Iss. 4, pp. 625-641.
- ODABAŞI, Y., Barış, G. (2002). Tüketici Davranışı. Dördüncü Baskı. MediaCat.
- OKTAY, Kutay. (2006). "Kırgızistan'daki Tüketicilerin Giyim Tercihleri Üzerine Bir Araştırma", KTMÜ. Sosyal Bilimler Dergisi, S.15, ss. 197-211.
- ÖZDEMİR, Hüseyin ve Yaylı Ali. (2014). "Tüketicilerin Helal Sertifikalı Ürün Tercihleri Üzerine Bir Araştırma: İstanbul İli Örneği", İşletme Araştırmaları Dergisi, C. 6, S. 1, ss. 183-202.
- PAPATYA, Nurhan. (2005). "Tüketici Davranışları İle İlgili Motivasyon Modelleri: Bir Perakende İşletmesinde Temizlik ve Kişisel Bakım Ürünlerine Bağlı Bir Araştırma", Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 10, S.1, ss. 221-240.
- RAZZAQUE, Mohammed Abdur and Sadia Nosheen Chaudhry. (2013). "Religiosity and Muslim consumers' decision-making process in a non-Muslim society", Journal of Islamic Marketing, Vol. 4, No. 2, pp. 198-217.
- REHAM, Ibrahim Elseidi. (2017). "Determinants of Halal Purchasing Intentions: Evidences from UK", Journal of Islamic Marketing, Vol. 9 Iss. 1, pp.167-190.

- SEYFİ, Murat ve Merve Çerçi. (2017). “Üniversite Öğrencilerinde Dinin Etkisi ile Tüketici Karar Verme Tarzları Arasındaki İlişki”, İGÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. 4, S.2, ss. 185-200.
- YENER, Dursun. (2014). “Tüketici Etnosentrizmini Etkileyen Bir Faktör Olarak Dindarlık”, International Journal of Economic and Administrative Studies, Vol. 6, No. 12, pp. 65-84.
- YEŞİLTAŞ, Mehmet, Duran Cankül ve Rahman Temizkan. (2012). “Otel Seçiminde Dini Hayat Tarzlarının Etkisi”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.11, S. 39, ss. 193-217.
- Государственная комиссия по делам религий Кыргызской Республики. (2016). «Влияние религиозного фактора на социально-политическую ситуацию в Кыргызской Республике», А.Б. Элебаева, Н.С. Эсенаманова, З.Д. Чотаев. Общая редакция: Чотаев З.Д., Координатор полевого исследования: Молдокуева Ж.Ф., Бишкек: ОсОО «Триада Принт, 205 стр.
- Кыргыз Республикасынын дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясы. (2015). “Диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясат: Кыргызстандагы мыйзам негиздери, концепция жана салттуу ислам”, Чотаев З.Д., Исаева Г.К., Турсунбеков З.А., Жалпы редакция: Молдалиев О.А., Которгондор: Раимбеков Э.А., Гайбаева А.Т., Сманова Н.Т., Бишкек. 33 стр.
- Кыргызская Республика. (2016). Конституция Кыргызской Республики. В редакции Закона КР от 28 декабря 2016 года № 218, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>, 27.06.2018
- <http://www.religions-congress.org/content/view/130/35/lang,russian/>, 28.06.2018
- <http://www.worldometers.info/world-population/>, 09.07.2018
- <http://data.worldbank.org/country/kyrgyz-republic>, 28.06.2018
- <http://halal.kg/>, 29.06.201
- <http://stat.kg/>, 28.06.2018

KIRGIZİSTAN'DA ve TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN MUHASEBE MESLEK MENSUPLARININ UFRS'YE DÖNÜK BİLGİ DÜZEYLERİ ve UYGULAMAYA YÖNELİK BEKLENTİLERİ

Bilal SOLAK*

Giriş

İkinci dünya savaşından sonra yaşanan ekonomik gelişmeler bütün disiplinlerde etkisini göstermiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlü pazar ekonomisi küreselleşmeyi tetiklemiştir (Aysan, 2006: 44). Seyidoğlu'na (2009) göre ise Uluslararası yapılan ticari anlaşmalar küreselleşmeyi hızlandırıcı etki yaptığı görüşünü savunmaktadır (Seyidoğlu, 2009: 2). Ticaretin vazgeçilmez öğeleri olan işletmelerin büyük bir bölümü uluslararası işletmecilikten küresel işletme haline gelmiştir.

Küresel ve diğer işletmelerin gelişmeleri ve devamlılıklarını sağlamada muhasebe disiplini önemli bir rol oynamıştır. Uluslararası ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte her ülkede farklı olan muhasebe uygulamalarının uyumlaştırılması gerekliliği 1972 yılında uluslararası muhasebe standartlarının temelini atmıştır (Aysan, 2006: 45).

Çalışmada, Türkiye ve Kırgızistan'ın ticari faaliyetler açısından gelişmiş olan iki şehrinde çalışan muhasebe meslek mensuplarının UFRS'ye yönelik bilgi düzeyleri ve UFRS'lerin uygulanmasına yönelik beklentileri araştırılarak bulgular analiz edilmiş ve sonuçlar yorumlanmıştır. Çalışma-

* Doç. Dr., Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bişkek, Kırgızistan. bilal.solak@manas.edu.kg

nın verileri anket yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Literatüre dayalı olarak hazırlanmış anket soruları Bişkek ve Denizli illerinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarına uygulanmıştır. Çalışmanın temel amacı, Bişkek ve Denizli illerinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının UFRS'ye yönelik bilgi düzeylerinin ve beklentilerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesidir.

Çalışmanın birinci bölümünde literatür taraması verilmiştir, ikinci bölümde çalışmanın metodolojisine yer verilmiştir. Çalışma, sonuç ve önerilerle bitirilmiştir.

1- Literatür Taraması

Güneş vd. (2011), yaptıkları çalışmalarında Malatya ve Elazığ illerinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının UFRS'ye yönelik bilgi düzeylerinin ve beklentilerini incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, Elazığ ve Malatya illerinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının KOBİ TFRS'ye yönelik bilgi düzeylerinin oldukça yetersiz olduğu, KOBİ TFRS ile ilgili çok az sayıda materyallere sahip olup çok az sayıda seminer ve toplantılara katıldıkları tespit edilmiştir.

Bengü vd. (2014), yaptıkları çalışmalarında Niğde ilinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının UFRS'ye yönelik bakış açıları ve beklentilerini incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, Cinsiyet bakımından sadece "Türkiye Finansal Raporlama Standartları'nın ayrıntılı değerlendirme ölçütlerini (gerçeğe uygun değer vb.) kullanmasının, standartların uygulanabilirliğini güçleştireceği" biçimindeki önerme yönüyle algı farklılığı, Öğrenim durumu bakımından iki hipotezde oluşturulan gruplar yönüyle meslek mensuplarının bakış açılarında farklılık tespit edilmiştir.

Özdemir (2014), yaptığı çalışmada, Niğde ilinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının UFRS'ye yönelik bakış açılarının, öğrenim düzeyleri, yaşları, mesleki deneyimleri ve cinsiyetleri dikkate alınarak bu standartlara dair görüş, ilgi ve bakış açılarının ortaya konulması yönelik bir araştırma yapmıştır.

Şenol ve Özçelik (2015), yaptıkları çalışmalarında Batı Akdeniz bölgesinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının KOBİ TFRS'ye yönelik bilgi düzeylerinin ve beklentilerini incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, Araştırma sonucunda, KOBİ TFRS'nin KOBİ'ler için gerekli olduğu, KOBİ'lerin buna hazır olmadığı, meslek mensuplarının bilgi düzeyle-

rinin yetersiz olduğu, KOBİ TFRS'nin uygulama başarısı için kapsamlı eğitim ve kamuoyu oluşturma faaliyetlerinin yürütülmesi gerekliliği gibi önemli sonuçlar tespit edilmiştir.

Yel ve Erdem (2015), yaptıkları çalışmalarında Bolu ilinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının UFRS'ye yönelik bakış açılarını ve beklentilerini incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda, Araştırma sonucunda Bolu ilinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının genel anlamda UFRS hakkındaki farkındalık düzeylerinin oldukça yüksek olduğu, bununla birlikte UFRS hakkındaki bilgi düzeyleri ve UFRS'den beklentilerinin de yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Sakarya vd. (2018), yaptıkları çalışmada, Balıkesir ili Serbest Muhasebeci ve Mali Müşavirler Odası'na kayıtlı meslek mensuplarının BOBİ FRŞ'ye yönelik farkındalık ve bilinirlik düzeyleri tespit etmek amacı ile yapılmıştır.

2- Çalışmanın Metodolojisi

2.1. Çalışmanın Amacı ve Kısıtları

Çalışmamız, Kırgızistan'ın Bişkek ve Türkiye'nin Denizli illerinde bağımsız faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarına uygulanmış olup, bu durum aynı zamanda, çalışmamızın kısıtını oluşturmaktadır. Bu iki ilin seçilmesindeki temel amaç Bişkek Kırgızistan'ın başkenti olup ekonomisinin, hızlı bir yükseliş göstermesi ve ayrıca birçok şirkette uluslararasılaşmanın görülmesidir. Türkiye'nin Denizli şehrinde faaliyet gösteren işletmeler, hem ulusal hem de uluslararası şirketlerin yoğun olarak faaliyet gösterdiği işletmeler arasındadır. Bu illerin seçilmesinde etkili olan bir diğer neden ise, Türkiye'de ve Kırgızistan'da faaliyet gösteren meslek mensuplarının bakış açılarını karşılaştırılabilmektir.

Tablo 1: Çalışmanın Ana kütlesi ve Ankete Katılan Meslek Mensuplarının İllere Göre Dağılımı

Meslek mensubunun bağlı olduğu il	Bağımsız olarak çalışan meslek mensubu	Ankete katılmayı kabul eden meslek mensubu
Bişkek	416	72
Denizli	368	72
Toplam	5.792	191

2.2. Çalışmanın Kapsamı

Çalışma kapsamında elde edilen örneklem sayısı olan 144 Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2004) tarafından belirtilen 5000-10.000 arasındaki evrenler için yüzde 5 hata payı ile kabul edilebilir nitelikte bir örneklem olduğu görülmektedir.

Parametrik testlerin kullanılabilmesi için en önemli varsayımlardan biri verilerin normal dağılıma sahip bir ana küleden seçilmesidir. Bu çalışmada verilerin normalliğinin sınanmasında en çok kullanılan testlerden birisi olan Kolmogorov-Smirnov (K-S) testi kullanılmıştır (Jann, 2008, 147). Araştırma verileri üzerine uygulanan Kolmogorov-Smirnov (K-S) test sonuçlarına göre verilerin normal dağılıma uymadığı ($0,05 < p$) görülmüştür. Parametrik olmayan testlerde verilerin normal dağılıma uyması gerekmediğinden çalışma kapsamında elde edilen veriler parametrik olmayan testlerle sınanmıştır.

2.3. Çalışmanın Bulguları

Araştırmaya katılan 72 katılımcının demografik verileri ile ilgili bulgular tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 2 Katılımcıların Demografik Verilerine İlişkin Bulgular

	Gruplar	BİŞKEK		DENİZLİ	
		f	%	f	%
Yaşınız	20-30 Yaş	35	48,61	2	2,78
	31-40 Yaş	17	23,61	34	47,22
	41-50 Yaş	9	12,50	18	25,00
	51-60 Yaş	10	13,89	13	18,06
	61 Yaş ve üstü	1	1,39	5	6,94
Eğitim Durumu	Yüksekokul	5	6,94	8	11,11
	Üniversite	52	72,22	60	83,33
	Yüksek Lisans	12	16,67	4	5,56
	Doktora	3	4,17	0	0,00
Mesleki Deneyim	1-5 Yıl	32	44,44	3	4,17
	6-10 Yıl	16	22,22	18	25,00

	11-15 Yıl	7	9,72	15	20,83
	16-20 Yıl	7	9,72	8	11,11
	21 Yıl ve üstü	10	13,89	28	38,89
UFRS Orijinal Metnini Okuma	Tamamını	7	9,72	21	29,17
	Bazı Bölümlerini	34	47,22	33	45,83
	Hiçbir Bölümünü	31	43,06	18	25,00
UFRS'ye Yönelik Kaç Eğitim Seminerine Katıldığı	1-3 Seminer	21	29,17	38	52,78
	4-7 Seminer	11	15,28	10	13,89
	8-10 Seminer	6	8,33	3	4,17
	11-15 Seminer	0	0,00	4	5,56
	Hiç Katılmadım	34	47,22	17	23,61
Toplam		72	100	72	100

Tablo 1 incelendiğinde, araştırmaya Bişkek'ten katılanlar ile ilgili şu bilgiler yer almıştır:

- ✓ 20-30 yaş arasında 35 kişi (%48,61), 31-40 yaş arasında 17 kişi (%23,61), 41-50 yaş arasında 9 kişi (%12,5), 51-60 yaş arasında 10 kişi (%13,89) ve 61 yaş üstü 1 kişi (%1,39) bulunmaktadır.
- ✓ Yüksekokul mezunu 5 kişi (%6,94), üniversite mezunu 52 kişi (%72,22), yüksek lisans mezunu 12 kişi (%16,67) ve doktora mezunu 3 kişi (%4,17) bulunmaktadır.
- ✓ Mesleki deneyimi 1-5 yıl olan 32 kişi (%44,44), 6-10 yıl olan 16 kişi (%22,22), 11-15 yıl olan 7 kişi (%9,72), 16-20 yıl olan 7 kişi (%9,72) ve 21 yıl ve üstü olan 10 kişi (%13,89) bulunmaktadır.
- ✓ UFRS orijinal metnini okuyan 7 kişi (%9,72), bazı bölümlerini okuyan 34 kişi (%47,22) ve 31 kişi (%43,06) hiçbir bölümünü okumadığı görülmektedir.
- ✓ UFRS'ye yönelik 1-3 seminere katılan 21 kişi (%29,17), 4-7 seminere katılan 11 kişi (%15,28), 8-10 seminere katılan 6 kişi (%8,33) ve 34 kişi (%47,22) hiç seminere katılmadığı görülmektedir.

Araştırmaya Denizli'den katılanlar ile ilgili şu bilgiler yer almıştır:

- ✓ 20-30 yaş arasında 2 kişi (%2,78), 31-40 yaş arasında 34 kişi (%47,22), 41-50 yaş arasında 18 kişi (%25), 51-60 yaş arasında 13 kişi (%18,06) ve 61 yaş üstü 5 kişi (%6,94) bulunmaktadır.
- ✓ Yüksekokul mezunu 8 kişi (%11,11), üniversite mezunu 60 kişi (%83,33), yüksek lisans mezunu 4 kişi (%5,56) ve doktora mezunu kimse bulunmaktadır.
- ✓ Mesleki deneyimi 1-5 yıl olan 3 kişi (%4,17), 6-10 yıl olan 18 kişi (%25), 11-15 yıl olan 15 kişi (%20,83), 16-20 yıl olan 8 kişi (%11,11) ve 21 yıl ve üstü olan 28 kişi (%38,89) bulunmaktadır.
- ✓ UFRS orijinal metnini okuyan 21 kişi (%29,17), bazı bölümlerini okuyan 33 kişi (%45,83) ve 18 kişi (%25) hiçbir bölümünü okumadığı görülmektedir.
- ✓ UFRS'ye yönelik 1-3 seminere katılan 38 kişi (%52,78), 4-7 seminere katılan 10 kişi (%13,89), 8-10 seminere katılan 3 kişi (%4,17), 11-15 seminere katılan 4 kişi (%5,56) ve 17 kişi (%23,61) hiç seminere katılmadığı görülmektedir.

Tablo 3: Katılımcıların Muhasebe Mesleğinden Beklenti Anketi Soruları ile İlgili Görüşleri

NO	SORULAR	BİŞKEK		DENİZLİ	
		ORT.	SONUÇ	ORT.	SONUÇ
1.	UFRS hakkında yeterli bilgiye sahibim	3,21	Katılıyorum	3,72	Katılıyorum
2.	UFRS metinlerinin dilimize çevirisi yeterli ve anlaşılabilir.	3,51	Katılıyorum	3,40	Katılıyorum
3.	Muhasebe sistemimiz küresel gelişmelere cevap veremediğinden, UFRS mevcut ekonomik ve mali yapı içerisinde uygulanması gerekmektedir.	3,51	Katılıyorum	3,35	Katılıyorum
4.	UFRS uygulanmasında mevcut muhasebe hesap planımız yeterli olacaktır.	3,38	Katılıyorum	3,10	Katılıyorum

5.	UFRS uygulanması ile vergisel işlemler için ayrı bir finansal tablo uygulamasına gerek kalmayacaktır.	2,90	Fikrim Yok	2,86	Fikrim Yok
6.	UFRS de İşletmelerin hazırlayacağı finansal tabloların sayısının artırılması işletmelere avantajlar sağlayacaktır.	3,33	Katılıyorum	3,29	Katılıyorum
7.	Bölgemizde faaliyet gösteren İşletmeler, sınır ötesi kredi sağlamakta ve çokuluslu bir biçimde faaliyet göstermektedir.	2,86	Fikrim Yok	2,68	Fikrim Yok
8.	Bölgemizde faaliyet gösteren İşletmelerin yarısından fazlasının bankalara kredi borçları bulunmaktadır. Bankalar (bankerler), borç verme kararlarını alırken ve bu borçlara ilişkin koşulları ve faiz oranlarını belirlerken finansal tablolara güvenmektedir.	2,83	Fikrim Yok	3,01	Katılıyorum
9.	Tedarikçiler, kredili olarak mal ve hizmet satmadan önce Bölgemizde faaliyet gösteren İşletmelerin finansal durumunu değerlendirmek istemektedir.	3,32	Katılıyorum	3,29	Katılıyorum
10.	Bölgemizde faaliyet gösteren İşletmelerin deniz aşırı tedarikçileri bulunmakta ve söz konusu tedarikçilerin finansal tabloları, uzun vadeli iş ilişkilerine ilişkin beklentilerin değerlendirilmesi amacıyla kullanılmaktadır.	3,42	Katılıyorum	2,88	Fikrim Yok
11.	Bölgemizde faaliyet gösteren İşletmelerin, girişim sermayesi yatırım ortaklıklarından sınır ötesi fon sağlamaktadır.	3,21	Katılıyorum	2,69	Fikrim Yok

12.	Bölgemizde faaliyet gösteren İşletmelerin finansal bilgileri, günlük yönetimlerinde yer almayan dış kullanıcılar için son derece önemlidir.	3,53	Katılıyorum	3,17	Katılıyorum
-----	---	------	-------------	------	-------------

Katılımcıların anket sorularına vermiş oldukları cevaplar genel olarak analiz edildiğinde 0-1 (Kesinlikle Katılmıyorum), 1-2 (Katılmıyorum), 2-3 (Fikrim Yok), 3-4 (Katılıyorum) ve 4-5 (Kesinlikle Katılıyorum) aralıklarında aldıkları ortalamalara göre Tablo 2’de değerlendirilmiştir. Tablo 2 incelendiğinde,

- ✓ Denizli’den katılanların 5., 7. ve 8. sorulara fikrim yok düzeyinde cevap verdikleri, diğer sorulara ise katılıyorum düzeyinde cevap verdikleri görülmektedir.
- ✓ Bişkek’ten katılanların 5., 7., 10. ve 11. sorulara fikrim yok düzeyinde cevap verdikleri, diğer sorulara ise katılıyorum düzeyinde cevap verdikleri görülmektedir.

Bişkek ve Denizli ilinden katılımcıların cevaplarının karşılaştırıldığına, 8., 10. ve 11. sorularda farklı düzeyde katıldıkları görülürken diğer sorularda aynı düzeyde katılım sağladıkları görülmüştür. Bu sorular şu şekildedir:

- Bölgemizde faaliyet gösteren İşletmelerin yarısından fazlasının bankalara kredi borçları bulunmaktadır. Bankalar (bankerler), borç verme kararlarını alırken ve bu borçlara ilişkin koşulları ve faiz oranlarını belirlerken finansal tablolara güvenmektedir. Bu soruya Bişkek’ten katılımcılar fikrim yok derken, Denizli’den katılımcılar katılıyorum düzeyinde olduğu görülmüştür.
- Bölgemizde faaliyet gösteren İşletmelerin denizaşırı tedarikçileri bulunmakta ve söz konusu tedarikçilerin finansal tabloları, uzun vadeli iş ilişkilerine ilişkin beklentilerin değerlendirilmesi amacıyla kullanılmaktadır. Bu soruya Bişkek’ten katılımcılar katılıyorum derken, Denizli’den katılımcılar fikrim yok düzeyinde olduğu görülmüştür.
- Bölgemizde faaliyet gösteren İşletmelerin, girişim sermayesi yatırım ortaklıklarından sınır ötesi fon sağlamaktadır. Bu soruya Biş-

kek'ten katılımcılar katılıyorum derken, Denizli'den katılımcılar fikrim yok düzeyinde olduğu görülmüştür.

Tablo 4: Katılımcıların Muhasebe Mesleğinden Beklenti Anketi Soruları ile İlgili Çoklu Seçmeli Sorularla İlgili Görüşleri

NO	SORULAR	BİŞKEK	DENİZLİ
		SONUÇ	SONUÇ
1.	UFRS hakkında sahip olunan materyaller	UFRS ile ilgili internet çıktıları veya herhangi bir materyale sahip değilim.	UFRS ile ilgili internet çıktıları veya herhangi bir materyale sahip değilim.
2.	UFRS'nin firmalara sağlayacağı avantajlar	Finansal tablolarda şeffaflık ve finansal tablolarda anlaşılabilirlik, ihtiyaca uygunluk güvenilirlik ve karşılaştırılabilir olmasını sağlar.	Finansal tablolarda şeffaflık ve finansal tablolarda anlaşılabilirlik, ihtiyaca uygunluk güvenilirlik ve karşılaştırılabilir olmasını sağlar.
3.	UFRS uygulanma zorunluluğu karşısında eğitim planı nasıl olmalı	Muhasebe Meslek mensuplarının sadece KOBİ Standartları değil, Yeni Ticaret Kanunu ile birlikte eğitime tabi tutulması gerektiğini düşünüyorum.	Meslek odalarının, meslek mensuplarını sürekli eğitime tabi tutmaları gerekmektedir.

Katılımcıların anket sorularından birden fazla seçime sahip oldukları sorulara verdikleri cevaplar şu şekildedir:

- ✓ UFRS konusunda sahip olunan materyal konusunda hem Bişkek hem de Denizli'den katılımcılar genellikle herhangi bir kaynağa sahip olmadığını veya internet çıktılarına sahibim ifadelerini tercih etmişlerdir.
- ✓ UFRS'nin firmalara sağladığı avantajları konusunda hem Bişkek hem de Denizli'den katılımcılar genellikle finansal tablolarda şef-

faiyetlik ve finansal tablolarla anlaşılabilirlik, ihtiyaea uygunluk güvenilirlik ve karşılaştırılabilir olmasını sağlayacağını tercih etmişlerdir.

- ✓ UFRS uygulanma zorunluluğu karşısında eğitim planı nasıl olmalıdır? Sorusu ile ilgili Bişkek'ten katılımcılar, muhasebe meslek mensuplarının sadece KOBİ Standartları değil, Yeni Ticaret Kanunu ile birlikte eğitime tabi tutulması gerektiği seğeneğini tercih ederken, Denizli'den katılımcılar meslek odalarının, meslek mensuplarını sürekli eğitime tabi tutmaları gerekmekte olduğu seğeneğini tercih etmişlerdir.

Tablo 5. Katılımcıların Yaşları ve Anket Toplam Puanları Arasındaki ANOVA Testi Tablosu

	Grup	N	KT	Sd	KO	F	p	Anlamlı Fark
Bişkek - Yaş	20-30 Yaş	35	53,445	4	13,361	,443	,777	-
	31-40 Yaş	17	2019,541	67	30,142			
	41-50 Yaş	9	2072,986	71				
	51-60 Yaş	10						
	60 Yaş ve st	1						
Denizli - Yaş	20-30 Yaş	2	775,672	4	193,918	6,134	,000*	20-30 Yaş ile 41-50 Yaş
	31-40 Yaş	34	2118,105	67	31,614			
	41-50 Yaş	18	2893,778	71				
	51-60 Yaş	13						
	60 Yaş ve st	5						

Tablo 4'de katılımcıların yaşları ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı ANOVA analizi ile kontrol edilmiştir. Ayrıca grup varyanslarının homojen dağılıp dağılmadığı Test of Homogeneity of Variances testi ile kontrol edilmiş grupların homojen dağıldığı grlmştir (SH>,05). Tablo 4 incelendiğinde, Bişkek'te yer alan katılımcıların yaşları ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı grlmştir (p>,05). Ancak, Denizli'de yer alan katılımcıların yaşları ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olduğu grlmştir

($p < 0,05$). Farklılık Scheffe testi incelendiğinde 20-30 yaş ile 41-50 yaş arasındaki katılımcılar arasında fark olduğu ve farkın 41-50 yaş grubunda yer alan katılımcılar lehine olduğu görülmüştür.

Tablo 6. Katılımcıların Eğitim Durumları ve Anket Toplam Puanları Arasındaki ANOVA Testi Tablosu

	Grup	N	KT	Sd	KO	F	p	Anlamlı Fark
Bışkek – Eğitim Durumu	Yüksekokul	5	13,728	3	4,576	,151	,929	
	Üniversite	52	2059,258	68	30,283			
	Yüksek Lisans	12	2072,986	71				
	Doktora	3						
Denizli Eğitim Durumu	Yüksekokul	8	6,919	2	3,460	,083	,921	
	Üniversite	60	2886,858	69	41,839			
	Yüksek Lisans	4	2893,778	71				

Tablo 5’de katılımcıların eğitim durumları ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı ANOVA analizi ile kontrol edilmiştir. Ayrıca grup varyanslarının homojen dağılıp dağılmadığı Test of Homogeneity of Variances testi ile kontrol edilmiş grupların homojen dağıldığı görülmüştür ($SH > ,05$). Tablo 5 incelendiğinde, Bışkek’te ve Denizli’de yer alan katılımcıların eğitim durumları ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p > 0,05$).

Tablo 7. Katılımcıların Mesleki Deneyimleri ve Anket Toplam Puanları Arasındaki ANOVA Testi Tablosu

	Grup	N	KT	Sd	KO	F	p	Anlamlı Fark
Bışkek – Mesleki Deneyim	1-5 Yıl	32	152,379	4	38,095	1,329	,268	
	6-10 Yıl	16	1920,607	67	28,666			
	11-15 Yıl	7	2072,986	71				
	16-20 Yıl	7						
	21 Yıl ve üstü	10						
Denizli Mesleki Deneyim	1-5 Yıl	3	918,433	4	229,608	7,788	,000*	6-10 Yıl ile 11-15 ve 21 Yıl ve Üstü Yıl arasında
	6-10 Yıl	18	1975,344	67	29,483			
	11-15 Yıl	15	2893,778	71				

	16-20 Yıl	8						ve 11-15 Yıl ile 16-20 Yıl arasında
	21 Yıl ve üstü	28						

Tablo 6’da katılımcıların mesleki deneyimleri ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı ANOVA analizi ile kontrol edilmiştir. Ayrıca grup varyanslarının homojen dağılıp dağılmadığı Test of Homogeneity of Variances testi ile kontrol edilmiş grupların homojen dağıldığı görülmüştür ($SH>,05$). Tablo 6 incelendiğinde, Bişkek’te yer alan katılımcıların mesleki deneyimleri ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p>0,05$). Ancak, Denizli’de yer alan katılımcıların mesleki deneyimleri ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür ($p<0,05$). Scheffe analizi sonucunda farklılık incelenmiş ve 6-10 Yıl ile 11-15 ve 21 Yıl ve Üstü Yıl arasında ve 11-15 Yıl ile 16-20 Yıl arasında farklılıklar olduğu farklılıkların ise 11-15 Yıl lehine olduğu görülmüştür.

Tablo 8. Katılımcıların UFRS Metnini Okuma Durumu ve Anket Toplam Puanları Arasındaki ANOVA Testi Tablosu

	Grup	N	KT	Sd	KO	F	p	An-lamlı Fark
Bişkek Eğitim Durumu	Evet Tamamını	7	156,380	2	78,190	2,815	,067	-
	Bazı Bölümlerini	34	1916,606	69	27,777			
	Hayır	31	2072,986	71				
Denizli Eğitim Durumu	Evet Tamamını	21	197,818	2	98,909	2,531	,087	-
	Bazı Bölümlerini	33	2695,960	69	39,072			
	Hayır	18	2893,778	71				

Tablo 7’de katılımcıların UFRS metnini okuma durumu ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı ANOVA analizi ile kontrol edilmiştir. Ayrıca grup varyanslarının homojen dağılıp dağılmadığı Test of Homogeneity of Variances testi ile kontrol edilmiş grupların homojen dağıldığı görülmüştür ($SH>,05$). Tablo 7 incelendiğinde, Bişkek’te ve Denizli’de yer alan katılımcıların UFRS metnini okuma durumu ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p>0,05$).

Sonuçlar

UFRS'ye dönük bilgi düzeyi ve uygulamaya yönelik beklentilerini belirlemek amacıyla yapılan anket sonucunda:

- 1- Bişkek ve Denizli ilinden katılımcıların anket sorularının çoğuna benzer aralıkta cevap verdiği görülmektedir.
- 2- Bişkek'te yer alan katılımcıların yaşları ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülürken, Denizli'de yer alan katılımcıların yaşları ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür.
- 3- Bişkek'te ve Denizli'de yer alan katılımcıların eğitim durumları ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür.
- 4- Bişkek'te yer alan katılımcıların mesleki deneyimleri ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülürken, Denizli'de yer alan katılımcıların mesleki deneyimleri ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür.
- 5- Bişkek'te ve Denizli'de yer alan katılımcıların UFRS metnini okuma durumu ile anket toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür.
- 6- UFRS konusunda sahip olunan materyal konusunda hem Bişkek hem de Denizli'den katılımcılar genellikle herhangi bir kaynağa sahip olmadığını veya internet çıktılarına sahibim ifadelerini tercih etmişlerdir.
- 7- UFRS'nin firmalara sağladığı avantajları konusunda hem Bişkek hem de Denizli'den katılımcılar genellikle finansal tablolarda şeffaflık ve finansal tablolarda anlaşılabilirlik, ihtiyaca uygunluk güvenilirlik ve karşılaştırılabilir olmasını sağlayacağını tercih etmişlerdir.
- 8- UFRS uygulanma zorunluluğu karşısında eğitim planı nasıl olmalıdır? Sorusu ile ilgili Bişkek'ten katılımcılar, muhasebe meslek mensuplarının sadece KOBİ Standartları değil, Yeni Ticaret Kanunu ile birlikte eğitime tabi tutulması gerektiği seçeneğini tercih ederken, Denizli'den katılımcılar meslek odalarının, meslek mensuplarını sürekli eğitime tabi tutmaları gerekmekte olduğu seçeneğini tercih etmişlerdir.

KAYNAKLAR

- AYSAN, M. A., (2006), Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarına Ulusal Uyum: Türkiye Örneği, 12. Muhasebe Tarihçileri Kongre Kitapçığı, 44-54.
- BENGÜ, H. Özdemir F. S. Çelik S. (2014), Niğde İlindeki Muhasebe Meslek Mensuplarının Finansal Raporlama Standartlarına Bakış Açılarının Ampirik Olarak Değerlendirilmesi, Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1-29.
- GÜNEŞ, R., Durmuş AF, Solak B. (2011), Muhasebe Meslek Mensuplarının KOBİ TFRS'ye Yönelik Bilgi Düzeyleri ve Uygulamaya Yönelik Beklentileri: Elazığ ve Malatya İlleri Örneği, World Of IFRS-UFRS Dünyası Dergisi, 1-14.
- SAKARYA, Ş., YAZGAN K. F., YILDIRIM, H. H., (2018), Büyük Ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (BOBİ FRS)'nin Muhasebe Meslek Mensupları Tarafından Bilinirliğinin Ve Farkındalığının Tespiti: Balıkesir İli Örneği, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi, 699-724.
- SEYİDOĞLU, H. (2009), Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama, İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- ŞENOL, H., ÖZÇELİK H., (2014), Muhasebe Meslek Mensuplarının Kobi Tfrs Algılaması Ve Uygulama Sürecine Bakış Açılarının Tespiti Üzerine Bir Araştırma: Batı Akdeniz Bölgesi Örneği, Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, 17(4), 871-891.
- ÖZDEMİR, F. S. (2014), Finansal Raporlama Standartlarını Öğrenme Sürecinde Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin Durumları: Samsun'da Ampirik Bir Araştırma, Muhasebe ve Denetime Bakış, 13(1), 81-107.
- YAZICIOĞLU, Y. ve ERDOĞAN, S. (2004), SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri, Ankara: Detay Yayıncılık.
- YEL, T., ERDEM M. S. (2015), Muhasebe Meslek Mensuplarının UFRS Hakkındaki Farkındalık Düzeylerinin Tespiti: Bolu İli Örneği, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(2), 217-232.

4. Bölüm

EĞİTİM

Giriş

Yabancı dil öğretiminin tarihiyle ilgili yapılan araştırmalarda M.Ö. 2225'te Akadların Sümer ülkesini ele geçirdikten sonra kendilerinden daha üstün bir uygarlığa sahip olan Sümerlerin dilini öğrendiği ve böylece insanlık tarihinde ilk kez yazılı ve sözlü yabancı dil öğretiminin başlamış olduğu tespit edilmiştir¹. Bu süreçte sosyal yaşantı, din, ticaret vb. ihtiyaçlardan dolayı öncelikle günlük konuşma dili öğrenilmiş veya öğretilmiştir. Türk tarihine baktığımızda Türklerin komşularıyla çeşitli ilişkileri (savaş, ticaret, inanç, komşuluk vb.) hasebiyle bir etkileşimi, iletişimi göze çarpmaktadır. Bu ilişkilerin temelini coğrafi konumumuz belirlemiş ve dolayısıyla da çeşitli kültürlerle kelime alışverişimiz olmuştur. Bu alışverişin olabilmesi içinse o dili bilen insanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Elimizde yazılı kaynak çok az olsa da Hun, Göktürk, Eski Uygurca dönemlerinde de yabancı dil öğrenme veya o devrin Türkçesini yabancı tercümanların öğrenmesi söz konusuydu. Ancak bu dili öğrenmenin ve öğretmenin hangi yol, yöntem ve materyallerle yapıldığına dair maalesef elimizde yazılı kay-

* Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu; Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Anabilim Dalı, Bişkek, Kırgızistan. recep.yurumez@manas.edu.kg

** Dr., Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Bişkek, Kırgızistan. anara.yurumez@manas.edu.kg

¹ Nurşat Biçer, "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1/4, Erzurum 2012, s. 107.

nak bulunmamaktadır. Örneğin, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının bir yüzünün Çince olması yazarının yabancı dil bildiğinin en büyük göstergesidir. Uygurlar devrindeyse Çinli rahipler Budizm ve Maniheizm'i Türklere öğretmek için çok ciddi girişimlerde bulunmuşlar ve birçok Çince eseri Türkçeye çevirmişlerdir.

Karahanlılar devrindeyse İslamiyet'in kabulü sürecinde Araplarla dolayısıyla da Arapça ile Türkler ilk kez karşılaşmışlardır. Aralarında özellikle dinî ve askerî bir iş birliğinin hızla gelişmesi neticesinde Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçenin zenginliklerini onlara göstermek maksadıyla Kâşgarlı Mahmud tarafından *Dîvânu Lugâti't-Türk* (1074) yazılmıştır. Birçok yönden değerli olan eser yabancılara Türkçe öğretimi alanında da elimizdeki ilk yazılı kaynak olarak kabul edilmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde yabancı dil öğretiminde şunlara dikkat ettiği gözlemlenmektedir:

1. Önce ve hemen her zaman sadece kural verme değil, ilkin çok sayıda örnekten hareket edip kurala ulaşma yolunu izlemiş ve günümüz yabancı dil öğretiminde benimsenen bir yöntem uygulamıştır.

2. Dil öğrenmede örneklerin, metinlerin önemini çok iyi görmüş, örneklerini günlük hayattan, atasözlerinden, şiirlerden derlemiştir.

3. Dil öğretirken Türk kültürünü de tanıtmaya amacı gütmüş, bu konuya özel bir önem vermiştir.

4. Dil öğretiminde tekrarın önemini çok iyi kavradığından, önceden geçen bir kuralı gerektiğinde hatırlatmaktan çekinmemiştir.

5. İzlediği bu başarılı yöntemleri buluncaya kadar çok çaba harcayan yazar, iki yıl içinde eserini üç kez yazıp beğenmemiş, dördüncü kez yazmıştır².

Kıpçak döneminde ise özellikle Memluklerin Arapları yönetmesi Türkçenin öğretimini olumlu anlamda etkilemiştir. Yönetici tabaka ile iletişim kurma gereği duyan tebaa Türkçe öğrenme çabasına girişmiştir. Yine bu dönemde Abbasi Halifesinin otoritesini koruyabilmek için Türk kökenlilerden asker alması gibi sebeplerle yabancılara Türkçe öğretimi için yazı-

² Ali Göçer-Selçuk Moğul, "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi İle İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/3 Summer, 2011, s. 779.

lan eserlerin başında İtalyanca-Kıpçakça 2680 kelimelik sözlük olan³ *Codex Cumanicus*⁴, Arapça-Türkçe sözlük ve gramer kitabı olan⁵ *Et-Tuhfetüz-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*⁶, 1312'de tamamlanmış olan ve bir başka Arapça Türkçe sözlük ve gramer kitabı *Kitabü'l İdrak li-Lisanü'l-Etrak*⁷ gelmektedir.

Selçuklu döneminde Türkçe, ilmi konularda Arapçanın, edebî konularda Farsçanın etkisinde kalmıştır. Yabancılar Türkçe öğretimiyle ilgili bu döneme ait elimizde eser bulunmamakla birlikte Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277'de "*Bugünden sonra divanda, dergâhta, bargâhta, mecliste, meydanda Türkçeden başka dil konuşulmaya.*" fermanı ile Türkçe'nin kullanılması bir yönetici tarafından güçlü bir şekilde desteklenmiştir. Selçuklu'nun son dönemi ve beylikler döneminde dille ilgili en önemli çalışmayı yapan Âşık Paşa'dır. O, Türkçe üzerine düşünen ilk dilcilerimizdendir. *Garib-nâme* adlı eserinde seslerin çıkış noktalarından tutun da kelimelerin bağlamda kazandığı anlamlara kadar Türkçeyle ilgili fikirler serdetmiştir. Eski Anadolu Türkçesi dönemindeyse Camalüddin İbni Mühennâ yabancılar Türkçe öğretmek maksadıyla *Hilyetü'l-İnsân ve Heybetü'l-Lisân* adlı eseri yazmıştır.

Çağatayca döneminde Türk dili ile ilgili birçok eser verilmiş ancak yabancılar için Ali Şîr Nevayî'nin kaleme aldığı *Muhâkemetü'l-Lügateyn* adlı eseri bulunmaktadır. Eserinde Türkçenin Farsçaya karşı üstünlüklerini göstermeye çalışan Nevayî bunu yaparken Türkçenin birçok özelliğini de ortaya koymuştur. Mesela: İsimlerden isim yapan -cı, -çi ekinin kullanıldığı kelimelerden bir kaçını sıralamıştır: "Şekerci, kuşçı, korukçu, kazçı"

Bunların dışında yazılışları aynı anlamları farklı olan kelimeler üzerinde de durmuştur:

Ot: Ateş.

Öt: Mürur, geçmek anlamına olan ötmekten emirdir.

Ut: Kumarda kazanmak, utmaktan emirdir.

³ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984.

⁴ A. von Gabain, *Die Sprachedes Codex Cumanicus*, Fundamenta I Wiesbaden, 1959 (Çev.: Mehmet Akalın), *Codex Cumanicus'un Dili*, Tarihi Türk Şiveleri, Ankara, 1979.

⁵ Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara, 2008.

⁶ Besim Atalay, *Et-Tuhfetüz-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK Yayınları, İstanbul, 1945

⁷ Yusuf Doğan, "Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrak adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi", <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/256954>.

Üt: Parça gibi kılı şeyleri ateşe tutup tüylerini yakarak arıtmak anlamındaki ütmekten emirdir⁸.

Osmanlı döneminde yabancılara Türkçe öğretimi çalışmaları devşirme yolu ile Yeniçeri Ocağına alınan Hristiyan çocuklarına Türkçe öğretilmesiyle başlatılabilir. Balkanlar'a geçildikten sonra yapılan savaşlarda tutsak edilen Hristiyanların bir kısmının kendiliğinden Müslümanlığa geçerek Türkçe öğrendikleri görülmektedir. Balkanlarda yaşayan yerli halktan Türkçe öğrenenlerin sayısı da az değildir⁹. İmparatorluğun Avrupa ile komşuluk kurması Batılları da Türkçe öğrenmeye itmiştir. XV. yüzyıldan itibaren gerek ticaret gerekse diplomatik maksatlarla birçok Batılının Türkçe öğrendiği ve bu amaçla Türkçe kılavuzlar hazırladığı bilinmektedir. Mesela: Almanya'da Stuttgartlı Hieronymus Megiser 1612'de Türkçenin ilk dilbilgisi kitabını yazmakla kalmamış aynı zamanda kendisi Türkçe dersleri de vermiştir. 1753 yılında Avusturya-Macaristan İmparatoriçesi Maria Theresia tarafından, Osmanlı İmparatorluğuna dil bilen diplomat ve tercümanlar gönderebilmek için "Viyana Diploması Akademisi" kurulmuştur. 1792 yılında Viyana'da iken bu akademiye şeref misafiri olarak davet edilen Osmanlı elçisi Ebubekir Ratip Efendi, akademide kendisine Türkçe hitap edildiğini, buradaki gençlerin kısa zamanda Arapça, Farsça ve Türkçeyi öğrendiklerini, kendisinin de bu gençleri sınadığını bildirmektedir¹⁰. Osmanlıca tercümanlık yapacak gençler yetiştirmek isteyen Batılı devletlerin hemen hemen hepsi "Dil Oğlanları Okulu" açarak çocuklarının Türkçeyi öğrenmesi için çaba sarf etmiş oldukları görülür.

Cumhuriyet dönemine gelindiğindeyse Ankara Üniversitesi yabancılara Türkçe öğretiminde başı çekmiştir. Üniversitenin bu alanda ilk çalışması 1965'te yayımlanmış olan Kenan Akyüz'ün *Yabancılar İçin Türkçe Dersleri*'dir. Yabancılara Türkçe öğretiminde 1984'te Ankara Üniversitesi bünyesinde açılan TÖMER adeta bu alanda bir milat olmuştur. Ankara Üniversitesi TÖMER'in çalışmalarına Türkiye'ye üniversite okumak maksadıyla gelen öğrencilere hizmet vermek için başlamışken daha sonra yabancı

⁸ İlhan Erdem, "Yabancılara Türkçe Öğretimiyle İlgili Bir Kaynakça Denemesi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring, 2009, s. 894.

⁹ Nurşat Biçer, "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1/4, Erzurum 2012, s. 124.

¹⁰ A.g.e., s. 126.

diplomatlar ve diğer yabancılara da hizmet vermeye başlamıştır. Bugün hemen hemen tüm üniversitelerimizde Türkçe öğretim merkezleri bulunmakta ve bu alanda yüksek lisans, doktora tezleri, kitap, makale gibi birçok akademik çalışma yapılmaktadır.

Ülke içerisindeki bu çalışmalar, Türkiye Cumhuriyeti'nin her alanda dünyada söz sahibi olmaya başlamasıyla birlikte etki alanını genişletmiş ve Türkçenin yabancılara öğretilmesinde birçok gelişme yaşanmasına vesile olmuştur. Bunlardan birisi de Türkiye dışında Türkiye Türkçesi öğretimi olmuştur. MEB, TİKA, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Maarif Vakfı ve son olarak da Türk kültürü ve dilini yaygınlaştırmak için açılmış olan Yunus Emre Enstitüsü aracılığı ile dünyanın birçok ülkesinde Türkiye Türkçesi öğretimi yapılmaya başlanmıştır. Bugün yurtdışında MEB TTEÖMER 2, Maarif Vakfı 33 ülkede 259 eğitim kurumunda¹¹ ve Yunus Emre Enstitüsü 46 ülkede 56 merkezde¹² faaliyetlerine devam etmektedir.

Hem üniversitelerimiz hem de bu alanda çalışma yapan diğer kurumlarımız görsel, işitsel, yazılı, binlerce materyal üretmekte ve Türkçemizin daha çok insana ulaşması için büyük bir gayret göstermektedir. Türkler tarih sahnesine ilk çıktıklarında başta Moğollar ve Çinlilerle daha sonra İranlılarla, Hindistanlılarla, Araplarla, Anadolu'ya göçle birlikte Rumlar, Ermeniler, Balkan ve Avrupa milletleri ile komşuluk etmişler ve birçok alanda olduğu gibi dil alanında da kaçınılmaz olarak bir etkileşim olmuştur. Günümüz küresel dünyadaysa tüm dünya ile komşuyuz ve artık tüm dünya ülkeleri ile diğer tüm alanlarda olduğu gibi dil alanında da ortak çalışmalarımızın olması kadar doğal bir şey yoktur.

Türkiye Cumhuriyeti MEB'in dünyada daha önce birçok noktada Türkçe öğretim merkezi bulunmaktaydı ancak günümüzde gerek Yunus Emre Enstitü gerekse Maarif Vakfı ile bakanlık arasında yapılan ikili anlaşmalarla bu sayı Tacikistan ve Kırgızistan olmak üzere ikiye düşürülmüş bulunmaktadır. Lübnan, Filistin, Tunus, Gürcistan, Belarus ve Bahreyn'de ise Türkçe öğretimi faaliyetini MEB, Büyükelçilik bünyesinde sürdürmektedir.

¹¹ <https://turkiyemaarif.org/page/42-dunyada-tmv-16>, (31.01.2019).

¹² <https://www.yee.org.tr/tr/map>, (31.01.2019).

Türkiye Cumhuriyetinin dünyada Suudi Arabistan'dan sonra en büyük eğitim-öğretim yatırımının¹³ bulunduğu Kırgızistan'da devletimize bağlı olan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, MEB TTEÖMER, Türk-Kırgız Anadolu Kız Meslek Lisesi, Bişkek Türk İlkokulu, Bişkek Türk İmam Hatip Ortaokulu, Kırgız Türk Anadolu Lisesi ve Bişkek Türk Ortaokulu eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ederken bunların yanı sıra çeşitli sivil toplum kuruluşlarımız tarafından da Kırgızistan devletinin ilgili resmi kurumlarıyla birlikte Türkiye Türkçesi öğretimi yapmaktadır. Bunlardan bazıları Celalabad İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi vb.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Türkiye Türkçesi öğreten en önemli kurumlarımızdan birisi 1995 yılında ortak anlaşmayla kurulmuş olan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'dir. Her ne kadar iki ülkenin anlaşması 1995 yılında imzalanmış olup ilk öğrenci alımı 1997-1998 eğitim-öğretim yılında gerçekleşmiştir¹⁴. İlk yıl sadece 87 öğrenci ile yola çıkan üniversite hâlihazırda toplam öğrenci sayısı bakımından ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora 6099 öğrenciye ulaşmış bulunmaktadır¹⁵. Son yıllarda bağımsız kuruluşların yaptığı araştırmalara göre üniversite, ülkenin en iyi eğitim-öğretim kurumudur.

Üniversitenin açılışıyla birlikte kurulmuş olan Modern Diller Yüksekokulu daha sonraları Yabancı Diller Yüksekokulu adını almıştır. Yüksekokul ilk yıllarda Mehmet Hengirmen'in *Türkçe Öğreniyoruz* adlı kitap setini kullanmış, bu sete ve Ankara Üniversitesi Tömer'e uygun bir eğitim-öğretim metodu uygulamıştır. Bu seti sırasıyla yine Ankara Üniversitesi Tömer tarafından hazırlanmış olan *Hitit* ve *Yeni Hitit* setleri takip etmiştir. *Yeni Hitit* ile birlikte Avrupa Dil Portfolyosunun da etkisiyle dilbilgisi öğretimi daha arka planda bırakılmış ve günümüzde Türkiye Türkçesi öğretimi dört temel beceri olan; okuma-anlama, dinleme-anlama, yazılı anlatım ve sözlü anlatıma eşit ağırlık verecek şekilde sürdürülmektedir. Ancak sözlü anlatım, monolog ve diyalog olmak üzere iki ayrı kategoriye ayrılmıştır. Yüksekokul bünyesinde çalışan 50 Türkiye Türkçesi okutmanının gayretleriyle yüksekokul kendi bünyesinde hazırlamış olduğu yabancılara Türkçe

¹³ <https://yyegm.meb.gov.tr/www/yurt-disi-okullarimiz/icerik/366>, (03.02.2019).

¹⁴ <http://manas.edu.kg/index.php/kurumsal/tanitim/tarih%C3%A7e>, (11.01.2019).

¹⁵ <http://oidb.manas.edu.kg/lisans.php>, (11.01.2019).

öğretim seti olan *Altın Köprü*'yü son iki yıldır kullanmaktadır. Bilindiği üzere Yunus Emre Enstitüsü bünyesinde belli yaş kategorilerine göre Türkçe öğretim setleri bulunmaktadır. *Altın Köprü Türkçe Öğretimi Ders Kitabı*¹⁶ da yabancı dil öğrenenlere de hitap etmekle birlikte üniversitenin öğrenci profili Türk dilli gençlerden oluştuğu için lehçe öğrenenlere daha çok hitap etmektedir. Bu set hazırlanırken üniversitede Türkiye Türkçesi öğrenen kitlenin yaş aralığı, hazırlıktan sonra okuyacağı bölümler de dikkate alınmış ve set A1, A2, B1, B2 ve C1 olmak üzere beş seviye olarak hazırlanmıştır. Her kitapta 6 ünite bulunmaktadır. Her ünite ise 16 sayfadan müteşekkildir. Setin C1 seviyesinde son bulmasının nedeni hazırlıkta eğitim-öğretimin 36 haftada olmasıdır. Bu seviyede özellikle üniversitede bulunun bölümler dikkate alınmış ve hemen hemen her bölümle ilgili metinler hazırlanmıştır. Bu sayede birinci sınıfa başlayacak olan öğrencilerin bölümlerine hazır hale getirilmesi hedeflenmiştir. Tüm bu çalışmalar yapılırken yabancı dil öğretiminin genel geçer kuralları da dikkate alınmıştır. *Altın Köprü Türkçe Öğretimi Ders Kitabı* dışında yüksekokul bünyesinde uzaktan Türkiye Türkçesi öğretimi için de çalışmalar devam etmektedir. Bunlar dışında seviyelere göre izleme anlama materyalleri yine ilgili birim tarafından hazırlanmıştır ve 2019 yılı içerisinde basılması planlanmaktadır. Türkiye Türkçesi öğretiminde kendi kaynaklarından istifade eden birim bunlarla birlikte dil öğretiminde şarkı, oyun, tiyatro, sosyal etkinlikler gibi yardımcı unsurlardan da faydalanmaktadır.

Türkiye Türkçesi öğretimi yöntemi ve kullanılan materyaller, üniversite bünyesinde eğitim-öğretim gören ve Kırgızca öğrenen öğrenciler için uygulanan yöntemleri ve kullanılan materyalleri etkilemiştir. Bu olumlu etkinin neticesinde Kırgızcanın yabancılara öğretiminde kullanılan 3 ayrı "Yabancılara Kırgızca Öğretim" seti de Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kırgızca okutmanları tarafından farklı tarihlerde hazırlanmıştır. 2002'de yayımlanan *Til Başat*¹⁷ setini, 2005'te *Til Köpürö*¹⁸ ve 2009'da *Kırgız Tili*¹⁹ seti takip etmiştir. Şu andaysa Kırgızca öğretiminde de *Altın Kö-*

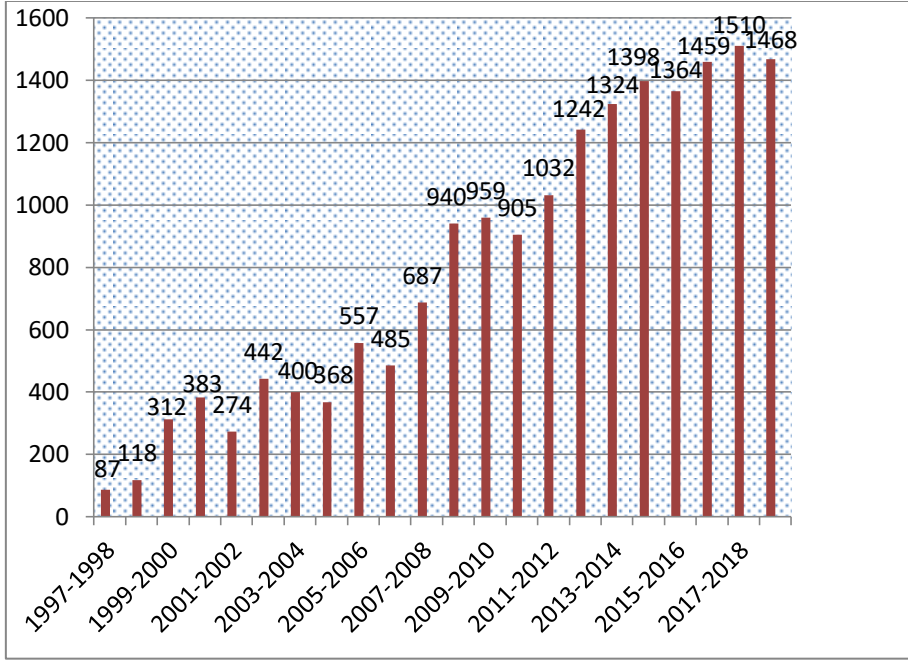
¹⁶ *Altın Köprü Türkçe Öğretimi Ders Kitabı*, Muhittin Gümüş (Ed.), KTMÜ Yay., Bişkek, 2016.

¹⁷ *Til Başat Kırgız Tili Çet Eldikter Üçün*, Haz. Sağıya Dosoyeva vd., KTMÜ Yay., Bişkek, 2002.

¹⁸ *Til Köpürö Kırgız Tili Çet Eldikter Üçün Okuu Kitebi*, Haz. Zamira Derbişeva vd., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2005.

¹⁹ *Manas Til Üyrötüü Toptomu Kırgız Tili Okuu Kitebi*, Haz. Mayram Abılkasımova vd., KTMÜ Yay., Bişkek, 2009.

*pürö Kırgız Tili Okuu Kitebi*²⁰ kullanılmaktadır. Altın Köprü'nün ayırıcı özelliklerinden biri de her dil becerisi için yardımcı materyal içeren Alıştırmalar Kitabı'nın da olmasıdır.

Eğitim-öğretime başladığı ilk günden beri öğrenci sayısı hemen hemen her yıl artmış olan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesine bu güne kadar 19.612 öğrenci kayıt yaptırmıştır. Bu öğrencilerden 16.185'ini Kırgızistan Cumhuriyeti, 1.898'ini Türkiye Cumhuriyeti ve 1.529'unu ise diğer devletlerin vatandaşların oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesi öğretimi bakımından bakıldığında 17.714 öğrenci Türkiye Türkçesi öğrenmiş, 3.427 öğrenci ise Kırgızca öğrenmiştir²¹.

Milli Eğitim Bakanlığı TTEÖMER

²⁰ *Altın Köprü Kırgız Tili Okuu Kitebi*, Haz. Aynura Beyşeyeva vd., KTMÜ Yay., Bişkek, 2016.

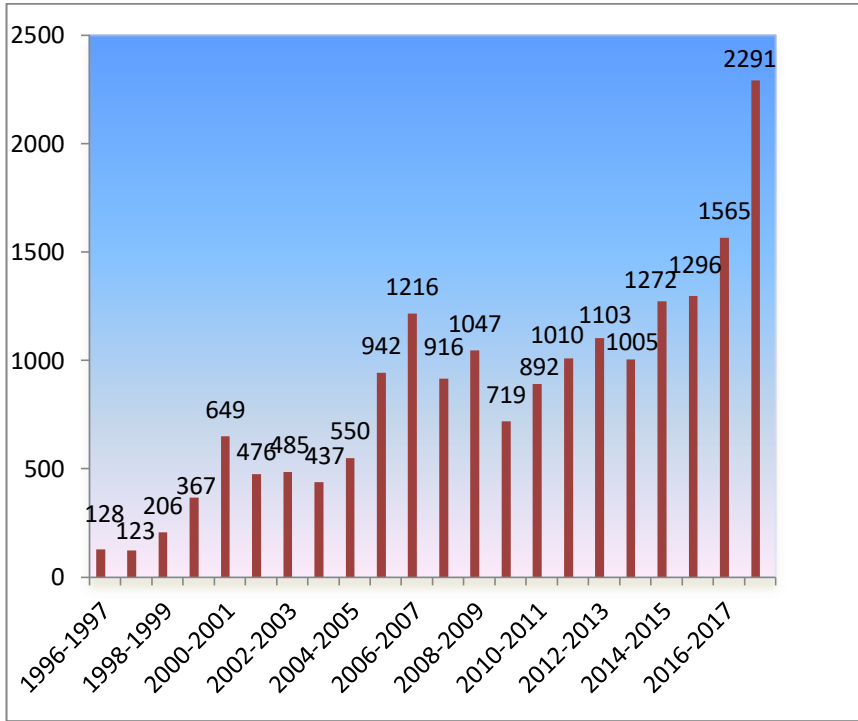
²¹ <http://oidb.manas.edu.kg/lisans.php>, (11.01.2019).

TTEÖMER Kırgızistan'da T.C. Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak 1996 yılında kurulmuştur²². Hâlihazırda T.C. MEB tarafından görevlendirilmiş olan 36 Türkçe Okutmanı ve yerelden temin edilmiş olan 21 Usta Öğreticisiyle²³ Kırgızistan'ın tüm bölgelerinde Türkçe öğretimi yapmaktadır. Türkiye'den görevlendirilen okutmanların 4'ü Oş'ta, 2'si ise Calalabad'da görev yapmaktadır. Usta Öğreticiler programı ise TİKA desteğiyle 2018-2019 eğitim-öğretim döneminde başlatılmıştır ve bu kapsamda şu şehirlerde Türkçe dersleri verilmektedir: Kant, Karabalta, Koçkor, Bar-koon, Batken (2 ayrı noktada), Talas, Çolpon Ata, Balıkçı, Karalma, Özgen, Özgörüş Köyü, Kayrat Köyü, Aktaş Köyü, Çekabad Köyü, Nariman Köyü, Furkat, Nokat, Leylek, Narın, Calalabad. Ülkenin başkenti olan Bişkek'te ise TTEÖMER 14 ayrı noktada Türkiye Türkçesi öğretmektedir, bu merkezlerden on ikisi üniversite, ikisi ise askerî okuldur.

Her yaş ve her seviyeden insana hitap eden TTEÖMER daha önceleri Ankara Üniversitesi'nin bir eseri olan *Hitit*'i kullanmış olmakla beraber günümüzde ortak protokolle Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanmış olan *Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti*'ni kullanmaktadır. Açıldığı günden bu güne değin 18.703 kişiye Türkçe öğretmiş olup bunun dışında da 15.955 kişiye sertifika programına dâhil olmadığı halde Türkçe desteği sunmuştur. TTEÖMER'in açıldığı günden bugüne kadar öğrenci sayıları şu şekildedir:

²² <http://biskek.meb.gov.tr/www/turkiye-turkcesi-ogretim-merkezi/icerik/16>, (18.10.2019).

²³ Usta Öğretici: Türkiye Türkçesini öğretecek seviyede bilen ve TTEÖMER tarafından verilen kursu başarıyla bitirip sertifika almaya hak kazanmış olanlar arasından seçilmiş Kırgızistan vatandaşları Türkiye Türkçesi hocası.

Tablodan da anlaşıldığı üzere Kırgızistan’da TTEÖMER özelinde bazı yıllarda çeşitli gerekçelerle Türkiye Türkçesine ilgi azalmış gibi görünse de genele bakıldığında tevaccüh her zaman çok yüksek olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Ayrıca ciddi anlamdaki öğrenci artış hızının 2000’lerle birlikte arttığı dikkat çekicidir. Son yıllardaysa TTEÖMER’in Bişkek dışında da Türkiye Türkçesi merkezleri açması hem Türkiye Türkçesinin etki alanını artırmakta hem de iki ülke arasındaki bağların kuvvetlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

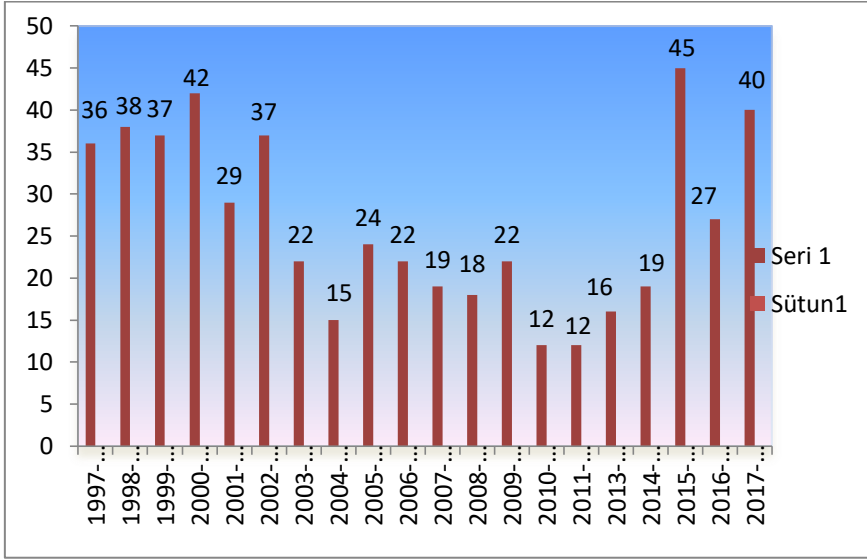
Diğer Kurumlar

Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1993’te eğitim-öğretime başlamış olan fakülte Oş Devlet Üniversitesi ve Türkiye Cumhuriyeti Diyanet Vakfı’nın ortak anlaşması ile açılmıştır²⁴. Önceleri kız öğrenciler Ankara Üniversitesinde, erkeklerse Bolu’da Türkiye Türkçesi öğrenmekteyken 2018’den itibaren hem kız öğrenciler hem de

²⁴ https://www.oshsu.kg/univer/?lg=2&id_parent=698, (12.01.2019).

erkek öğrenciler Bolu'da Türkiye Türkçesini öğrenmektedirler. Daha önce anlattığımızın tersine İlahiyat Fakültesi'nde öğrenciler hazırlık sınıfını Kırgızistan'da değil, Türkiye'de geçirmekte daha sonraki öğrenim hayatlarına ise Kırgızistan'da devam etmektedirler²⁵. İlahiyat Fakültesi'nin 2018 itibariyle mezun sayısı şu şekildedir:

Aynı üniversiteye bağlı olan ve Bişkek'te bulunan Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi öğrencileri ise Türkiye Türkçesini Kırgızistan'da öğrenmektedir. 2000 yılında açılmış olan fakülteden 2018 itibariyle 240 öğrenci mezun olmuştur.

1993 yılında Calalbaad'da Türk Dünyası Vakfı tarafından açılmış olan²⁶ Sosyal ve İktisadi Bilimler Fakültesi 2007-2008 eğitim-öğretim yılı itibariyle 7000 öğrenciye ulaşmıştır²⁷. Açıldığı günden bu yana fakültede yıllık yaklaşık 300 öğrenciye Türkiye Türkçesi öğretilmeye devam edilmektedir.

²⁵ Fakülte ile ilgili bilgi için bkz.: https://www.oshsu.kg/univer/?lg=1&id_parent=69, (18.01.2019).

²⁶ <http://www.tdavkr.org/>, (05.01.2019).

²⁷ Fatih Çelik, "Kırgızistan'da Türkçe Öğretimi", 6. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi-Türk Dünyasında Güncel Sorunlar ve Çözüm Önerileri, 25-28 Mayıs, 2008 (Sözlü Sunum Metni).

Bahsi geçen kurumlarımız dışında her yıl yaklaşık 100 Kırgızistan vatandaşı Türkiye’de burslu okuma imkânı sağlayan Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları, kendi imkânlarıyla ülkemizde okuyanlar, ülkede bazı üniversitelerdeki Türkoloji bölümleri, özel dil kursları ve son olarak da Kırgızistan’da faaliyet yürüten STK’larımız aracılığı ile de birçok Kırgızistan vatandaşı Türkiye Türkçesi öğrenmektedir.

Sonuç

Yabancı dil öğrenimini ve öğretimini binlerce yıl geriye götürmek mümkündür. Diğer dillerle benzer bir süreci yaşamış olan Türkçenin de yabancı dil olarak öğretimiyle ilgili elimizde birçok kilometre taşı olacak eser bulunmaktadır. Bunların başında *Dîvânu Lugâti’t-Türk, Codex Cumanicus, et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye, Kitabü’l İdrak li-Lisanü’l-Etrak, Muhâkemetü’l-Lügateyn* gibi eserler gelmektedir. Önceleri başta Çin ve Moğollarla komşu olan Türk boyları tarihi süreçte İran, Arap, Afgan, Rum, Gürcü, Rus, Avrupalılar ve Balkan milletleri ile sınır komşusu olmuş ve bu milletler çeşitli sebeplerle iletişim kurmuştur. Bu da hem diğer milletlerin dillerinin öğrenilmesini hem de Türkçenin diğer milletler tarafından öğrenilmesini zaruri hale getirmiştir. Bugün artık göç, savaş vb. sebeplerle yeni komşular edinmezken küreselleşen dünyamızda artık herkes birbirleriyle komşu durumuna gelmiştir. Bu yeni durum bizleri başka milletlerin dillerini öğrenmeye ve onları tanımaya iterken başka milletleri de Türkçe öğrenmeye itmektedir. Bu süreçte kardeş ülke Kırgızistan’da da Türkiye Türkçesi öğretimi ve Kırgızca öğretimi hız kazanmıştır.

Birçok kurum ve kuruluşuyla Kırgızistan’da hemen hemen her alanda faaliyette bulunan Türkiyeli unsurlar eğitim alanında da aktif olarak yer almakta ve Türkiye Türkçesi öğretimi yapmaktadırlar. Yukarıda adı geçen ve adını yazamadığımız birçok kurumun çalışmaları sonucunda ülkede Türkiye Türkçesi üçüncü dil konumuna gelmiştir²⁸. O kadar ki sadece devlete bağlı kurumlarımız aracılığı ile neredeyse 60.000’e yakın Kırgızistan vatandaşına Türkiye Türkçesi öğretimi yapılmıştır. Bunda yukarıda bahsi geçen kurumlarımızın katkısı olduğu gibi bunların dışında Türk film ve dizilerinin, iş adamlarımızın da katkıları yadsınamaz. Kırgızistan’da faaliyet yürüten iş adamlarımızın yanısıra son yıllarda özellikle mevsimlik işçi

²⁸ <https://www.timeturk.com/kirgizistan-da-turkce-hamlesi/haber-138847>, (14.02.2019).

olarak Türkiye'nin tercih edilmesi de Türkiye Türkçesine olan rağbeti artırmış bulunmaktadır. 2018 itibarıyla Türkiye'ye giden mevsimlik işçi 30.000'i geçmiştir²⁹. Türkiye ve Kırgızistan'ın kardeşlik çerçevesinde sürmekte olan ilişkilerinin daha da ilerilere taşınabilmesi için birbirimizin dilini öğrenmeli ve öğretmeliyiz.

KAYNAKLAR

- Altın Köprü Türkçe Öğretimi Ders Kitabı*, Editör: Muhittin Gümüş, KTMÜ Yayınları, Bışkek, 2016.
- Altın Köprü Kırgız Tili Okuu Kitebi*, Haz. Aynura Beyseyeva vd., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bışkek, 2016.
- ATALAY, Besim, *Et-Tuhfetüz-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK Yayınları, İstanbul, 1945.
- BİÇER, Nurşat, "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 1/4 2012*, Türkiye.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984.
- ÇELİK, Fatih, "Kırgızistan'da Türkiye Türkçesi Öğretimi", *6. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi- Türk Dünyasında Güncel Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, 25-28 Mayıs 2008 (Basılmamış Bildiri).
- DOĞAN, Yusuf, "Ebû Hayyân El-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi", <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/256954>.
- ERCİLASUN, Ahmet B., *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2008.
- ERDEM, İlhan, "Yabancılara Türkçe Öğretimiyle İlgili Bir Kaynakça Denemesi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring, 2009*.
- GABAİN, A. von, *Die Sprachedes Codex Cumanicus*, Fundamenta I Wiesbaden, 1959 (Çev., Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Codex Cumanicus'un Dili, Ankara, 1979).
- GÖÇER, Ali – MOĞUL, Selçuk, "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi İle İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011*, Turkey.

²⁹ <https://www.yeniakit.com.tr/haber/turkiyeyi-tercih-eden-kirgiz-isci-sayisinda-artist-606782.html>, (16.02.2019).

<https://www.haberler.com/turkiye-yi-tercih-eden-kirgiz-isci-sayisinda-artist-11728171-haberi/>, (16.02.2019).

Manas Til Üyrötüü Toptomu Kırgız Tili Okuu Kitebi, Haz. Mayram Abılkasımova vd., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2009.

Til Başat Kırgız Tili Çet Eldikter Üçün, Haz.: Sagiya Dosoyeva vd., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları 33, Bişkek, 2002.

Til Köpürö Kırgız Tili Çet Eldikter Üçün, Haz.: Zamira Derbişeva vd., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2005.

Faydalanılan Siteler

<https://turkiyemaarif.org/page/42-dunyada-tmv-16>, (31.01.2019).

https://www.oshsu.kg/univer/?lg=1&id_parent=69, (18.01.2019).

<https://www.yee.org.tr/tr/map>.

<http://manas.edu.kg/index.php/kurumsal/tanitim/tarih%C3%A7e>, (11.01.2019).

<http://oidb.manas.edu.kg/lisans.php>, (11.01.2019).

https://www.oshsu.kg/univer/?lg=2&id_parent=698.

http://biskek.meb.gov.tr/www/turkiye-turkcesi-ogretim_merkezi/icerik/16, (18.10.2019).

<http://abdigm.meb.gov.tr/www/yurt-disi-temsilciliklerimiz/icerik/27>, (15.01.2019).

<http://www.tdavkr.org/>, (05.01.2019).

<https://www.yeniakit.com.tr/haber/turkiyeyi-tercih-eden-kirgiz-isci-sayisinda-artist-606782.html>, (16.02.2019).

<https://www.haberler.com/turkiye-yi-tercih-eden-kirgiz-isci-sayisinda-artist-11728171-haberi/>, (16.02.2019).

<https://www.timeturk.com/kirgizistan-da-turkce-hamlesi/haber-138847>, (14.02.2019).

<https://yyegm.meb.gov.tr/www/yurt-disi-okullarimiz/icerik/366>, (03.02.2019).

5. Bölüm

TOPLUM

KIRGIZİSTAN'DAKİ ÇARPIK KENTLEŞMENİN SOSYAL BOYUTU

Kishimjan ESHENKULOVA *

Giriş

Neredeyse çeyrek asırdan aşkın bir süredir Kırgızistan çarpık kentleşme olgusuyla karşı karşıyadır. Kırgızistan genelinde, özellikle Bişkek'te kontrolsüz bir şekilde inşa edilmiş yığma yapıların meydana getirdiği yapılaşmanın kentsel dokuya uyum sağlamadığı görülmektedir. Bu tip yapılaşma, yönetim tarafından şimdilik olması gereken sıradan bir olgu olarak algılanmışsa da, ileride büyük bir sorun olarak karşımıza çıkacağı kesindir. Çünkü plansız, denetimsiz, altyapısız ve her türlü estetik güzelliklerden uzak olan konutların ve gecekonduların rastgele yapılması sonucunda kentlerin merkezden dışa doğru büyümesiyle oluşan çarpık kentleşme, sadece mevcut dokunun tahribine, tarihsel, kültürel ve doğal değerlerin kaybolmasına yol açmakla kalmayıp, aynı zamanda sosyal ve kültürel değerler gibi birçok problemi de beraberinde getirmektedir.

1990'lardan sonra Kırgızistan'ın bütün, özellikle büyük kentlerinde hızla çarpık kentleşmeye doğru gidildiği görülmektedir. Bu tip olgunun ortaya çıkmasında birçok neden vardır. Bu anlamda Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle SSCB'nin merkezî sosyalist bir plana dayalı ekonomisine son verilmesinden sonra bu sistemin bir parçasını oluşturan Kırgızistan'daki

* Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. kishimcan.esenkulova@manas.edu.kg

kolhoz ve sovhozlardaki faaliyetlerin durması, fabrikaların çalışamaz hale gelmeleri temel nedenlerden biridir. Kırgızistan'ın devlet yapısına yönelik yapılan siyasî, ekonomik ve sosyal değişiklikler, reformlar ve özelleştirmeler, iyice düşünülmüş bir plan çerçevesinde basamaklı bir şekilde gerçekleşmediğinden her anlamda ve her alanda yaşanan çöküş, kriz, toplumsal şok ve bunalımı çarpık kentleşmenin ortaya çıkmasında diğer önemli nedenlerden olarak değerlendirmek mümkündür. Bu sürecin çok hızlı bir şekilde gelişmesi ülke genelinde iç ve dış göç hareketlerinin doğmasına, akabinde de "kontROLSÜZ TOPLUM" diye adlandırabileceğimiz bir sendromun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum doğal olarak gerek siyasi, gerek ekonomik, gerek toplumsal gerekse kültürel açıdan çarpık yapılanmayı tetiklemiştir. Bu açıdan bakıldığında Kırgızistan her ne kadar bağımsızlığına kavuşalı çeyrek asırdan fazla bir müddet geçmesine rağmen hala da her anlamdaki çarpık yapılaşmayı sürdürmekte olduğundan bağımsız bir devlet olarak kendine has bir gelişme yolunu belirleyememiştir.

Çarpık yapılanmanın fiziksel açıdan daha anlaşılabilir ve makul olduğu düşünülse de bu çarpıklıkların toplumsal düşünce ve kültürel bilinç ile yakından ilişkili olduğu, hatta temelini teşkil ettikleri söz konusudur. Çünkü düşüncedeki ard arda gelen uyumsuzluklar tıpkı Daryush Shayegan'ın dediği gibi şeylerin ve varlıkların oluşumuna yansımaktadır ve taşıdıkları çarpıklıkların sosyolojik zemini vardır (Shayegan, 1991:66). Düşüncedeki çarpıklık ise toplumsal, siyasi veya ideolojik gibi ani bir değişimin ürünüdür ya da bir devamlılığın - o bir geleneksel, kültürel veya tarihsel de olabilir- kırılması sonucu ortaya çıkmış olan bir fenomendir. Dolayısıyla da düşüncedeki sistemsizlik, başıboşluk ya da çarpıklık doğal olarak nesnelere ve toplumun yaşam tarzına yansımıştır. Bu bağlamda toplum tarafından üretilen nesnelere bakılarak o toplumun entelektüel düzeyini anlamak mümkün olduğu gibi, bir toplumun entelektüel düzeyine göre ne tür nesnelere ürettikleri veya değerlere sahip oldukları değerlendirilebilir. Bu bağlamda çarpık düşünce ile çarpık yapılanma arasındaki ilişki konusu bir toplumun gelişme evresini inceleme açısından çok önemlidir. Hatta günümüzdeki küreselleşen dünyadaki çarpık yapılanma biçimine bakıldığında önemle üzerinde durulması gereken konulardandır. Ancak bu çalışmada Kırgızistan'daki her alandaki çarpık yapılanma sonucu bir olgu olarak karşımıza çıkan çarpık kentleşmenin sosyal boyutunun incelenmesi ele alınmıştır. Bu çalışma Sovyet sonrası Bişkek şehrinin etrafında inşa edilen

konutlar arasından 16 konuttan 106 şahıs arasında yapılan görüşmelere ve gözlemlere dayanmaktadır.

İç Göç Hareketi ve Çarpık Kentleşme

Kentleşmenin, bir toplumun karakteristik özelliklerinin - büyüklük, yoğunluk ve heterojenliğin - giderek daha belirgin hale geldiği demografik, ekonomik ve sosyo-coğrafik dürtülerin yönlendirdiği bir süreç olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle kentleşme mekânsal planlama, mimari geliştirme gibi planlı müdahaleler veya sürekli kendi kendini düzenleme ve yoğunlaşma yoluyla gerçekleşen büyüme ve genişleme sürecini temsil eder. Clark (1996: 100) kentleşmeyi nüfusun büyüklüğü, nüfus yoğunluğu, yerleşim alanları arasındaki mesafe, baskın ekonomik faaliyet türü, yasal ya da idari duruma uygunluk, belirli hizmetler ve benzeri diğer özellikleri içeren çok çeşitli kriterlerle tanımlar.

Çarpık kentleşme ise, bu sürecin plansız, programsız bir şekilde ve kontrolsüz bir biçimde oluşmasıdır. Çarpık kentleşmeye yol açan nedenlerden en önemlilerinden biri kırsal kesimlerden veya köylerden kentlere doğru yapılan yoğun iç göç olaylarıdır. Alymbaeva'ya (2013: 119) göre, iç göç bir ülke içindeki insanların köyden şehre, şehirden köye veya bir yerden ikinci bir yere göç etmesiyle tanımlanabilir. Bu bağlamda Kırgızistan'daki duruma bakıldığında egemenlik sonrası ülkede iç göç genelde köyden şehre doğru yapılmıştır.

1990 öncesi Kırgızistan dışarıdan göç alan ülkeler arasındayken 1990'lardan sonra en çok dışarıya göç veren ve aynı şekilde ülke içinde de devamlı bir iç göç hareketinin yaşandığı ülkelerden biri haline gelmiştir. Bu tip hareketlenmenin en önemli sebeplerinden biri bağımsızlık sonrası ülke genelinde siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan büyük bir değişikliğin yaşanmasıdır (Abazov 1999; Schmidt & Sagynbekova 2008; Es-henkulova, 2012; Isabaeva 2014 v.s.). Merkezi Sovyet sisteme bağlı olarak faaliyette bulunan ekonomik sistemin zayıflamasıyla sosyal problemler ortaya çıkmıştır. Ayrıca köylerdeki kolhoz sovhoz sisteminin kalkmasıyla beraber köylülere eskisi gibi iş imkânları sağlanamamıştır. Bununla birlikte konut, toplum hizmetleri, eğitim gibi birçok alandaki faaliyetler çok zayıflamış, neredeyse durmuştur. Şehirlerde de merkezi sisteme bağlı fabrikaların çalışamaz hale gelmesiyle şehirliler aynı problemle yüz yüze kalmışlardır. Verilen bilgilere göre, 1998'de şehirde işsizlerin sayısı %50'ye,

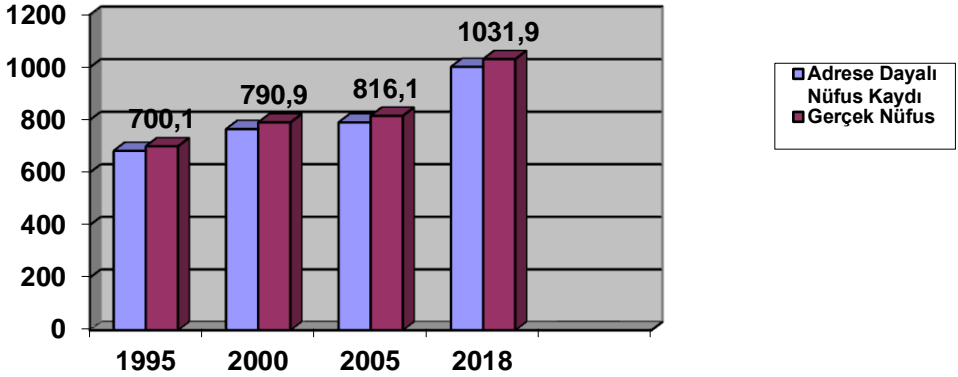
köylerde ise % 80'e kadar ulaşmıştır (Omarov, 2001: 69). Bunun sonucunda çok yaşayan, aynı zamanda bir anda işsiz kalan ve geçimini sağlayamayan insanlar yeni bir arayış içinde dış göçün yanı sıra köylerden, küçük kasabalardan ve illerden şehirlere doğru göç etmişlerdir. İç göçler genelde daha büyük ve iş olanakları daha çok olan Bişkek, Oş gibi şehirlere ve Çüy bölgesine doğru yapılmıştır. Bunlar arasında 1990'lardan beri en fazla göç almaya devam eden en hareketli şehir Bişkek'tir. Resmî kaynaklara göre, 1990'ın ilk yıllarından itibaren Bişkek'e göç edenlerin sayısı 134.544, gayri resmî kaynaklara göre de 222.000'dir. Dış İşleri Bakanlığı Göç Dairesi tarafından verilen malumatlara göre 300.000'den fazladır (Akmat uulu, 2003). Ancak bu rakamların yıl geçtikçe daha da büyüdüğünü görmek mümkündür.

Köylerle şehirler arasındaki dengesizliği iç göçün yaşanmasında önemli faktörlerden biri olarak değerlendirmek mümkündür. Köylere nazaran şehirlerde iş imkânlarının daha çok olması ve yaşam standartlarının karşılaştırmalı olarak daha yüksek olması köylüler tarafından cezbedici bir mekân olarak algılanmıştır. Verilen malumatlara göre, 2001'de Bişkek sakinlerinin gelirinin Narın'daki gelirle kıyasla 4 kat, Calal Abad'dan 2.8 kat, Isık Göl ve Oş bölgelerinden iki kat daha fazla olduğu tespit edilmiştir (Alymbaeva, 2013: 133).

Bişkek nüfusu, Kırgızistan'ın bağımsızlığından bu yana doğal nüfus artışının yanı sıra ağırlıklı olarak iç göçlerle devamlı artmaktadır. Kentin nüfus artışı ile nüfusun sosyal ve demografik özellikleri, göç alan yapısını yansıtmaktadır. Resmi kaynaklara göre, Bişkek nüfusu 1995'te 682.500 civarında iken 1 Ocak 2018 tarihli istatistik verilere göre 1.002.100'lere ulaşmıştır (<http://www.stat.kg>, 2018). Ancak bu rakamın Bişkek halkının gerçek nüfusunu yansıtmadığı, gün geçtikçe nüfus sayısının daha da arttığı ve yaklaşık 1.500.000'lere ulaştığı hakkında gayri resmi kaynaklarca dile getirilmektedir (www.azattyk.kg).

Bişkek Nüfusu	1995	2000	2005	2018
Adrese Dayalı Nüfus Kaydı	682,5	765,5	790,7	1002,1
Gerçek Nüfus ¹	700,1	790,9	816,1	1031,9

¹ Tahmin Edilen Mevcut Nüfus olarak da kabul edilebilir.

Kırgızistan'ın başkenti olan Bişkek'te nüfusun hızla artması, işsizlik nedeniyle şehre doğru yapılan yoğun göçler konut ve barınma sorunlarını ortaya çıkarmış ve şehirleşme sürecini hızlandırmıştır. Bu şehirleşme sürecinde ortaya çıkan çarpık kentleşme bir felaketin habercisi gibi görünmektedir ve bunun tüm olumsuzlukları Bişkek örneğinde bariz bir şekilde görülmektedir.

Çarpık kentleşmenin en önemli kısmını son 20-25 yıl içinde inşa edilen yeni konutlar oluşturmaktadır. Bu konutların çoğu da bağımsızlığın ilk yıllarındaki yönetimin zayıflığından ve sistemsizliğinden istifade edilerek Bişkek etrafındaki tarım arazileri de dâhil olmak üzere, yeşil alanlar ve boş arazilerin işgali sonucu ortaya çıkmıştır. Çarpık kentleşmeye neden olan yapılaşmayı genel itibariyle iki şekilde tanımlamak mümkündür (Eshenkulova, 2012: 187-188). Birincisi, yatay büyüyen plansız yapılaşma sonucu ortaya çıkan ve hala da bu şekilde devam eden "*cangı konuş* ya da *novostroyki*" olarak bilinen yeni konutlar. Diğeri de hem dikey hem de yatay büyüyen çok katlı, modern tipteki ancak yine çoğu plansız bir biçimde inşa edilmekte olan beton yığınları.

Bişkek'te illegal yerleşim sonucu çarpık kentleşmeye yol açan sorunlar bilim adamları tarafından çeşitli değerlendirilmektedir (Schmidt-Sagynbekova, 2008; Isabaeva, 2013; Hatcher 2015 vs.). Bazı bilim adamları kanuna aykırı yapılan yerleşmeyi "gerçek bir saldırı" olarak değerlendiren (Kostyukova, 1994), bazıları da bu tip illegal yerleşimlerin post-Sovyet dönemine ait yeni bir fenomen olmadığını, daha Sovyet döneminde bunun örneklerinin bulunduğunu savunmaktadırlar (Isabaeva, 2013: 142-143).

Bazı bilim adamları da çarpık kentleşmeye neden olan gayri resmi yerleşimin genel itibariyle üç dalgada gerçekleştiği görüşündedirler (Sanghera vd., 2012: 16). Genel görüşe göre, kanunsuz yerleşimin ilk örnekleri Sovyet döneminin 1980’li yıllarının sonlarında zuhur etmiştir.

İlk dalga bu dönemlerde yaşanan konut kıtlığı ile yakından ilişkilidir. Bişkek’in bugün tipik olarak yeni konut (*novostroyki*) adı verilen gayri resmi yerleşim alanlarının tanınması, 1989 yılı Mayıs ayında Frunze şehrinin (Bişkek şehrinin eski adı) iç ve etrafındaki boş ve tarım arazilerinin işgal edilmesi sonrası Sovyet yetkilileri tarafından resmileştirilmesiyle ortaya çıkmıştır (Cramer, 2018: 121). Bişkek’te yaşayan eğitimli orta sınıfın ev ve barınma sorunu devlet yönetimleri tarafından zamanında bir çözüme kavuşturulmadığından özellikle genç ‘evsizler’ Sovyet *glasnost* ve *perestroykanın* olanaklarından istifade ederek devlete ait olan yerlere kanuna aykırı ev inşa etmeye yönelmişlerdir. Malabaev, 1989 yılında devlet ve kolhoza ait olan arazilerin kitlesel işgalinin ardından, belediye yetkililerinin 9759 arsa parçasını dağıtmaya karar verdiğini belirtir (Alymbaeva, 2008).

İkinci dalga 1990’larda bağımsızlık sonrası yaşanmıştır. 1990’larda temel tarımsal reformlar ve arsa özelleştirmesi ortaya çıkmıştır (Sanghera vd., 2012: 16). Arsaların, toprakların özelleştirilmesi ardından o dönemlerde devlet yönetiminde bulunan yetkililer de bu durumdan istifade ederek birçok boş araziye kendi zimmetlerine geçirmişlerdir. Günümüzde “elit” olarak bilinen yeni konutlar, işte o dönemin ürünüdür ve gözde yerlerin yetkililer tarafından kanunsuzca işgali sonucu ortaya çıkmıştır. Yer reformu ve özelleştirme, doğal olarak kırsal kesimde yaşayan haklın şehre doğru akmasına olanak sağlamıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında işgal sonucu oluşan sadece 4 yerleşim bölgesi, diğer bir deyişle yeni konut mevcut iken, Akaev dönemi boyunca sürekli yeni konutların sayısının arttığı gözlemlenmektedir (Ivaschenko, 2016).

En önemli yerleşim gelişimi, üçüncü dalgada, yani Mart 2005’teki bazılarınca “Lale Devrimi” diye adlandırılan ve Nisan 2010 tarihindeki siyasi olaylardan önce ve sonra meydana gelmiştir (Sanghera vd., 2012: 16; İsbabaeva, 2014: 260).

Kentsel konut yetersizliği, devlet yönetiminin şehir planlamada zayıflığı veya ihmali kırsal bölgelerden gelen ve ekonomik açıdan daha az gelire sahip olan insanları boş arazileri kanunsuzca işgal etmeye veya arsa-

ları ucuza satın almaya itmiştir. Birçok bilim adamı 2005 ve 2010 yılında baş gösteren siyasi olayların temelinde görüldüğünden daha derin problemlerin yattığı görüşündedirler (Radnitz 2006; Marat 2008). Bu olayların sonucunda ortaya çıkan Bişkek şehrinin etrafındaki boş arazilerin *zahvatçikler* (işgalciler) tarafından yağmalanması ve işgalleri, bir isyandan ziyade bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Çünkü bazı bilim adamlarına göre, bu durumda “şehirleşmiş” ancak kötü şartlar altında yaşayan evsiz birçok yoksul insanın başka seçeneği yoktu (Sanghera, 2010). İlginç olan tarafı da yalnız evsizlerin değil, varlıklı hatta üst yönetimde görevde bulunan bazı insanların da devlete ait olan yerleri işgal ederek bu karmaşık durumdan istifade ettikleri, bazılarının ise gayri resmi yollarla yer sattıkları veya bizzat bunu kendileri için geçici bir ticari çıkara dönüştürdükleri söz konusudur. Bununla ilgili İsabaeva kendi çalışmasında şu şekilde ifade etmektedir: “Mülakata katılan bazı insanların verdiği bilgilere göre, 2005'teki olay sonrası *topbaş* (grup başçısı) olarak bilinen ve devlet yetkilileri ile yakından ilişkisi olan bir grup insan Kızıl Cer'i² işgal etmiş, akrabalarına, yakınlarına, arkadaşlarına ve tanıdıklarına dağıtmaya başlamışlardır. Daha sonra da isteyenlere satmışlardır. Kızıl Cer'in sakinleri bu şekilde *topbaş*ların zenginleştiğini, bu durum resmi bir şekilde değerlendirilmediyse de *topbaş* ile devlet yetkilileri ortakların arasında bu paraların paylaşıldığını öne sürerler” (İsabaeva, 2014). Yeni konut sakinleri ile yaptığımız görüşmelerde çoğu bunu tasdikler nitelikteki görüşleri paylaşmışlardır. Daha da ilginç tarafı, aynı arsanın birkaç adama satılması, arsa sahiplerinin birbirlerine girdikleri, olay büyüyünce mahkemeye kadar gittikleri olmuştur. Bu konuyla ilgili yeni konut sakinlerinden bir bayan yapılan görüşmede şu şekilde ifade etmiştir: “Bazı tanıdıklarımızdan çok ucuza ve makul fiyatlara, isteyen herkese boş arazilerin satılmakta olduğunu duyunca biz de hemen arsa satılmakta olan yere gittik. Orada hakikaten de *topbaş* ve bir grup arsa işleri ile meşguldü. Arsayı ve *Kızıl kitabını* (*krasnaya knijka*)³ para karşılığı satın aldık. Bir müddet sonra aldığımız arsaya gittiğimizde başka birilerinin orada ev yapmakta olduğunu görünce öğrendik ki, meğerse aynı yeri ikimize de satmışlar, biz de mahkemelik olduk. *Topbaş* bir yeri birkaç kişiye satarak kısa sürede ortalıktan kaybolmuş, biz de onları bulamadık.

² İsabaeva güvenlik açısından bu yeni konutun adını değiştirmiştir.

³ Arsanın satın alınan özel mülkiyetine geçtiğine dair tapu belgesi.

Herhalde zenginleşmişlerdir çoktan... Yıllardır da burada yaşıyoruz...” (Bişkek, yeni konut sakini, 2018).

İsabaeva bundan yola çıkarak devlet yetkililerin desteğine dayanarak *topbaşların* istedikleri fiyata arsaları satmak için sembolik bir yetkiye sahip olduklarını, dahası, devlet bürokrasisi ile olan bağlantısı onların yasal sorumluluktan kaçmalarını sağladıkları sonucuna varır. Ona göre, *topbaşı* aynı zamanda sakinler tarafından *mafya* olarak tanımlanıyor, diğer bir deyişle günümüzdeki yeni konut Kızıl Cer *topbaşı* gibi mafyalar ve “devletin kirli uygulaması” sonucu ortaya çıkmıştır (İsabaeva, 2014: 253-254). Aslında bunun sadece Kızıl Cer ile sınırlı olmadığını, neredeyse bütün sonradan oluşan gerek sıradan vatandaşlar tarafından inşa edilen, gerekse “elit” diye adlandırılan yeni konutların da bu tip durumlardan istifade ederek ortaya çıktıklarını özellikle belirtmek gerekir. Her ne olursa olsun bu tip yeni konutlar ve son zamanlarda inşaat şirketleri tarafından yapılıp da hızla sayısı artan çok katlı evler, sadece çarpık kentleşmeye yol açmakla kalmayıp, aynı zamanda daha derin problemleri ihtiva eden sözde “kentleşme” örnekleridir. Post Sovyet sonrası Bişkek’in yatay ve dikey bir şekilde büyümesini kentleşmeden daha çok belki de “çarpık köylüleşme” olarak tanımlamak daha kabul edilebilir olgulardandır.

Bugüne kadar Bişkek şehrinin eski yerleşik kesimlerinde zuhur eden çarpık kentleşmenin yanısıra, şehir etrafında 50 civarında yeni yerleşim bölgesi ortaya çıkmıştır. 2016 yılındaki bilgilere göre, yeni yerleşim bölgelerinde 223 258 insan yaşıyor ve bu rakam şehir kalkınının %27,9’unu oluşturuyor (<http://kabarlar.org>; Spetsial’ny doklad, 2017). Bazı bilgilere göre de bu sayı 250 binden 500 bine kadar çıkmaktadır (<http://kyrgyztuusu.kg/?p=3947>). Başka bir kaynaklara göre de 300-400 bin insan yeni konutta yaşıyor (Nasritdinov, 2015).

Bu yeni yerleşim bölgeleri devlet yönetimi tarafından denetlenmediğinden plansız, yanlış imar uygulamalara, kaçak yapılaşmalara, gecekonduların ortaya çıkmasına ve kent dokusunun tahrip olmasına yol açmıştır. Tarım ve yeşillik alanlarının yığılma konut alanlarına dönüştürülmesi ve sosyal tesis alanlarının yetersizliği, yoğun nüfus ve systemsiz yapılaşma ile iyice belirgin bir hal almıştır. Bu durum trafik, altyapı, otopark ve çevre gibi çok sayıdaki sorunları beraberinde getirmiştir. Özellikle, son dönemlerdeki hızlı ve dengesiz nüfus artışı, arazilerin kontrolsüz kullanımı, imara aykırı yapılaşma, eğitim, sağlık, ulaşım, su, kanalizasyon ve diğer kamu

hizmetlerindeki yetersizlikler, çevre kirliliği ve arazi dokusunun bozulması çarpık kentleşmenin en önemli sorunları haline gelmiştir.

Çarpık Kentleşmenin Sosyal Boyutunun İncelenmesi

1990'larda Kırgızistan'da yaşanan şok sonrası ortaya çıkan "kontrolsüz toplumun" sosyal tabakalaşmaya gidildiği görülmektedir. Bilim adamları insanların gelir, zenginlik, toplumsal cinsiyet, etnisite, iktidar, statü, yaş, din ya da diğer bazı karakterler üzerine kurulan eşitsiz kurumları sosyal tabakalaşma olarak değerlendirmektedirler (Bilton vd., 2008: 69). Bu sosyal tabakalaşma veya toplumsal bölünme zaman içinde iktidar, ekonomik avantaj, statü ve benzeri gibi sosyal hiyerarşiyi yaratmıştır. Bunun neticesinde zenginliğe dayalı yaşam standartlarının ve sayıları giderek artan yoksulların kutuplaşması, yani başka bir deyişle zenginleşen ve yoksullaşan sınıf ortaya çıkmıştır. Toplumsal bölünmeler daima bir karşıtlıklar dizisi olarak ifade edilmektedir, zenginlik ve yoksulluğun güçlü maddi karşıtlıklar olduğu son derece barizdir. Birçok sosyal kuramcı yoksulluğun basitçe en azından zenginlik biçiminin yoksulluğu değil, aksine zenginliğin üreten ekonomik sistemin doğrudan bir sonucu olduğunu ileri sürmektedirler (Bilton vd., 2008: 75).

Kırgızistan'da gelişen ve giderek uç noktalara doğru kayan "kontrolsüz toplumun" zenginleşme ve yoksullaşma süreci aynı zamanda sözde "yeni kentleşmeyi", gerçekte de tanımlanması güç olan "köylüleşmeyi" şekillendirmiştir. 1990'lardan sonra ortaya çıkan çarpık kentleşme sürecinde ilginç ve dikkate değer bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan işsiz, giderek yoksullaşan ve evsiz insanlar tarafından boş araziler işgal edilirken, diğer yandan da kolay yollarla kısa sürede "zenginleşen kesim" cezbedici gözde olan yerlere kanunsuzca el koymuşlardır. Bu yeni yerleşim bölgelerinde bir taraftan zengin kesim tarafından elit binalar yapılırken, diğer taraftan da yoksullaşan sınıflarca yeni konutlar inşa edilmiştir.

Günümüzde üst sınıf ile alt ve orta sınıf tarafından inşa edilen konutlar arasında dış görünüşte, edindikleri statü ve konutların resmileştirilmesi konusunda çok fazla farklılıklar söz konusu ise de temelde, ortaya çıkış noktasında ve çarpık yapılaşmada aynıdırlar, hatta birbirlerini tamamlar niteliktedirler. Bu bağlamda İvaschenko Bişkek'teki yeni konutları "iyi konutlar" ve "kötü konutlar" olarak değerlendirir. Ona göre, bu konutların inşasının aslında aynı temele dayandığı, zamanla bunların bir kısmının (mesela, *Tsarskoye selo* bunlardan biridir) gerek altyapı gerek arazinin

resmileştirilmesi gibi ihtiyaçları karşılanarak elit ilçelere dönüşürken, büyük bir kısmının ise hala da gayri resmi, devlet desteğinden uzak, okul, hastanenin olmadığı, dahası en temel ihtiyaç olarak bilinen temiz suyun bile olmadığı bir bölge olarak varlığını sürdürdüklerine değinir (Ivaschenko, 2016).

Bununla birlikte ayrıca inşaat sektörleri tarafından hem şehir içinde hem de şehir dışında plansız, kalitesiz ve denetimsiz modern tipteki beton yığınlarının hali hazırda da devam etmesi kentleşmedeki çarpıklığı daha da derinleştirmektedir. Son zamanlarda şehrin estetik çehresi ve şehir planlamacılığı göz önünde bulundurulmaksızın üst üste inşa edilen çok katlı binaları görmek mümkündür. Çoğunun da ticari amaçlı, yani şehrin hali ne olursa olsun bina sahiplerinin ve arsaları satan yetkililerin “kısa sürede zenginleşme” yaklaşımı sadece binalardaki değil, düşünce ve zihniyetteki çarpıklığı da gözler önüne sermektedir (Resim 1, 2, 3, 4, 5).

Resim 1. Plansız inşa edilmiş olan elit evler. Genel manzara

Resim 2. Elit evler. İ manzara

Resim 3. ıkılmaz sokaklarla dolu plansız yapılaşma

Resim 4. Alt yapıdan yoksun konutlar

Resim 5. Modern tipteki plansız beton yığınları

(Resimler yazar tarafından çekilmiştir.)

Kırgızistan'daki Sovyet sonrası kentleşme olgusuna bakıldığında gerek yeni konutlarda, gerek elit konuklarda gerekse de modern tipteki yapılaşmada genel itibarıyla toplum kadar devlet yetkililerinin ve yönetimin de şehir planlama ve kentleşme anlayışından yoksun oldukları, dahası Sovyet zamanında bile entellektüel küçük bir grup hariç toplumun büyük bir kısmının hiçbir zaman kentleşemediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Dzhumabaev çok güzel tespitlerde bulunur. Ona göre, kendilerini şehirli olarak tanımlayanlar sadece dış görünüşte şehirliydi. Şehir medeniyeti onların bedenine ve ruhuna hiç sinmemişti ve etnos olamamıştı. Yüzyılın sonunda yaşanan felaket onların artık ne göçebe ne de modern şehirli oldukları gerçeğini ortaya koydu. Ayrıca şehre doğru yapılan iç göç bu tür şehirliliği bile ortadan kaldırdı ve 1990'ların başlarında "yeni Kırgızlar", "elit/seçkinler", bağımsız devletin "sahipleri" oluştu (Dzhumabaev, 2013). Bu anlamda Bişkek'in günümüzdeki durumu, post-Sovyet ülkelerinde bile ender görünen örneklerdendir. Burada neden herhangi bir X post-Sovyet ülkelerinde değil de, Kırgızistan'da bu tip ilginç çarpık kentleşme yaşandı? Ya da neden Kırgızistan'daki yer/arsa işgalleri başka bir etnik gruplar tarafından değil de, en çok da Kırgızlar tarafından yaşandı? Neden Kırgız toplumu kendi vatanında vatana ait olan toprakları işgal etti? gibi sorular sorulabilir.

Bişkek örneğindeki Kırgızistan'daki çarpık kentleşme problemi aslında sadece bir post-Sovyet olgusu değildir. Bunun Kırgız toplumunun tarihsel, kültürel ve sosyal arka planı, kısacası Kırgızların kültür bilinci, bilinç anlayışı, yani zihniyeti ile de yakından ilişkilidir. Tarihte Kırgız toplumunun daha çok göçebe hayat tarzını yaşamış olması, ona göre kültürel yapılarının şekillenmesi, göçebe hayatına uygun bir yerleşim anlayışının ortaya çıkması bu şekildeki yapılaşmada etkili olabilir. Ya da Kırgızların yerleşik hayatla göçebelik hayat arasında gidip gelmeleri de kentleşme ile ilgili oturtulmuş bir bilinç anlayışının olmadığı sonucuna götürebilir. Göçebelik zihniyetinden dolayı toplumun bir yere ait olma duygusunun veya bilincinin olmayışı da kentleşme sürecinde ters etki etmiş olabilir. Ayrıca Sovyet dönemindeki kentleşme fenomeni bizzat toplum tarafından bilinçli bir şekilde gerçekleşmeyip bir Sovyet ürünü olarak ortaya çıkmış olduğundan toplum için "hazır kaftan" gibi algılanmış olabilir. Bu açıdan bakıldığında çarpık kentleşmeye sebep olan durumu Sovyet sonrası gelişen

durumlarla sınırlamak ne derecede bizi doğru bir neticeye götürür tartışılır.

Bu tip karmaşık ve çarpık kentleşme sonucu Bişkek'te kent sakinleri, "zenginleşen kesimin kentleşmesi" ve "yoksulların kentleşmesi" gibi üç yeni sosyal sınıf ortaya çıkmıştır. Kentte bu tip sınıfların oluşmasıyla sosyal ve kültürel alanda da bu sınıflar arasında çatışmaların yaşanmaya başladığı gözlenmektedir. Bu bağlamda toplumda özellikle gençler arasında popülerlik kazanan *mirk* kavramı Kırgızistan'daki çarpık sosyal yapıyı ve problemi tanımlamada en iyi örneklerden biridir.

Mirk Dzhumabaev'e göre, kaybolmuş geleneksek canlılık ile bütün zorluk ve tezatlarla rağmen modern şehrin bir parçası olamama veya olma isteksizliği arasındaki bir boşluktur. *Mirk*, geçici, hareketli ve üstesinden gelinebilecek olan bir durumdur (Dzhumabaev, 2013). Diğer yandan Schröder (2010: 455-456) *mirk*'i ister dilsel, ister kültürel isterse de davranış açısından şehirleşmemiş olan köylü olarak tanımlar. Bunlar arasında sosyal problemlerle en çok karşı karşıya kalanlar da *novostroykada* yaşayanlardır. Onların çoğu sosyal haklardan, temel ihtiyaçlardan yoksun, devletten gereken yardımı ve desteği alamadıkları için zor koşullar altında yaşadıkları görülmektedir. Bu durum bazı bilim adamları tarafından *sınıf altı* olarak değerlendirilmektedir. Bu da normal toplumdaki ve sosyal ilişkilerden gittikçe dışlanan, sosyal, ekonomik ve kültürel bir yoksunluk döngüsü içinde kilitlenen bir grubun oluşmasını tetiklemektedir (Bilton vd., 2008: 77). Bu bağlamda *novostroykada* yaşayanlar da zamanla marjinalleşmişlerdir. İsabaeva yeni konutta yaşayanların ötekileşmelerine ya da dışlanmalarına en temel sebep olarak devlet yönetiminin yürüttüğü siyaseti gösterir. Ona göre, yönetim kendi çıkarları doğrultusunda bir taraftan onlara işgal ettikleri yerlerde yaşamlarını devam ettirmelerine imkân tanırken, diğer yandan da sorumluluktan kaçarak onların şehirliler ile aynı hakka sahip olmalarını tanınamaktadırlar. Bu yüzden de İsabaeva Thomas Hammar'ın ortaya attığı "vatandaş" ve "sakin" terimlerinden hareketle, Bişkek'in yerli şehirlilerin resmi vatandaş olarak değerlendirirken, yıllardır Bişkek etrafındaki gayri resmi yeni konutlarda yaşayıp da bazı sosyal haklara sahip olanları Bişkek "sakinleri" olarak tanımlar (İsabaeva, 2014). Bu da aslında sosyal tabakalaşmayı tetikleyici unsurlardandır.

Yıllardır işgal ettikleri yerleri resmileştiremedikleri gibi kendilerinin de ne şehirli ne de köylü, ne Bişkekli ne de geldiği yerli olamayışı değer ve

aidiyet bilincinin kaybolmasına neden olmaktadır. Yönetimin ve devlet yetkililerinin, yerel devlet dairelerinin bu duruma göz yummaları, özellikle seçim öncesi siyasî çıkarları için yeni konut sakinlerine çeşitli vaatlerde bulunmaları bir diğer problemdir. Bu açıdan bakıldığında çarpık kentleşme ile beraber ortaya çıkan sosyal sorunlar hala da devam etmektedir.

Sonuç

Sovyet sonrası şehirlerin etraflarındaki boş arazilerin halk tarafından işgal edilmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan çarpık kentleşme sorunu, Kırgızistan'a, özellikle başkent Bişkek'e özgü bir olgudur. Neredeyse 30 yıldır süregelen plansız, denetimsiz yapılaşma her ne kadar yönetim tarafından ciddi bir problem olarak algılanmamakta ise de, aslında görüldüğünden daha derin bir problemi ihtiva etmektedir. Bu fiziki bir problem değildir. Daha ziyade tarihsel, sosyal ve kültürel bilinçle ilgili bir sorundur.

Bu sorunların üstesinden gelmek ve çarpık kentleşmenin sosyal ve teknik altyapı probleminin önüne geçmek için yapılan bütün çalışmalarda karşılaşılan zorluklar, sıkıntılar ve hatta başarısızlıklar, aslında problemin ana sebebinin olduğu kadar çözüm önerilerinin de irdelenmesini ve eleştirmesini gerekli kılmaktadır.

Küçük bir yara halinde başlayıp kanser şeklinde yayılan çarpık kentleşme ve beraberindeki problemlerin çözüm önerilerinin de çok dikkatli ve doğru olması gerekliliği gerek maddi açıdan ve gerekse insan merkezli sorunun iyi bir sonuca ulaşması bakımından hayati önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

- ABAZOV, (1999), "Economic migration in post-Soviet Central Asia: the case of Kyrgyzstan", *Post-Communist Economies*, 11 (2), ss. 237-252.
- AKMAT UULU, A. (2003), Kırgızistan'da iç migratsia meselesi kurçup kelatat, <https://www.azattyk.org/a/1210996.html> (14 Aralık 2018'de erişime ulaşılmıştır).
- ALYMBAEVA, A. A. (2013), "Internal Migration in Kyrgyzstan: A Geographical and Sociological Study of Rural Migration", *Migration and Social Upheaval as the Face of Globalization in Central Asia*, ed. By M. Laruelle, Leiden-Boston: Brill, ss. 117-148.
- BILTON, T. vd., (2008), *Sosyoloji*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- CLARK, D. (1996), *Urban World / Global City*, London: Routledge.
- CRAMER, B. (2018), "Kyrgyzstan's informal settlements: yntymak and the emergence of politics in place", *Central Asian Survey*, 37 (1), ss. 119-136.

- DZHUMABAEV, E. (2013), "Bishkek degradiruet pod natsiskom myrkov", *Slovo Kirgystana*, <http://diesel.elcat.kg/index.php?showtopic=92349953> (Şubat 2019 tarihinde erişime ulaşılmıştır).
- ESHENKULOVA, K. (2012), "Urbanization and the Process of Cultural Change in Kyrgyzstan", *Eurasia Twenty Years After*, Kolkota.
- HATCHER, C. (2015), "Illegal Geographies of the State: the Legalisation of a "Squatter" Settlement in Bishkek, Kyrgyzstan", *International Journal of Law in the Built Environment*, 7 (1), ss. 39-54.
- ISABAEVA, E. (2013), "Migration into the "Illegality" and Coping with Difficulties in a Squatter Settlement in Bishkek", *Zeitschrift für Ethnologie*, Bd. 138, H. 2, *Special Issue: Mobility and Identity in Central Asia*, ss. 139-154.
- ISABAEVA, E. (2014), "Ot obitatelei k grazhdanam: zhiteli neformal'nogo poselenia v gorodskom prostranstve Bishkeka", *The Journal of Social Policy Studies*, 12 (2), ss. 249-260.
- IVASCHENKO, E. (2016), "Novostroiki Bishkeka: Zahvatit zemliu, legalizovat'sia i zhit vozle svalki", <http://www.fergananews.com/article.php?id=8896> (Ocak 2019'da erişime ulaşılmıştır).
- KOSTYUKOVA, I. (1994), "The Towns of Kyrgyzstan Change Their Faces: Rural Urban Migrants in Bishkek", *Central Asian Survey*, 13 (3), ss. 425-434. doi:10.1080/026349394084008721994
- MARAT, E. (2008), "March and After: What has Changed? What has Stayed the Same?", *Central Asian Survey*, 27 (3-4), ss. 229-240.
- NASRITDINOV, E.-B. Zhumakadyr kyzy, D. Asanaliyeva (2015), "Myths and Realities of Bishkek's Novostroykas", *Kyrgyzstan beyond "Democracy Island" and "Failing State": Social and Political Change in Post-Soviet Society*, ed. M. Laruelle and J. Engvall, Lanham, Md.
- Natsionalnyi statisticheskiy komitet Kirgizskoi Respubliki* (NSK KR), (2018), <http://www.stat.kg>
- OMAROV, N. (2001), *Migratsionnye protsessy v Kirgizskoi Respublike v gody nezavisimosti. Itogi desiatiletiia*, Bişkek.
- RADNITZ, S. (2006), "What Really Happened in Kyrgyzstan?", *Journal of Democracy*, 17 (2), ss. 132-146.
- SANGHERA, B. - E. Satybaldieva, A. Rodionov, S. Serikzhanova, N. Choibekov, K. Sultanmuratova (2012), "Illegal Settlements and city registration in Kyrgyzstan and Kazakhstan: Implications for Legal Empowerment, Politics and Ethnic Tensions", *Central Eurasia Project*, New York: Open Society Foundations.
- SANGHERA, B. (2010), "Why are Kyrgyzstan's slum dwellers so angry?", 15 June 2010 <https://www.opendemocracy.net/od-russia/baliharsanghera/why-are-kyrgyzstan%E2%80%99s-slum-dwellers-so-angry>

- SCHMIDT, M. – Sagynbekova, L. (2008), “Migration Past and Present: Changing Patterns in Kyrgyzstan”, *Central Asian Survey*, 27 (2), ss.111–127. doi:10.1080/02634930802355030
- SCHRÖDER, P. (2010), “Urbanizing” Bishkek: interrelations of boundaries, migration, group size and opportunity structure”, *Central Asian Survey*, 29 (4), s. 453-467.
- SHAYEGAN, D. (1991), *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Spetsial'nyi doklad Ombudsmena KR: “Novostroiki g. Bishkek: pravo na dostatochnoe zhil'ye i inye sotsialnye, ekonomicheskie i kul'turnye prava*, (2017, Bişkek.
- TAŞTANALIEV, B. (2017), “Bişkektin konuştarı öz balabı ce ögöy balabı?”, *Kırgız Tuusu*, 25 Haziran 2017. <http://kyrgyztuusu.kg/?p=3947>
- THIEME, S. (2008), “Where to return to? Rural-urban interlinkages in times of internal and international labor migration”, in: Couper, J. (ed.), *Kyrgyzstan today: policy briefs on civil society, migration, Islam and corruption*, Bishkek: American University of Central Asia, ss. 108-113.
- www.azattyk.kg
- Аликбай Сариев: Жаңы конуштар шаар бюджетин курутпайт, (2016), <http://kabarlar.org/kg/news/press/87787-alikbay-sariev-zhay-konushtar-shaar-byudzhetin-kurutpayt.html>, (Erişim Tarihi: Şubat 2019).

6. Bölüm

MEDYA

Giriş

Kırgız halkı en eski Türk halklarından biridir ve uzun süre göçebe hayat yaşamıştır. Göçebe hayat yaşayan Kırgızların uzun bir süre kendilerine ait yaygın bir eğitim ve toplumsal yazıları olmamakla birlikte sözlü kültürleri hayli gelişmiş ve destan, efsane, masallar ortaya çıkarmışlardır. 10. yüzyılda İslam dinini kabul etmeleri ile okuma-yazmada artış görülse de bu yaygınlaşmamıştır. Göçebe bir hayat yaşayan halk, şartların elvermemesi sebebiyle gerekli eğitim imkanlarına sahip olamamıştır. Kırgızların kendi isteğiyle Çarlık Rusya'nın himayesi altına girmesinden (1863) sonra Rus ve yerli okullar açılmış, Kırgız çocukların bu okullarda eğitim görmeleri imkanı doğmuştur. Bu okullar daha çok Karakol, Oş ve Pişpek (Bişkek)¹ gibi merkezi bölgelerde açılmış (Balcı, Alimbekov ve Boobekova, 2017: 531-533), ancak yüzyılın sonuna doğru diğer bölgelerde yaygınlaştırılabilmıştır.

Çarlık Rusyası dönemi içerisinde Rusçanın hem eğitim dili hem de konuşma dili olarak yaygınlaştırılmasıyla birlikte günümüz Kırgızistan

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Bişkek, Kırgızistan; T.C. Erciyes Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Kayseri, Türkiye. hamza.cakir@manas.edu.kg, hamzamertcakir@gmail.com

¹ 12 Mayıs 1926 tarihine kadar Pişpek, 1926-1991 arasında Frunze, 1 Şubat 1991 tarihinde de Bişkek olarak adlandırılmıştır.

bölgesinde ilk süreli yayın, Rus aydınları tarafından 1913'te tarımla ilgili materyaller yayınlanan *'Prjevalskiy Selskiy Hozyain'* (Prjevalsk Köylüsü) dergisi olmuştur. Dergi, 4 sayıdan sonra kapatılmıştır. 1914'te Rusça *'Pişpekский Byulleten'* (Pişpek Bülteni), 1916'da *'Telegrafny Vestnik'* (Telgraf Gazetesi), *'Okraina'* (Kenar Bölge) gazeteleri yayın hayatına başlamıştır. 1917 Ekim İhtilali ile rejim değişikliği yapılarak Bolşevikler iktidara gelmişlerdir. Yeni Sovyet yönetimi Rusya'da ve Türkistan'da siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel alanlarda köklü değişikliklere gitmişlerdir. Özellikle resmi devlet ideolojisini yaymada Sovyet basınına büyük görevler düşmüştür. Bu bağlamda Sovyet gazeteciliği Kırgızistan'da 1918'de ortaya çıkmış ve *'Pişpekский Listok'* (Pişpek Levhası, 1918), *'Golos Proletariata'* (Proletarya Sesi, 1919) gibi gazeteler yayımlanmaya başlamıştır. Yeni Sovyet yönetiminin propagandasını yapmak, önemini halka anlatmak görevini üstlenen Kırgızistan'daki bu ilk Sovyet gazeteleri adlarından da anlaşılacağı üzere Rusça basılmışlardır. 1924 yılına kadar Kırgız dilinde yayınlanan gazete yoktur. Kırgızca yayın olmadığı için, 1924 yılına kadar Kırgız yazarların Kırgızca yazıları Almatı ve Taşkent şehirlerinde Kazak, Özbek ve Tatar dillerinde basılan gazete ve dergilerde yayınlanmıştır (Altımuşova, 2013: 74). İlk kez Erkin-Too (Bağımsız Dağ) adıyla Kırgızlar tarafından 7 Kasım 1924'te Kırgızca gazete çıkartılmaya başlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin önemli merkezlerinden biri olan Pişpek, günümüz adıyla Kırgızistan'ın başkenti olan Bişkek; birçok milletten insanların bir araya gelerek gazeteler çıkartmasına ev sahipliği yapmıştır. Sovyet Kırgızistan'ın ilk yıllarında ağırlıklı olarak Rus dilinde yayın yapan gazeteler, 1926 yılından itibaren Kırgız dilinde çıkan gazeteler olarak çoğunluğu elde etmiş ve yayın hayatlarına başlamıştır. Çıkan ilk gazetelere baktığımızda yaşamın her alanında hedef kitleye ulaşılmaya çalışıldığı görülmektedir. Kırgız medyasında 1920 yılında yayın hayatına başlayan *"Prizivk Trudu"* gazetesiyle çalışma alanında, 1926 yılında *"Leninçil Caş"* adıyla gençlere hitaben, 1928 yılında *"Canı Madaniyat Colunda"* adıyla toplumsal pedagoji alanında, 1930 yılında *"Sabattuu Bol"* adıyla eğitime yönelik, 1931 yılında *"Çabuul"* adıyla edebiyat alanında, 1933 yılında çocuklara hitaben *"Kırgız Piyoneri"* adıyla ilk gazeteler çıkmıştır.

Kırgızistan'daki yazılı basın yanı sıra radyo ve televizyon yayınları da Sovyetler birliği dönemiyle gelişim göstermektedir. 1918 yılında ilk radyoteknik bilimsel araştırma merkezinin açılmasının ardından, Kırgızis-

tan'da 1927 yılında radyoda ilk deneme yayınları yapılmaya başlanmıştır. 1932 yılında Sovyet Kırgızistan'da radyo yayınına ilişkin çıkartılan karara göre ilk kez gerçek anlamıyla radyo yayınının başladığını ifade edebiliriz. Sovyetler birliğinin tamamında olduğu gibi Kırgızistan'da da radyo 2. Dünya Savaşı yıllarında önemli bir propaganda aracı olmuştur. Halka savaşa ilgili gelişmelerin aktarımı ve savaşın kazanılması noktasında radyonun büyük bir etkisi olduğu söylenebilir. Televizyon yayınları ilk olarak 1930'lı yıllarda Sovyetler birliğinin merkezi Moskova'da yapılmıştır. 1958 yılından itibaren Frunze telestüdyosunun açılması ile resmen Kırgız televizyonculuğu tarih sahnesinde kendine yer bulmuştur. Kırgızistan'ın haber ajanslarına bakıldığında ise ilk haber ajansı olarak Rus haber ajansı İtar-Tass'ın Kırgızistan'daki yerel şubesi olarak KirTag'ı söyleyebiliriz. Ülkenin bağımsızlığını kazanmasının ardından resmi haber ajanslarının yanı sıra özel haber ajanslarının faaliyet göstermeleri için yasal ortam hazırlanmış oldu. 1992 yılında "Kirtag" adını "KırgızKabar" ajansı olarak değiştiren devlet ajansı günümüzde "Kabar" haber ajansı adıyla bilinmektedir. Kırgızistan'da günümüzde Akipress, 24.kg, Sputnik.kg, K-news ajansları aktif olarak faaliyet göstermektedir.

1. Bağımsızlık Öncesi Kitle İletişim Araçları

1.1. Yazılı Basın:

Günümüz Kırgızistan bölgesinde ilk süreli yayın Rus aydınları tarafından 1913'te tarımla ilgili materyaller yayınlanan '*Prjevalskiy Selskiy Hozyain*' (Prjevalsk Köylüsü) dergisidir. Dergi, 4 sayıdan sonra kapatılmıştır. 1914'te '*Pişpekskiy Byulleten*' (Pişpek Bülteni) yayın hayatına girmiştir. Kırgızistan'da ilk yayınevi ise 1916 yılında kurulmuş ve matbaanın açılması ile birlikte '*Telegrafny Vestnik*' (Telgraf Gazetesi) ile '*Okraina*' (Kenar Bölge) gazeteleri yayın hayatına başlamış, ama kısa süre sonra bunlar da kapatılmıştır (Altımışova, 2013: 73). 1917 Bolşevik Devrimiyle birlikte kitle iletişim aracı olarak gazeteye büyük önem verilmiş ve yeni Sovyet yönetimi, Rusya'da ve Türkistan'da siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel alanlarda köklü değişikliklerle birlikte özellikle resmi devlet ideolojisini topluma kabul ettirmede en önemli araç olarak gazeteyi görmüş, bu bağlamda ilk olarak 1918'de '*Pişpekskiy Listok*' (Pişpek Levhası, 1918), '*Golos Proletariata*' (Proletarya Sesi, 1919) gibi gazeteler yayınlanmaya başlamıştır. Yeni Sovyet yönetiminin propagandasını yapmak, önemini halka anlatmak görevini üstlenen Kırgızistan'daki bu ilk Sovyet gazeteleri adlarından da an-

laşılacağı üzere Rusça basılmışlardır. Kırgızistan'ın Rus dilindeki diğer bir Sovyet yayını ise 1918 yılında yayınlanan "*Pişpekский Listok*" gazetesidir (İsabekova, 2003: 78). 1920 yılında farklı bir gazete olan "*Yunnyy Proletariy*", "Jeti Suu" bölgesinde yerel gazete olarak çıkarılmaya başlanmıştır. İlerleyen zamanlarda bu gazete belli bir popülerlik yakalamıştır. Daha sonra Tokmok Şehri'nde "*Vestnik*", "*Prjevalskiy*", "*Golos Proletariyata*", "*Prizuv k Trudu*" gibi farklı gazeteler çıkmaya devam etmiştir. 1922 - 1923 yılları arasında "*Krasnyy Utro*" gazetesi çıkmaya başlamıştır. Bu gazete, Sovyetler Komitesi'ne ve "Pişpek Uez Şehir Komitesi"ne bağlıdır. 1922 yılında "*Krassnaya Pravda Gazetesi*" çıkmaya başlamıştır. Bu gazete ise Türkistan KP, Uez ve şehir komitesine bağlıdır. Gazete, halka Sovyetler Birliği propagandası yapmıştır. Bu zamanlarda genel olarak gazeteler Rus dilinde yayın yaptığından Rusça bilmeyen insanları memnun etmemiştir. Bu yüzden "*Kömök*", "*Tilşi*", "*Canı-Oryuş*", "*Ak-Jol*", "*Jaz Kairat*,"*Sana*", "*Şolpan*" gibi gazete ve dergiler, Almatı ve Taşkent'te Kazakça, Özbekçe ve Tatarca basılmış, bu gazetelerin sayfalarında Kırgızca haber ve makalelere yer verilmiştir. Bu gazetelerin yanısıra Kırgızistan bölgesinde Rusya'da çıkan "*Pravda*", "*İzvestiya*", "*Krestyanskaya gazeta*" gibi gazeteler de dağıtılmaktaydı (İsabekova, 2003: 78-79). Bu tarihlerde Kırgızlar için Kırgız dilinde gazete olmadığı için Kırgızların ilk aydınları ve sadece Rusça bilenler Rusça gazeteleri okuyarak okuduklarını halka anlatmaya çalışmışlardır. Bu da Sovyet döneminin haberlerini tüm Kırgızların okuyabilmesini ve Kırgızların yeni hayattan, yeni siyasi durumdan, yeni değişimlerden haberdar olma sürecini yavaşlatmıştı.

Kırgızların milli basınını oluşturmaya uygun siyasi ve ekonomik şartlar ancak 1924 yılının sonlarına doğru meydana gelebilmiştir. 1924'de Kırgız Özerk bölgesinin kurulmasıyla Kırgızları yerleşik hayata geçirme, toprak ve su reformları başlanmış, özellikle kültür devrimi, halkı aydınlatmada önemli bir rol oynamıştır. Kültür devrimi Kırgızların kendi yazılarının ve kendi milli basınlarının doğmasına zemin hazırlamıştır (Halilov, 2002: 7). Bu bağlamda Kırgızca ilk milli gazete olan '*Erkin-Too*' (Bağımsız Dağ), 7 Kasım 1924'te Arap harfleriyle Kırgızca 4 sayfa halinde, 3 bin adet olarak o dönemdeki Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Taşkent'te yayınlanmıştır. Millî bir gazetenin yayını, o tarihten sonra çağdaş Kırgız dilinin ve gazeteciliğinin gelişmesini sağladığı gibi Kırgızistan'ın siyasi ve kültürel hayatında da büyük bir olay olmuş, özellikle Kırgız halkı-

nın bilinçlenmesinde ve aydınlanmasında çok önemli katkılar sunmuştur. İlk 6 sayısı Taşkent'te, sonra Pişpek (Bişkek)'te çıkmaya devam etmiştir. Gazete, Marks-Lenin'in ideolojisinin propagandası, Komünist Partisi ve Sovyet iktidarının milli siyasetinin anlatımında, Sovyet iktidarını sağlamlaştırılmada, halkı sosyalist kuruluşuna çekmeye ve siyasi, kültür propagandasında kullanılmıştır. "Erkin-Too", Komünist Partisi, Kırgız Bölge Komitesi ve Merkezi İcra Komitesi'nin doğal olarak bir organıydı² (İsabekova, 2003: 80). Bu yıllardan itibaren "Erkin-Too" gazetesinden başka yeni gazeteler de çıkmaya başlamıştır. 7 Aralık 1926'da Kırgız dilinde "Leninçil Caş" gençler gazetesi çıkmıştır. Bu gazeteyle birlikte Kırgız dilinde "Komünist" parti ve siyasi içerikli derginin ilk sayısı çıkmıştır. 5 Mayıs 1928 tarihinde Kırgız halkının aydınlanmasında büyük rol oynayan pedagoji ve edebiyat dergisi "Canı Madaniyat Colunda" (Yeni Medeniyet Yolunda) yeni Kırgız alfabesinde çıkmaya başlamıştır (Halilov, 2002: 31-32). 1928 yılının Ekim ayında Rus dilinde tarım dergisi "Dehkanin", Kırgız dilinde "Dıykan" (Çiftçi) çıkmaya başlamıştır. 1930 yılında "Sabattuu bol" (Eğitimli Ol) gazetesi çıkmış ve bu gazete halkın içinde az okuryazar ile okuma yazması olmayanların okuma yazma öğrenmesinde büyük rol oynamıştır. Sonraki süreçlerde "Çalkan" (Isırgan), aylık sosyal edebiyat dergisi "Çabuul" (Hücum, 1931), "Ala-Too" (Ala-Dağ) dergileri çıkmıştır. (İsabekova, 2003: 80-81).

Bu dönemlerde Kırgız basını sayısal olarak artmakla birlikte teknik ve içerik bakımından da gelişmeler göstermiş ve okuyucu sayısı da artmıştır. Örneğin 1929 yılının başlarına gelindiğinde Kırgızistan'da 6 gazete çıkmakta iken 1937 yılında bu sayı 39 bölgesel, 7 devlet gazetesi ve 3 dergiye ulaşmıştır (Toktogonov, 1972: 25). 1940 yılına gelindiğinde ise Kırgızca ve Rusça gazete sayısı 69, dergi sayısı ise 12'ye yükselmiştir. Ayrıca 1926'dan başlayarak "Sovetskaya Kirgiziya", 1928 Ocak'tan itibaren "Kızıl Kirgızstan" günlük yayına geçmiş; Kızıl Kırgızstan'ın trajik 1924'de 2.000 adet iken 1928'de 3.000 adete, 1929'da 6.500, 1930'da 11.500 baskı sayısına ulaşmıştır. "Sovetskaya Kirgiziya" gazetesi ise 5 kat artarak 15.000

² 29 Ağustos 1927'de Komünist Partinin Kırgızistan Vilayet Komitesi, *Erkin Too* gazetesinin adını 'Kızıl Kırgızstan' olarak değiştirmiştir. 1956 yılına kadar "Kızıl Kırgızistan" adıyla basılmıştır. 1956 yılından 1991 yılına kadar ise 'Sovyetтик Kirgızistan', 1991 yılından sonra ise "Kırgız Tuusu" adını almıştır.

baskıya varmıştır. “*Leninçil Çaş*” gazetesi 1929 yılında 1.800 adet iken, bir sene sonra 5.000 adeti bulmuştur (Toktogonov, 1972: 25).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında tüm basın aktif çalışmıştır. Dört senelik savaş sırasında gazete, radyo ve dergiler sürekli olarak günlük savaş haberlerini, devletin yürüttüğü politikaları ve halkı motive edici duyuruları yayınlamışlardır. Savaşın ilk aylarında savaş haberleri ön sayfalarda, sonraki aylarda ise ikinci sayfalarda yayımlanmıştır. Savaş yıllarında ayrıca Taşkent’te *Frunzenets* adıyla ilk askeri gazete çıkarılmaya başlanmıştır. Gazetede Orta Asya ülkeleri ile ilgili savaş haberlerine yer verilmiş ve askerlerin ailelerine gönderdikleri mektuplar bu gazetede yer almıştır. Savaş sonrası Kırgız yazılı basınında ise halkın savaş psikolojisinden çıkması için motive edici yayınlar yapılmıştır. (Tınchtıkbekovna, 2013: 165). 1951’den itibaren ise yazılı basına yeni yayınlar katılmıştır. *Kırgızstan Ayaldarı* (Kırgızistan Kadınları) dergisi, 1952’de çocuklar için *Çaş Leninci* (Genç Leninci) dergisi, 1953’de *Mugalimder gazetasi* (Öğretmenler gazetesi) 1955’te *Kırgızistan ayıl çarbası* (Kırgızistan köy ekonomisi) dergisi ve *Çalkan* (hiciv) dergisi ile 1960’ta *Den-Sooluk* (Sağlık) dergisi çıkmaya başlamıştır (Amankulova, 2002: 35). 1974 yılında *Veçerniy Frunze* (Frunze Akşamı) gazetesi, 1977’de çocuklar için *Bayçeçekey* (Kardelen) dergisi çıkmaya başladı. Frunze (Bişkek) şehrinde bu yayınlardan başka “*Literaturniy Kırgızstan* (Kırgızistan Edebiyatı), *İlimdin Cana Tehnikanın Cangılıktarı* (İlim ve Teknik Yenilikler), *Kırgızstan Propagandisti* (Kırgızistan Propagandacısı), *Russkiy Yazık i Literatura v Kırgızskoy Skole* (Kırgız Okulunda Rus Dili ve Edebiyatı), *Ekran, El Agartuu* (Halkı Aydınlatma) dergileri çıkmıştır (Toktogonov, 1972: 25).

Yıllar geçtikçe Kırgızistan’da basının gelişimi artarak devam etti. 1925 yılında SSCB’de sadece 2 gazete çıkıyor iken 1981 yılında 109 gazete çıkmaya başlamıştı. Yazılı basın sadece sayıca değil aynı zamanda kalite bakımından da gelişmekteydi. Artık gazetelerin içerikleri de zenginleşmiş başta aktüel konular olmak üzere her konuda yayın yapmaya başlamışlardı (Halilov,2002: 48). Özellikle 1985 yılının ortalarında SSCB Başkanı Mikhail Sergeyevich Gorbachev yeni yapılandırma planına geçmeden bahsetmiş ve bu haber tüm işitsel ve görsel medyada olduğu gibi yazılı basının da bir numaralı gündem maddesi olmuştu. Senelerce kısıtlı kalan medya bu günlere aslında çoktan hazırды. Bağımsızlık ve demokratik yapının oluşmasında başarılı sınavlar verdi. Bağımsızlığın bir nevi manivelası oldu.

1.2. Radyo ve Televizyon Yayıncılığı

Yazılı basının yanında Kırgız radyo ve televizyonun gelişim tarihine bakılırsa, radyo ve televizyonun da Sovyet radyosu ve televizyonuyla birlikte gelişim gösterdiği görülür. Bu dönemde Rus bilim adamı A. S. Popov'un radyo icadı, bütün iletişim araçlarının gelişim ve değişiminde önemli rol oynamıştır. İlk olarak 1918 yılında ilk radyoteknik bilimsel araştırma merkezi açılmıştır. Bu merkezle ilgili V. İ. Lenin, M. A. Bonç-Brueviç'e yazdığı mektupta şunları ifade eder: "Kağıtsız ve mekansız olarak çalışan gazeteniz sizin büyük icadınız olacaktır". Sovyet Birliği'nde sürekli radyo yayını 1922 yılından itibaren yapılmaya başlanmıştır. Kırgızistan'da ise ilk radyo yayını 1920'li yılların sonlarına denk gelir. 1926 yılında radyo aracının yapıldığına ilişkin makale *Krestyanskiy Put*" gazetesinde yayımlanmıştır (Düşsekeeva, 2013: 14).

Radyo yayıncılığına olan ilgi 1926 yılından sonra daha da artmaya başlamış, Kırgız ASSR Birliğinin ilk kurultayında tüm halkın radyo dinleyebilmesi için Moskova'dan radyo malzemeleri istenmiştir. Moskova'dan getirilmiş olan radyo malzemeleri aracılığıyla 1927 yılı 7-12 Mart günleri arasında yapılan Kırgız Özerk Bölgesi Sovyetler Birliğinin ilk Kurultayı bu radyo vericileri aracılığı ile tüm halka ulaştırılmıştır. Böylece ilk Kırgız radyosunun doğuşu bu tarih olarak kabul edilmektedir (Sıdıkova, Egemberdiev vd., 2002: 69). 19 Aralık 1931'de Kırgız ASSR merkez Yönetim Komitesi bünyesinde Devlet Komitesi kurulmuş ve bu komitenin altında üç temel sektörün oluşmasına karar verilmiştir. Bunlar: 1. Radyo Yayıncılığının Komünist Partisi, Sovyet ve İş Sendikası Sektörü, 2. Radyo Yayıncılığının Sanatsal, Siyasi, Bilimsel, Propaganda ve Teknik Propaganda Sektörü, 3. Bütçe, Stratejik Planlamaya Yönetim ve Kadro Hazırlama Sektörü. Böylece 19 Aralık 1931 ilk Kırgız Radyo Komitesinin kurulduğu gün olarak belirtilmiş, Frunze şehrindeki ilk devlet radyo stüdyosunun ilk yönetici olarak da Nikolay Elenin atanmıştır (Düşsekeeva, 2013: 25).

Bu dönemlerde radyo yayıncılığının içerik yapısına bakıldığında; radyoda genellikle radyogazetelerin yayınlandığı görülmektedir. Örneğin 1932 yılında başkent Frunze'de *Frunzeli çalışan* adlı radyogazete Kırgızca ve Rusça olarak yayımlanmıştır. Bu programın sorumlusu da Çekmenov Nikolay Semenoviç olmuştur. Bunun dışında *Korunmayı güçlendir* adlı diğer bir radyogazete yayımlanmış olup onun sorumlu editörü de Şnel soyadlı genç Rus adam olmuştur. Böylece de Kırgızistan'ın diğer bölgelerinde

çeşitli konularda radyogazeteler yayınlanmaya başlamıştır (örneğin Oş bölgesinde Kırgızca *Kızıl Pahtaçı*, Özbekçe *Kommunist*, Karakol bölgesinde *Lenin Colu*, *Kolhoz Tuusu*, Batken bölgesinde *Şahtaçı* v.s.) (Sıdıkova, Egembardiev vd., 2002: 73-75).

II. Dünya Savaşı döneminde Kırgız radyosu da Sovyetler Birliği Radyosu gibi önemli propaganda aracı olarak hizmet etmiştir. Savaş sırasında Faşist Almanya'nın hangi bölgeleri ele geçirdiği, o bölgedeki durumun nasıl olduğuna ilişkin tüm haberler sürekli olarak yayınlanmış ve halkı ideolojik açıdan yönlendiren önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Radyoda sürekli *Her şey savaş için!*, *Biz hakikat için savaşaacağız!*, *Düşman yenilecek!*, *Zafer bizimki!* gibi halkı psikolojik açıdan motive edici sloganlar yayınlanmıştır. Savaş yıllarında radyoda sunulan haberler ve toplumsal-siyasi programlar Sovyet İnfom Büro tarafından hazırlanmıştır. Bu dönemde Kırgız Merkez Radyosunda sunulan 2373 bildiri, 2000'e yakın günlük haber ve 122 program bu bürodan alınmıştır. Savaştan sonraki dönemlerde ise hem radyo hem de televizyon yayıncılığı daha hızlı gelişmiştir. Örneğin 1975 yılına gelindiğinde Kırgızistan'ın yaklaşık tüm bölgelerine radyo yayıncılığı ulaştırılmış ve yayın süresi 24 saate çıkarılmıştır. 24 saatin 19 saatinde de tamamen Kırgız dilinde programlar yapılmıştır (Bityukov, Düşşeeeva, 2002: 97).

Televizyon yayını ise ilk olarak 1931 yılında Moskova'da deneme yayını olarak başlamıştır. Bu yayın sessiz olarak gerçekleşmiştir. Sesli yayına 1932 yılında geçilmiş ve ilk olarak 1 Mayıs Bayramı Kremlin'den sesli olarak yayınlanmıştır (Kalçaeva, 2002: 123). Kırgızistan'da televizyon yayıncılığı ise Kırgız Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Kırgız SSR Bakanlar Birliği tarafından 1958 yılı 29 Ekim'inde kabul edilen "*Frunze Televizyon Stüdyosunun Faaliyete Başlaması Hakkında*" ki yönetmelikle birlikte yayın hayatına başlamıştır. Böylece 1958 yılı Aralık ayında Frunze Telestüdyosu ilk yayını gerçekleştirmiştir. 1958-60'lı yıllarda televizyonda haftada 4 gün (Salı, Çarşamba, Cuma ve Pazar günleri) program yapılmış ve yapılan bu programların toplam süresi ancak 60 dakikayı bulabilmiştir. 60 dakikalık programın da ancak 18 dakikası Frunze Telestüdyosu tarafından hazırlanabilmiş, geri kalan süre ise Moskova'dan transfer edilen programlarla doldurulabilmiştir. Ancak her geçen sene televizyonda yayın süresi artmış olup örneğin 1965 yılına gelindiğinde bu oran % 50 artmıştır (Kadırov, 1993: 175). 1962 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nde uydu

yayıncılığına geçilmesiyle birlikte Frunze televizyon stüdyosuna Alma-Ata ve Taşkent stüdyolarından program transferleri yapılmaya başlanmıştır. Transfer edilen programların süresi 1964 yılında 2 saat iken bu durum 1965 yılında 2,5 saate kadar ulaşmıştır (Kalçaeva,2002: 122). Bu yıllarda televizyon yayıncılığı sadece şehir merkezinde değil, bölgelerde de gösterilmeye başlanmıştır. Bu yıllarda televizyon yayıncılığı Narın, At-Başı, Ak-Talaa, Cungal ve Toktogul gibi dağlık bölgelere kadar ulaşmış ve Kırgızistan bölgelerinin 80%'ini kapsamıştır. 1965 yılında ilk defa Moskova'dan program transferi direk yapılmıştır. 1970'li yıllarda ise Kırgız televizyon yayıncılığının yayın süresi 5 saat 43 dakikaya ulaşmış olup programlar Kırgızca ve Rusça olarak yayınlanmıştır. Halk Frunze Tele-stüdyosunda hazırlanan programlar dışında merkez televizyon stüdyosundan (Moskova) sunulan 9 saatlik programları ve Orbita sistemi tarafından sunulan 4 saatlik programı seyretme imkanına sahip olmuştur. Kırgızistan'ın ikinci büyük bölgesi Oş şehrinde ise televizyon yayın merkezi 1970'li yıllarda faaliyete geçmiştir. Kırgız Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Kırgız SSR Bakanlar Birliği tarafından oluşturulan yeni bir yönetmenlikle 1977 yılından itibaren diğer bölgelerde de yayın merkezlerinin oluşturulması kararı alınmıştır (Çernov, 2010: 85).

Sovyet döneminde Kırgız televizyon stüdyosunda yapılan programların içeriklerine bakıldığında; 31 Aralık 1961 tarihli SSCB Bakanlar Birliği tarafından verilen karar doğrultusunda televizyonlarda ağırlıklı olarak toplumsal-siyasi, sanatsal-kültürel ve Sovyetler Birliği'ndeki ülkeler arasında birliği ve beraberliği pekiştirecek programların yapılması kararlaştırılmıştır. Daha doğru bir deyişle radyo yayıncılığı gibi televizyon yayıncılığının da Sovyetler Birliği ideolojisini yansıtmaya söz konusu olmuştur. Bu dönemlerde halihazırda olan yönetimi eleştirecek önemli araştırmacı gazetecilik materyalleri ile derinlemesine yorumlar yerine daha çok söyleşi, röportaj gibi konuşma stiline programlar hazırlanmış ve fon yapımında da daha çok aktüalite film, fotoğraf resmi, harita, şema gibi unsurların kullanıldığı görülmüştür (Kalçaeva, 2002: 127).

1980'li yıllardan başlayarak tüm Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Frunze televizyon stüdyosu da tam bir devlet propaganda aracına dönüşmüştür. 1980 yılında XXII. yaz Olimpiyat Oyunlarının Moskova'da yapılacağı söz konusu olunca tüm Sovyetler Birliği'ndeki televizyon stüdyolarının teknik ve fiziki altyapısı güçlendirilmiş, canlı yayın yapma imkanı sağlan-

mıştır. Teknik altyapının güçlendirilmesi siyaseti esasında Kırgız televizyon yayıncılığına da Sovyet “Ekran” sistemiyle birleştirme imkanı vermiş, XXII. yaz Olimpiyat Oyunları böylece tüm dünyada canlı olarak izlenirken Kırgızistan da bundan nasibini almıştır. 1985-1991 yılları arasındaki Yeniden Düzenleme (Perestroyka) siyaseti Sovyet siyasetinin ve ideolojisinin değişmesine yol açmıştır. Ulusal değerlere olan ilgi, ulusal ideolojinin yükseltilmesi, KİA hakkında yasal düzenlemelerin başlaması, tüm alanlardaki siyasal değişimler iletişim alanında da etkili olmuş ve televizyon yayıncılığı da yayın politikasını değiştirmek zorunda kalmıştır. Özellikle de bu dönemlerde ekonomik sorunlar ikinci planda kalmış, siyasal ve toplumsal sorunlar ön plana çıkartılmıştır. Bu değişim televizyona da yansımış ve ülkedeki değişimler sürekli olarak programlarda sunulmaya başlanmıştır. 31 Ağustos 1991’de Kırgızistan kendi bağımsızlığını ilan ettikten sonra Kırgız Televizyon ve Radyo Komitesi, SSCB Merkez Televizyon ve Radyo Komitesinin yönetiminden çıkmış ve bağımsız olarak faaliyet göstermeye başlamıştır (Kalçaeva, Bitjukov, 2002: 145).

2. Bağımsızlık Sonrası Kitle İletişim Araçları

2.1. Gazete

Bağımsızlık dönemi boyunca tüm alanlarda olduğu gibi kitle iletişim alanında önemli reformlar gerçekleştirmiş bir ülke olan Kırgızistan, basın yayın alanında devlet kontrolünü kaldırmış, sansürü yasaklamış, yeni kitle iletişim kanunları yayınlamış, özel yayıncılığa verilen izin sonrası birçok basın yayın kuruluşu basın yayın hayatına girmiş, dinamik bir medya sektörü için yasal ve yapısal alt yapıyı hazırlamaya yönelik çok sayıda önemli adım atmıştır. Ancak son yıllarda iki siyasi devrim ve ayaklanmaya sahne olan Kırgızistan’da medya üzerindeki kontrol artırılmış, medya mensuplarına ve binalarına yönelik şiddet eylemleri artmış, ülkenin zaten sorunlu olan medya sistemi, halk ayaklanmalarını tahrik edebilecek ve kan dökülmesine yol açabilecek bir sürecin tetiğini çekmekle suçlanmış, gazetecilere yönelik sayısız dava ve suçlama kamuoyunda yer almış, bazı medya kuruluşlarının yayın lisanslarının iptaline kadar giden ve yayının durdurulmasına yol açan bir dönem yaşanmıştır (Budak, 2013: 15-16). Dünya medyasında ifade özgürlüğünü araştıran Uluslararası Freedom House Kurumunun araştırma sonuçlarına göre, son on yılda Kırgızistan’ın medya ortamı, kısıtlayıcı yasalar, siyasi etki ve sınırlı çeşitlilikle kısıtlı kalıyor.

Mahkemeler genellikle yönetimi eleştiren haber/yorum/makaleler için aşırı idari cezalar uygulamakta ve kamu medyası siyasi amaçlar için giderek daha fazla kullanılıyor (<https://freedomhouse.org>). Bu olumsuz duruma rağmen yaşanan sürece bakıldığında Kırgız basını çabalarının neticesinde günümüzde istenilen düzeyde olmasa da büyük tecrübeler kazanmıştır. Her şeyden önce Kırgızistan'da basın, bağımsızlık sonrası komünist partinin otoritesini ve saygınlığını tam olarak ortadan kaldırmasa da gücünü kaybetmesine büyük katkı sunmuştur. Özellikle 1991 Ağustos ayından sonraki siyasi gelişmeler, Kırgızistan basınının bu yolda gelişmesine yol açmıştır. 1991 Ağustos darbesine kadar SSCB'de basının tek sahibi vardı, o da devletti, diğer bir ifadeyle komünist parti idi. Gazetelerin kendi paraları olmadığı için işler devletin yardımı ile gerçekleştirilmekteydi. Bu dönemde bağımsız basın oluşarak kendi haklarını iktidar koridorlarında iyi savundu ve yardım, bina, ve çeşitli indirimler gibi kolaylıkları elde etti. Ancak 1991'de ülkedeki enflasyon özel gazeteleri çıkmaza sokmakla birlikte devlet basınının maddi dayanağı da zayıfladı ve komünist ideolojisinin destekçisi olan gazete ve dergiler ekonomik güçlerini kaybettiler. Devletin desteğinde olan bazı gazeteler *Asaba* (Bayrak), *Kırgız-Tuusu* (Kırgız Bayrağı), *Slovo Kırgızstana* (Kırgızistan Sözü) bu krizden kurtuldu. Fakat diğer gazete ve dergiler krizden çıkamadı (Tümönbayev, 2002: 56).

1990-2000 yılları arasında ülkede çıkan gazetelerin sayısı artarken, tirajları da düşmüştür. Gazete sayısı 148'den 184'e çıkmasına rağmen tirajlar sürekli kan kaybetmiştir. Bunun temel nedenleri arasında ülkede radyo-televizyon yayınları sayısının artması gösterilebilir (Kulikova, İbraeva, 2002: 38). Kırgız Adalet Bakanlığının resmi verilerine göre 1992 yılından 2001 yılına kadar ülkede 398 medya kuruluşu kayıt altına alınmıştır. Bunların 255'i gazete, 69'u dergi, 25'i TV kurumu ve 19'u radyo. Aslında ülkedeki gazetelerin kayıtlı sayısı 600'ün üzerinde olmasına rağmen bunların 150'ye yakını ancak yayın hayatını sürdürebilmektedir. Bu gazetelerin tirajlarına baktığımızda % 75'ini ulusal gazeteler oluştururken, kalan tirajı ise yerel gazeteler oluşturmaktadır (Kırgızistan Kültür Bakanlığı Raporu, 2008). Ulusal bağlamda devlet gazetelerinden daha çok özel gazeteler yayın hayatını sürdürmektedir. 2019 rakamlarına göre, Kırgızistan'da faaliyet gösteren ulusal ve yerel 159'dan fazla gazete mevcuttur. Devlet gazetelerinin editörleri Cumhurbaşkanı tarafından görevlendirilirken, özel gazeteler ise merkezi yönetimin resmi gözetimi altındadır.

Yerel gazeteler ise hem merkezi hem de yerel bölge idarelerinin kontrolindedir.

Araştırdığımız 24 ulusal gazetenin sadece 6 tanesinin web sitesinin olması Kırgız gazetelerinin dijital ortamı kullanmadıklarını ortaya koymaktadır. Bundan dolayı Kırgız gazetelerin dijitalleşen ortama geçmeleri gerekliliği ortaya çıkmaktadır. İletişim teknolojileri geliştiği dönemde Kırgız gazete ve gazetecilerinin daha da dinamik çalışması, dijital okuryazar olması gerekmektedir.

2019 itibarıyla Kırgızistan'da Kırgızca, Rusça ve Kırgızca/Rusça dillerinde düzenli bir şekilde (haftada bir veya iki kez basılmakta olan) ulusal gazeteler içerisinde tirajı en yüksek 10 ulusal gazetenin isimleri, bu gazetelerin ilk yayın tarihleri, sayfa sayıları, yayın dilleri, türleri, sahiplik yapıları, tirajları, haftada kaç gün yayımlandıklarıyla ilgili bilgiler aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 1. 2019 yılı itibarıyla Kırgızistan'da çıkmakta olan tirajı en yüksek 10 ulusal gazeteyle ilgili bilgiler

Nº	Gazetenin Adı	Çıkış trh	Syf	Yayın dili	İçeriği	Sahiplik yapısı	Tirajı
1	<i>Super İnfó</i>	2002	32	Kırgızca	Magazin	Özel	98.000
2	<i>Lady kg</i>	2009	16	Kırgızca	Kadın Magazin	Özel	13.700
3	<i>Obon</i>	1995	24	Kırgızca	Toplumsal/siyasal	Özel	9.600
4	Kutbilim	1953	16	Kırgızca ve Rusça	Pedogojik/bilimsel	Devlet	8.298
5	<i>De-Fakto</i>	2007	16	Kırgızca	Toplumsal/siyasal	Özel	8.000
6	<i>Kırgız Tuusu</i>	1924	16	Kırgızca	Toplumsal/siyasal/Kült	Devlet	5.875
7	<i>Erkin Too</i>	1991	24	Kırgızca ve Rusça	Toplumsal/siyasal/Ekon.	Devlet	5.641

8	<i>AziyaNews (Uçur)</i>	2007	24	Kırgızca	Top-lumsal/siyasal	Özel	5.660
9	<i>PolitKlinika</i>	2013	16	Kırgızca	Top-lumsal/siyasal	Özel	5.000
10	<i>Alibi</i>	2004	16	Kırgızca	Siyasal/hukuksal	Özel	5.000

Kaynak: <http://aimakpress.kg>, <http://msc.kg>

Kırgızistan'da Rusça ikinci resmi dil olduğu için sadece Rusça çıkan gazeteler de bulunmaktadır. Bunlar arasında tirajı 20 bin civarında olan 'Veçerniy Bişkek' ilk sırada gelmektedir. 1974'den beri yayınlanmakta olan gazete, bugün itibariyle 48 sayfa ve haftada üç gün basılmaktadır. Özel statülü bir gazetedir. Tiraj olarak 8 bin baskıyla ikinci sırada diğer bir özel gazete ise *Delo №* gazetesidir. 7 Mart 1991 ilk sayısı çıkan gazete 24 sayfa olarak haftada bir çıkmaktadır. Bu önemli iki Rusça gazetenin yanı sıra *Slovo Kırgızstana*, *Soverşenno ne sekretno*, *Megapolis*, *MK Aziya* isimli gazeteler ve ayrıca *Kupi-Proday* ile *Avtogid* adlarında iki de reklam/ilan gazeteleri yayınlanmaktadır. Ayrıca Kırgızistan çok farklı ülkelerin vatandaşlarına da yurtluk görevi yapmaktadır. Farklı milletler arasında Dunganlar, kendi halklarının toplumsal, kültürel hayatlarını ve siyasi görüşlerini yansıtan Dunganca ve Rusça dillerinde ayda bir *Hueymın bo* adlı gazeteyi 2001 yılından bu tarafa çıkarmaktadırlar. Diğer taraftan Uygurlar, *İttipak* (1994) adlı gazeteyi Uygurca ve Rusça dillerinde ayda bir; Koreliler, *İlçi* (2006) adlı gazeteyi Korece ve Rusça dillerinde ayda bir; Çinliler, *Şelkoviy put* (2015) adlı gazeteyi Çince, Kırgızca ve Rusça dillerinde haftalık; Tacikler de 2008'den bu tarafa ayda bir *Paemi Ala Too* gazetesini yayınlamaktadırlar.

Kırgızistan'da 7 bölge bulunmaktadır. Ülkenin başkenti Bişkek, Çüy bölgesi içerisinde bulunduğundan bu bölgede çıkan gazeteler ulusal düzeyde olup diğer bölgelerde de dağıtımları yapılmaktadır. Diğer 6 bölgede (Batken, Calalabad, Oş, Narın, Issık Göl ve Talas) toplam 50 bölgesel ve yerel gazete çıkmaktadır. Bunların 39'u resmi, 11'i özel gazete statüsündedir. Gazetelerin ortalama tirajları 1000 ile 4000 arasında değişmekte olup bu gazeteler içerisinde ayda bir, iki, dört ve sekiz defa çıkan gazeteler bu-

lunmaktadır. Bu gazetelerin bölgelere göre dağılımları, sahiplik yapıları, yayın dilleri, yayın aralıkları ile ilgili bilgiler aşağıda tablo-2’de verilmiştir:

Tablo 2. 2019 Yılı İtibariyle Bölgelere Göre Gazete Bilgileri

No	Bölge	Toplam gazete sayısı	Sahiplik Yapısı		Yayın Dili	Aylık yayın aralığı
			Resmi	Özel		
1	Batken	7	3	4	Kırgızca (6) Rusça (1)	1- 4
2	Calalabad	6	5	1	Kırgızca (4) Kırgızca-Rusça (1) Kırgızca-Özbekçe (1)	2- 4
3	Oş	13	10	3	Kırgızca (10) Rusça (2) Özbekçe (1)	2-8
4	Narın	9	8	1	Kırgızca	2-4
5	Issık Göl	7	5	2	Kırgızca (5) Rusça (2)	2-4
6	Talas	8	7	1	Kırgızca (7) Rusça (1)	2-4
	TOPLAM	50	38	12	Kırgızca (41) Rusça (6) Özbekçe (1) Kırgızca-Rusça (1) Kırgızca-Özbekçe (1)	

Kaynak: <http://aimakpress.kg>, <http://msc.kg>

Yukarıdaki tabloda yer alan verilere baktığımızda Batken bölgesinde 3’ü resmi, 4’ü özel olmak üzere toplam 7 gazete çıkmaktadır. Bunlardan 6’sı Kırgız dilinde (*Altınbeşik, Ata-Curt, Batken Tanı, Dil Azık, Kızıl-Tuu ve Suley İfo*), biri ise (*Za Ugol*) adında Rus dilinde yayınlanmaktadır (<http://aimakpress.kg>, <http://old.kabar.kg>, <https://knews.kg>). Calalabad bölgesinde ise 6 gazetenin 5’i resmi, 1’i özel statüdedir. Bunlardan 4’ü Kırgızca (*Akykat, Aymak, Dil ve Ayıl Akykatı*), 1’i Kırgızca-Rusça (*Jalal-Abad ünü*), diğeri ise Kırgızca-Özbekçe (*Jalol-Obod Tongi*) çıkmaktadır. Oş bölgesindeki 13 gazetenin 10’u resmi, 3’ü ise özeldir. Bu gazetelerden 10 tanesi Kırgızca (*Alay Tanı, Mezgil ünü, Nookat Tanı, Ozgon Nuru, Çon-Alay Canırı-*

gı, *Oş Cangırı, Dostuk, Oş Şamı, Bilim Bulağı ve Canı Muun*), 2 gazete Rusça (*Eho Oşa ve Vaşa Gazeta*), *Uş Sadosi*' ise Özbekçedir. Narın bölgesi gazetele-
rine baktığımızda 9 gazetenin 8'i resmi, 1'i özel statüdedir ve tamamı Kı-
rgız dilinde çıkmaktadır. Bunlar: '*Aykın, Ayan, Ayıl Turmuşu, At-Başı Haber-
leri, Bilim Başatı, Demilge, Emgek Tuusu, Cibek-Jolu ve Tenir-too*' gazeteleri-
dir. Issık Göl bölgesinde çıkmakta olan 7 gazetenin 5'i resmi, 2'si özeldir.
Bu gazetelerin 5'i Kırgız dilinde (*Balıkcı, Bilim Şamı, Ceti-Ögüz Haberleri,
Isık-Köl Bayanı ve Isık-Köl Haberleri*), 2'si de Rus dilinde (*Karakolskaya
Pravda ve Vesti Isık-kulya*) adıyla yayınlanmaktadır. Talas'ta ise 8 gazetenin
7'si resmi, 1'i özeldir. Bu gazetelerin de 7'si Kırgızca (*Ayıl-Carçısı, Bilim
Bayanı, Manas Ordu, Manas Carçısı, Talas Turmuşu, Talas İnfı ve Kara-
Buura Kabarıları*), '*Canı Bagyt*' ise Rusçadır (<http://aimakpress.kg>,
<http://msc.kg>).

3.2. Radyo ve Televizyon Yayıncılığı

31 Ağustos 1991 yılında Kırgızistan kendi bağımsızlığını ilan ettikten sonra Kırgız Televizyon ve Radyo Komitesi SSCB Merkez Televizyon ve Radyo Komitesinin yönetiminden çıkmış ve bağımsız olarak faaliyet gös-
termeye başlamıştır (Kalçaeva ve Bitjukov, 2002: 145). Bağımsızlık dö-
nemlerindeki radyo yayıncılığına bakıldığında 1992-2002 yıllar arasında Kırgızistan'da 20'ye yakın radyo istasyonu mevcuttu (Düyşeeva, 2002: 104). Devlet statülü radyo kanalı toplam 5 tane olup bunlar Kırgız Ulusal Televizyon Radyo Kurumunun (KTRK) bünyesinde bulunmaktadır. Bu kanalların ilki *Kırgız Radyosu* olup 1958 yılından itibaren KTRK'nın bünye-
sinde yayın hayatına başlamıştır. Kırgızca yayın yapan radyo, ağırlıklı ola-
rak kültür ve sanat programlarına yer vermektedir. Diğer bir radyo ise bağımsızlık sonrası yayına başlamış olan *Birinci Radyo*'dur. Genel olarak tüm alanlarla ilgili Rusça ve Kırgızca yayın yapmaktadır. *Min Kıyal FM* ise 1 Ocak 2007'de açılmış olup bu da KTRK bünyesinde ağırlıklı olarak Kırgızca müzik (% 80'i müzik, % 20'si haber) yayını yapmaktadır. Radyonun kurallarına göre sadece Kırgız sanatçıların şarkıları çalınmakla birlikte eğer Kırgız sanatçıların başka dillerde şarkıları varsa o dilde de şarkılara yer verilmektedir. Diğer bir istisna ise reklamların Kırgızca ve Rusça yayınlanabiliyor olmasıdır. Bu radyo, uluslararası *BBC radyosu* ile ortaktır (www.ktrk.kg/minkiyal: 2019). Dördüncü devlet radyosu *Dostuk FM*'dir. Bu kanal 2010 yılından sonra kurulmuştur. Kırgızistan'da birçok etnik

kökenli milletler yaşadığından bu ulusların birlik ve beraberlik içerisinde yaşamaları konusunda programlar yapmaktadır. Beşincisi ise *Baldar FM*'dir. Bu radyo 2015 yılında faaliyet göstermeye başlamış olup özellikle de çocuklara yönelik programlara ağırlık vermektedir (KTRK Yıllık Raporu, 2016: 101).

Bağımsızlık sonrası ortaya çıkan özel radyo kanallarının başında ise 1996 yılında kurulan ve müzik yayını yapmakta olan *Evropa Plus* kanalı gelmektedir. Bunun dışında 1995 yılında kurulan Rusya Federasyonu radyo kanalı *Russkoe radyonun* şubesi *Russkoe radyo* kanalı, 1992 yılında yayına başlayan *Almaz* radyosu, 1997 yılından yayına başlayan *Hit FM* radyosu, 1998 yılından itibaren yayına çıkan *Kırgızistan Obondoru* radyosu, 2000 yılında yayına başlayan *Avtoradyo* (Düyşeeva, 2002: 112-117), aynı yıl Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'ne ait *Manas FM* ile birlikte bugün Kırgızistan'da Kırgız Cumhuriyeti Devlet İletişim Ajansı'nın 2018 verilerine göre toplam 28 radyo istasyonu bulunmaktadır. Bunların ulusal ve yerel dağılımları ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 3. Kırgızistan'daki radyo kanallarının sayısal dökümü

No	Kategoriler	Adet
1	Ulusal	9
2	Yerel	16
3	Rusya'ya ait	3
	Toplam	28

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti Devlet İletişim Ajansı yıllık raporu, 2018

Ulusal radyo kanalları: *Kabarlar*, *Min Kıyal*, *Kırgız Radyosu*, *Tumar*, *Evropa +*, *Retro*, *Kırgızistan Obondoru*, *Radyo Almaz* ve *El FM*; yerel radyo kanalları: *Next FM*, *Radyo Most*, *LW*, *Almaz Narın*, *Avto Radyo*, *Manas FM*, *Gorod FM*, *Love Radyo*, *Vesti FM*, *Maks Radyosu*, *OK Radyosu*, *Radyo Rekord*, *Moskva Canırığı*, *Şanson*, *Sezim* ve *Eho Manasa*; Rusya radyo kanalları olarak ta *Mir*, *Hit FM* ve *Russkoe Radyo* bulunmaktadır.

M-Vector Araştırma Şirketine göre 2017 yılı itibariyle en çok dinlenen radyo kanalı özel statülü *Kırgızistan Obondoru* (Kırgızistan Melodileri) isimli radyodur. Bu ulusal radyo, sadece Kırgızca yayın yapmakta olup, yayın alanı tüm Kırgızistanı kapsamaktadır. Bunun dışında en çok dinlenen radyolar arasında 1996 yılında Sovyetler sonrası 900'den fazla şehri kapsayan Rus özel medya şirketi olan Avrupa Plus'ın bir parçası olarak

Avrupa Plus Kırgızistan diğer adıyla *Evropa Plus* radyosu gelmektedir. Bu radyo kanalı da *Kırgızistan Obondoru* kanalına sahip olan holding bünyesinde yer almaktadır. Kırgızistan Obondoru'nun aksine sadece Rusça yayın yapmaktadır. Kırgızistan Obondoru radyosu daha çok Kırgızistan'daki bölgelerde dinlenmekte iken, *Evropa Plus* en çok Bıшкеk şehrinde dinlenmektedir. Gazeteci Murat Kocobekov'a ait *Min Kıyal FM* de en çok dinlenen radyolar arasında yer almaktadır. *Min Kıyal FM* sadece Kırgızca yayın yapmakta olup, yayın alanı Kırgızistan genelidir. En çok dinlenenler arasında yer alan diğer bir rado kanalı ise özel statülü *Tumar FM* radyosudur. Mart 2008'de yayına başlayan bu radyo, Orta Asya'daki Türk halkların müziklerini çalmakla birlikte Kırgızistan'da dinleyicilerine modern oryantal müzik sunan ilk radyo olma özelliğine de sahiptir. Yayın dili ağırlıklı olarak Rusça ve bazı programları da Kırgızcadır. Radyonun popülaritesi günden güne artmaktadır. Modern altyapısı sayesinde Kırgızistan'da Bıшкеk, Oş, Calal-Abad, Kant, Tokmok, Kara-Balta, Kara-Kol, Balıkçı, Cholpon-Ata, Koçkor ile Kazakistan ve Özbekistan sınırlarına kadar yayınlarını ulaştırabilmektedir. Özellikle orta ve yüksek gelirli, sosyal olarak aktif, 16 ila 40 yaşları arasındaki radyo dinleyicilerine hitap etmektedir. Çalınan müziklerin dilleri Kırgızca % 30; Arapça, Türkçe, Özbekçe, Hintçe, Kazakça % 60, Rusça ve İngilizce (oryantal tarzda müzik) % 10 şeklindedir. Bunların % 90'ı modern (2000'den sonra) ve % 10'u "klasik" müziklerden oluşmaktadır (<http://rgb.kg/radio-tumar>, 2017). *Sancıra* radyosu da en çok dinlenenler arasında yer almaktadır. Bu radyo, siyasetçi Babanov'a ait olduğu bilinen özel radyo kanalüdür. Sadece Kırgızca yayın yapmaktadır ve yayın alanı da tüm Kırgızistan'ı kapsamaktadır. Ancak 2017 yılının Kasım ayında bu kanalın devletten lisansını yenilemediği veya yenilemediği söz konusu olsa gerek ki yayınlarına ara vermiş görülmektedir. Dinlenme oranları açısından dördüncü sırada yer alan *Mir* radyo, *Mir Televizyon* kanalının bir parçası olarak 1992 yılında kurulan *Mir Interstate TV ve Radyo Şirketi*'ne aittir. Bu şirket, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin siyasi, ekonomik ve insani işbirliğini vurgulamak, ortak bir bilgi alanı oluşturmak ve uluslararası bilgi alışverişini desteklemek amacıyla kurulmuştur. Şirketin ortak kurucuları arasında Azerbaycan, Ermenistan, Belarus, Gürcistan, Kazakistan, Kırgız, Moldova,

Rusya, Tacikistan ve Özbekistan bulunmaktadır. Adult Contemporary³ formatında yayın yapmakta olan radyo, müzik seçimlerini 90'lı ve 2000'li yılların en popüler ve en sevilen şarkılarından oluşturmaktadır. Radyo MIR, Ermenistan, Beyaz Rusya, Kırgızistan ve Rusya'ya da yayın yapmaktadır. Kırgızistan'da 7 gün ve 24 saat Rusça yayına çıkmaktadır (<http://www.mirtv.ru/about>, 2019). Yayınlarında Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde bulunan kendi muhabirlerinden de elde ettiği özel haberlere yer vermektedir. *El FM* radyosu ise Osh bölgesinde ELTR Devlet Radyo-Televizyon Kurumu tarafından 17 Mart 2010 yılında kurulmuş ve Kırgızistan'ın güney bölgelerine yayın yapmakta olan önemli bir radyodur. Yayın dili sadece Kırgızca olup 24 saat yayın yapmaktadır. Ağırlıklı olarak Kırgız ulusal şarkıları çalınır. Müziğin yanısıra eğelence programlarına ve kısaca dünya haberlerine de yer verilmektedir (<https://www.super.kg>).

M-Vector Araştırma Şirketi tarafından günümüzde Kırgızistan'daki kitle iletişim araçları üzerinde yapılan araştırma sonuçlarına göre Kırgızistan'da yerel halk radyo kanallarını en çok boş zamanlarını değerlendirmek ve müzik dinlemek amacıyla kullanmaktadır (% 44,2). Ne tür müzikleri dinlediklerine ilişkin sorulara da halkın % 29,1'i yerel müzikleri (folklor) dinlediklerini öne sürmüşlerdir. % 31,4'ü de radyo kanallarını günlük haberleri almak amacıyla kullandıklarını ifade etmişlerdir (M-Vector, 2017: 55).

Televizyon yayını ise 1931 yılında Moskova'da ilk olarak deneysel bir şekilde gösterilmiştir. Bu yayın sessiz olarak gerçekleşmiştir. Sesli yayına 1932 yılında geçilmiş ve ilk olarak 1 Mayıs Bayramı Kremlin'den sesli olarak yayınlanmıştır (Kalçaeva, 2002:123). Kırgızistan'da televizyon yayıncılığı ise Kırgız Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Kırgız SSR Bakanlar Birliği tarafından 1958 yılı 29 Ekim'de kabul edilen 'Frunze Televizyon Stüdyosunun Faaliyete Başlaması' hakkındaki yönetmeliğe göre çalışmaya başlamıştır. Böylece 1958 yılı Aralık ayında Frunze Telestüdyosu ilk yayını gerçekleştirmiştir. 1958-60'lı yıllarda televizyonda haftada 4 defa (Salı, Çarşamba, Cuma ve Pazar günleri) program yapılmış ve yapılan bu programların toplam süresi 60 dakikayı bulmuştur. 60 dakikanın ancak 18 dakikasını Frunze Telestüdyosu tarafından yapılan programlar oluştur-

³ Daha eski ve popüler olan müzikleri içeren radyo formatıdır.

muş, geri kalan süre ise Moskova'dan transfer edilen programlarla doldurulmuştur (Kadırov, 1993: 175). 1962 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nde uydu yayıncılığına geçilmesiyle birlikte Frunze Televizyon stüdyosuna Alma-Ata ve Taşkent stüdyolarından programların transferleri de yapılmaya başlanmıştır. Transfer edilen programların süresi 1964 yılında 2 saat iken 1965 yılına doğru bu süre 2,5 saate kadar ulaşmıştır (Kalçaeva, 2002: 122). 1964-65'li yıllara gelindiğinde televizyon yayıncılığı sadece şehir merkezlerinde değil, bölgelerde de gösterilmeye başlanmıştır. Bu yıllarda televizyon yayıncılığı Narın, At-Başı, Ak-Talaa, Cumgal ve Toktogul gibi dağlık bölgelere kadar ulaşmış ve Kırgızistan bölgelerinin % 80'ini kapsamıştır. 1965 yılında ise Moskova'dan ilk defa program transferi direk yapılmıştır. 1970'li yıllarda ise Kırgız televizyon yayıncılığının yayın süresi 5 saat 43 dakikaya ulaşmış olup programlar Kırgızca ve Rusça olarak yayınlanmıştır. Halk, Frunze Telestüdyosunda hazırlanan programlar dışında merkez televizyon stüdyosundan (Moskova) sunulan 9 saatlik programları ve Orbita sistemi tarafından sunulan 4 saatlik programı seyretme imkanına da sahip olmuştur. Kırgızistan'ın ikinci büyük bölgesi Oş şehrinde televizyon yayıncılığı 1970'li yıllarda, diğer bölgelerde ise 1977 yılından itibaren başlamıştır (Çernov, 2010: 85).

Sovyet döneminde Kırgız televizyon stüdyosunda yapılan programların içerik yapısına bakıldığında 1961 yılı 31 Aralık tarihli SSCB Bakanlar Birliği tarafından verilen hükme göre televizyonlarda ağırlıklı olarak toplumsal-siyasi, sanatsal-kültürel ve Sovyetler Birliği bünyesinde bulunan farklı milletler arasındaki birliği ve beraberliği pekiştirecek programların yapılması kararlaştırılmıştır. Daha doğru bir deyişle radyo yayıncılığı gibi televizyon yayıncılığının da Sovyetler Birliği ideolojisini yansıtmaya söz konusu olmuştur. Bu dönemlerde halihazırda olan yönetimi eleştirecek önemli araştırmacı gazetecilik materyalleri ile derin yorumların yerine daha çok söyleşi, röportaj gibi konuşma stiline programlar hazırlanmış ve sunulmuştur (Kalçaeva, 2002: 127). 1980 yılında XXII. Yaz Olimpiyat Oyunlarının Moskova'da yapılması söz konusu olunca tüm Sovyetler Birliği'ndeki televizyon stüdyolarının teknik ve fiziki altyapıları güçlendirilmeye başlanmış ve canlı yayın yapma imkanı sağlanmıştır. Kırgız televizyon yayıncılığı da Sovyet "Ekran" sistemiyle birleştirilmiş ve böylece XXII. Yaz Olimpiyat Oyunları sadece Sovyet ülkelerine değil tüm dünyaya canlı olarak yayınlanmıştır. 1985 yılına gelindiğinde Kırgız 100 ailenin 85 ailesinin

evinde televizyon bulunmakta olup Sovyet Devletleri içerisinde birinci sıralarda yer almaktaydı (Tınchtıkbekovna, 2013).

1985 yılının ortalarında SSCB Başkanı Mihail Gorbaçov'un Sovyetlerin son dönemlerini yaşadığını görerek, ülkeyi ve siyasi düşüncüyü yeniden diriltmek amacıyla demokratikleşme adına yaptığı bir dizi politik hamlenin genel adı olarak tanımlanabilen Glastnost ve Perestroyka anlamına gelen *açıklık* ve *yeniden yapılandırma* çıkışının sistemi tartışmaya açmasıyla birlikte yıllarca kısıtlı kalan medya birden analiz ve eleştirel yayınlar yapmaya başladı ve bunu yaparken de Gorbaçov'un '*Tek partili yönetim sisteminde medyanın her zaman iktidara muhalefet olması gerekmektedir.*' açıklamasından güç alarak bir nevi demokratik toplum için verilen mücadelenin manivelası olmuştu. Gorbaçov'un bu siyaseti ve medyanın vermiş olduğu bu mücadele, Sovyet siyasetinin ve ideolojisinin değişmesine yol açmıştır. Ulusal değerlere olan ilgi, ulusal ideolojinin yükseltilmesi, KİA hakkında yasal düzenlemelerin başlaması, tüm alanlardaki siyasal değişimler iletişim alanında da etkili olmuş ve televizyon yayıncılığı da yayın politikasını değiştirmek zorunda kalmıştır. Özellikle de bu dönemlerde ekonomik sorunlar ikinci planda kalmış, siyasal ve toplumsal sorunlar ön plana çıkarılmıştır. Bu değişim televizyona da yansımış ve ülkedeki değişimler sürekli olarak programlarda sunulmaya başlanmıştır. 1991 yılı 31 Ağustos'ta Kırgızistan kendi bağımsızlığını ilan ettikten sonra Kırgız Televizyon ve Radyo Komitesi SSCB Merkez Televizyon ve Radyo Komitesinin yönetiminden çıkmış ve bağımsız olarak faaliyet göstermeye başlamıştır (Kalçeva ve Bitjukov, 2002: 145).

Bağımsızlık döneminin ilk yıllarında ülkedeki ekonomik ve sosyal alanlardaki yeniden yapılandırma süreci iletişim alanında olduğu gibi radyo ve televizyon alanında da önemli etki yaratmıştır. Mülkiyet sahipliğinin özelleştirilmesi ve demokratik yönetim sisteminin kabulü, devlet televizyon kanallarının yeniden yapılandırılmasına ve ticari amaçla çalışan özel televizyon kanallarının kurulmasına da yol açmıştır. Ülkede basın özgürlüğünün geliştirilmesi amacıyla ilk Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Kırgızistan Cumhuriyeti devlet televizyon kanalının Sovyetler Birliği televizyon stüdyosundan bağımsız olarak yayın yapmasını sağlar. 1992-1995 yılları arasında devlet televizyon kanalının iki defa ismi değişir. Önce *Devlet Ajansı* olarak isimlendirilir, daha sonra da *Kırgız Devlet Milli Radyo ve Televizyon Kurumu* olarak yeniden adlandırılır (Karıpkulov, 2003: 64). 2005 sonrası yeniden *Toplumsal Televizyon ve Radyo Kurumu* olarak tekrar değiştirilir.

Günümüzde ise *KTRK* olarak faaliyet yürüten devlet statülü kanaldır. Bu kanal, bünyesinde birkaç radyo ve televizyon kanalını barındırmaktadır. *KTRK* bünyesinde yer alan televizyon kanallarına baktığımızda:

1. *KTRK kanalı*: devlet televizyon kanalı olup toplumsal ve siyasal alanlarda yayın yapar.

2. *Ala Too 24 kanalı*: 2013 yılından itibaren yayın hayatına başlamış olup sadece haber veren yayın kanalıdır.

3. *Madaniyat, Tarih, Til kanalı*: 2013 yılından sonra toplumsal, kültürel alanda yayın yapmakta olan kanaldır.

4. *Balastan kanalı*: bu kanal da 2014 yılından sonra yayına başlamış ve sadece çocuklara yönelik yayın yapmaktadır.

5. *KTRK Sport kanalı*: 2014 yılından sonra yayınlanan ve spor alanında program yapmaktadır.

6. *Muzika kanalı*: Bu da 2014 yılında yayına başlamış olup sadece müzik alanında programlar yürüten televizyon kanalıdır (*KTRK Yıllık Raporu*, 2016: 101).

İlk açılan özel televizyon kanalları arasında *Piramida*, *NBT*, *VO-OST*, *Asman TV*, *KOORT* televizyon kanalları Bişkek şehrinde, Oş bölgesinde ise *Erkin Too*, *Keremet*, *Oş-TV*, *Mezon TV* televizyon kanalları, Narın'da *Ayan TV*, *Tenir Too*, Isık-Göl'de ise *EMTV* televizyon kanalları bulunmaktadır. Ayrıca yerel televizyon kanallarının yanı sıra Rusya'nın *NTV*, *TV-6*, *TVS* gibi kanallarından programlar transfer edilmiştir. Bunun dışında Rusya'nın bazı radyo ve televizyon kanallarının benzeri Kırgızistan'da da açılmaya başlanmıştır. Örneğin *Eho Moskva* radyo kanalının Kırgızistan'da *Eho Bişkek* kanalı açılmıştır (Karıpkulov, 2003: 61). Günümüzde ise Kırgızistan'da devlet statülü ve çok sayıda özel statülü televizyon kanalları bulunmaktadır. Devlet televizyon kanalları arasında *KTRK*, *El TR*, *Oş TV*, *Ayan TV*, *Celal Abad Bölgesi Devlet Televizyon Kanalı*, *Isık Göl Bölgesi Devlet Televizyon Kanallarını sayabiliriz*. Özel statüde ise 83'ten fazla televizyon kanalı bulunmaktadır. Kırgızistan'da yayın yapan televizyon kanallarının yayıncılık özelliklerine baktığımızda ise 3 çeşit yayın tekniğinin kullanıldığını görmekteyiz. Bunlar:

1. Karasal yayıncılık
2. Dijital yayıncılık
3. Uydu yayıncılığı

Karasal yayıncılık daha çok analog yayıncılık olarak bilinir ve Sovyetler dönemi ve ondan sonraki dönemlerde kullanılan önemli yayıncılık türüdür. Ancak 2016 yılından sonra dijitalleştirmeye yönelik alınmış kararlar doğrultusunda ülkenin birçok bölgesinde dijital yayıncılık başlamıştır. Dijital yayıncılık televizyon alıcısı (receiver) aracılığıyla yayın yapılan türdür ve günümüzde Kırgız Telecom devlet kurumunun verdiği bilgilere göre 56 kanal bu yayıncılık aracılığıyla yayın yapmaktadır. Ulusal televizyon kanallarının hemen hemen hepsi dijital alana geçmiştir ancak yerel televizyon kanallarının dijital alana geçmesine rağmen bunlar coğrafik olarak yakın olan bazı bölgelerde gösterilmekte, bazı bölgelerde ise gösterilmemektedir. Bunun dışında dijital alanda komşu Rusya ülkesine ait televizyon kanalları da bulunmaktadır. Uydu yayıncılığı ise günümüzde maliyetli olduğundan ülkede *Ala TV* özel şirketi faaliyet göstermekte olup dünyanın pek çok ülkesinden televizyon kanallarının programlarını aktarını uydular üzerinden aktarmaktadır. Bu televizyon kanallarının sayısal dökümlerine ve özelliklerine baktığımızda:

Tablo 4. Kırgızistan'da Televizyon Kanallarının Sayısal Dökümü

No	Kategoriler	Sayısı
1	Ulusal	11
2	Yerel	13
3	Dış Ülkelere Ait	10
4	Dijital yayın yapan TV kanalları	56
Toplam		90

Kaynak: Kırgız Milli İletişim Ajansı Yıllık Raporu, 2017

Tablo değerlendirildiğinde ülkede ulusal alanda yayın yapan toplam 11 televizyon kanalının olduğu ve bu kanallar: *KTRK, KTRK Balastan, KTRK Madaniyat, KTRK Müzik, KTRK Sport, Ala Too 24, El TR, 5 Kanal, Mir, Oş 3000 ile Piramida*'dır. Yerel 14 televizyon kanalının isimleri ise: *NTS, NBT, Eho Manas, Ayan TV, Şankay TV, Isık Göl Bölgesi Devlet Televizyon Kanalı, Anten TV, CE TV, TSTV, YUTS TV, Celal Abad Bölgesi Devlet Televizyon Kanalı, Kanal D, Keremet, Oş TV* kanallarıdır. Diğer ülkelere ait toplam 10 (*ORT, RTR Planeta, Rossia 24, MTV, Habar, KTK, El Arna, RTR Kultura, Mir 24, Perviy Kanal*) ve dijital alanda yayın yapan 56 televizyon kanalının olduğu bilinmektedir. Bu dijital kanallara kategorilerine göre bakılacak olursa:

Tablo 5. Dijital Olarak Yayınlanan TV Kanalları ve Kategorileri

No	Kategori	Televizyon Kanalları
1.	Haber	Ala Too 24 Mir 24
2.	Çocuk	KTRK Balastan STV Kids Tiji Gulli Detskiy Nickelodeon Karusel
3.	Spor	KTRK Spor NTS Spor
4.	Eğlence	TNT Aziya Pyatnisa YA Sentyabr 7 Kanal 8 Kanal Next TV Keremet Aziya TV Ümüt TV STV ON1
5.	Toplumsal	KTRK 5 Kanal Ala Too 24 Ümüt TV El TR Piramida NBT Eho Manas Mir Kırgızstan Sanat KTRK Madaniyat
6.	Bilimsel	Ayan TV 24 TV Oş Pirim İlim Bilim Bilim
7.	Sinema	312 Kino 312 Seriyalı Semeyniy Lyubimiy

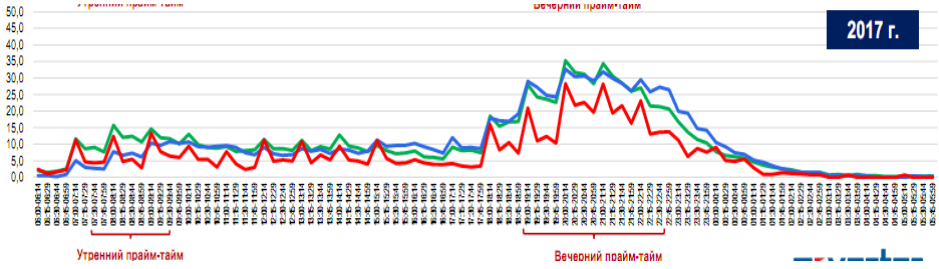
		TV1 MIX Nur TV Kırgız TV
8.	Müzik	KTRK Müzik Tumar TV Tigiboo 312 Müzik
9.	Rus TV Kanalları	RTR RTR Rossia RTR Planeta Rossia 24 Mir Ren TV

Kaynak: Kırgız Telecom Resmi Sitesi, www.kt.kg

Bağımsızlık sonrası dönemlerde televizyon yayıncılığı diğer kitle iletişim araçları gibi ülkedeki siyasal ve toplumsal yaşamın yanı sıra ülkedeki ekonomik ve siyasi gelişmeleri, özelleştirme süreçlerini ve pazar ekonomisine geçiş dönemindeki değişimlerle ilgili halkı haberdar etmekle birlikte halkı eğlendirici, eğitici görevleri de üstlenmiş, tüm bunların yanısıra uluslararası alanda olup biten haberleri de ekranlara taşımıştır (Bakaşeva, 2002: 178).

Günümüzde Kırgızistan'da yayın yapan kitle iletişim araçlarının içinde en çok televizyonlar takip edilmektedir. M-Vector araştırma şirketinin 2017 Mayıs'tan verdiği bilgilere göre Kırgızistan'da yaşayan halk haberleri en çok internet sitelerinden takip etse de en güvenilir iletişim aracı olarak televizyon kanallarını görmektedir (nüfusun % 60'ı). 2017 Mayıs'tan itibaren Kırgızistan'da analog yayıncılığın ortadan kaldırılması ile birlikte bütün televizyon yayıncılığı dijital alana geçmiştir. Yasal olarak onaylanan bu değişime göre de bugün halkın % 87,5'i dijital alanda yayın yapan televizyon kanallarını seyretmektedir. Halkın % 5,9'u uydu yayıncılığından yararlanırken, % 2,1 kablolu yayıncılıktan, % 5,1 de internet TV'den yararlanmaktadır (M-Vector,2017:27). M-Vector 2017 araştırma sonuçlarına baktığımızda

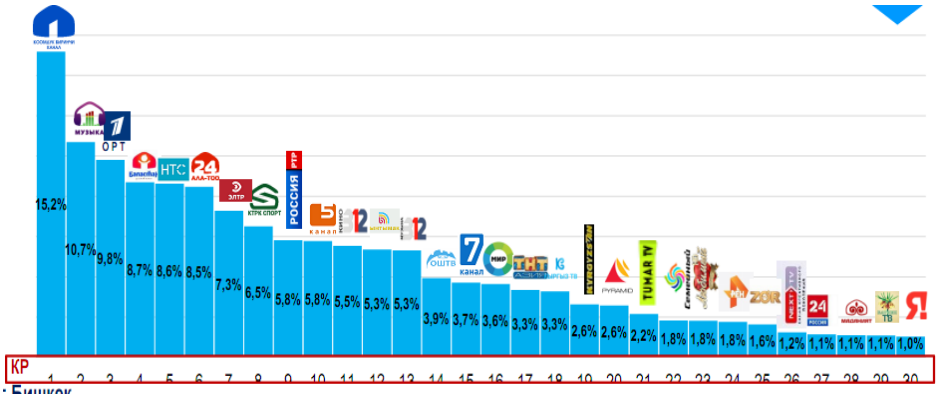
Şekil 1. Prime-time zamanında izlenen saatler

Günlük hayatta televizyon kanallarında en çok haberler (% 62,3), filmler (% 42,5) ve müzik videoları (% 40,9) izlenmektedir. Haberlerin gün içerisinde en çok hangi saatlerde izlendiğine ilgili gösterilen Şekil 1 incelendiğinde akşam saat 19.00 ile 22.00 arasında izlenme rekoru kırdığı anlaşılmaktadır. Tablodaki yeşil çizgi Kırgızistan genelini belirtmek için, mavi çizgi Bişkek şehrini belirtmek için, kırmızı çizgi de Oş şehrini belirtmek için kullanılmıştır.

En çok izlenen televizyon kanalları incelendiğinde ise yerel kitle iletişim araçları ile Rus iletişim araçlarının en çok izlendiği görülmektedir. Bu durumu aşağıda şekil 2'de görebiliriz:

Şekil 2. Kırgızistan'da En Çok İzlenen Televizyon Kanalları

Yerel kitle iletişim araçlarından devlet televizyon kanalı *KTRK* ilk sırada, bu kanalın şubesi olan müzik ve eğlence kanalı olan *Muzıka* da ikinci sırada yer almaktadır. Üçüncü sırada Rus televizyon kanalı *ORT*, dördüncü sırada *KTRK*'nin şubesi olan çocuk kanalı *Balastan*, beşinci sırada özel

televizyon kanalı olan Kırgızistan'daki siyasetçi, milletvekili Babanov'a ait olduğu bilinen NTS kanalı ve KTRK'nın şubesi olan günlük haberleri veren *Ala Too 24* kanalı ilk sıralarda gelmektedir.

3.3. Haber Ajansları

a) **KABAR Haber Ajansı:** Sovyetler döneminde ülkenin siyasi, ekonomik durumunu ve kültürel yaşantısını, siyasiler tarafından alınan çeşitli kararları, faaliyetleri, planların uygulanıp uygulanmadığını, bilimsel ve teknolojik gelişmeleri, kültürel haberleri duyurabilmek ve halkı bu haberlerden haberdar edebilmek amacıyla 28 Ocak 1937'de kurulmuştur. İlk olarak "Telgraf Ajansı" statüsüyle çalışmalarını sürdüren Ajans, Sovyetlerin iç ve dış siyasetine yönelik haberlere ağırlık vermiştir. 1992'ye kadar çalışmalarını bu düzlemde devam ettiren Ajans, bağımsızlıkla birlikte Kırgız Cumhuriyet Hükümeti'nin kararıyla "Kırgız Kabar" Haber Ajansı olarak, 1995'te ise "Kırgız Millî Telekomünikasyon ve Enformasyon Ajansı" adıyla faaliyetlerini sürdürmüştür. 1996'da UNESCO'dan alınan teknik destekle Kırgızistan'da ilk internet haberciliğine imza atmıştır. Kırgızca olarak yapmış olduğu yayınlara ek olarak 1998'de Kırgızcadan çeviri yöntemiyle Rusça ve İngilizce yayınlara da başlamıştır. Ülkenin güneyindeki haberlere yerinde ulaşabilmek amacıyla 1999'da Oş şehrinde bir şube açarak ağı genişletmiştir. 2001'de "Kabar" adını almış ve günümüzde de bu adı taşımaktadır. 1998'de başlamış olduğu Rusça ve İngilizce yayınlarına 2008 yılında Türkçeyi eklemiştir. Daha sonra ise Arapça ve Çince yayınlarına başlamıştır. Böylece toplam 6 dilde günlük olarak haber yayıncılığına ulaşmıştır (<http://tyup.net/page/kabar-uluttuk-maalymat-agenttigi>, 2017). Aynı zamanda Türkiye, Rusya, Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan'ın resmi haber ajanslarıyla bilgi paylaşımı yaparak geniş bir coğrafyaya hitap etmektedir.

Kırgız Millî Haber Ajansı (KNIA) olan Kabar, yürütme gücünden bağımsız, devletin bilgi kaynağı olarak faaliyet gösteren, Milli ve uluslararası bilgi politikasını yürüten bir haber ajansıdır. Bu nedenle, Ajans öncelikli olarak Kırgızistan'ın yedi bölgesinde ve yurtdışında kamu kurumları, sivil toplum örgütleri, ticari faaliyet gösteren dernekler tarafından sağlanan resmi bilgileri yayınlamaktadır. Görevi, gerek Kırgızistan içinde ve gerekse Kırgızistan dışında gelişen olayları, objektif habercilik anlayışıyla toplamak ve kısa sürede dağıtmaktır. Ajans, Kırgız

Cumhuriyeti ile yabancı ülkeler arasındaki bağlantıları, ilişkilerin gelişimini teşvik ederek uluslararası enformasyon sağlamaktadır. Düzenli olarak devlet kurumlarıyla, sivil toplum örgütleriyle ve siyasi örgütlerle toplantılar yaparak bilgi alışverişinde bulunmakta ve haber kaynaklarını canlı tutmaya çalışmaktadır. Ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra devlete ait haber ajansının dışında özel statülü ajanslar da kurulmaya başlanmıştır. Haber ajanslarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz⁴:

b) **AKİpress Haber Ajansı:** 2001 yılında kurulmuştur. Kırgızca, Rusça ve İngilizce yayın yapmaktadır. Ülkenin ilk bağımsız özel haber ajansıdır. Her alanı kapsamaktadır. Siyasi, ekonomik, sosyal, bilimsel, kültürel, diplomatik, spor haberleri dahil olmak üzere Kırgızistan'daki son olaylar hakkında 500 ila 700 parça materyal günlük olarak haber ajansının web sitelerinde yayınlanmaktadır.

İlk açıldığında bu haber ajansı *Kırgızistan* ticari haber ajansı olarak isimlendirilmiş daha sonra da www.akipress.org web adresini aldıktan sonra AKİpress olarak yayına başlamıştır. Akipress'in kendi haber siteleri vardır. Enomi ile ilgili Tazabek, gençler için Limon.kg, yerel haberler için Turmush.kg, Orta Asya haberleri için CA-News.org, bilim ile ilgili Bilim-akipress.org, kültür hakkında Culture.akipress.org ve kendi Bulbul.kg adlı video kanalı mevcuttur. Google Analytics'e göre, 2017'nin 11 ayı içinde Akipress'i 15 milyondan fazla benzersiz kullanıcı ziyaret etmiştir. Günlük ise ortalama ikiyüz bin ziyaretçisi bulunmaktadır. Hükümeti veya herhangi bir siyasi partiyi desteklememektedir.

c) **Sputnik Haber Ajansı:** 2014'ten itibaren faaliyete başlamıştır. Sputnik haber ajansının sloganı "*Başkalar sustuğunu biz söyleyeceğiz*" olarak bilinmektedir. Sputnik, haber akış sistemleri, internet siteleri, sosyal medya hesapları, mobil uygulamalar, radyo yayını ve multimedya basın merkezleri gibi ürünlerle hizmet veren modern bir haber ajansıdır. Sputnik'in merkezi Moskova'da bulunuyor. Bölge ofisleri ise ABD (Washington), Çin (Pekin), Fransa (Paris), Almanya (Berlin), Mısır (Kahire) ve İngiltere (Londra ve Edinburgh) de dahil olmak üzere dünyanın kilit önem taşıyan bölgeleri ve ülkelerinde yer almaktadır. Dünya siyaseti ve ekonomisinden haberler yapan ajans, uluslararası seyirci odaklıdır.

⁴ Haber ajansları hakkında bilgiler ajansların kendi sitelerinden elde edilmiştir. Bazı bilgiler de bizzat ajanslarla irtibata geçilerek toplanmıştır.

Rus medya grubu 'Rossiya Segodnya' tarafından 10 Kasım 2014'te faaliyete geçirildi. Sputnik'in uluslararası editör kadrosu şimdi de İngilizce, İspanyolca, Fransızca, Almanca, Arapça, Çince gibi diller dahil olmak üzere 30'dan fazla dilde yayın yapmaktadır. FM, DAB/DAB+ gibi frekanslarla ve internet siteleriyle yaptığı günlük radyo yayını hacmi ise 800 saatten fazladır. 'Sputnik Images' isimli bir fotoğraf bankası bulunan ajans, bu banka üzerinden fotoğraf ve videoların yanı sıra infografikler de satmaktadır. Ürettiği içerikler arasında ayrıca 'Sputnik.Polls'. kamuoyu yoklama anketleri de yer almaktadır. Sputnik'in selefleri ise uluslararası RIA Novosti devlet haber ajansı ve 2013 yılında lağvedilen Golos Rossii radyosudur.

d) **K-news Haber Ajansı:** 2011 yılında kurulmuştur. Ajans ticari amaçla yayın yapmakta olup esas gelir kaynağı reklamlardır. Web sitesine reklam manşetleri ve PR materyalleri yerleştirir. Fiyatları da boyutlarına göre ve sayfadaki yerleşmesine göre değişir. Bu ajansın esas prensibi yüksek standartta hızlı ve tarafsız olarak haber üretmek ve yaymaktır. İstatistiksel bilgilere göre bu haber ajansı kurulduktan bu yana 6. 833. 674 ziyaretçi 32. 457. 750 sayfayı ziyaret etmiştir. Bir ayda yaklaşık 969. 116 kişi, bir haftada ise 291. 390 kişi ajansı ziyaret etmektedir.

e) **24.kg Haber Ajansı:** Kırgızistan'ın iletişim ve gazetecilik alanında 2006 yılından beri faaliyet gösteren yeni bir projedir. 12 Mayıs 2006 yılında Kırgız Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı tarafından kayda alınmıştır. "24.kg" haber ajansının amacı devlet kurumlarına, özel ve tüzel kurumlara geniş yelpazede haber ve bilgi hizmetlerini sunmaktır. Yayın dili Rusça, Kırgızca ve İngilizcedir. Bu haber ajanslarının dışında kendisini ajans olarak ifade eden bazı iletişim araçlarının olduğunu görmek mümkündür. Örneğin Radio Liberty'nin bir uzantısı olan *Azattık radyosu*, *Allians-press* haber sitesi kendilerini haber ajansı olarak gösteren iletişim araçlarındandır. En çok ziyaret edilen ajans ve haber sitelerine bakacak olursak:

Super.kg - %18,6	Youtube - % 16,3
Akipress - % 12,3	News.kg - % 4,9
Azattyk.org - % 4	Odnoklassniki.kg - % 4
Yandex - % 3,2	Sayasat.kg - %3,1
Kabar.kg- %3	Sputnik.kg - % 2,6
24.kg - % 1,55	Facebook.kg - % 1,2
Başka - % 17,3	Bilmiyorum - %23,4

Kaynak:We are Social, 2017

3.4. İnternet ve Sosyal Medya

Kırgızistan'da internetle ilgili ilk adım, 1991 yılında Bişkek'te Kırgızistan'daki TCP / IP protokolünü temel alan e-postaya erişim sağlama, Ala-Too telekomünikasyon ağ düğümünün Alma-Ata RICC düğümü aracılığıyla işletilen ve yaklaşık 20 aboneye hizmet veren girişimle başlamıştır (Ershova ve Hahlov, 2007: 6-7). Mayıs 1992'de Imfiko, 1992 sonunda yaklaşık 50 ağ abonesine hizmet veren ve Rus ağları aracılığıyla bilgi gönderen Rus Relcom ağ merkezinin resmi statüsünü almıştır. 1994 yılında Kırgızistan'daki Relcom ağının Imfiko merkezini temel alarak, Kırgızistan'ın ulusal ağını oluşturmak amacıyla devlet-özel işbirliği ile ortak Elkat iletişim şirketi kuruldu ve 1995'ten itibaren Kırgızistan'da internet erişimi ortaya çıkmış oldu.

Elkat, Kırgızistan'da e-posta iletimi sağladı, BDT ülkeleriyle iletişim kurdu ve 1995'ten itibaren de kullanıcılarına çok çeşitli internet hizmetleri vermeye başladı. Elkat'tan sonra başka internet servis sağlayıcı şirketleri de ortaya çıkmaya başladı. Onlardan en önemlisi Kırgıztelekom'dur. Kırgıztelekom, 2001 yılında bir internet servis sağlayıcısı statüsü aldı ve akıllı bir ağ ve geniş bantlı bir erişim sistemi olan ADSL'nin tedariki için HUAWEI (Çin) ile bir sözleşme imzaladı (Fadeeva, 2017: 402).

2000 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti'nin parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimleri sırasında, ülkenin bölgelerinde interaktif oylama için internet teknolojileri ilk kez kullanıldı ve aynı zamanda internet-radyo yayıncılığı Kırgızistan'da ilk kez uygulandı (Ershova ve Hahlov, 2007: 9). Kırgızistan'da internetin asıl gelişimi ise 2005 ile 2010 yılları arasındaki döneme rastlamaktadır. Örneğin 2005 yılında Kırgızistan'da internette 280 bin kullanıcı kaydedilmiş iken 2010 yılında kullanıcıların sayısı 2 milyon 194 bin 400'e çıkmıştır (Kulikovskiy, 2013: 1).

Kırgız Cumhuriyeti'nin Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi'nde 2013-2017 yılı içinde internetin gelişmesi, ayrıca 2017 yılına kadar ülkenin tüm bölgelerinin insani gelişme alanındaki önceliklerden biri olarak ekonomik erişim, kültür gelişimi, eğitim, sağlık hizmetleri için internete erişiminin sağlanması söz konusu olmuştur (Muslimov, 2014:3). Kırgızistan Devlet Bilgi Teknolojileri ve İletişim Komitesi'ne göre 2016 sonunda internet servislerinin kullanıcı sayısı 5. 140. 002 kişiye (nüfusun yaklaşık % 82'si) ulaşmıştır (Medya Polisi Enstitüsü, 2018).

Kırgızistan'da bugün Kırgıztelekom Şirketi lider konumunda olup Kırgızistan'a sunulan internet hizmetinin % 60'ını karşılamaktadır. Bunun dışında en çok internet hizmetini *ElKat, AkNet, Megaline* ve *Saima Telecom* şirketleri sunmaktadır. Megaline ve Saima Telecom şirketleri LTE 4G içeren mobil hizmetleri de vermektedir. Kablolulu bağlantı sunan şirketler: KT, Megaline, Saima Telecom, Elcat, AkNet, Asiainfo, Totel, Homline, City telecom ve Fastnet'tir. Mobil bağlantı sunanlar da Beeline, Megacom ve O! şirketleridir (Obzor Rınka Telekomunikatsii v KR, 2015: 37).

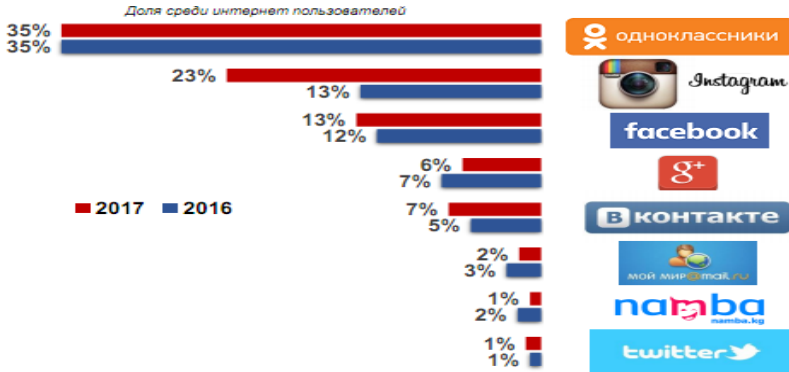
Kırgızistan'da internet hakkında özel bir kanun bulunmamaktadır. Fakat internet ortamı diğer yasal düzenlemeler tarafından denetlenmektedir. 8 Kasım 1999 yılında kabul edilen Kırgızistan Cumhuriyetinin "Bilgilendirme" kanunu devlet düzeyinde bilgi kaynaklarının (devlet sırrı ve diğer resmi belgeler dışında) herkese açık olduğunu vurgulamıştır. Kanunda internet hakkında söz edilmemektedir. Fakat bilgi kaynağı olarak interneti de sayabilmek mümkündür. 28 Aralık 2006 yılında kabul edilen Kırgızistan Cumhuriyeti "*Devlet Kurum ve Yerel Yönetim Tarafından Tutulan Bilgilere Erişim*" kanununda da internet ile ilgili açıklama bulunmamaktadır. Fakat elektronik posta aracılığıyla bilgi edinebilme ile ilgili madde bulunmaktadır. Bu maddeye göre devlet kurumlarından bilgi edinme elektronik posta aracılığıyla yürütülebilir. Elektronik posta aracılığıyla bilgi edinme isteği geldiğinde, devlet kurumları yine elektronik posta aracılığıyla yanıt vermelidir. Kanunda devlet organlarının web sitelerinin tasarımı ve işleyiş kuralları belirlenmiştir. Bu kurallara göre web siteleri gerekli bilgileri içermeli ve vatandaşların herhangi bir bilgiyi edinebilmesi için tüm şartları sağlamalıdır. Ancak, Kırgızistan'da internet kaynağı, haber ajansı ya da başka bir kurum olarak resmi kayıt altına geçip kitle iletişim aracı statüsüne ulaşabilmektedir. Bu bağlamda internet faaliyetleri de *Kırgızistan Cumhuriyeti Kitle İletişim Araçları Kanunu, Gazetecinin Mesleki Faaliyetleri Kanunu, Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Kanunu* ve *Bilgiye Erişim Özgürlüğü ve Garantileri Kanunu* maddeleri uyarınca yürütülmektedir (Ünal ve Narmamatova, 2017: 523).

Kırgızistan'da internetin gelişmesiyle sosyal ağlar kullanılmaya başlanmış ve ilk olarak 2007 yılında Rusya'da *Moy Mir* adlı Mail.ru Group şirketine ait olan sosyal ağ ortaya çıkmıştır. 2010 yılından sonra *Odnoklassniki, VKontakte, Facebook, Twitter* sosyal ağları kullanılmaya başlanmıştır. Aslında bu sosyal ağların ortaya çıkmasından önce Kırgızistan'da 2004

yılında *Diesel.kg* adlı site ortaya çıkmış, sitede kullanıcılar bir konu üzerinde forum açarak tartışabiliyorlardı, alış verişi yapabiliyorlardı. *Diesel.kg* günümüzde de çalışmaktadır.

Orta Asya'da bir araştırma ve danışmanlık şirketi olan M-Vector'un 2017 yılında yaptığı araştırmaya göre 600 bin Kırgızın sosyal medyada hesabı bulunmaktadır. Sosyal ağların baskın izleyici kitlesi ise gençlerdir. 14-35 yaş arası katılımcıların % 60'ından fazlası sosyal ağ platformlarını kullanırken, 65 yaş üstü katılımcıların yalnızca % 5'i sosyal ağları kullanmaktadır. Sosyal ağları kullanma amaçlarına baktığımızda % 70'i iletişim kurmak, % 40'ı haberi takip etmek, %25'i ise eğitim amaçlı kullanmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre sosyal ağ kullanıcılarının %28'i yarım saatten az, % 27'si yarım saatten fazla, 1-2 saat arası kullanıcıların sayısı % 29, % 16'sı ise 2 saatten fazla çevrimiçi kalmaktadır. Sosyal ağların kullanım sıklığına bakıldığında en çok Odnoklassniki (35%), Instagram (23%), Facebook (13%), V Kontakte (7%), Google + (6%), Moy Mir (2%), Namba (1%) ve Twitter (1%) sitelerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 3. En çok kullanılan sosyal ağlar

Sosyal ağların daha çok kimler tarafından kullanıldığına bakılacak olursa; *Odnoklassniki* ve *Moy Mir* daha çok gençler tarafından çeşitli video, resim paylaşımlarında ve bilgi alış-verişinde kullanılmaktadır. *Facebook*, *Twitter* ve *V Kontakte* ağları ise daha çok ergen yaşındakiler, siyasetçiler, eğitimci ve iletişimciler tarafından bilgi alış-verişinde kullanılmaktadır. *Instagram* ise özellikle resim ve video paylaşım ağı olarak hizmet sunmaktadır. Yerli ağlardan *Namba*, film seyretmek ve oyun oynamak amacıyla kullanılırken, *dizel* ağ, reklamlar için kullanılmaktadır. (M-Vector, 2017).

2017 yılında uluslararası sivil toplum kuruluşu olan Freedom House tarafından derlenen Freedom on the Net (İnternette Özgürlük) sıralamasında Kırgızistan 63 ülke içinde 22. sırada yer almıştır (Freedom House, 2017).

Sonuç

Başlangıçtan günümüze kadarki süreç içerisinde Kırgız medyası ele alındığında, Kırgız medyasının Sovyet medyasıyla ortak bir geçmişe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Sovyetler Birliği'ne üye diğer ülkelerde olduğu gibi Kırgızistan'da da kitle iletişim araçlarının gelişimi Sovyet medyasıyla paralel olarak gelişim göstermiş ve Sovyet ideolojisini korumak ve sürdürmek amacıyla çıkarılmışlardır. Sovyetler Birliği'nin kurulmasından önce halk daha çok Arap harflerinde eğitim almış ve basılan kitaplar da Arap harfleriyle yazılmıştır. Rus Çarlığı Kırgız topraklarına geldiğinden sonra Rus aydınları tarafından bir takım yazılı basın türleri çıkartılmaya başlamıştır. Buna 1913 yılında yayın hayatına başlayan *Prjevalskiy Selskiy Hozyain* dergisini, 1914'te Rusça olarak yayınlanan *Pişpekskiy Byulleten* (Pişpek Bülteni), 1916'da *Telegrafny Vestnik* (Telgraf Gazetesi), "Okraina" (Kenar Bölge) gibi gazeteleri örnek olarak verebiliriz.

1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali sonrası Kırgız topraklarında ilk yayına başlayan Sovyet basını da 1918 tarihli *Pişpekskiy Listok* gazetesidir. Kırgız dilinde yayınlanan ilk gazetenin de 1924 yılında faaliyetlerine başlayan *Erkin Too* gazetesi olduğunu görebiliriz. Daha sonra Sovyetler Birliği döneminde her alanda çok çeşitli gazete ve dergiler yayınlanmış ve yazılı basında esasen siyasal-ekonomik, sosyal ve kültürel yaşam hakkında bilgi verilmekle birlikte Sovyet ideolojisinin halk tarafından benimsetilmesinde basın diğer iletişim araçları gibi önemli görev üstlenmiştir.

1918 yılında Sovyet Rusya'da kurulan ilk radyoteknik bilimsel araştırma merkezi ile birlikte 1920'li yıllardan itibaren Sovyetler Birliğinde radyo yayınları başlamıştır. Daha sonra 1930'lu yıllarda *Frunze Günümüz* adıyla Bişkek'te ilk radyo deneme yayınları başlamıştır. Ülkenin bağımsızlığını kazanmasının ardından Kırgızistan'da devlet radyolarının yanı sıra çok sayıda özel radyoların da faaliyet gösterdiği görülmektedir. Kırgızistan'da en çok takip edilen kitle iletişim aracı televizyondur. 1958 yılında ilk kez Frunze Telestüdyosunun kurulmasıyla yayın hayatına başlayan

Kırgız televizyonculuğu, ülkenin Sovyetler birliğinden ayrılmasının ardından birçok özel televizyonun açılmasıyla daha da önemli hale gelmiştir.

Kırgızistan'ın haber ajanslarına baktığımızda ise Sovyet Rusyanın etkisinden söz etmek mümkündür. İtar-Tass haber ajansının Kırgızistan'daki şubesi olan Kir-Tag haber ajansı ülkenin ilk haber ajansı olarak kayıtlara geçmiştir. *Kir-Tag*, 1992 yılında adını *KırgızKabar* adını alarak devlete ait haber ajansına dönüşmüştür. KırgızKabar hali hazırda Kabar haber ajansı olarak bilinmektedir. Günümüzde ise Kırgızistan'da Kabar haber ajansı, Sputnik.kg, 24.kg, K-news ve Akipress olmak üzere 5 haber ajansı faaliyet göstermektedir.

Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Orta Asya'nın *demokrasi cenneti* olarak isimlendirilmesine paralel olarak medya alanında da hızlı bir değişim yaşamıştır. İfade özgürlüğünün ve özel teşebbüsün önünün açılmasıyla birlikte kamu yayıncılığının yanı sıra özel yayıncılık anlayışı da hızla gelişmiştir. Demokratik siyasal yapı günümüzde yayıncılık teknolojisinin ve internetin gelişmesi, hem geleneksel iletişim araçlarının dijitalleşmesini sağlamış hem de ülkenin uzak bölgelerine, dış dünyaya açılma imkanını sunmuştur. İnternet aracılığıyla bugün yayınlanmakta olan dijital kitle iletişim araçlarının toplam sayısı 1.500'e kadar ulaşmakta ve bunlar online televizyon kanallarından, radyo kanallarından, haber ajanslarından, online gazete ve dergilerden ve dijital haber sitelerinden oluşmaktadır. Dijital haber sitelerinin yanı sıra sosyal medya da günümüzde en çok kullanılan iletişim alanı olarak dikkatimizi çekmektedir. Yapılan birçok araştırma sonuçlarına göre Kırgızistan'da en çok kullanılan sosyal medya türlerinin başında Odnoklassniki, İnstagram ve Facebook gelmektedir. Bunlardan Odnoklassniki ve İnstagram halkın genç kesimi tarafından, Facebook da orta kuşaktaki insanlar tarafından kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

- ALTIMIŞOVA Z. (2013). "Kırgızistan'da İlk Milli Gazetenin Tarihçesi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 29.
- AMANKULOVA, N. (2002). "Kırgızstanda Basma Sözdün Önüğü", *Kırgızstanda Jurnalistikanın Önüğü*, Ed. Bakaşeva C., Bişkek, KMMU Yayınları
- BALCI, S. - ALİMBEKOV, A., vd. (2017). "Geçmişten Günümüze Kırgızlarda Eğitim", *Kırgızistan: Tarih, Toplum-Ekonomi-Siyaset*, Editör: Cengiz Buyar, BYR Publishing House, Bişkek.

- BİTYUKOV, A. - DÜYŞEKEEVA A. (2002). "Kayra Kuruu Uçurundaki Kırgız Radyosunun Ukturuuları (1985-1991)", *Kırgız Jurnalistikasının Tarihi*, Ed. Bakaşeva C., KUUU Yayınları, Bişkek
- BUDAK, Leyla (2013). 'Bağımsızlıklarının 22.Yılında Türk Cumhuriyetleri'nde Medya, Yapısal Durum, Yasalar, Uygulamalar Ve Sorunlar', *Türkbilim*, Haziran 2013/1
- ÇERNOV, F. (2010). *İstoriçeskie i Sotsiyalno-Politiçeskie Aspekti Stanovleniya i Razvitiya Radio i Televideniya v Kırgızstane (1927-2008)*, Doktora Tezi, Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi, Bişkek
- DÜYŞEKEEVA, A. (2013). *Radyo Jurnalistikanın Negizderi*, Janızak Basımevi, Bişkek.
- DÜYŞEKEEVA, A. (2002). "Mamlekettik Emes Radyostansiyalardın Payda Boluşu cana Önügüşü (1992-2002)", *Kırgız Jurnalistikasının Tarihi*, Ed. Bakaşeva C., KUUU Yayınları, Bişkek
- ERSHOVA, T. - HAHLOV, E. (2012). "Kırgızistan'da Bilgi Toplumunun Gelişiminin Durumu ve Mevcut Amaçları", *Bilgi Hakları Dergisi*, № 5-6, Bişkek.
- FADEEVA, A. (2017). "Kırgızistan'daki Yeni Medyanın Gelişmesi", *VIII Rusya Bilimsel Uygulamalı Konferansı*, Rusya Halkları Dostluk Üniversitesi, Moskova.
- HALİLOV, A. (2002). "Kırgız Jurnalistikasının Tarihi", *Kırgızstanda Jurnalistikanın Önügüşü*, Ed. Bakaşeva C., Bişkek, KUUU Yayınları.
- İSABEKOVA, M. (2003). *Vestnik KGNU*, Bişkek.
- KADİROV, T. (1993). *İstoriya Razvitiya Radioveşaniya i Televideniya v Respublike Kırgızstan (1928-1990)*, Doktora Tezi, Kırgız Devlet Milli Üniversitesi, Bişkek.
- KALÇAEVA, L. (2002). "Kırgız Televideniyasının Önügüü Etaptarı", *Kırgız Jurnalistikasının Tarihi*, Ed. Bakaşeva C., KUUU Yayınları, Bişkek.
- KALÇAEVA, L. - BİTYUKOV, A. (2002). "Kırgız Telekørsötüüsünün Tarihi (1980-1991)", *Kırgız Jurnalistikasının Tarihi*, Ed. Bakaşeva C., KUUU Yayınları, Bişkek.
- KULİKOVA, C., - İBRAEVA, G. (2002). *Kыргызстандагы Массалык Маалымат*.
- KULİKOSKİY, A. (2013). "Kırgızistan'da Dijital Medyanın Güncel Sorunları"
- KULMATOVA, S., (2010). "EL FM" *Radyosu 24 Saat Yayında*, <https://www.super.kg/article/show/3961>, Erişim Tarihi: 14.02.2019
- KARIPKULOV, A. (2003). *KTR İspıtanie Vremenem*, İstanbul.
- MUSLİMOV, Sh. (2014). "Kırgızistan'da Bir Bilgi Toplumunu Oluşumu ve Düzenleyici Konular", *Vestnik Dergisi*, Sayı: 9, Kırgız-Rus Slav Üniversitesi, Bişkek.

- SIDIKOVA, R. - SIDIKOVA G., vd., (2002). "Kırgız Radiosunun Önüğü Tarihi", *Kırgız Jurnalistikasının Tarihi*, Ed. Bakaşeva C., KUUU Yayınları, Bişkek.
- TINCHTIKBEKOVNA, T. G. (2013). *Osobnosti Razvitiya Parlamentskoy Zhurnalistiki v Kyrgyzstane*, Nauchnaya Elektronnoy Biblioteka
- TOKTOGONOV, C. (1972). *Kırgız Basın Tarihi*, Frunze.
- TÜMÖNBAYEV, A. (2002). *Kayra Kuruu, Aykınduluk cana Egemendüülük Doorundagi Kırgızstandın Basma Sözü*, Bişkek.
- ÜNAL, U. - NARMAMATOVA, T. (2017). "Kırgızistan'da Medya ve Tarihsel Yönelimsel Gelişimi", *Kırgızistan: Tarih, Toplum-Ekonomi-Siyaset*, Editör: Cengiz Buyar, BYR Publishing House, Bişkek.

Araştırmalar/Raporlar

- Kırgızistan Kültür Bakanlığı Raporu, 2008
- Kırgız Milli İletişim Ajansı Yıllık Raporu, 2017
- KTRK Yıllık Raporu, 2016
- M.Vector Araştırmaları, (2017), Medya Araştırmaları, Bişkek
- Medya Polisi Enstitüsü, 2018
- Freedom House, 2017

İnternet siteleri

- <http://aimakpress.kg> , <http://msc.kg>
- <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/2016/kyrgyzstan>.
- <https://knews.kg/2017/07/19/>
- <https://www.kt.kg>
- <http://www.ktrk.kg/minkiyal/about>, erişim tarihi: 15.02.2019
- <http://rgb.kg/radio-tumar>, erişim tarihi: 17.02.2019
- <http://old.kabar.kg/2017/07/19/>
- <http://www.mirtv.ru/about/>, erişim tarihi: 15.02.2019
- <http://tyup.net/page/kabar-uluttuk-maalymat-agenttigi>, 2017 Obzor Rınka Telekomunikatsii v KR, 2015
- https://www.internetpolicy.kg/wp-content/uploads/telecom-survey-rev-2016.05.25_final-draft.docx
- <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-net>, "Freedom on the net", erişim tarihi: 06.02.2019

KIRGIZİSTAN SİNEMASINDA CENGİZ AYTMATOV ETKİSİ

Yusuf YURDİGÜL* - Aslı YURDİGÜL**

Giriş

Çağdaş Kırgız edebiyatı içinde çok önemli bir yeri olan Cengiz Aytmatov'un faaliyetleri yalnızca edebiyatla sınırlı değildir. Aytmatov, aynı zamanda Sovyet ve Kırgız diplomasisine önemli katkılar yapmış büyük bir yazar, sinemacı ve diplomattır (Aydın, 2018: 2). Bağımsızlık öncesi ve sonrasında bir çok eser üreten yazar genel olarak eserlerinde; Kırgız mitolojisine ait unsurlar, halk hikayeleri, savaşın yıkıcı etkisi, aşk, Sovyet kolhoz çalışmaları ve çevre sorunları gibi konuları ele almıştır. Kendisinin de ifade ettiği gibi, eserlerinde insanı merkeze yerleştiren yazar geçmiş, şimdiki zaman ve geleceğin çizgisinde birey olarak bulunan insanın beşere dönüşmesi sürecindeki varlık sebebinin altını çizmektedir (Arslan, 1998: 47). Ancak bu vurguda geçmiş dönem atfı çok daha yoğundur. Onun eserlerinde geçmiş, geleneksel değerleri olan sembolik ifadelerle daha güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır.

Birçok akademik çalışmada, Aytmatov'un daha çok edebiyat literatürü çerçevesinde yazar kimliğiyle ön plana çıkarılarak düşünce dünyasının

* Doç. Dr., T.C. Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi. yusuf.yurdigul@manas.edu.kg

** Doç. Dr., T.C. Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi. asli.yurdigul@manas.edu.kg

tartışmaya açıldığı görülmektedir. Ancak Aytmatov sadece bir yazar değil, aynı zamanda önemli bir gazeteci, iyi bir devlet adamı ve diplomat, başarılı bir senaristtir. Aytmatov'un eserlerinden sinemaya uyarlanan yirmiyiye yakın roman ve hikâye bulunmaktadır. Bu eserler sadece Kırgızistan'da değil, Türkiye, Türkmenistan, Kazakistan, Tacikistan, Almanya, Ermenistan ve Fransa başta olmak üzere farklı ülkelerde de sinemaya uyarlanmıştır. Bazı eserleri Kazakistan-Kırgızistan ya da Kırgızistan- Almanya gibi ortak yapımlar olarak çekilmiştir. Bazı eserlerinin ise birden fazla yönetmen tarafından sinemaya uyarlandığı görülmektedir.

Bu çalışmada Aytmatov'un sinematografik anlatıdaki yeri tartışılmaktadır. Çalışmanın odak noktasını Aytmatov ve sinema ilişkisi oluşturmaktadır. Ancak bu ilişki, oldukça geniş bir literatürü beraberinde getirmektedir. Aytmatov'un eserlerinden uyarlanan filmlere bakıldığında Sovyet sineması başta olmak üzere, Kırgız sineması, sinema-kurgu, sinema-edebiyat ilişkisi gibi konuların ön plana çıktığı görülmektedir. Sinemanın tek başına bile oldukça geniş bir alana sahip olması, çalışmanın sınırlandırılması zorunluluğunu getirmektedir. Bu anlamda çalışmanın kavramsal çerçevesi sinematografi, sinema ve edebiyat ilişkisi, Aytmatov eserlerinden yapılan sinema uyarlamaları ve sinematografik anlatıda Aytmatov konularının ele alındığı uluslararası literatür ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Aytmatov eserlerinden sinemaya uyarlanan filmlerin çözümlemesi yapılmıştır.

1. Sinematografi

Latince bir kökene dayanan sinematografi 'kine' ve 'graphius' kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan ve *harekete yazmak*, 'harekete çizmek' anlamına gelen bir göstergedir. Photo graphi ise kavramın arkaik kökenini ifade etmekte; *ışığa yazmak* anlamına gelmektedir (Brown, 2011: 17). Dolayısıyla sinematografi kavramını ışığa duyarlı maddeler üzerine hareketli görüntü kaydetme ve yansıtma işlemi olarak tanımlamak mümkündür.

Sinema literatürüne bakıldığında pek çok sinema ya da sinematografi tanımıyla karşılaşılmaktadır. Bu yaklaşımlar içinde en yaygın olanı Andre Bazin'in yaklaşımıdır. Bu yaklaşımda Bazin, sinemayı modern çağın dini olarak tanımlamaktadır (Bazin, 1966: 15). Bu yaklaşıma göre sinematografi, bir anlatım ve ifade aracı olarak görüntü ve sesin pek çok yöntemle buluşması sonucu ortaya çıkan sanatsal bir ifade aracıdır. Bu araçta anlatıyı

kuran temel öğeler ise kamera açıları, kamera hareketleri, geçiş türleri, çerçeveleme, ışık, ses, renk ve senaryodur. Öne çıkan bir diğer yaklaşım ise Fisher'in yaklaşımıdır. Bu yaklaşım çerçevesinde Fisher, sinemayı büyücülük olarak görmektedir (Dixon 2017). Sinema kendine has anlatım ve sunum teknikleriyle izleyiciye farklı yaşam deneyimleri sunmakta; onu kendi gerçekliğinden farklı boyutlara taşıyarak büyümlü bir dünyanın içine hapsetmektedir.

Sinematografik yaklaşımların sinemaya bakış açıları, her ne kadar birbirinden farklılıklar gösterse de, üzerinde uzlaştıkları temel bir nokta vardır ki o da sinemanın kendine özgü bir anlatım ve ifade aracı olduğudur. Sinema, bir ifade ve anlatım aracı olarak edebiyatla ortak bir zeminde buluşurken; kendine özgülüğü onu yazınsal, sözselle ya da görselle diğer anlatım araçlarından ayırarak farklı bir yerde konumlandırmaktadır.

2. Sinema-Edebiyat İlişkisi

Sinema ve edebiyat bazen benzerlikler bazen de farklılıklarla insanı çevreleyen önemli birer sanat dalıdır. Bu iki sanat dalının en önemli ortak noktası, ikisinin de bir anlatım ve ifade aracı olmasıdır. Edebiyat, duygu ve düşüncelerin etkili bir dille okuyucuya aktarılmasıdır. Bu nedenle de edebiyat dil üzerine kurulurken süreçte yazı ve yazıyı oluşturan kelimeler ön plandadır (Aktaş, 2009: 187). Bir anlatım aracı olarak sinemada ise asıl olan göz ve görüntüdür. Sinema görüntüye anlamlar yükleyerek ifadeleri aktaran bir araçtır.

Sinema ve edebiyat arasındaki ilişkiyi en iyi özetleyen ifade, *Anne ve Oğul Güneş*, *Faust* gibi filmlerle ün yapmış Rus yönetmen ve edebiyatçı Alexander Sukarov'a aittir. Sukarov, "sinemaya giden yol mutlaka edebiyattan geçer" diyerek iki sanat dalı arasındaki ayrılmaz ilişkiyi dile getirmektedir. Hem edebiyat hem de sinema insanların duygularına hitap ederek onları heyecanlandıran, harekete geçiren ifade biçimleridir. Ancak tam da bu noktada, iki sanat dalı arasında önemli bir fark ortaya çıkar. Edebiyatta yazar, belirli bir noktaya geldiğinde, üç noktayı koyar ve geri kalanını okuyucunun hayal gücüne bırakır. Oysaki sinema, kameranın objektifinden bakıldığında görünen şeydir. Bu anlamda, izleyicinin hayal gücüne hiçbir şey bırakmaz. Kameranın objektiften görünen güneşin doğuşu ve batışı, izleyicinin de aynen gördüğü şeydir. Sinema, izleyicinin kafasında oluşmasını istediği şeyi sonuna kadar empoze etmektedir (Sukarov, 2008: 243-260).

Sinema ve edebiyat ilişkisinde dikkat çeken bir başka konu da “tema ve konu” belirlenme sorunudur. Bu anlamda edebiyat, en başından bu yana sinemaya tema ve içerik sağlayıcı konumundadır. Edebiyattan alınan tema ve içeriklerin sinemada kullanılması literatürde “uyarlama” kavramıyla karşılanmaktadır (Rentschler, 1981: 311).

Uyarlamayı en genel ifadeyle edebi metinlerin sinematografik anlatıya uygun hâle getirilme süreci olarak tanımlamak mümkündür. Uyarlama, sinema – edebiyat ilişkisinde en fazla tartışılan konuların başında gelmektedir. Ancak geçmişi, sinemanın ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. Örneğin, *A Trip of the Moon* (Ay’a Yolculuk, George Melies, 1902), Jules Verne’nin aynı isimli romanından (1865) yapılmış bir uyarlama filmidir. Dünya sinemasına damga vuran sinema akımları içinde de pek çok uyarlama çalışmasına rastlamak mümkündür. Dışavurumcu Alman sineması içinde, bu akımın temsilcisi olan birçok filmin edebiyattan uyarlama olduğu görülür. Bunlar içinde *Der Golem* (1915, Henrek Galeen), Gustov Merlik’in aynı isimli romanından uyarlanarak çekilmiş bir filmidir. *Faust* romanı Goethe tarafından yazıldıktan sonra, ilki Friedrich Wilhelm Murnau (1926) tarafından olmak üzere, birçok kez sinemaya uyarlanmıştır. Yine bu akım içindeki filmlerden Robert Wiene’in *Das Kabinett*’ine (1920) bakıldığında; Binbir Gece Masalları’ndan Çarlık Rusya’sının Korkunç İvan’ına, oradan da Karın Deşen Jack’le sisli Londra sokaklarına bir yolculuğa şahit olursunuz. Aynı şekilde, Fransız Yeni Dalga akımında da, Kara Film örneklerinde de bu ilişkinin pek çok örneğine rastlamak mümkündür.

Edebiyattan sinemaya uyarlamalara, geçmişte olduğu gibi yakın zamanda da sıkça rastlamak mümkündür. Bunlar içerisinde başarılı olarak kabul edilenlerden bazıları şunlardır; Comez Mc Carthy’nin eserinden uyarlanan ve Oscar Ödülü de kazanan *No Country For Old Man* (İhtiyarlara Yer Yok, 2007, Ethan Coen, Joel Coen), Mario Puzo’nun eserinden uyarlanan *The Godfather* (Baba, 1972, Francis Ford Coppola), Tolkien’in *The Lord of the Rings* (Yüzüklerin Efendisi, 2001, Peter Jackson), Denis Lehane’in eserinden uyarlanan *Shutter Island* (Zindan Adası, 2010, Martin Scorsese) vd. Pek çoğu seyircinin beğenisini kazanmış ve gişe rekorları kıran bu örnekleri arttırmak mümkündür.

Literatürde bu başarılı örneklerine rağmen, başarısız olan pek çok uyarlama da vardır. Bunlar içerisinde en çok bilinenleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Stephen Meyer’in eserinden uyarlanan *Alaca Karanlık*

serisi; Halit Hüseyin'in yönettiği *Uçurtma Avcısı*; 11 milyonluk satış yapan ve IMDB puanı 3 olan Dr. Seuss'un *The Cat in the Hat* isimli eserinin sinema uyarlaması; Rusya'da gösterime giren Dan Brown'un *Dawinci Şifresi*; yine Rusya'da izleyicinin beğenisine sunulan Goerge Diwelin'in *Hayvan Çiftliği* eserinden esinlenen filmler bu anlamda sinemada beklediği başarıyı yakalayamayan filmler arasındadır.

Dünya sinemasında olduğu gibi, Sovyet sinemasında da romandan uyarlanmış pek çok filme rastlamak mümkündür. Örneğin, 1979 yılında çekilen ve yönetmenliğini Tarkovsky'nin yaptığı *Stalker* (1979), Strugatski kardeşlerin *Uzayda Piknik* isimli eserinden uyarlanmıştır. Yine, 1997 yılında Sergey Bodrov tarafından yönetilen *Kafkas Mahkumu* Tolstoy'un romanından uyarlanmış bir filmidir. Sovyet sinemasının ilk korku filmi olarak tarihe geçen, Konstantin Yershov ve Georgi Kropachyov tarafından çekilen *Viy* (1967), Gogol'un *Mirgorod* kitabının son hikâyesiyle aynı ismi taşıyan bir uyarlamadır.

Türk sineması içinde de edebiyattan sinemaya pek çok uyarlama film bulunmaktadır. Bu uyarlamalardan en bilinenleri şunlardır: Fakir Bozkurt'un *Yılanların Öcü* romanı, 1962 yılında Metin Erksan tarafından aynı isimle beyaz perdeye aktarılmıştır. Necati Cumalı'nın ilk ödüllü eserlerinden *Susuz Yaz*, yine Metin Erksan tarafından 1963 yılında sinemaya uyarlanmıştır. Rıfat Ilgaz'ın *Hababam Sınıfı* aynı isimle sinemaya uyarlanan ve Türk sineması içinde önemli bir yere sahip filmlerden biridir. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Gulyabani*, *Sütkardeşler* eserleri de filme uyarlanan eserler arasındadır. Hatta, daha eskilerde Muhsin Ertuğrul'un *Bir Millet Uyanıyor* (1932), Nazım Hikmet'in *İstiklal Madalyası* (1932) adlı eserleri de edebiyattan sinemaya uyarlanmış örneklerdir.

Tüm bu filmlere bakıldığında edebiyat ve sinema ilişkisinden kaynaklanan uyarlamaları birkaç başlık altında toplamak mümkündür.

Edebi eserin çok etkisinde kalmış filmler: Çok fazla diyalogun yer aldığı bu filmlerde, sinematografik anlatının yerine edebi anlatının ön plana çıktığı görülmektedir.

Edebi eserin temel yapısına bağlı kalan filmler: Edebi eserin temel yapısına bağlı kalarak olay örgüsünde birtakım değişikliklerin yapıldığı, karakter tasvirlerinin ön plana çıktığı filmlerdir.

Yazarın senarist olduğu filmler: Yazarın senarist olarak film yapım sürecine bizzat katıldığı filmlerdir. Bu örneklerde, Amerikan filmlerinde sinematografik, Sovyet filmlerinde ise edebiyat anlatısının daha ağır bastığı görülmektedir.

Sinema ve edebiyat ilişkisi sadece bunlarla sınırlı değildir. Sinema edebiyattan tema ve içerik almasının yanı sıra, sinema için hazırlanacak olan senaryoya da temel metin noktasında malzeme temin etmektedir (Can ve Uğurlu, 2010: 77). Bu bağlamdaki edebi malzemeleri betimleme cümleleri, kamera hareketleri, oyuncu hareketleri, geçiş hareketleri ve diyaloglar olarak sıralamak mümkündür.

Edebiyattan sinemaya uyarlama meselesinde dikkat çeken bir başka konu da ekonomik boyuttur. Temeli ekonomiye dayalı bir sektör olan sinema, bu doğrultuda özellikle kamuoyunda ilgi çekme potansiyeline sahip eserlerden yola çıkmaktadır (Sivas, 2005: 43-45). Bu anlamda en çok okunanlar romalar, farklı dillerde çevirisi yapılan eserler, yazarların sahip olduğu tanınırlık oranı gibi etkenler edebiyattan sinemaya uyarlaması yapılacak eserlerin seçimini doğrudan etkilemektedir. Bu yöntemle sinema, ortaya çıkacak filmin gişesini garanti altına almakta, herhangi bir riske girmemektedir.

3. Kırgız Sinemasına Genel Bakış

Kırgız sineması, dünya sineması içinde oldukça genç bir sinemadır. Dünya sinemasının 1895 yılında, Lumiere Kardeşler'in Paris'te gösterime sunduğu "Bir Trenin La Ciotat Garına Gelişi" adlı filmin ilk gösterimiyle başladığı düşünüldüğünde; Kırgız sinemasının bundan 50-60 yıl sonra doğduğu söylenebilir. Kırgız sinemasının ilk adımı olarak 1941 yılında *Frunze Sinema Stüdyosu*'nun açılması kabul edilmektedir. Günümüzde *Kırgız Film* olarak hâla hizmet vermeye devam eden stüdyo, Sovyetler Birliği döneminde ülkenin en iyi filmlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu stüdyolarda üretilen ve ülkenin doğal güzelliklerini, zengin kültürünü, köklü tarihini farklı bakış açılarıyla perdeye yansıtmayı başaran filmler, *Kırgız Sineması* diye bir sinemanın ortaya çıkması ve günümüze kadar gelebilmesini sağlamıştır.

Kırgız sinema tarihi içindeki en önemli dönüm noktalarından birini senaryo yazarlığını R. Budantsev'in, yönetmenliğini V. Pronin'in üstlendiği ve Sovyetler Birliği'nin Mosfilm Stüdyoları'nda yapılan (1955) "Saltanat" isimli film oluşturmaktadır. Bu filmle birlikte, Sovyet sinemasının küçük

bir parçası olarak kendi filmlerini üretmeye başlayan Kırgızistan, kısa sürede başta Orta Asya olmak üzere dünya sinema sektörünün dikkatini çekmeyi başarmıştır. Yine bu dönemde, dikkat çeken bir başka film de yönetmenliğini İ. Kobizev'in senaristliğini M. Aksakov'un üstlendiği 1957 yapımı "Benim Hatam" filmidir. Film ünlü Kırgız şairi Aalı Tokombayev'in "Tanıma" adlı eserinden uyarlanmıştır. 1959 yılında Frunze Sinema Stüdyoları'nda çekilen "Tien Shan'ın Kızı"; "Çolpan" filmi; bir aşk hikâyesini konu alan 1960 yapımı "Donmuş Kalbin Efsanesi" ve 1964'de yapımcılığını Melis Ubukeev'in üstlendiği "Taygak Keçüü" (Zorlu Geçit) filmleri Kırgız sinema tarihine damga vuran yapımlar arasındadır. 1916 yılındaki Ürkün İsyanı ve bu isyan sonrası Kırgızların hayatını konu alan Zorlu Geçit, Kırgız bir yönetmen tarafından çekilen ilk uzun metrajlı filmidir.

Sovyetler Birliği döneminde Kırgızistan'da üretilen bu filmler, ülke sinemasının doğması ve gelişmesi adına oldukça önemli rol oynamıştır. Kırgız sinema tarihinde *Kırgız Mucizesi* olarak adlandırılan bu dönemde, 70'li yıllara gelindiğinde filmlerden çok yönetmenlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle Tölömüş Okeyev, Bolot Şamşiyev, Gennadiy Bazarov ve Algimantus Vidugiris gibi yönetmenler bu süreçte büyük rol oynamıştır. Tölömüş Okeyev'in "Kızıl Elma" (1975), "Beyaz Barsın Torunu" (1984) adlı filmleri o dönemin en önemli eserleri arasındadır. Muratbek Riskulov, Bolot Beyşenaliyev, Tattıbübü Tursunbayeva, Süymonkul Çokmorov, Curahon Rahmonov ve Baken Kızıkeyeva gibi isimler ise bu dönemde oyunculuklarıyla ön plana çıkan ve Kırgız sinemasının gelişimine katkı sağlayan isimler olmuştur.

Bu dönemde çekilen belgesel filmler de Kırgız sinemasının gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle 1964'ten sonra yapılan belgesel filmler, uluslararası alanda altmıştan fazla ödüle değer görülmüş ve Kırgız sinemasının tanınmasında önemli rol oynamıştır. Bu belgesel filmler içinde Bolot Şamşiyev'in "Manasçı" (1965) ve Tölömüş Okeyev'in "Atlar" (1966) filmleri en dikkat çeken yapımlardır. Ünlü Kırgız sanatçı ve manasçı (Manas Destanı'nı söyleyen kişi) Sayakbay Karalayev'i konu alan "Manasçı" filmi, Almanya'daki Oberhausen Film Festivali'nde birincilik ödülü kazanmıştır. Okeyev'in "Atlar" filmi ise, ülkede Kırgız Belgesel Filmler ekolünün ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Ancak Kırgız mucizesine damga vuran isim, hiç şüphesiz Cengiz Aytmatov olmuştur. Aytmatov'un beyaz perdeye uyarlanan eserleri Kırgı-

zistan'daki başarısının yanı sıra, diğer ülkelerin de Kırgız sinemasıyla tanışmalarını sağlamıştır. Birçok ülkeden yapımcı ve yönetmen Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmler çekmiştir. Örneğin, Aytmatov'un "Deve Gözü" isimli eseri Rus yönetmen Larisa Şepitko tarafından uyarlanarak "Sıcaklık" filmi çekilmiştir. Yine Aytmatov'un eserinden yola çıkarak Rus yönetmen Andrey Kançalovski tarafından "İlk Öğretmen" (1965) filmi çekilmiştir. Genadiy Bazarov'un diğer ünlü filmi "Pusada" 1969'da, Bolot Şamşiyev'in "Isık-Göl'ün Kızıl Gelincikleri" (1971) ve "Beyaz Gemi" (1976) adlı filmleri de bu dönemde çekilen ve uluslararası festivallerde önemli başarı sağlayan filmler arasındadır.

Sovyetler Birliği içinde, kısa sürede büyük gelişme ve başarı sağlayan Kırgız sineması, ülkenin 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasıyla sekteye uğramıştır. Bağımsızlık sonrası ülkenin içine düştüğü sosyal, siyasal ve ekonomik sıkıntılar sinema sektörünün gelişimini de olumsuz etkilemiştir. Özellikle ekonomik alanda yaşanan sıkıntılar, film üretiminin yavaşlamasına hatta zaman zaman durmasına neden olmuştur. Ancak sinemaya gönül ve emek veren kişiler, Kırgız sinemasının eski günlerine dönmesi ve yeniden uluslararası alanda ses getirecek yapımlar ortaya çıkması için çalışmalarına devam etmişlerdir. Bu anlamda Aktan Arım Kubat, Ernest Abdıcaparov, Sadık Şer-Niyaz, Ruslan Akun ve Sultan Rayev gibi isimler yeni projeler ve filmlerle sektörün gelişimine katkı sağlamışlardır. Bu çalışmaların sonucunda, özellikle son 10-15 yıldır Kırgız sinema sektörü bir canlanma içindedir. Bu canlanmada düşük bütçeli yapımlar olarak kısa filmlerin oldukça önemli bir yeri vardır. Ülkenin ekonomik şartları göz önüne alınarak daha düşük bütçelerle genç yönetmenler ve yönetmen adayları tarafından ortaya konan kısa filmler, uluslararası alanda Kırgız sinemasının tanınması ve kabul görmesi anlamında oldukça önemli işleve sahiptir.

4. Cengiz Aytmatov ve Sinema İlişkisine Dair Literatür

Aytmatov eserlerinin sinematografik anlatıdaki yerine ilişkin sınırlı bir literatür bulunmaktadır. Bu literatürde Rusça, Türkçe, İngilizce ve Fransızca gibi farklı dillerdeki birçok çalışmaya rastlamak mümkündür. Bu çalışmalar incelendiğinde Aytmatov ve Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmlere ilişkin birtakım çıkarımlar yapmak mümkündür. Bu çıkarımlardan ilki, yapılan çalışmaların daha çok Aytmatov'un bir ya da birkaç eserinin sinematografik yapısına odaklanması sorunudur. Bu anlamda, Aytmatov

ve çalışmaları bir bütünlük içinde ele alınmamakta, tek tek değerlendirme yoluna gidilmektedir.

İlgili literatürde dikkat çeken bir noktada, Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmlerin yapıldıkları bölgelerde sinemanın ve sinema eğitiminin gelişmesine sağladığı katkılardır. Özellikle, kendi bağımsız sinemalarını oldukça geç bir dönemde ortaya koyan Kırgızistan, Kazakistan gibi Orta Asya ülkelerinde Aytmatov eserlerinden yapılan uyarlamalar sinema sektörünün gelişmesi, ulusal sinemaların ortaya çıkması ve gelecek nesil sinemacılar için izlenecek bir yol olarak oldukça önemli olmuştur. Bu anlamda Orta Asya sineması, dünya sineması içinde oldukça farklı bir yere sahiptir. Orta Asya sinemasını, dünya sineması ile tanıştıran ve dünya sineması içinde bir yer edinmesini sağlayan Cengiz Aytmatov'dur. Aytmatov'un eserlerinden yola çıkarak üretilen filmler sadece Orta Asya sinemasının temelini değil, estetik yönden örneklerini de oluşturmaktadır. Bu noktada, sadece birkaç filmde çalışsa bile Okeev'in yönetmenliğinde çekilen Aytmatov eserleri oldukça önemli bir işleve sahiptir (İri, 2007: 45). Ancak diğer yandan, bu çalışmaların bazılarında Aytmatov sinemasının Sovyet uyarlama sineması olduğu ileri sürülerek Aytmatov eserlerinden yapılan uyarlamaların Sovyet sinemasıyla olan benzerlikleri üzerinde durulmaktadır.

Çalışmaların bir bölümü de Aytmatov'un edebi kişiliğine odaklanmaktadır. Aytmatov yazar, gazeteci, devlet adamı, diplomat ve sinemacı gibi farklı kimlikleriyle dikkat çeken birisidir. Ancak onun uluslararası alanda tanınması öncelikle edebiyat alanında verdiği eserlerle ve edebiyat adamı kimliğiyle olmuştur. Bu anlamda, Aytmatov'la ilgili literatürün büyük bir bölümü onun yazar kişiliğine odaklanmakta; bazı çalışmalarda Aytmatov eserleri içerikleriyle birlikte kronolojik olarak verilmektedir. Ayrıca bu çalışmalarda Aytmatov'un sinema sanatına olan katkılarına değinilmektedir.

Aytmatov'un sinematografisine odaklanan çalışmalarda ağırlıklı olarak Aytmatov eserlerinin içeriği ele alınmaktadır. Özellikle kültürel öğeler, din olgusu, Bolşevizm ve gündelik yaşam konularının Aytmatov sinematografik anlatısındaki kullanımı irdelenmektedir. Güzel, *Oluşumsal Yapısalcı Bir Yaklaşım: Cemile & Cengiz Aytmatov* adlı çalışmasında Aytmatov eserlerinin ortak özellikleri üzerinde durmaktadır. Güzel'e göre Aytmatov, savaşı anlatmak yerine savaşın sonuçlarıyla karşı karşıya kalan insan-

ları, onların mücadelelerini anlatmaktadır (Güzel, 2014: 53). Bu anlamda Aytmatov'un Cemile romanı ve bu romandan uyarlanan sinema filmi de iyi bir örnek sunmaktadır. Eserde Cemile, eşi savaşta olan ve bu nedenle ailenin tüm sorumluluğunu üstlenen bir karakter olarak işlenmektedir (Demiryürek, 2016: 107).

Literatürdeki çalışmaların değindiği bir başka konu da Aytmatov eserlerinden yapılan uyarlamalarda, hem uyarlama sürecinde hem de sonucunda yaşanan sorunlardır. Bu sorunlar, edebiyattan sinemaya uyarlama bağlamında ele alınarak işlenmektedir. Burada edebi eserlerle filmler genellikle olay, şahıs kadrosu, zaman, mekan, dil ve üslup gibi değişkenler üzerinden karşılaştırılmaktadır. Ancak bu noktada Hatipoğlu, sinemacının edebi metni kendi bakış açısı ve anlatım imkânlarıyla yeniden yorumlayabileceğine (Hatipoğlu, 2011: 175) dikkat çekerek bunu "yeniden yorumlama" olarak adlandırmakta ve uyarlama çalışmalarının özgünlüğüne vurgu yapmaktadır.

Bazı çalışmalarda Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmlerin dünya sinemasındaki diğer uyarlama filmlerle karşılaştırıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar, filmleri hem uyarlama açısından hem de sinematografik anlatı açısından ele almaktadır. Ayrıca filmlerin dünya sineması içindeki yeri de tartışılmaktadır. Dünya sineması içinde önemli bir yere sahip olan Necati Cumalı'nın aynı isimli eserinden uyarlanan *Susuz Yaz*, Orhan Kemal romanından uyarlanan *Kaçak*, Mitchell'in *Gone With The Wind* adlı romanında uyarlanan *Rüzgâr Gibi Geçti*, Chuck Palahniuk'un aynı adlı romanından uyarlanan *Dövüş Kulübü* ve Gogol'ün ünlü eserinden uyarlanan *Ölü Canlar* filmleri ile karşılaştırıldığında; Aytmatov eserlerinden yapılan uyarlamaların da oldukça başarılı olduğu ileri sürülmektedir (Hatipoğlu, 2011: 175)

Örneğin bu çalışmalar içinde Serge Popoff tarafından kaleme alınan "*Sovyet Sinemasından Görünümler: Kırgızistan*" (1993) isimli çalışma öne çıkmaktadır (<https://aytmatov.org/tr/serge-popoff-c-a-ve-sinema>). Fransızca yazılan çalışmada; Aytmatov'un roman ve öykülerinden uyarlanan birkaç film dışında, filmlerdeki sinematografik anlatım açısından yetersizlikler üzerinde durulmaktadır. Yine Fransızca olarak yayınlanan, Radvanyi'nin "*Sovyet Cumhuriyetlerinde Sineması*" (Radvanyi, 1991), Marcel'in "*Kuruşev'den Gorboçov'a Sovyet Sineması*" (Marcel, 1993) isimli çalışmaları bu anlamda dikkat çekici çalışmalardır. Çalışmalarda Aytmatov

eserlerinden yapılan uyarılama filmlerin kronolojik olarak listesi verilmekte ve içerikleri açıklanmaktadır.

Aytmatov eserleri ve sinema ilişkisine Rusça literatürde de sıkça rastlamak mümkündür. Örneğin, Rabinoviç'in "*Sinema, Edebiyat ve Benim Hayatım*" adlı çalışmasında Aytmatov'un eserlerinden yapılan sinema uyarlamaları kritik edilerek, bu alandaki başarısı vurgulanmaktadır. Ayrıca çalışmada, Aytmatov eserlerinin "Sovyet Edebiyatı ve Sinema" derslerinde Ostrovskiy, Sholokoy, Fadayeve, Fedin ve Simonov gibi isimlerin eserleriyle birlikte sinema derslerinin temel ilkelerini oluşturduğu ifade edilmektedir (Rabinoviç, 1991).

İlin tarafından edebi eserler ve sinema ilişkisini konu alan bir başka çalışmanın odağında da Cengiz Aytmatov'un edebi eserleri vardır (İlin, 2012). Çalışmada, Aytmatov'un edebi eserlerinin nesir şeklinde yazıldığı dile getirilerek sinema için yazılmadığına vurgu yapılmaktadır. Ancak eserlerin sinemaya başarılı bir şekilde uyarlandığı belirtilerek yazarın yazım dili, üslubu ve kolay anlaşılabilirliği buna neden olarak gösterilmektedir.

Pıstina'nın "Rus Klasikleri Ekranı" adlı çalışmasında da Aytmatov eserlerinin Sovyet sinemasının en temel özelliklerine sahip olduğu belirtilerek, edebi eserlerin sinemaya uyarlanmasıyla Sovyet izleyicisinin sinemaya olan ilgisinin arttırıldığı söylenmektedir. Pıstina, sinema tarihinin en iyi uyarlamaları arasında Aytmatov'un aynı isimli romanından uyarlanan ve Bolotbek Şamşiyev tarafından çekilen *Beyaz Gemi* filmini göstermektedir (Pıstina, 2013: 6).

Çalışma konusu özelinde Batı literatüründe yer alan birkaç çalışmadan da bahsetmek gerekmektedir. İngilizce olarak kaleme alınan bu çalışmalar içinde Charyar Adle tarafından hazırlanan *History of Civilrofron Central Asia* (2005) dikkat çekicidir. Çalışmada Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan gibi Orta Asya ülkelerinin edebi eserleri ve sinemasına yer verilmektedir. Kırgızistan sineması bağlamında, Aytmatov eserlerinden uyarlanan *Cemile* (1969) filmi ele alınarak gündelik yaşamın işlenmesi açısından çözümlenmiştir. Çalışmada, filmin Sovyet gündelik yaşamını aynen yansıttığı ileri sürülmüştür (Adle, 2005: 814).

"Kırgızistan" isimli bir başka çalışmada da ünlü yönetmen Tölömüş Okeyev ve Aytmatov'un birbirlerini tamamlayan iki şahsiyet olduğu vurgulanarak döneminin teknik imkan ve şartlarına rağmen Aytmatov

uyarlamalarının oldukça başarılı olduğu, bunda da yazar olarak Aytmatov'un katkısının çok büyük olduğu dile getirilmiştir (Laurence, 2015: 35).

Aytmatov eserleri üzerine odaklanan "Religious Themes in Recent Soviet Cinema" isimli bir başka çalışmada Dunlop, Sovyet sinemasında sinematografik anlatı aracı olarak dinsel öğelerin kullanımına odaklanmıştır. Bu bağlamda, Aytmatov'un *İlk Öğretmen* (1966) eserinin uyarlaması olan filmde dinsel anlatım öğelerini aramıştır. Filmin hikayesini olağandışı olarak tanımlayan Dunlop, film içerisindeki Bolşevizm ve geleneksellik arasındaki çatışmalara dikkat çekmiştir (Dunlop, 1988: 211).

Türkiye'de ise Aytmatov ile ilgili sinematografik literatürün daha çok *Selvi Boylum Al Yazmalım* filmi etrafında şekillendiği görülmektedir. Bunun dışında *Kızıl Elma* ve *Cemile* filmleri de çalışılan konular arasındadır. Mustafa Çetin, Hale Künüçen, Bekir Güzel, Murat İri, Sibel Hatipoğlu, Abide Doğan, Metin Suarşlan gibi isimler bu konuda çalışan yazarlardan sadece birkaçıdır. Bu çalışmalarda genel olarak uyarlama sürecinde yaşanan sorunlar, edebi ve sinema eserlerinin karşılaştırılması, uyarlamasının elde ettiği başarı/başarısızlık gibi konular işlenmiştir. Künüçen, Türk sinemasının en iyi aşk filmi olarak nitelendirdiği, Aytmatov eserinden uyarlanan *Selvi Boylum Al Yazmalım* filmi özelinde sinematografik anlatının en önemli araçlarından biri olan yakın çekim üzerine odaklanmıştır. Künüçen çalışmasında, sinematografik anlatıda çekimler aracılığıyla oyuncuların seyirciye daha çok yaklaştırıldığı ve bu sayede kurulan ilişkinin oyunculuk ve sinematografik açıdan önemini incelemiştir (Künüçen, 2008). Aynı film üzerine bir başka çalışma ise Özarşlan tarafından yapılmıştır. Özarşlan, *Romandan Sinemaya: Selvi Boylum Al Yazmalım* isimli çalışmasında, roman ve film arasındaki bazı ayrıntıların aktarılma biçimlerine yoğunlaşmıştır (Özarşlan, 2013).

Ayrıca, Aytmatov eserlerinin sinema uyarlamalarına odaklanan Mustafa Çetin'in yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları ve Aytmatov ile ilgili oldukça geniş bir literatürün bulunduğu internet sitesi (<https://aytmatov.org/tr>), Tofik İsmailov'un Türk Cumhuriyetleri Sinema Tarihi (İsmailov, 2001), Ato Akhrorov'un "*Le Cinema De Asia*" makalesi, Alima Okeyeva'nın Kardeş Kalemler Dergisi ve www.aytmatov.org ve aytmatovfilm.blogspot internet siteleri bu başlık altında değinilmesi gereken çalışmalar arasındadır.

Gerek Rusça, gerek İngilizce, gerek Türkçe gerekse de Fransızca literatüre bakıldığında Aytmatov'un eser ve film karşılaştırmalarında belli başlı konuların ön plana çıktığı görülmektedir. Bu konular;

- Olay örgüsü, karakterler, zaman ve mekân, dil ve üslup değişikliklerine dayanan klasik çözümleme ve gösterge bilim çözümlenmeleri
- Uyarlama yoğun olarak kullanılan yakın plan çekim ölçeklerinin oyuncuya getirdiği ağır sorumluluklar
- Edebi metinlerdeki karakter betimlemelerinin yönetmeni yakın plan çalışmaya zorlaması ve bunun da oyuncuları seyirciye daha fazla yaklaştırması
- Edebi eserlerdeki iç seslerin filme kafa sesi/dış ses olarak yansması. İçinden konuşan oyuncu ya da anlatıcı, filmlerde oyuncularını yoğun imgelem yani alt metin çalışmasına yönlendirmektedir. Bu da duyguların alçalıp yükseldiği, yüksek düzeyde konsantrasyon gücüne sahip bir sinema oyunculuğu gerektirmektedir.

4.1. Aytmatov Eserlerinden Yapılan Sinema Uyarlamaları

Cengiz Aytmatov, eserleri hem Kırgızistan ve Orta Asya'da hem de Türkiye ve Avrupa'da sinemaya uyarlanan en önemli yazarlardan biridir. Yapılan uyarlamalara bakıldığında, bunların çoğunluğunun kendi ülkesi Kırgızistan'da yapıldığı görülmektedir. Aytmatov eserlerinden en fazla uyarlama yapan yönetmen de Kırgız film yönetmeni Bolotbek Şemsiyev'dir. Şemsiyev, Aytmatov eserlerinden *Aşkın Yankısı* (1974), *Beyaz Gemi* (1975), *Erken Gelen Turnalar* (1980) ve *Fujiyama* (1988) filmlerini beyaz perdeye aktarmıştır.

Aytmatov uyarlamalarında Kırgızistan dışında, mekan olarak başka ülkelerin de kullanıldığı görülmektedir. Ulusal sınırları aşan uyarlama çalışmaları daha çok Rus yönetmenler tarafından yapılmaktadır. Bu çalışmalar genellikle ortak yapımlar olarak gerçekleşmektedir. Bunlardan bazıları Kırgızistan-Ermenistan, Türkmenistan-Kazakistan, Tacikistan-Almanya, Türkiye ve Fransa ortak yapımı olarak çekilmiştir.

Aytmatov uyarlamalarında dikkat çeken noktalardan biri de kadın yönetmenlerin Aytmatov eserlerini uyarlama konusunda oldukça ilgili olmalarıdır. Örneğin *Deve Gözü*, *Ateş* (1963) Larisa Shepitko tarafından,

Cemile ve Kızıl Cooluk Calcalım (1963) Irina Poplavskaya tarafından, *Tengri*, *Blue Haven* Maria Poncheville tarafından beyaz perdeye aktarılan Aytmatov eserleridir. Bu eserlerin dikkat çeken noktası, kadını merkeze alan eserler olmasıdır.

Aytmatov uyarlamalarında değinilmesi gereken bir başka konu da aynı eserin birden fazla yönetmen tarafından sinemaya uyarlanmasıdır. Örneğin, *Cemile* filmi ilk olarak 1969 yılında Irina Poplavskaya tarafından çekilirken, 1994 yılında Kırgız-Alman ortak yapımı olarak Monica Teuber tarafından yeniden beyaz perdeye aktarılmıştır. Eser, son olarak 2010 yılında da Fransız yönetmen Marie-Jaoul de Poncheville tarafından *Tengri*, *Blue Havens* adıyla yeniden sinemaya uyarlanmıştır.

Aytmatov eserlerinden beyaz perdeye aktarılan birçok sinema uyarlaması bulunmaktadır. Bu uyarlamalar içerisinde öne çıkanları ülkelere göre şöyle sıralamak mümkündür.

Kırgızistan (İsmailov, 2001)

1. *Geçit* (1961). Kızıl Cooluk Calcalım (Al Yazmalım) adlı öyküden uyarlama, Kırgızfilm. Yönetmen: Alexey Saharov
2. *Ateş* (1963). Deve Gözü eserinden uyarlama. Yönetmen: Larissa Şepitko
3. *Ben Tiyenşan* (1973). Kızıl Cooluk Calcalım (Al Yazmalım) adlı öyküden uyarlama. Mosfilm. Yönetmen: İrina Poplovskaya
(https://www.imdb.com/title/tt7784908/?ref=nm_film_dr_5)
4. *İlk Öğretmen* (1965). Aynı adlı eserinden uyarlama. Yönetmen: A. Mikhailov-Konçalovski
5. *Toprak Ana* (1967). Aynı adlı eserinden uyarlama. Yönetmen: Genadiy Bazarov
6. *Cemile* (1969). Aynı adlı eserinden uyarlama. Yönetmen: İrina Poplovskaya
7. *Elveda Gülsarı* (1970). Aynı isimli eserinden uyarlama. Mosfilm. Yönetmen: Ş. Urusevskiy
8. *Aşkın Yankısı* (1974). Kırgızistan. Yönetmen: Bolotbek Şamşiyev
9. *Kızıl Elma* (1975). Aynı adlı öyküsünden uyarlama. Kırgızfilm. Yönetmen: Tölömüş Okeev
10. *Beyaz Gemi* (1975). Kırgızfilm. Yönetmen: Bolotbek Şamşiyev
11. *Erken Gelen Turnalar* (1979). Lenfilm-Kırgızfilm. Yönetmen: Bolotbek Şamşiyev, (<http://kirgizfilm.ru/katalog/hu75.html>)

12. *Fujiyama* (1988). Yönetmen: Bolotbek Şamşiyev
13. *Boroonduu Beket* (1995). Gün Olur Asra Bedel eserinden uyarılama. Kırgızfilm. Yönetmen: Bakıt Karagulov
14. *Saman Yolu* (1996). Toprak Ana eserinden uyarılama, Kırgızfilm, yönetmen: Bakıt Karagulov
15. *Nayman Enenin Koşogu* (2004). Gün Olur Asra Bedel eserinden uyarılama. Kırgızfilm. Yönetmen: Bakıt Karagulov
16. *Kuş Ömür* (1990) Yüz Yüze eserinden uyarılama. Kırgızfilm. Yönetmen: Bakıt Karagulov
17. *Mahabat Dastanı* (1984). Gün Olur Asra Bedel eserinden uyarılama. Kırgızistan. Yönetmen: Dooronbek Sadırbaev
18. Akbaranın Göz Yaşları (1989). Kıyamet (Plakha) eserinden uyarılama. Kırgızistan. Yönetmen: Dooronbek Sadırbaev

Kırgızistan Dışında Çekilen Uyarılama Filmler:

Ermenistan: (Çetin, 1994: 107-108)

1. Yüz Yüze (1987). (Bu film Aytmatov'un eserinin uyarılması değildir) Mosfilm. Yönetmen: Anatoliy Bobrovskiy.

2. Deniz Kıyısında Koşan Alaköpek (1991). Yönetmen: Karen Gevorkyan

Türkmenistan (Çetin, 1994: 109-111); (İsmailov, 2001: 304)

1. *Mankurt* (1990). Sovyetler Birliği, Türkiye, Libya., Yönetmen: Hocakulu Narliyev.

Kazakistan

1. *Askercik* (1974). Kazak film. Yönetmen: E. Orozbayev

2. *Elveda Gülsarı* (2008). Ardfilm-Kazakfilm ortak yapımı. Yönetmen: Arkad Amirkulov

Tacikistan

1. *Hortum* (1988). Senaryo Cengiz Aytmatov-Bako Sadykov, Yönetmen: Bako Sadykov

Almanya

1. *Jamila* (1994), Triangel film GmbH-Kırgızfilm. Yönetmen: Monica Teuber

Türkiye

1. *Selvi Boylum Al Yazmalım* (1977), Yönetmen: Atıf Yılmaz

Fransa

1. *Tengri* (2008), Fransa, Almanya, Kırgızistan. Yönetmen: Marie Jaoul Poncheville

Sri Lanka

1. *İlk Öğretmen* (2016). Aynı adlı eserinden uyarlama. Yönetmen: Upali Gamlath, (https://www.imdb.com/title/tt7860124/?ref_=nm_knf_t1)

Özbekistan

1. *Delbirim* (2018). Kızıl Cooluk Calcalım (Al Yazmalım) eserinden uyarlama. Özbekistan, Kırgızistan. Yönetmen: Sarvar Karimov (<http://www.kino.kg/movie.asp?id=7919>)

5. Aytmatov Eserlerinden Uyarlanan Filmlerin Genel Bir Değerlendirmesi

Çalışmanın bu bölümünde Aytmatov'un eserlerinden uyarlanan filmlerle ilgili dramaturjik bir çözümleme yapılmıştır. Söz konusu çözümlemede, Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmler genel anlatı yapıları itibarıyla ele alınarak değerlendirilmiştir.

Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmlerin konusunu genellikle Kırgız halkının gündelik yaşamları oluşturmaktadır. Gündelik hayat içerisindeki sosyal ilişkiler, kültürel değerler, aile yapıları gibi konular, filmin olay örgüsü içerisinde yerleştirilerek izleyiciye sunulmaktadır. Bu filmlerde izleyici, Kırgızların göçebe yaşamını, göçebe yaşamın zorluklarını, doğayla olan bütünleşmesini ve mücadelesini, insanların birbirleriyle olan ilişkilerini izlemekte; kültürel bir anlatıya tanıklık etmektedir. Ancak bu tanıklık zaman zaman ezilen, baskı gören, sosyal sınıf farklılıklarının ön plana çıktığı, katı ve sevimsiz doğa şartlarının hüküm sürdüğü bir yaşama da dönüşebilmektedir. Bu durumlarda yönetmen, Aytmatov eserlerinin en önemli yapı taşlarından olan aşk, ümit, dram ve yeni bir dünya arayışı gibi unsurları filmin sinematografik anlatısıyla birleştirerek izleyiciyi filmin içine

çekmeyi başarmaktadır. Özellikle uçsuz bucaksız bozkırlar, sonsuz gökyüzü, yüksek ve heybetli dağlar filmlerin anlatısı yapısını kuran önemli öğeler arasındadır.

Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmler, edebi metinlerde olduğu gibi, gündelik hayat içerisindeki sıradan insanları konu almaktadır. Filmlerdeki karakterler bazen bozkırda, bazen bir dağ köyünde gündelik koşuşturmacaları içerisinde yansıtılmaktadır. Film içerisinde yer alan her karakterin, filmin ana hikâyesi dışında, kendi içinde farklı birer hikâyesi vardır. Bu hikâyelerde kimi karakterler kocasından şiddet gören bir kadını, kimi karakterler acımasız ve duygusuz bir eşi, kimi karakterler alçak gönüllü bir ihtiyarı, kimi karakterler erdemli bir bilgeyi, kimi karakterler ise saf bir çocuğu canlandırmaktadır. Bu anlamda filmler, toplumsal hayatı iyisiyle kötüsüyle bir bütün olarak temsil etmektedir. Farklı farklı karakterler kendi hikâyeleriyle filmin ana hikâyesine tutunmaya çalışmaktadır. Denilebilir ki sinematografik anlatının omurgası sayılan karakterin yolculuğu, Aytmatov'un eserlerinden uyarlanan filmlerde oldukça etkili bir öğe olarak iş görmektedir. Filmlerde karakterler; A noktasından B noktasına olan yolculukta karşılıklarına çıkarılan pek çok engeli aşarak daha güçlü hale gelmekte, filmin başındakinden bambaşka bir hale bürünebilmektedir.

Diğer yandan bu filmlerin pek çoğu ana hikâyenin içeriden bir kahraman bakış açısıyla ele alındığı görülmektedir. İzleyici, filmin hikâyesini bazen küçük bir çocuktan, bazen de yaşlı bir kadından dinlemekte; olaylara anlatıcının gözünden, onun bakış açısıyla şahit olmaktadır. Bu durum sinematografik anlatıda kafa sesi denilen bir anlatım yöntemine tekabül etmektedir. Ana karakterin dışında yardımcı karakterlerden birinin gözünden anlatıma dayanan bu yöntem romandan uyarlamalar için kaçınılmaz olarak da görülebilmektedir. Yazarın olay örgüsünü bir başkasının ağzından anlatma yöntemi doğal olarak filme de yansımaktadır. Bu yöntem sinematografik açıdan fazlasıyla diyaloga ya da sese başvurmak anlamına gelen bir soruna işaret etse de Cengiz Aytmatov eserlerinden uyarlanan pek çok filmde bu uygulama görülmektedir. Genelde filmlerdeki bu karakterler olaylar karşısında belirli tepkiler veren, kararlar alan ve aldıkları kararların arkasında duran, kendinden emin karakterlerdir. Seyirci filmlerde bu karakterlerin birbirleriyle ve kendileriyle olan ilişkilerine tanıklık etmektedir. Karakterlerin çoğu zaman kendilerine ait derin bir iç dünyaları vardır. Gündelik hayattaki yaşanmamışlıklar,

pişmanlıklar, acılar, öfkeler ve yarınlarına olan ümitler genellikle bu içsel dünyada anlam bulmaktadır. Bunun izleyiciye aktarımı ise iyi bir oyunculuk performansının yanı sıra bir anlatıcıyı da zorunlu kılmaktadır.

Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmler toplumsal, sosyolojik ve ekonomik düzlemde yazarın edebi metinleriyle paralellik göstermektedir. Aytmatov'un sıradan kahramanları, Orta Asya bozkırlarında, Kırgız topraklarında, yaylalarda yaşam mücadelesi veren; bu mücadele içinde aşkı ve sevgiyi, dostluğu ve kardeşliği hayatlarının merkezine koyan kahramanlardır. İzleyici, bir yandan film kahramanlarının duygusal devinimleri üzerine yoğunlaşırken diğer yandan da yayla hayatını, göçebe kültürünü, kolhoz yaşamını görmektedir. Ayrıca filmlerde sunulan uçsuz bucaksız Kırgız bozkırları ve ihtişamlı Tanrı Dağları ile izleyiciye görsel bir şölen sunulmaktadır. Ancak tüm bu doğallığın ve güzelliğin içinde, filmlerdeki yoksulluk olgusu bir tokat gibi izleyicinin suratına çarpmaktadır. Bu anlamda Aytmatov'un eserlerinden uyarlanan filmlerde SSCB'nin ekonomik ve sosyal hayat üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. Kolhoz yaşamı, buradaki kolektif hayat, sosyal sınıflar, merkezi bir otorite olarak devlet olgusu, olanla yetinme zorunluluğu, sürekli bir yokluk, sadece temel ihtiyaçların giderilmesi, yarının belirsizliği gibi ekonomik ve toplumsal unsurlar filmlerde bazen doğrudan bazen de dolaylı yollarla sunulmakta; izleyicinin bu hayatı görmesi ve filmi bu gerçeklerle birlikte, bir bütün olarak algılaması sağlanmaktadır.

Diğer yandan, Aytmatov'un eserlerinde olduğu gibi, filmlerinde de kültürel öğeler oldukça ön plana çıkmaktadır. Kırgız kültürünün en önemli gösterenleri arasında olan bozüyler (çadır), komuzlar (bir tür çalgı), kalpaklar (geleneksel Kırgız şapkası), yerel şarkılar ve *Manas Destanı* filmlerde sıkça kullanılmaktadır. Bunlarla birlikte bozkır kültürü ile bozkır halkının inanç yapısına ilişkin önemli göstergeler, yerleşik kültürel yapıdaki kadın-erkek ilişkileri, aile yapısı, gelenek ve görenekler de filmlerin anlatı yapısı içerisine yerleştirilmektedir. Bu anlamda, filmlerde Kırgız kimliğinin tanımlanarak zaman zaman millî kültüre ait söylemlerin izlerine de rastlandığı görülmektedir. Örneğin filmlerde anlatı yapısı içerisine yerleştirilen masallar, ninniler, destanlar ve şarkılar gibi filmin tamamlayıcı öğeler üzerinden bu analizleri yapmak mümkündür. Aynı şekilde, toplumsal yapı içerisindeki kadın-erkek ilişkileri bağlamında kadının toplumsal yapı içerisindeki yeri eleştirel bir bakış açısıyla ele

alınmakta; farklı erkek karakterler üzerinden kadına yönelik farklı bakış açıları sunulmaktadır. Bu bakış açıları toplumsal yapıya ya da toplumsal algıya işaret eden önemli göstergeler arasında yer almaktadır. Benzer biçimde, dini inanış ve yaşayışlar da toplumsal yapının bir parçası olarak filmlerdeki önemli kültürel vurgu noktalarından birini oluşturmaktadır. Filmlerde, Aytmatov karakterlerini besmele çekerken, dua ederken, kurban keserken ya da namaz kılarırken görmek oldukça mümkündür. Hatta bu durumun abartı şeklinde ön plana çıkarıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Aytmatov filmlerinde toplumun ahlaki yapısına ilişkin, sorguya açık birtakım sahneler de görmek mümkündür. Örneğin, *Cemile* filminde evli bir kadının kocası askerdeyken yaşadığı yasak aşk, *İlk Öğretmen* filminde çocuk yaşta biriyle evlenen zengin adam bu anlamda sorgulanması gereken konular arasındadır. Diğer yandan, kadına yönelik fiziki ya da psikolojik şiddet de Aytmatov filmlerinin ayrılmaz parçalarından birini oluşturur. *Cemile*'de sürekli kocasından dayak diyen bir komşu, *Beyaz Gemi*'de çocuğu olmadığı için kocası tarafından hor görülen ve dövülen bir kadın hem toplumsal anlamda hem de ahlaki anlamda sorgulanabilecek örnekler arasındadır.

Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmlerin salt bir konuyu anlatmak, bir temayı işlemek yerine; bir bütün olarak toplumsal yaşamı, toplumsal algıyı, toplumsal bakış açılarını ele aldığını söylemek mümkündür. Burada dikkat çekici nokta, bu bütün içerisinde sosyo-kültürel problemlerin de oldukça önemli bir yer tutmasıdır. Problemler, filmlerde olay örgüsü içerisine yerleştirilerek krizler, çatışmalar ve çözümlerle izleyiciye sunulmaktadır. Bu noktada, filmlerdeki zıtlıklar da önemli bir işlev görmektedir. Yine sinematografik açıdan oldukça iş gören zıtlıklar kurarak çatışma yaratma ve olay örgüsünü bu zıtlıklar üzerinden kurma stratejisini Aytmatov eserlerinden uyarlama filmlerde görmekteyiz. Aytmatov eserleri incelendiğinde iyi ve kötü ya da güzel ve çirkin gibi klişe zıtlıkların tüm saflığı ile güçlü bir şekilde işlendiği görülmektedir. Filmlerde iyi ve kötü insanlar, doğru ve yanlış kararlar, güzel ve çirkin durumlar birbirini tamamlar bir şekilde, en saf haliyle, bir arada sunulmaktadır.

Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmlerde olay örgüsü edebi eserle paralel bir şekilde kurulmaktadır. Ancak sinematografik anlatı içerisinde, görsel ve işitsel unsurların ustaca kullanılması bu örgüde yer alan olaylar

dizisinin daha devingen bir yapıya sahip olmasını sağlamaktadır. Çizgisel bir seyir takip eden olaylar, zincirleme olarak birbirine bağlanmakta; bu süreçte bir takım krizler ortaya çıkmakta, karakterler engellerle karşılaşmakta ve her engelin aşılmasıyla serime ya da sona biraz daha yaklaşılmaktadır. Ancak, Aytmatov filmlerinde mutlu son bekleyen izleyici genellikle hayal kırıklığına uğramaktadır. Aytmatov'un gerçekçi bir yazar olması, filmlerinin de mutlu sonla bitmesini engellemektedir. En iyi ihtimalle yönetmen filmin sonunu izleyiciye bırakmaktadır.

Sonuç

Sinema uyarlamalarının, edebî eserin ya da yazarın gölgesinde kalma durumu, pek çok uyarlamada olduğu gibi, Aytmatov eserlerinden yapılan uyarlamalarda da söz konusudur. Uyarlamada edebi esere fazla bağlı kalma durumu, anlatıyı sinematografik dilden uzaklaştırarak uzun diyalogların kurulmasına neden olmaktadır. Bu da sinemanın temel ilkelerinden biri olan 'anlatma göster' ve 'söyletme göster' ilkesine ters düşmektedir.

Diğer yandan, Aytmatov uyarlamalarındaki anlatıcı uygulaması sinematografik anlatının çok sık başvurduğu bir yöntem değildir. Kafa sesi veya iç ses, özellikle ileri sinemada çok kullanılan bir yöntem değildir. Aytmatov eserlerinde yoğun bir şekilde kullanılan bu yöntem, bu bağlamda sinema anlatısı ile uyuşmamaktadır. Bu nedenle de uyarlamayı yapan yönetmene bu konuda daha fazla iş düşmektedir. Burada yönetmen, hem gerçek metne bağlı kalarak hem de sinematografinin olanaklarını kullanarak bir eser ortaya koymalıdır. Bunu yaparken de kendi sinemada dilini oluşturabilmeli; eserine kendi imzasını atabilmelidir.

Üzerinde durulması gereken bir başka konu da, Aytmatov uyarlamalarının gerçek hayatla olan bağlantısıdır. Aytmatov hikâyelerini gerçek hayattan alan bir yazardır. Bu nedenle anlattığı olaylar kendisinin yaşadığı ya da başkaları tarafından yaşanan olaylara dayanmaktadır. Sinemada "the base on real life" olarak yer bulan, gerçek hayata dayalı konu anlatımı özellikle popüler sinema açısından çoğunlukla tercih edilmeyen bir tür olarak karşımıza çıkar. Aytmatov uyarlamaları da bu tür çerçevesinde ele alınması gereken yapımlardır. Ancak sinemanın gerçek hayatla ilişkisinin derecesi bugün bile tartışılan bir konudur. Sinema gerçeği ne ölçüde

yansıtmalıdır ya beyaz perdedeki gerçeklik kimin gerçekliğidir soruları uzunca bir süredir literatürün ilgi alanında yanıt bulmayı beklemektedir.

Cengiz Aytmatov, başarılı bir yazar olmasının yanı sıra, sinemayla da iç içe olmuş çok yönlü bir kişiliktir. Eserlerinden uyarlanan pek çok filme senaryo yazarlığı noktasında destek olmuş; senaryo ekibinin bir parçası olarak çalışmıştır. Kırgızistan Sinemacılar Birliği Başkanlığı'nı yürütmüş, ulusal ve uluslararası pek çok film festivalinde bulunmuştur. Aytmatov'un sinema alanına yönelik tüm bu çalışmaları, onun hem Kırgızistan'da hem de uluslararası alanda sinema otoritesi olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Özetle edebi metinlerden sinemaya uyarlamalar konusunda ortaya çıkan sorunlar, Aytmatov eserlerinden uyarlanan filmler için de söz konusudur. Aytmatov'un uluslararası bir yazar olarak başarısı onun eserlerinden uyarlanan filmlerin başarısını da olumlu etkilemiştir. Özellikle Kırgız bir yazar olarak, Kırgızistan sinemasının hem Orta Asya'da hem de dünyada tanıtımı noktasında oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. Bununla birlikte, Aytmatov'un sinemayla iç içe olması, Kırgızistan'daki çok yönlü ve başarılı yönetmenleri etkilemesiyle kalmamış, Tölemiş Okoyev, Bolotbek Şamşiyev gibi yönetmenlerin uluslararası tanınırlıklarına da katkı sunmuştur.

KAYNAKLAR

- ADLE, C. (2005). *History of Civilizations of Central Asia, Multiple History Series UNESCO Publishing*
- AKHROROV, A. (1991). 'Le cinéma tadjik, cinéma du Toit du monde.' *Le Cinéma d'Asie Centrale Soviétique* (ed.Jean Radvanyi), Paris: Centre Georges Pompidou, pp-85-91.
- AKTAŞ, Ş. (2009). "Edebi Metin ve Özellikleri", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 39, Erzurum
- AYDIN, M. (2018). "Cengiz Aytmatov'un Son Romanı Ebedî Gelin- Dağlar Yıkıldığı Zaman'da Mekân Meselesi", *Söylem Filoloji Dergisi*, Sayı 3 (2), s.188-196.
- BAZİN, A. (1966). *Çağdaş Sinemanın Sorunları*, Çev. Nejat Özön, Bilgi Yay., Ankara.
- BROWN, B. (2011). *Sinematografi Kuram ve Uygulama*, Çev. Selçuk Taylaner, Hil Yay., İstanbul.

- CAN, A., UĞURLU, F. (2010). ““Gölgesizler” Filmi ve Edebiyat Sinema İlişkisi Üzerine”, Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, Cilt:6, Sayı:3, Konya
- ÇETİN, M. (1994). Cengiz Aytmatov’un Eserleri ve Eserlerinden Sinemaya Uyarlanan Filmler Üzerine Bir İnceleme, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo Tv Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul
- DEMİRYÜREK, M. (2016). “Türk Dünyasını Tanıtıcı ve Birleştirici Rolü Bağlamında Roman”, Türklük Bilimi Araştırmaları, Sayı 39, s. 93-113
- DIXON, W. W. (2017). The Films of Terence Fisher Hammer Horror and Beyond, Auter Publication
- DUNLOP J. B. (1988). “Religious Themes in Recent Soviet Cinema”, Religion, State and Society, The Keston Journal 16, pp.210-226.
- GÜZEL, B. (2014). “Oluşumsal Yapısalcı Bir Yaklaşım: Cemile & Cengiz Aytmatov”, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, s. 39-53
- HATİPOĞLU, S. (2011). Edebiyat ve Sinema: Edebi Eserden Beyaz Perdeye, Hat Yayınevi, Ankara
- İLİN C. C. (2012) Straniçestvı v Postapokaliptike: İdei i Struktura Canra, Yaroslavskiy Pedagoçiskiy Vestnik, No 2, s. 301- 306
- İSMAİLOV, T. (2001). Türk Cumhuriyetleri Sinema Tarihi (3 Cilt)- Kazakistan-Kırgızistan Cumhuriyetleri (III. Cilt), İstanbul: Türk Güzel Sanatlar Vakfı.
- İRİ, M. (2007). “Küreselleşme ve Kırgızistan Sineması: Bir ‘Yabancı Sinema’ Dili Üzerine Okumalar”, İstanbul Ü. İletişim Fakültesi Dergisi, s. 41- 55
- LAURENCE, M. (2015). Kyrgyzstan, Guide, Brand Travel Guides
- KÜNÜÇEN, H. (2008). “Türk Sinemasının ‘En İyi Aşk Filmi’ “Selvi Boylum Al Yazmalım” Filminde Yakın Çekimin Gücü”, Bilig Dergisi, Sayı: 46, s. 9-36.
- MARCEL, M. (1993). Le cinéma soviétique: de Khrouchtchev à Gorbatchev, 1955-1992.
- OKEYEVA, A. (2014). “Cengiz Aytmatov’un Ölümsüz Eserlerinden Esinlenen Kırgız Sineması”. Kardeş Kalemler, sayı, 86, yıl 8.

- ÖZARSLAN, M. (2013). "Romandan Sinemaya: Selvi Boylum Al Yazmalı", 'Doğumunun 85. Yılında Uluslararası Cengiz Aytmatov Bilgi Şöleni, Eskişehir.
- PISTINA, L.M. (2013). Ekranizatsiya Russkoy Klassiki, Pavlador.
- POPOFF, S. (1980). Aitmatov et le cinéma. "Aspects du cinéma soviétique: spécial Kirghizie" publication: l'Association France-U.R.S.S. <http://kirgize.over-blog.com/article-14367665.html>
- RABİNOVİÇ, Y. (1991). Kino, Literatura i vsya moya jizn, Periodika, Kurgan
- RADVANYİ, J. (1991). Le cinéma d'Asie centrale soviétique. Paris: Centre Georges Pompidou.
- RENTSCHLER, E. (1986). Introduction: Theoretical and Historical Considerations. (Ed: Erich Rentschler). German Film and Literature. Edition 2, London; Routledge, pp. 1-8.
- SİVAS, A. (20015). "Popüler Roman Popüler Sinema İlişkisi Çerçevesinde Bir Uyarılma Örneği: Bridget Jones'un Günlüğü", İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl:4 Sayı:7 Bahar 2005/1 s. 41-58, İstanbul.
- SOKUROV, A. (2008). Alexandr Sokurov: "Sinemaya Giden Yol Mutlaka Edebiyattan Geçiyor." Mithat Alam Film Merkezi Söyleşi, Panel ve Sunum Yılığ, http://www.mafm.boun.edu.tr/files/97_Aleksandr_Sokurov.pdf
- <https://aytmatov.org/tr>
- <https://aytmatov.org/tr/serge-popoff-c-a-ve-sinema>
- https://www.imdb.com/title/tt7860124/?ref_=nm_knf_t1
- <http://www.kino.kg/movie.asp?id=7919>
- [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B8%D1%86%D0%BE%D0%BC_%D0%BA_%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%83_\(%D1%84%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BC,_1986\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B8%D1%86%D0%BE%D0%BC_%D0%BA_%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%83_(%D1%84%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BC,_1986))

7. Bölüm

EDEBİYAT

II. DÜNYA SAVAŞI VE SONRASI DÖNEMDE KIRGIZ EDEBİYATI (1941-1959)*

Kemal GÖZ**

İkinci Dünya Savaşı Dönemi ve Bu Döneme Genel Bir Bakış

22 Haziran 1941’de Alman ordularının Sovyetler Birliği’ne saldırmasıyla başlayan savaş devam ederken 4 Şubat 1942 yılında yayınlanan Pravda gazetesinde “*Dramaturglar, bestekârlar, şairler, yazarlar ve ressam-lar Kızıl ordunun ve bütün Sovyet halkının kahramanlığını göstereyin. Bunlar bütün halkın ve Kızıl ordunun düşmanla canla başla mücadele etmesi için uğraşsın, bizim kahramanlarımız savaşa azimle, inançla ve severek gitsin, sanatçıların, şairlerin ve yazarların her bir sözünden sinema filmlerinin her bir karesinden, gazetelerin her bir sayfasından düşmana hiç durmadan kurşun atılsın.*” (Sadıkov vd. 1987: 285) şeklinde bir bildiri yayınlanmıştır.

Yazar birlikleri de yukarıdaki Pravda bildirisine ek olarak 10 Ekim 1941’de bir bildiri daha yayınlamışlardır. “*Biz, şairler ve yazarlar, halkımızı kahramanlığa teşvik eden, kahramanlık güreşini kuvvetlendirecek yeni şiir-leri, poemaları, piyesleri, oçerkleri, hikâyeleri yaratacağız. Eğer vatan talep*

* Bu çalışma Kemal Göz, *1960-80 Yılları Arasında Kırgız Edebiyatında Uzun Hikâye Türü ve Dönem İncelemesi*, KTMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Bişkek 2012. adlı doktora çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr. Öğretim Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Karaman, Türkiye. gozkemal@hotmail.com

ederse elimize silah alıp canımızı düşünmeden savaşa gidip, düşmanla kana kan savaşmaya hazırız” (Sadıkov vd. 1987: 287).

Sosyalist Realizmin Sovyetlerde uygulanışındaki doğa gereği var olanın sanatta yansıtılması yerine gelecekte gelen ışığın sanata yansıtılması ve toplumun devlet politikaları paralelinde yönlendirilmesi, edebiyatta yer almıştır.

Savaş gibi çok sarsıcı toplumsal bir olguya ise doğal olarak bu siyasî hava içerisinde edebiyatın uzak durması beklenemezdi. Yazarların gösterdikleri tepkiler de siyasî hava ile paralellik göstermiştir. Herhangi bir muhalif akımın olmadığı Kırgız Edebiyatı’nda hümanist ya da savaş karşıtı içerikli eserlerin yazılması ya da basılması akıllara bile gelemezdi. Yazarların bu duruşunun iki sebebi vardı. Bunlardan birisi Stalin diğeri ise hemen hemen tamamının borçlu olduğu Sovyetler Birliği sistemi idi. Kırgızların nüfus bakımından az olan bir halk iken devlet sahibi olmaları, bir yazı diline kavuşmaları, yapılan yardımlarla bu yazı dilinde yayın yapan gazete ve dergilerin basılması gibi hususiyetler Kırgız aydınları arasında Sovyetler Birliğine karşı bir vefa borcunun oluşmasına neden olmuştu. Bunun yanında Sovyetlerin kurulduğu dönemlerde açlık ve fakirlikle mücadele eden ve yetim ya da öksüz olan ilk dönem yazarların kendilerine verilen imkânlarla buldukları yere gelmelerini sağlayan Sovyet rejimini eleştirmeleri beklenemezdi. Bütün bunların yanında edebî eleştiri türü yanlış anlaşılmıştı. Yazarların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar eleştiri türüne de yansiyordu.

Savaş sonrası dönemde de devam eden bu süreç bir alışkanlıktan ibaretti. Parti politikalarının dışında ama siyasî olarak zararlı olmayacak konularda şiirler yazılması bile sert bir dille tenkit ediliyordu. Bunun için yazarların çok belirgin olan bir üslupla partinin politikalarını övmeleri ve kongrelerde alınan kararların dışına çıkmayarak itibari âlemlerini belirttik hakikate yakınlaştırmaları sıradanlaşmıştı. Bu tür eserlere yapılan edebî eleştiriler de doğal olarak yukarıda izahı yapılan pencereden bakılarak yapıyordu. Bu yapı ortaya farklı estetik kriterlerin çıkmasına neden oldu. Bu kriterler bir kurallar silsilesi hâline dönüştü ve doğal bir süreç şeklinde gelişimini devam ettirdi.

Bu dönemde; askere giden gençlerin vatanlarını korumak için korusuzca ölüme atılmalarını, halklar arasındaki dostluğu (Genç bir Rus kızla Kırgız erkeğin birbirlerine âşık olması vb.) ve savaşta üstün gayret göste-

rerek kahramanlık namı alan Kırgız gençleri konu alan eserler kaleme alınmıştır. Savaş döneminde cepheye gidecek olan gençleri seve seve vatanları için ölüme atılmaya teşvik eden hikâyeler yazılması, savaş meydanlarındaki kahramanlıkların uzun uzun anlatılması, cephe gerisinde en az cephedeki kadar yılmaz bir şekilde verilen mücadelenin kutsal emek olarak anlatılması gibi hususlar, bu dönemde estetik kaygıların göz ardı edilmesine neden olmuştur. Bu yorumlayış biçiminde tek bir merkezden alınan kararlara uyma zorunluluğunun ve edebî eleştiri kurumunun gereksiz ayrıntıcılığının da payı büyüktür. Alıkul Osmonov'un "Otuz Yaş" şiiri örneğinde olduğu gibi yaşlılığı anlatan ya da ölüm korkusu gibi insanî bir durumu karamsarlık ve genç nesilleri yıldırma girişimi gibi algılayabilen bu eleştiri kurumu karşısında yazarlar kendilerini tehlikeye atmak yerine Pravda'da yayımlanan bildirideki emredilen hususlara harfiyen uymuşlardır.

Günümüzden bakıldığında yazarların İkinci Dünya Savaşı için kaleme aldıkları eserlerde gerek savaşın gerekse cephe gerisinde kalanların ortaya koydukları gayretin edebiyata işleniş üslubu abartılıymış gibi görünebilir. Ama ortada gerçek bir trajedinin olduğunu, milyonlarca insanın bu savaşta hayatını kaybettiğini, birçok şehrin yıkıma uğradığını, milyonlarca çocuğun annesiz ya da babasız kaldığını göz ardı etmek doğru olmaz. Bu savaşın hikâye ya da edebî eserlerde anlatımı ideolojik olmaktan çok duygusala daha yakındır. Bu dönemde büyük yıkımlar yaşanmış, Sovyetler Birliğinin demografisi değişmiştir. Yazarların bahsi geçen toplumsal trajediye kayıtsız kalmaları imkânsızdı.

Bu dönem için yazarlara yöneltilebilecek eleştiri ise savaşın soğuk yüzünü görmemiş olmalarıdır. Askerden kaçma vakaları, cephe gerisinde her dönem işlenebilecek suçlar vb. durumlar bu dönemde ortaya konulan eserlerde yer almamıştır. Fakat bir taraftan ülke savaşırken o dönem eserlerinde savaşın soğuk yüzünün yansıtılmasının hiçbir mantıki zemini de olamazdı. Neticede cephe gerisinde meydana gelen trajediler, cepheye birbiri ardına ölen askerleri savaş devam ederken, o dönemde edebî eserlere konu etmek ve yazmak insanları askerlikten ve savaştan soğutmak olarak değerlendirilebilirdi. Oysaki o dönem için kahramanlık hikâyelerine ve gençleri cepheye büyük bir cesaret ve azimle gitmelerini sağlayacak psikolojik dayanak noktası olan eserlere ihtiyaç vardı. Bu yüzden ortaya

konulan eserlerde abartılı kahramanlık hikâyelerinin çıkması ve savaşın tek taraflı olarak görülmesi doğaldı.

Bu dönemde savaşta kahramanlık yapan Kırgızları konu alan: K. Malikov'un "Cayılmanın Taalasında" (Malikov, 1943), S. Sasıkbaev'in "Nurlan" (Sasıkbaev, 1944), A. Tokombaev'in "Aşırbay" (Tokombaev, 1943) ve K. Cantöşev'in kaleme aldığı "Çolponbay" (Cantöşöv, 1943) adlı hikâyeler yayımlanmıştır. Bahsi edilen eserlerin tamamı savaşta kahramanlık gösteren gerçek hayat kişilerini konu almıştır.

Yine bu dönemde kaleme alınan kayda değer eserler arasında M. Elebaev'in "Alıskı Toodon" (1942), "Soñku Bir Künü" (1942), C. Turusbekov'un "Taza Cüröktör Sokkondo", Coomart Bökömbaev'in "Düyşönkul" (1943) adlı hikâyeleri ve Tügölbay Sıdıkbekov'un "Soguş Kündöründö" adlı hikâyeler derlemesi vardır (Cantöşev, 1987)

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde Tügölbay Sıdıkbekov'un "Bizdin Zamandın Kişileri" adlı romanı Rusçaya da çevrilmiş ve yayımlanmıştır. "Bizdin Zamandın Kişileri" üçüncü dereceden Stalin ödülüne de layık görülmüştür. Bazı kısımları Kırgızca olarak zamanın yayın organlarında neşredilmeye başladığından bir kısım yazarçizer takımı tarafından siyasi olarak ters mesajlar içerdiği için eleştirilen eser, T. Sıdıkbekov'un kendi gayreti ile Rusçaya çevrilmiş ve Moskova'da basılmıştır. Sıdıkbekov, bu romanında İkinci Dünya Savaşı dönemindeki Kırgız köyünün ve Kırgız köylüsünün durumunu betimlemiştir. Bir kolhoz romanı olan "Bizdin Zamandın Kişileri" kolhozcuların savaş döneminde ortaya koydukları gayreti ve çabayı konu almaktadır.

Savaşın başlamasıyla Kolhoz temsilcisi Şambet ve kolhozda çalışan gençler vatanlarını korumak için cepheye giderler, cephe gerisinde kalan kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlar ise canla başla çalışmaktadır. Bu gayretler ve elde edilen başarılar romanda konu bulurken halkların kardeşliği teması da başarıyla işlenmiştir. Kolhoz üyesi Dimitri, Dimitri'nin oğlu Sergey Ukrayna'dan gelen Luba ve Kırgızlar arasında en ufak bir milliyet ayrımına dayalı tartışma olmamıştır. Hem Rusların hem de Kırgızların tek düşüncesi savaşta başarılı olmak ve vatani düşmandan korumaktır (Sadıkov, 1987: 130).

Kasımalı Bayalınov'un 1947 yılında yayımlanan "Bakıt" adlı hikâyesi de konusu itibarıyla dikkate değer eserler arasındadır. Esasında kemikleşmiş bir yapının dışına çıkamayan "Bakıt" Kırgız edebiyatçıları tarafından övülen bir eser olsa da klasik bir İkinci Dünya savaşı dönemi eserin-den ileriye gidememektedir. Savaştan yaralı olarak memleketine dönen Capar adlı gencin Camıyla adlı sevgilisinin Çoñburun adlı başka bir gence gitmesini anlatan hikâyenin aynı dönemde kaleme alınan eserlere nazaran konusu ilginçtir. Edebî olarak istenilen düzeyde olmayan eser, bütün olumsuz taraflarına rağmen Kırgız okurları arasında geniş yankılar uyardırmıştır. Capar savaştan döndükten sonra çalışkan mizacı sayesinde kolhozun işlerini düzene koymuş, gayretle ve azimle çalışarak bölge kolhozları arasında en arkada kalan "Örnök" kolhozu birinci sıraya kadar yükselmiştir. Hikâyede ayrıca Çüköbay, Cumatay, Zuura gibi kahramanlar da vardır. Bunlar da yıllık ürünü artırmak, kolhozda yaşayanların bilim seviyesini yükseltmek için var güçleriyle çalışmışlardır (Artıkbaev, 2004: 365).

DÖNEME DAİR ÖRNEK ESER İNCELEMELERİ

Çolponbay (Kasımalı Cantöşöv) 1943

Kasımalı Cantöşev'in İkinci Dünya Savaşı'nı konu alan hikâyesi "Çolponbay" (Cantöşev, 1943) gerçek bir hayat kişisidir. İkinci Dünya Savaşı'nda savaşarak hayatını kaybeden Çolponbay Tülöberdiev'in savaş kahramanlıklarını konu almaktadır.

Cantöşev "Çolponbay" adlı eserini, hikâyenin başkahramanının çocukluk günlerinden başlatır. Çolponbay'ın daha o dönemlerde farklı işlere karşı olan yeteneğini, hususi özelliklerini konu eden yazar onun yengelerine karşı olan davranışlarını, tarla ya da hayvancılık işlerindeki gayretliliğini, yeniliklere açık yapısını anlatır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla askere giden Çolponbay birliği ile birlikte Don Nehri'ni geçer ve S. köyündeki düşman birliklerini geri püskürtmek için saldırıya geçer. Ne Don Nehri'nin derinliği ne de yağmur gibi gelen kurşunlar Çolponbay ve diğer askerleri yıldırmaz. Nihayetinde Çolponbay halkının özgürlüğü ve geride kalanların mutluluğu için ortalığa ölüm saçan düşman makineli tüfek yuvasının önüne kendisini siper eder ve hayatını kaybeder (Sadıkov, 1987: 337).

Yazar metnini, hikâyenin başkahramanının hayatını tanıtmak ve sa-
vaş zemini üzerinde kurgulamıştır. Çolponbay dürüst, çalışkan ve cesur bir
gençtir. Küçükken kolhozdaki çalışkanlığı ile herkesin beğenisini kazan-
mıştır. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin dünya görüşüne yürekten inanmaktadır.
Çolponbay'ın kolhozda çalışan iki kadınla yapmış olduğu sohbette söyle-
dikleri şu şekildedir:

"Söylediklerinizde doğruluk payı var. Aklı pek yetmese de üniversite eğitimi almayı, ak bilek şehirli kızları arzulayanlar da yok değil. Fakat onlar önündekini görüp uzaktakini görmeyenler. Onlar bugünü anlayıp yarını anlayamayanlar. Damdaki tavuktansa eldeki serçe yeğdir denilen içi boş atasözünü ezberleyenler. Bu sözün bir tarafını da size söylüyorum. Biraz önce söylediklerinizden ikinizin de kolhozcu olarak çalışmaktan pek de hoşnut olmadığınız anlaşılıyor. Fakat bu düşünceniz yanlış. Sizin düşüncenizde iyi insanlar okuyup memur oluyor kötü insanlarsa kolhozcu oluyor ya da fabrikalarda çalışıyor. Hayır, öyle değil... Hiç öyle değil. Aman esen olursak Lenin partisine de . İşte bu Komünist-Bolşevik gözlerle derinden düşünüp süreceğimiz ömre, göreceğimiz mutluluğa ve bahta baksanıza. Ala-Too'nun üstüne ya da doğudaki Kan-Tenri'nin zirvesine o da olmadı batıdaki Elbursun tepesine çıkıp büyük Sovyet Birliği'ne baksanıza... Yedi cumhuriyet on bire daha sonra da on altıya yükseldi... Bir kez daha saysanıza... Yirminci yüz yılın ikinci yarısını dilesenize. Ne kadar şahane! Şehir olsun köy olsun farkı yok... Kolhozcu, işçi, memur kim, fark yok. Hepsi de okumuş, okumayanı yok. Talas suyuna yapılan barajdan gelen ışığa baksanıza... Geceyi gündüze çevirdi. Ne kadar şahane! Yerdeki ot hangisi gül hangisi fark edemiyorsun. Ya da tarlalarda çalışan kolhozculara baksanıza! İşin tamamı mekanikleşti. Hepsi de gerekli motorlu araçlarla çalışıyor. Yukarı Talas'tan Grozni'ye giden elektrikli trene baksanıza. İşte, ne kadar mükemmel! İşte, işte bu mutluluk için kim savaşmaz?" dedi Çolponbay... (Cantöşev, 1987: 135)

Çolponbay'ın kadınlara söylediklerini kadınlar anlamazlar. Ama Çolponbay'ın gözleri önünde mükemmel bir gelecek vardır ve o hepsini görmektedir.

Çolponbay bunları söylerken daha on altı yaşında bile değildir. Ama Sovyetler Birliği'nin geleceğine inanmış bir gençtir.

Genç bir delikanlının sahip olduğu bilinç düzeyi ve yaşadığı aydınlanmanın ülkesinin kurtuluşu uğruna çekinmeden canını verebilecek sevi-

yede olması kabul edilebilir bir durumdur. Fakat üslupta açıklık hâkimdir. Yazar, Çolponbay'ı bir resim olmaktan ileriye götürememiş on beş yaşındaki bir çocuğa yukarıda alıntısı yapılan satırları söyletmiştir.

Propaganda üslubu trajik bir olayı, ölümü, yaşamı, sevgiyi vb. insana dair her şeyi toplumu istenilen yöne sevk etmek için kullandığından Çolponbay türü hikâye kahramanlarının önlerinde yapmaları gereken trajik seçimlerin olmaması ilk dikkat çeken eksikliklerdir. Kahramanın iç dünyası ya da psikolojik durumu inandırıcı olmayan bir Sovyetler Birliği övgüsünden ibarettir. İlk dönem Kırgız hikâyeciliğindeki en büyük eksikliklerden birisi de kahramanların tarifle anlatılarak iç dünyalarının açılmamasıdır. Kahramanlar çalışkandır ama onların çalışkanlıklarını yazarın benim kahramanım çalışkan demesinden anlar okur.

Propaganda üslubu Çolponbay'ın ölümü ve gösterdiği kahramanlıkların anlatıldığı bölümde de belirgindir.

Don Nehri'ni geçip K. köyü civarına yerleşen birliklere K. köyünü alma emri verilir.

Elbette, emir emirdir. Bu emir vatanın emri... Bu emri komutanlar ve askerler büyük bir sevinçle, büyük bir övünçle yerine getirecekler.

— *Ölüm için ya da mutlulukla geçecek bir ömür için kim gidecek, diye ses duyulduğunda.*

— *“Ben, yoldaş komutan!” dedi Çolponbay. “Ben” denilen sözü esasında birlikteki bütün askerler söylemek istiyordu, ama Çolponbay herkesten önce söylemişti.*

Bu kahraman sesi duyan komutanlar ve diğer askerler büyük bir övünçle sesin geldiği yöne doğru baktı...

Komutan Çolponbay'ı kucaklayıp ağzından öptü ve “Emri yerine getir Tyan Şan'ın atmacası.” dedi. Herkes Çolponbay'a imrenerek baktı.

Verilen emri yerine getirmek için fark ettirmeden düşman birliklerine yaklaşmaya çalışan Çolponbay ve arkadaşları düşman tarafından fark edilince makineli tüfek ateşine maruz kalırlar. Fakat bu onları korkutmaz.

Çolponbay'ın giderek yaklaştığını gören Hitler'in itleri korkmaya başladı (Cantöse, 1987: 143).

Emrin ancak ağır makineli tüfeğin susturulması ile mümkün olacağını anlayan Çolponbay bir saniye bile düşünmeden kararını verir ve makineli tüfek yuvasının önüne kendi vücudunu siper eder.

Ölüm anından saniyeler önce Çolponbay'ın düşündükleri ise çok manidardır.

Tam da o saniye içinde Çolponbay doğu tarafına baktı. Sanki ta uzaklardan Ala Too bakıyor gibi, Kırgız halkı bitir şu işi der gibi el sallıyor, kızıl bayrağı eline almış kahraman Manas geliyor gibi. Onun sağ tarafında Kazakların Kak Kökçösü, Sol tarafında Özbek Hanı Sıncıbek, Türkmen Hanı Muzburçak yeri titreterek geliyorlar.

Bir anda dönüp Moskova tarafına baktı, ileriye diyen eliyle Lenin'i gördü. Minin Pocarskiy, Aleksandr Nevskiy, Suvorov, Kutuzov, Çapaev kahramanlar yeri titreterek geliyorlar...

Çolponbay "İşte bütün dünya benim atalarımın kim olduğunu bilsin... Bütün dünyadaki insanlar da öz gözleri ile görsün. Söylediğinden dönmeyen, ecelden korkmayan, ölümü bilmeyen, düşmana başını vermeyen kahramanların soyundanım ben..." der.

Neticede Çolponbay en ufak bir tereddüt duymadan bedenini makine tüfeğin önüne siper eder ve emrin yerine getirilmesini sağlar.

Cantöşöv'ün "Çolponbay" adlı hikâyesi ile Cengiz Aytmatov'un "Cemile" adlı eserlerinin yazılış yılları arasında 20 yıl gibi kısa bir dönem vardır. Cantöşöv'ün hikâye başkışisi Çolponbay'a söylediklerindeki üslup ve bakış açısı ile Cemile'deki üslup ve bakış açısı arasındaki belirgin bir fark ilk bakışta dikkati çekmektedir.

"Her şey ben çocukken oldu. Savaşın üçüncü yılıydı. Uzaklarda bir yerlerde, Kurak'ta, Orel'de, babalarımız, ağabeylerimiz düşmanla savaşırken bizler, on beş yaşındaki çocuklar, kolhozda çalışıyorduk. Cılız, gencecik omuzlarımız, koca adamların işini yüklenmişti. En gücü de hasat zamanıydı. Haftalarca evden uzak kalır, günlerimizi, gecelerimizi tarlada, harman yerinde ya da istasyon yolunda ekin taşımakla geçirirdik.

Oraklarımızın ekin biçmekten sanki kor kesildiği o kavurucu günlerin birinde, boş arabamla istasyondan dönerken eve uğrayayım dedim" (Aytmatov, 1996: 3).

Yukarıdaki savaş ile "Çolponbay" hikâyesindeki savaş aynı savaştır. İki savaşta da çalışanlar vardır. Hüznün vardır. Ölüm vardır. Fakat yazar bu kısa bölümde bunları öyle ustalıklarla anlatmıştır ki bir anda cephe gerisinin trajik görüntüsü okurun gözleri önünde canlanır. Cengiz Aytmatov'un hikâye kişisi bir süper kahraman değildir. Cılız ve gencecik omuzları vardır. Ve koca adamların işlerini yüklenmiştir. Yani yapmaması gereken bir

işi yapmaktadır. Aytmatov bunu sadece iki kelimeyle anlatmıştır. Çolponbay ise daha yedinci sınıfı bitirdiği yıl normal kolhozcuların yapamadığı işleri yaparak övgüler alır. Hatta yorulmak denilen insani bir olgu bile Kasımalı Cantöşev'in hikâye kişisinde bulunmaz. *"Günlerden bir gün Çolponbaylar tarlada çalışmaktan döndüler. Onların yüzlerinde ve yürüyüşlerinde en küçük bir yorgunluk emaresi yoktu"* (Cantöşev, 1987: 133).

İki hikâyenin yazarlarının bakış açıları arasındaki belirgin fark dikkate değerdir. Bu bakış açısı farkı esasında bütün İkinci Dünya Savaşı dönemi hikâyelerinde kendisini göstermiştir.

Yine Cemile'den yapılacak olan bir alıntı açıklayıcıdır.

"Olmaz! Allah korkusu yok mu sende? Kadınların arabaya çuvalı yüklemesi duyulmuş şey mi? Olmaz yığidim, bırak gelinimi, şimdiye kadar nasıl çalıştıysa yine öyle çalışsın. Benim zaten çalışmaktan güneşi gördüğüm yok. Sen dene bakalım, bir evin içinde iki evi çekip çevirmek nasıl oluyormuş? İyi ki kızım büyüdü de arada bir el uzatabiliyor bana. Bir haftadır sırtımın ağrısından belimi doğrultamıyorum. Her yanım keçe gibi oldu. Şu mısırlara bak, susuzluktan kuruyorlar! Konuşurken, başörtüsünün ucunu yakasının altına sokuyordu boyuna; öfkelenince hep öyle yapardı.

Orozmat öne eğilerek, *"Anlamıyor musun?"* diye bağırdı.

— *Bacağında şu kütük yerine doğru dürüst bir ayak olsaydı sana gelir miydin? Kendim yüklerdim çuvaları, atları da kendim kırbaçlardım eskisi gibi! Biliyorum, kadın işi değil bu, ama erkeği nereden bulayım? İşte onun için askerlerin karılarını çağırıyoruz ya! Gelinini bırakmazsan, kolhoz başkanı benim tepeme biner. Askerler ekmek ister, zaten planı uygulayamıyoruz. Anlasana!"* (Aytmatov, 1996: 3)

Yaşlı kadın boynunu büküp *"Sovyetler Birliği için şanlı emeğimiz ve canımız feda olsun."* dememektedir. Aksine gelininden yapılması istenilenin kadın işi olmadığını savunmakta ve sinirlenmektedir. Orazamat da içinde bulunduğu durumdan memnun değildir. Tahta bir bacağı vardır ve yapması gereken bir görevi olduğunu *"Asker ekmek ister."* sözleriyle anlatmaktadır.

Diyalogdaki hikâye kişilerinden hiçbirisi Sovyetler Birliği, şanlı emek, Alman cellâtları gibi klasik İkinci Dünya Savaşı hikâyesi üslubuna has bilindik terimler kullanmazlar. Bir gerçekliği yaşarlar ve bu olabildi-

ğince doğaldır. Ama aynı zamanda okur yapılan insanüstü gayretin ve fedakârlığın farkına varır.

“Çolponbay”da tesadüf edilen tek insani olgu Çolponbay’ın da her genç gibi sevdiği bir kız olduğudur. Askere alınan ve soğuk bir kış gününde askere yolcu edilen Çolponbay üzgündür. Çünkü asıl yolcu etmesini istediği kişi onu yolcu etmeye gelmemiştir. Daha sonra gördüğü kız arkadaşı “K” ona bir mektup verir. “*Halkın için kutsal görevini yerine getir. Sağ salim zaferle döndüğünde önüne güllerle çıkacağım. Babam ve annem baksalar da çekinmeden seni kucaklayıp öpeceğim...*” (Cantöşev, 1987: 140)

Yazarın hikâyesi ile mesafesini koruyamaması, Çolponbay’ı insani özelliklerinden sıyrarak model bir kahraman hâline getirmesi ve Çolponbay’ın inanılması güç örnek davranışları hikâyenin Sosyalist Realizm’in üzerine kurulmasından, devrim romantizmi kurgusu üzerine inşa edilmesinden kaynaklanmıştır. Olması gerekeni gösteren edebiyat modelini bir adım daha ileriye götüren yazar kahramanını sadece vatani duygularla idealize etmiştir.

Cantöşev belirtik hakikat üzerine inşa ettiği eserini propaganda metni olmaktan kurtaramamıştır. “Çolponbay” bir taraftan cepheye giden askerleri ölüme kahramanca atılabilmenin kutsallığını anlatırken diğer taraftan da geride kalanların dur durak bilmeden çalışmaları mesajı üzerine kurulmuştur.

Düşönkul (Coomart Bökönbaev) 1943

Coomart Bökönbaev’in “Düşönkul” (Cantöşev, 1987: 54) adlı hikâyesi de İkinci Dünya Savaşı konulu hikâyelerden birisi olarak edebiyat tarihlerine geçmiştir. Gerçek bir hayat kişisi olan ve savaş meydanında yapmış olduğu kahramanlıkla tarihî bir şahsiyet hâline gelen Düşönkul Şapakov’un hayat hikâyesini konu alan hikâyeye esasında bir hikâyeden çok gazete makalesine benzemektedir.

Hikâyeye bir gazete haberiyle başlamaktadır. Habere göre 1943 yılında Moskova savunmasında 29 kişilik bir bölük kahramanlığı ile tarihe geçmiştir. Bu bölüğün sayısı 28’e düşmüştür. Çünkü bölükteki askerlerden bir tanesi teslim olmak istemiş ve arkadaşları tarafından öldürülmüştür. Kalan 28 asker kendilerinden kat kat üstün düşmana karşı eşi benzeri görülmeyen bir kahramanlık göstermiş ve 14 Alman tankını savaş dışı bırakmıştır.

Bu kahraman bölükteki askerlerden bir tanesi de hikâye başkışisi Düşönkul'dur. A. Şerbekov imzalı bu yazıdan sonra Düşönkul'un annesi ve babasının nasıl evlendiği, Düşönkul'un nasıl doğduğu, isminin nasıl konduğu, çalışkanlığı ve benzeri hususlar belirli geçmiş zaman kipinde her şeyi gören ve bilen bir anlatıcı tarafından anlatılmaktadır.

Düşönkul ancak ikinci sınıfa kadar okuyabilmiş, daha sonra çalışmaya başlamıştır. Ama bütün olumsuzluklara rağmen okumayı ve kendini yetiştirmeyi bırakmamıştır. Annesinin hasta olması babasının yaşlanarak güçten düşmesi ve yaşlanması onu küçük yaşta çalışmaya mecbur bırakmıştır. 1930 yılında Düşönkul'un komsomol üyesi olduğu ve 1933 yılında Kerimbübü adındaki bir kızla evlendiğini okuyucuya haber veren metnin devamında Düşönkul Kızılasker kolhozunda çok önemli görevler alır ve önemli işler başarır. Bunlardan birisi de cahillikle mücadeledir. Bu konuda Düşönkul aktif rol alır ve köyündeki insanlara okuma yazma öğretir. 1938 yılında ise Komünist Partisi üyeliğine kabul edilir.

Düşönkul bütün İkinci Dünya Savaşı kahramanları gibi savaşın çıktığını duyar duymaz askerlik şubesine gider ve gönüllü olur.

...Bunları düşünürken yedi yaşındaki bir çocuk Düşönkul'un yanından koşarak geçiyordu.

— *Çocuğum insanlar neden toplandı, diye sordu.*

— *Savaş çıkmış.*

— *Nasıl savaş? Kiminle?*

Çocuk Düşönkul'un sorusuna cevap veremedi. Bakakaldı. Düşönkul atları hızla sürmeye başladı. O sırada kolhozun yilkıcısı ile karşılaştı.

— *Ne oluyor, dedi.*

— *Alman cellâtları bizim birkaç şehrimizi bombalayıp savaş başlatmışlar, dedi yilkıcı.*

Düşönkul'un bütün vücudu zangırdadı, acısı yüreğinde kaynadı.

— *İt öleceği zaman kaplana ürürmüş, denilen şey bu dedi ve arabasını ileriye doğru sürdü. ...Evine gitmeden askerlik şubesine gitti. "Gerek olduğu gün çağırırız." cevabını aldıktan sonra kolhoza yeniden döndü (Cantöşev, 1987: 59).*

Daha sonra askere çağrılan Düşönkul'un bu haberi alışı ve karısı Kerimbübü'ye anlatışı da üzerinde durulması gereken bir diyalogdur.

Düşönkul'un çok isteyerek beklediği gün nihayet geldi. Bu 17 Temmuz günü idi... Sabahleyin tan vakti Düşönkul'un eline askere çağırılma kâğıdı geldi. Heyecanlandı ve çok sevindi.

— *Çok geç, daha önce çağırılmaları gerekiyordu, dedi.*

Düşönkul eve geldiğinde Kerimbübü çocuğunu emziriyordu.

— *Ben gidiyorum, yolluk hazırla, dedi.*

— *Nereye?*

— *Nereye diyor, nereye olacak, elbette savaşa! (Cantöşev, 1987: 60)*

Daha sonra "Krasnaya Zvezda" (Kızıl Yıldız) gazetesinin 22 Ocak'ta yayınlanan 18. sayısında çıkan makalede hikâyede başta belirtilen 28 kahramanın isimlerinin sıralandığını öğrenen okuyucu birdenbire yeniden bir gazete haberi üslubuna dönen hikâyenin sonunda Düşönkul'un savaşta öldüğünü öğrenir. Hikâye Düşönkul'un akrabalarından Aytpay Asılımbekov'un öç almak için kendi isteği ile askere gittiğini ve savaş meydanında Düşönkul'un intikamını almakta olduğunu, Kızıl Asker kolhozunda çalışmakta olan eşi Kerimbübü'nün ise kocasının kahramanca ölümünü duyduğunda "*Cephe için, zafer için, Düşönkul'un intikamını almak için durmadan çalışmaya ant içti.*" sözleriyle biter. Hikâyenin en sonunda ise acılı eşin verdiği ant yer almaktadır.

Kerimbübü andında şu şekilde seslenir:

Düşönkul halkının ömrü için ülkesinin bağımsızlığı için Moskova için hayatını kaybetti. Moskova'yı işgal etmek isteyen cellâtlara ponfilovcu yirmi sekiz asker karşı çıktı. Cellâtların gücü Düşönkulların demir gibi gayretlerine çarptı ve zayıfladı. Cellâtlar Moskova'yı işgal edemediler.

Beni büyüten halkım için Düşönkul'un kadri için, emek meydanında hiç durmadan çalışmaya, Düşönkul'um savaş meydanında nasıl savaştıysa, emek meydanında da ben o şekilde mücadele etmeye ant içiyorum...(Cantöşev, 1987: 62)

"Düşönkul" da kendinden önce yazılan benzeri hikâyeler gibi bir propaganda hikâyesidir. Yazarın insana nüfus edememesi ve hikâyesi ile arasına mesafe koyamaması kaçınılmaz olarak hikâyeyi inandırıcılıktan uzaklaştırmıştır.

Yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda yadırganmaması gereken bu metin için söylenebilecek en önemli hususiyet yazarın bakış açısının bir eseri ne derece temelden etkileyebileceğinin açıkça görülmesidir. Eserindeki yerini açıkça belirleyen yazar, vermek istediği mesajı su-

narken hikâye kurallarına uyma gereği duymadan hayat belgeseli türünde karma bir eser kaleme almıştır. Düşönkul'un askere çağrıldığını öğrendiğinde gösterdiği tepki ölüme giden bir insandan beklenilmeyecek kadar soğukkanlıdır. Geç çağrıldığı için kendi kendine kızan Düşönkul'un askere gideceği haberini karısına anlattığı sahne de inanılması güç cümlelerle yansıtılmıştır. Küçük kızını emzirmekte olan karısına "Yolluk hazırla" demesi ve karısının "Nereye gidiyorsun?" sorusuna kızarak "Nereye olacak, cepheye!" diye cevap vermesi gerçeklikle bağdaşmaz. Yaşanılan dramatik bir ayrılıktır ve ayrılığın söz konusu olduğu bir atmosferde Düşönkul'un duygusuzluğu hayret vericidir. Savaşa giden kahramanın veda sahnesi de sadece küçük kızını yüzünden öpmek ve karısına ağlamamasını söylemekten ibaret olmuştur.

Kerimbübü'nün andı ve Düşönkul'un akrabalarından birisinin sırf onun intikamını almak için savaşa gönüllü olarak cepheye gitmesi de olay gerçekliğine aykırıdır. Kerimbübü'nün andındaki üslup tam bir parti bildirisine benzemekte ve metnin kaleme alınış nedeni açıkça görülmektedir.

Kerimbübü kocasının ölümüne üzülmeden çok Sovyetler için çalışarak savaşacağını söylemektedir. İntikamcı akrabanın ise sırf öç almak için savaşa katıldığı haberi çok zorlama ve inanılması güçtür. Oysaki ölümün evrenselliği her yerde benzeri tepkiler gerektirir. Kerimbübü'nün en ufak bir üzülmeye belirtisi göstermeden çalışarak savaşacağına dair ant içmesi en az kocasının ona askere gideceği haberinin duygudan uzak ve soğuk bir şekilde vermesi kadar dikkate değerdir.

Genel itibarıyla bu metin dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda daha net anlaşılabilir, özgür düşünme ortamının olmadığı savaş ortamında kaleme alınmış ve bu yüzden de ağır bir propaganda metni hâline dönüşmüştür.

Aşırbay (Aalı Tokombaev) (1943)

İkinci Dünya Savaşı'nı konu alan bir diğer hikâye ise Aalı Tokombaev (Artıkbaev, 2003) tarafından yazılan "Aşırbay"dır (Tokombaev, 1943: 24). Yazar, başkişisi Aşırbay Koenközov'un geçirdiği mutsuz çocukluğunu anlatarak başlar hikâyesine. Aşırbay'ı annesinden babasından ve on dört kardeşinden ölüm ayırmıştır. Hikâyenin hemen başında okuyucu şu satırlarla karşılaşmaktadır

"Sovyet hükûmeti kurulana ve gelişene kadar Koenközov Aşırbay'ın çekmediği çile, görmediği gün, basmadığı yol kalmamıştı." (Tokombaev,

1981) Aşırbay bu şekilde sıkıntılı bir çocukluk geçirir, yıllarca başkalarının yanında çalışır, yeni kurulan kolhoza girer, iyi çalışmasına ve ardı ardına başarı ödülleri almasına rağmen burada fazla kalmaz. Bir ara okumayı düşünür ama vazgeçer, fabrikalarda çalışmayı düşünür, ama istemez. Ve at çobanı olarak çalışmaya başlar. Bu iş Aşırbay'ın hoşuna gitmiştir. Burada tam yedi yıl çalışır. İşinde başarılı olur. Takdirnameler alır. Aşırbay'a bir ev verirler ve evlendirirler. Bu yedi yıl içinde Aşırbay'ın üç çocuğu doğar. Ve savaşın başlaması ile Aşırbay cepheye gider. Hikâyenin bundan sonraki kısmı Aşırbay'ın savaş anılarından oluşmaktadır. Savaş meydanında Aşırbay'ın yaptığı türlü türlü kahramanlıklarla devam eden hikâyede Aşırbay bazen düşman hatlarının arka taraflarına gözcülük yapmaya gider, Almanlarla çatışmalara girer ve onları öldürür bazen de savaşın gidişatını değiştirebilecek stratejik görevler alır. Aşırbay'ın yaptığı türlü kahramanlıklar sayesinde cephenin o bölümünde Almanlar yenilgiye uğrar.

Hikâyedeki bazı savaş sahneleri dikkat çekicidir.

“Biz buradan geçerken farkına varmadan ben arkadaşlarımdan altmış metre kadar uzaklaşmışım. Tam bu sırada düşmanın ileri gözcüleri ile karşılaştım. Onlar 40 biz 17 kişiydik. Onlar beni teslim almak istediler ve silahlarını bana doğru doğrultarak:

— *Halt (Dur), deyip otomatik tüfeklerini üzerime doğrulttular.*

Bu durumda düşünmek için yeterli zaman yok, ne yapacağına anında karar vermelisin...

— *Al sana “Halt” diyerek tüfeğimle birdenbire ateş etmeye başladım. Faşistlerden dört tanesi hemen orada yeri boyladı. Bu sırada arkadaşlarım da çatışmaya girmişlerdi.*

Göz gözü görmüyordu. Arkadaşlarım hâlâ benden uzaktı. Kurşunlar ve el bombaları havada uçuyordu. Ben kurşunumun biteceğini sezdim ve yerde sürünerek arkadaşlarıma yanına gelip onların kurşunlarıyla “haltçılara” ateş etmeye başladım.

Nasıl olduğunu ben de anlayamadım. Birdenbire arkadaşlarımdan yeniden uzaklaştığımı gördüm. Faşistler de çoğalmışlar ve sıkıştırmaya başlamışlardı. Silahlarımızın kurşunu bitmişti. Korkunç ölümün yaklaştığı hissediliyordu. Tam o sırada sanki birisi söylemiş gibi tüfeğimin kayışını boynumdan çıkardım ve attım. Onlar benim teslim olduğumu düşünmüş olsa gerek.

— *Halt, diyerek iki asker karşıma geldi.*

— *Egip Dih (Teslim ol) dediler. Ellerinde el bombaları vardı.*

Yanıma geldiklerinde tüfekte aniden üzerlerine saldırdım ve ikisini de yere yıktım. Göz açıp kapayınca kadar ellerindeki el bombalarını alıp diğer faşistlerin üzerine attım. Arkadaşlarım yerde yatanları etkisiz hâle getirip ellerini bağladı. O sırada çevremde uçuşan kurşunların sesi kulağıma gelmedi bile. Kimin ne yaptığını ne olduğunu da hatırlamıyordum. Faşistlerin silahlarını yine kendilerine karşı kullandım.

— Arslan ile tilki hiç boy ölçüşebilir mi?

Faşistlerin beş altı tanesi zar zor elimizden kurtuldu. Diğerleri ise kardeşlerimle sonsuza kadar duracakları yere gitti. Biz ölen askerlerin silahlarını topladık ve sigara içerek dinlenmeye başladık...

Esirlerden bir tanesi Alman olmasa gerek.

— Rus gut, zer gut (Rus iyi, çok iyi), diye konuşup duruyordu..."

Hikâye buna benzer birçok kahramanlık hikâyeleri ile doludur.

"Yoldaş Aşırbay, yoldaşları ile birlikte yaptığı yiğitlikleri her zaman kendi yoldaşlarının yaptığını söyler.

"Sovyet ileri gözcüleri 18 kişi idi. Onlar 60 faşistle karşılaştılar ve Almanların otuzunu öldürüp üçünü esir aldılar. Ölen faşistlerin çoğunu yoldaş Aşırbay kendisi öldürmesine rağmen bu kahramanlığını bize söylemedi, bununla birlikte bu kahramanlığını onun yoldaşları gizlemediler. Onlar her zaman bunu övünçle anlatacaklar.

"Böyle şeyler..." der yoldaş Aşırbay "Hiçbir zaman kahramanlık değildir. Bu her bir Sovyet askerinin yapması gereken kutsal görevidir. Ben sadece bunu yaptım. Üzerime düşen kutsal görevi yerine getirdim." diyerek arkadaşlarını cevaplar (Tokombaev, 1973: 278).

Aşırbay ve arkadaşlarının kahramanlıkları bununla da kalmaz. Almanların kaç tankının olduğunu komutanlarına söyler, Alman askerlerine gece baskınları yapar ve birçok tehlikeli çatışmanın içine girerler. Bununla birlikte gösterdikleri yararlılıkların yanı sıra cepheyi ziyarete gelen Kırgızistan delegeleri için bir hediye hazırlarlar.

— Hadi bakalım Ala-Too'nun şahinleri. Bize Kırgızistan'dan delegeler gelecek. Bizim onlara güzel bir hediye hazırlamamız gerek, nasıl bir hediye düşünüyorsunuz, diye sordu. Askerler bize göre "til" (diri faşist) yakalayıp hediye vermemiz gerek, dediler (Tokombaev, 1973: 281).

Bundan sonra askerler Kırgızistan'dan gelen delegeler için verecekleri hediyeyi hazırlamak üzere düşman hatlarına gece baskınına giderler, ama Alman askerlerinden hiçbirisini sağ olarak yakalayamazlar.

“Biz “til” yakalamadan merkeze gitmeyeceğiz, yemek yiyeceksek de sadece burada yeriz, biz “til” için düşmana yeniden saldıracağız, diye bir kişi gibi cevap verdik. Bu şekilde komutanı razı ettik ve yemeklerimizi orada yiyip yeniden düşman hatlarına doğru harekete geçtik.

“Er yiğide ayıp, ölümden daha ağır.” diye bir atasözü var ya. Aşırbay da gerçekten çok utanmıştı. O zaman onun gönlünde sadece bir şey vardı. “Benim doğduğum yerlerden bize hediye alıp gelen delegeler gelse benim onlara hediye vermek elimden gelmiyor”... (Tokombaev, 1973: 280)

Neticede Aşırbay ve arkadaşları “til”i de yakalar ve Kırgızistan delegelerine hediye ederler.

Aşırbay'ın hesap defterinde 153 rakamı vardır. Buna göre Aşırbay 138 faşist öldürmüş 15 tanesini ise canlı olarak esir almıştır.

Hikâye, Aşırbay'ın ağzından çıkan şu sözlerle biter: *“Ulu Sovyet hükûmeti için çalışıyorum, zafere her zaman hazırım.”*

Aalı Tokombaev'in bu hikâyesine günümüz bakış açısı ile bakmak yanlıştır. O dönemde cephe gerisinde neler olup bittiğini de incelemek gerekmektedir. Savaşın en acımasız olduğu dönemlerde milyonlarca Sovyet insanı cephe savaşırken geride kalanlar ise çaresizce cephedekilerin ihtiyaçlarına cevap verebilmek için var güçleriyle çalışmışlardır. Bu yardım etme eylemi sadece kolhozlarda, savhozlarda değil her alanda olmuştur.

Fakat hikâyedeki olayların gelişme sırası ve oluş şekilleri okuyucunun kafasında soru işaretleri oluşmasına neden olmaktadır. İki defa Alman askerleri hiç gereği olmadığı hâlde Aşırbay'ı teslim almak isterler ve Aşırbay bu durumlardan mucizevî şekilde kurtulur. Alman askerlerinin Aşırbay'ı neden teslim almak istedikleri yazar tarafından inandırıcı olarak anlatılmamıştır. Okuyucunun aklına askerlerin neden Aşırbay'ı ellerindeyken ve çok kolayken öldürmek yerine esir almaya çalıştıkları sorusu gelmektedir.

Kırgızistan'dan cepheye moral ziyaretine gelen heyete hediye olarak verilmesi düşünülen canlı Alman askerinin yakalanması ve bu sırada yaşananlar da çok zorlamadır.

Tokombaev hikâyesinde çevre tasvirlerine hemen hemen hiç yer vermemiştir. Askerlerin nasıl bir mekânda savaştıkları, mekânların, savaş psikolojisi de göz önünde bulundurularak tasvirleri yoktur. Anlatma esasına dayalı bir eser olduğu farz edilse bile Tokombaev'in savaş gibi bir olguyu anlatırken kurmuş olduğu şahıs kadrosu ve bu kadroyu oturttuğu mekânlar son derece kısıtlı ve cılız kalmıştır. İnsan yüzleri anlatılmamış, sadece birbiri ardına sıralanan olaylar okuyucuya aktarılmıştır. Hikâye bu açıdan da eleştiriye açıktır.

Yazar hikâyenin başkişisi Aşırbay'ın iç dünyasına nüfus edememiştir. Aşırbay sadece hikâyenin bir yerinde insanî bir özellik göstermekte ve üzülmemektedir. Bu üzülmeye eylemi ise Kırgızistan delegelerine canlı bir Alman askeri hediye edememekten kaynaklanır. Aşırbay bir insandan ziyade bir idealin resmedilmiş hâlidir. Duyguları ve düşünceleri yoktur. Bir eşi ve çocukları olmasına rağmen bunlar hiç aklına gelmez. Onun için tek ideal Sovyetler Birliği'dir.

Hikâyede bir çatışma unsuru da yoktur. Hangi koşulda ve durumda olursa olsun görevini yerine getiren ve kahramanlık yapan askerler vardır. Belki Sovyet askerleri ile Alman askerleri arasında bir çatışmadan, savaş kavramından söz edilebilirdi. Ama yazar, taraflardan sadece birisini anlatmıştır.

Aalı Tokombaev hikâyesindeki başkişiyi bir mekanizma gibi düşünmüş ve onun insan olduğunu unutmuştur. Oysaki Aşırbay'ın da her insan gibi duyguları, hayalleri ya da nefretleri olmalıdır. Aşırbay, hikâyede Almanlardan nefret etmez. Sadece Sovyetler Birliği için yapması gereken görevini yerine getirir ve savaşır. Duygusuz bir kahraman olan Aşırbay'ın bu hâli bir savaş ortamı için belki de hoş görülebilir ama bu durum bile hikâyenin eksik olduğu gerçeğini değiştirmez.

Tokombaev diğer birçok eserinde olduğu gibi bu hikâyesinde de Sovyetler Birliği'ni ön plana çıkarmıştır. Aşırbay küçük yaşta hem annesinden hem babasından hem de 14 kardeşinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bütün bunlar 1917 yılında olmuştur. Sovyetler Birliği hükûmetinin

kurulmasıyla Aşırabay da ölmekten kurtulmuştur. Savaşarak Sovyetlere borcunu ödemiştir.

Esir aldıkları Alman askerlerinin “Rus iyi, Rus çok iyi.” demesi de değinilmesi gereken başka bir husustur. Aalı Tokombaev’in neden böyle bir anlatım motifi kullandığını anlamak güçtür. Neticede Sovyetler Birliği milliyetçilik temelli olmayan birçok milletin bir araya gelmesiyle kurulan bir birliktir. Tokombaev’in bu birçok millet arasından neden Alman askerine Rusları övdürdüğünü anlamak güçtür.

Caş Soldat (Kasım Kaimov)

Kasım Kaimov tarafından kaleme alınan “Caş Soldat” (Kaimov, 1978: 259) adlı kısa hikâyeye ise karşılaştırma yapma açısından uygun bir hikâyedir. İkinci Dünya Savaşı konulu olan bu hikâyeye farklı bir dönemde yazılmış olsa da Tokombaev’in hikâyesi ile karşılaştırıldığında yukarıda eleştirisi yapılan eksiklikleri daha iyi görebilmek adına önemlidir.

“Ertesi gün savaşa gidilecek. Askerlerin hepsi evlerine, dostlarına, sevgililerine, kısacası kime istiyorlarsa ona mektup yazıyor, bazıları da eğer ölürsek diye birbirlerine vasiyetlerini söylüyorlardı. O gün genç asker hiç kimseye mektup yazmadı. Hiçbir konuşmaya katılmadı. Kendi kendine derin düşüncelere daldı. Onun gönlüne düşen hüznü fark eden komutan akşama doğru genç askeri tüfeğine başını dayamış içten içe ağlarken gördü. İlk defa savaşa katıldığı için mi bu hâlde üzgün diye düşünüp askerle konuşmaya başladı.

— Asker neden ağlıyorsun?

O, gözyaşını hemen eliyle silip birden ayağa kalktı.

— *Cevap vermek istiyorum. İzin verin yoldaş Komutan. Öylesine ağlıyorum. Komutan askerin yanına gelip sırtına hafifçe eliyle dokundu ve*

— *Öylesine ağlanır mıymış, dedi.*

— *Doğru komutanım!*

Komutanın merhametli bakışlarını anlayan asker doğrusunu anlatmaya başladı.

— *Annem aklıma düştü* (Kaimov, 1978: 260).

Kasım Kaimov hikâyesinde insan olgusu üzerinde durmuştur. Askerler ertesi gün çıkması muhtemel çarpışmadan sağ çıkamayacaklarını düşünerek son mektuplarını yazmakta, hatta birbirlerine son vasiyetlerini vermektedirler. Komutan merhametli bir insandır. Tüfeğine başını dayayıp

ağlayan askere neden ağladığını sormakta, asker de her cephede savaşan erkek gibi annesini düşündüğünü söylemektedir.

Tokombaev'in hikâyesinde olmayan bir olgu bu "Çaş Soldat"ı daha değerli kılmaktadır. İnsanın insanî değerleri ve gerçekliği üzerinde az da olsa durabilmiş olan Kaimov ölümden korkmayan ve Sovyetler Birliği için kendisini seve seve ölüme atan abartılı kahraman yapısını bir kenara bırakarak daha hikâyenin başında annesini özlediği için ağlayan bir askerle insanî bir duygunun hâkim olduğu bir zemin oluşturmaktadır.

Genç asker Süyün Asırkulov 16 yaşındadır. Küçük yaşta cepheye gelen asker bazı yönleriyle duygusal bazı yönleriyle de çocuktur. Ölüm ve savaş kavramları içerisinde küçük bir serçeyi görüp onu kurtarma isteği yaralanmasına neden olur. Çaresizlik içerisindeyken Rus bir hemşire yardımına koşar ve savaş meydanında, ölümün ve acının hâkim olduğu bir durumda yazar bize başka bir insanî duygu olan aşka da temas eder. Sovyetler Birliğini oluşturan farklı halkların dostluğu vurgusunu da içinde barındıran bu hikâye insana nüfus edebilmiştir. Kaimov estetik yaşantı uyandırma kaygısı ile kaleme aldığı hikâyesinde zemin olarak insanı seçtiği için yukarıda temas edilen İkinci Dünya Savaşı dönemi hikâyelerine göre ortaya sanat anlamında daha başarılı bir eser koymuştur.

Taza Cüröktör Sokkondo (Cusup Turusbekov)

İkinci Dünya Savaşı konulu bir başka hikâye de Cusup Turusbekov tarafından kaleme alınan kısa hikâye "Taza Cüröktör Sokkondo"dur (Turusbekov, 1972: 295).

Hikâyede öne çıkan üç karakter vardır. Çabuul kolhozunda yönetici olarak çalışan Saparbek, köy öğretmeni Aycan ve köydeki ilkokulun müdürü Kadırov'dur. Hikâye yukarıda birçok defa tekrar ettiğimiz iskelet üzerine yazılmış klasik bir İkinci Dünya Savaşı hikâyesidir.

Çabuul kolhozunun yöneticisi Saparbek köydeki ilköğretim okulunda çalışmakta olan Aycan'a sıcak hisler duymaktadır. Bir şekilde hislerini de belli eder, fakat Aycan Saparbek'e karşı ön yargı ile yaklaşmış, onun yüzünün sertliğini ve davranışlarını duygusuz bir adam olarak yorumlamıştır. Aycan kendisine nazik davranacak ve ilginçlikler sunacak birisini istemektedir. Aycan'dan aldığı olumsuz cevaptan sonra Saparbek daha çok içine kapanmıştır. Bu sırada köydeki okula Kadırov adında bir müdür gel-

miştir. Kadırov gözlüklü, her iki sözünün arasına mutlaka Rusça bir kelime sokarak konuşan olumsuz bir tiptir.

Bu sırada İkinci Dünya Savaşı başlamıştır. Ve Saparbek savaşa gönüllü olarak katılmak için başvurmuş, bu başvuru kabul edilerek savaşa gönderilmiştir. Saparbek cephedeyken Aycan birdenbire Saparbek'le ilgili düşüncelerini değiştirmiş ve ona sıcak bir mektup yazmıştır. Fakat bu mektup Komünist Parti propaganda organlarından çıkmış gibidir.

"Faşizm dünya yüzüne gelen bir illet. Sen bu illeti yeryüzünden silmek için milyonlarca kahramanla beraber kol kola birlikte mücadele veriyordun. Er insana bundan daha büyük bir mutluluk olamaz. Biz bile burada bir an önce zafer kazanmak için elimizden geleni yapmaktayız. Hoşça kal güzel sevgili, Ata Meken savaşının kahramanı, hoşça kal... Mektup bekliyorum, uzaklardaki yârin Aycan..." (Cantöşev, 1987: 352)

Görüldüğü gibi Aycan mektubunda sıradan bir sevgiliden çok daha fazlasıdır. Siyaset yapmak ve sevgilisini savaş meydanında faşizmle savaşması hatta canını seve seve vermesi için teşvik etmektedir.

Bu mektubu okuyan Saparbek de Aycan'a cevap yazar.

"... Benimle beraber savaşmakta olan yoldaşlar da mektup alıyorlar. Fakat bu mektuplar faşist hayvanların aldıkları mektuplarla karşılaştırıldığında çok başka. Bizim esir aldığımız askerlerin üzerlerinden Almanya'dan gelen birçok mektup buluyoruz. Yakınlarda biz bir faşisti esir aldık. Onun üzerinde de bir mektup vardı. Bu mektupta şöyle yazıyordu: "Sen benim başka erkeklerle gezdiğimi düşünüp içi darlık yapma. Burada artık gezecek erkek de kalmadı. Erkek de aslında karnın tok moralin güzel olduğu zaman hatıra geliyor. Karnın açsa, her gün başında bir bela varsa ne erkeği. Ben senin o savaştan sağ salim kurtulup geleceğine de hiç inanmıyorum" (Cantöşev, 1987: 353).

Hem Almanya'dan gelen mektup hem de Aycan'ın yazdığı mektup gerçek dışıdır. Yazar hikâyesini açık bir propaganda hikâyesi hüviyetine dönüştürmekten çekinmemiştir. İki sevgili kendi aralarında mektuplaşırken böyle bir üslubu kullanmalarına neden olacak psikolojik alt yapı yazar tarafından oluşturulmamıştır. Bir mekân ya da güçlü bir çatışma unsuru olsaydı belki bu üslup bir dereceye kadar kabul edilebilirdi. Fakat Saparbek'in savaşın başlamasıyla askere gönüllü olarak katılması ve bu mektupların yazılmasına kadarki süreçte kahramanın ne iç dünyasına inilmiş ne

de savaş gerçekliği üzerinde durulmuştur. Saparbek normal yaşamın tabii unsurlarınıymış gibi sessiz sedasız gönüllü olarak orduya katılmış, savaş meydanına gitmiş ve savaşmıştır. Aycan onu yolcu ederken bir sevgiliyi değil de faşizmi yeryüzünden silecek kahraman bir askeri göndermiştir cepheye. Saparbek için ise ölüm denilen şey akla bile gelmeyecek kadar basittir. Nitekim hikâyede propaganda üslubu o kadar açıktadır ki genç asker Alman askerleri tarafından esir alınır ve sorguya çekilir.

“General başını kaldırıp komik yüzüyle:

— Asya aslanı, konuş, dedi. Saparbek konuşmadı. General biraz durdu ve yeniden:

— Hangi millettensin?

— Kırgız’ım.

— Kırgız mısın? O zaman Rus mu Alman mı farkı yok değil mi, diyerek yerinden kalktı.

— Hayır, yanılıyorsun. Aynı değil. Kırgız halkı halk olmaktan çıkıp, gücünü yitirip kana battığında Rus halkı yardıma gelip sonsuza kadar yok olmaktan bizi korudu.

— Öyle mi, diyerek sinirle ona baktı general.

— Aynen öyle, dediğim gibi. Rus halkı bugün de tarihî misyonunu yapmakta... Sözlerine devam ederken general sinirlendi ve yüzüne sert bir tokat indirdi. Saparbek yere düştü. Ses çıkarmadı.

— Parti üyesisin anlaşılın, dedi.

— Elbette! (Cantöşev, 1987: 356)

Görüldüğü gibi sadece savaş değil Rus şovenizmi de hikâyedeki yerini almıştır.

Turusbekov’un hikâyesi de diğer İkinci Dünya Savaşı hikâyeleri gibi yanlı bir bakış açısı ile yazılmış ve alelade bir kurgu üzerine kurulmuştur. Hikâyede iki çatışma unsuru vardır. Bunlardan birisi Saparbek ve mektebin müdürü arasındaki çatışmadır. Diğeri ise Alman askerler ya da Alman tarafıdır. Yazar bu iki unsuru da “belirtik hakikat” ve “örtük hakikât” kavramları arasındaki ince çizgide “belirtik hakikâti” ön plana çıkarmak için kullanmakta ve çatışma unsurlarından pozitif olan tarafı korumaktadır. Bunun içinde kendi itibari âleminde niyetini açıkça ortaya koyarak edebî açıdan yetersiz olan eserlerde var olan açık hakikate eserini yakınlaştırmaktadır.

Aycan'ın mektubu faşizmle savaşmayı öğütleyen bir komünist parti propaganda mektubuna benzerken Alman askerin üzerinden çıkan mektup ise o askerin cepheden sağ salım dönemeyeceğini vurgulayan bir üslupla kaleme alınmıştır. Ayrıca savaş hâlindeki Alman askerin sevgilisine başka erkeklerle gezip gezmediğini sorduğu da yine aynı mektuptan anlaşılacaktır. Ruslar olabildiğince iyi Almanlar ise olabildiğince kötüdür.

Yazarın kendi itibari âleminde açıkça taraf tutması psikolojik alt yapı konusunda ve mekânlarla insan psikolojisi arasındaki paralelliği kurmasını da engellemiştir. Mekân ve psikoloji arasında inkâr edilemez bir bağ vardır. Yazarlar kendi itibari âlemlerinde geliştirdikleri edebî metinlerini ortaya koyarlarken bir kaide üzerine bu metinler kâğıda dökülür. Küçük bazı ayrıntılar okurun ortaya konulan edebî metni kendi içinde bir bütün olarak algılayabilmesine yardımcı olur. Fakat bu durum olumsuz karakterin yüzünün çirkin çizilmesi ile yapılırsa edebî metnin kendi içerisindeki tutarlılığına zarar verir. Bir hikâye kişinin karakteristik özelliklerinin olaylar anlatılarak uzun uzun resmedilmesi elbette hikâyenin yapısı ve hacmi açısından imkânsız bir durumdur. Fakat kısa hikâyelerde yazarlar tarafından kullanılacak küçük mekân tasvirleri vasıtasıyla teşekkül etmekte olan vak'anın gidişatına paralel birtakım teknik hususlar okuyucunun bilinçaltına işlenebilir. Örneğin Aşım Cakıpbekov'un 1960 yılında kaleme aldığı eseri Aygışka'dan bir sahne konuyu daha iyi açıklamak adına faydalı olacaktır:

“Dünden beri patlamak için sıkıldıkça sıkılan hava nihayet içindekini dökmüş, hafifçe çiseleyen yağmurla yolun tozu gitmiş, toprak boz bir renk almıştı. Gökyüzünün tamamını en ufak bir gedik bırakmadan kaplayan bulutlar yere yapışır gibi olmuş, kaçacak yer bulamayan hava toprakla gökyüzü arasında sıkışmıştı. Nefes almak bile güçtü. Nefes alıp verirken çıkan ses bile insana rahatsızlık veriyor, nemli hava hemen herkesi boğarcasına terletiyordu. Yarış alanında toplanan kalabalıktakilerin konuşmaları soğuktan kaçacak yer bulamayıp da ahırlara toplanan karasineklerin vızıldamalarını andırıyordu...” (Söylemez ve Göz, 2008: 121)

Yukarıda alıntı yapılan durum tasviri okuyucunun bilinçaltında bir razdan müjdeli bir haber geleceği ya da hikâye başkışisinin çok mutlu olduğu izlenimi doğurmaz. Bu tasvirden sonra beklenen üzüntülü ya da kötü bir olaydır. *Sıkılmak, nefes almak bile güçtü, rahatsızlık vb* gönderilen-

ler alıcı üzerinde elbette ki olumlu bir ruh hali oluşturmayacaktır. Hülâsa bu tasvirten sonra yazarın okuyucuyu hazırladığı beğenilmeyen ya da kötü karakterli bir olayın vuku bulması hikâyenin doğal akışının bir sonucu olmalıdır.

Cengiz Aytmatov'un "Yüz Yüze" adlı eserinin başındaki giriş tasviri de savunulan tezi destekler niteliktedir.

"Kara Dağ boğazında gece karanlık... Boğazın kuytusuna gömülmüş küçük istasyonda ise daha da karanlık. Göz gözü görmüyor. Ara sıra bir trenin ışıkları ve gürültüsü delip sarsıyor karanlıkları. Ama tren, yoluna devam ediyor ve orası karanlık yalnızlığına gömülüyor yine asker taşıyan katarlar batıya doğru gidiyorlar. İşte bir tanesi daha geçti. Tozlu, upuzun bir katar. Önce, yanı açık kazandan kızıl bir parıltı görüldü, sonra tamponlar birbirine çarptı ve vagonlar durdu. Hiç kimse ağzını açıp "Neredeyiz? Burası neresi?" demedi. Vagonlarda, yol yorgunu bitkin insanlar uyuyorlardı. Yalnız, iyice ısınmış olan dingiller hâlâ gıcırdamaktaydı.

İstasyon şefi, çizmeleriyle pat pat sesler çıkararak ve elindeki işaret fenerini sallayarak, trenin ön tarafına koştu. O, oraya vardığı anda, sondan ikinci vagonun önünde bir nöbetçi belirdi. Omzundaki tüfeğin süngüsü hafifçe parlıyordu. Nöbetçi, kulağı kırıste, kısa bir süre karanlığa dikkatle baktı. Her zamanki gibi şiddetli bir rüzgâr esiyordu boğazdan. Alçak evlerden istasyona kadar uzanan yolun arkasındaki dereden, yine her zamanki gibi, taşkın suların şarılıtı duyuluyordu.

Nöbetçi birden irkildi ve bir adım geri sıçradı: Yanağına titrek bir el dokunmuştu sanki. Ama sadece bir ıslak yapraktı yüzüne çarpan. Yine vagonun içine baktı, yine bakışlarıyla peronu taradı, in cin yoktu, rüzgâr ve karanlık vardı sadece.

Birkaç saniye sonra asker kaputlu biri trenden atladı ve bir gölge gibi kayarak ark boyundaki çalılıkların arasına sindi"(Aytmatov, 1995: 28).

Bir savaş ya da aşk hikâyesi ya da ölüm konulu bir hikâyede yazar, itibari âleminde şekillendirdiği edebî metni okuyucuya sunarken mekândan ve bu mekânın tasvirinden yararlanmak durumundadır. Aytmatov'un hikâyesinde İsmail'in askerden kaçtığı sahne canlandırılmaktadır. Olumsuz bir durum söz konusudur. Mekândaki renk siyahtır. Siyah renk ya da karanlık her zaman için olumsuzluğun ya da istenilmeyen bir durumun

psikolojik hazırlayıcısıdır. Dolayısıyla İsmail'in ölümden korkarak askerden kaçma eylemini gerçekleştirme zamanı karanlığın ya da başka bir anlatımla siyah rengin hâkim olduğu gece vaktidir. Nöbetçinin psikolojik olarak tedirgin hâli, karanlığa bakması ve ürpermesi ya da istasyonda duran trenden gelen sesler gibi hususlar hep İsmail'in vagonlardan birisinden atlayarak askerden kaçma eylemini daha etkili ve inandırıcı kılmak için hazırlanmış alt yapı unsurlarıdır. Aytmatov kahramanını günlük güneşlik bir havada çiçek bahçeleri arasında duraklayan bir trenden de yine nöbetçilere ve diğer askerlere fark ettirmeden kaçırabilirdi.

Turusbekov'un hikâyesinde ise mekân kavramından ve okur üzerinde oluşturulması beklenen psikolojik etki unsurlarından hiç faydalanılmadığı görülmektedir.

Diğer taraftan yazarın bakış açısının hikâyede önemli bir rol oynadığını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Fakat bakış açısındaki açık taraflılık hâlinin net bir şekilde ortaya konulması halk edebiyatından kalan alışkanlıkla olumsuz kahramanların yüzlerinin çirkin ya da sadece eksik yönleri olan insanlar olumlu kahramanların ise olabildiğince ideal çizilmesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Sıfatlardan fazlaca yararlanılması ise başlı başına başka bir eleştiri konusudur. Olumsuz bir tipi sadece "yalancı, çirkin, kısa boylu, kara" gibi olumsuz sıfatlarla olumlu bir tipi ise "güzel, çalışkan, fedakâr vb." gibi olumlu sıfatlarla kısaca anlatmaya çalışmak küçük bir hacimde çok şey anlatmak isteyen yazarın başka bir eksik noktası olarak görülmektedir.

Burada yeri gelmişken eleştirinin mantığı ve edebiyattaki yeri üzerinde de durmak faydalı olacaktır. Bir eseri mekân, şahıs kadrosu, metin halkaları, üslup ve benzeri hususiyetler göz önünde bulundurarak tahlil etmenin faydası ancak bu hususiyetler arasında yazar tarafından oluşturulan ve açık bir gözle görülemeyecek olan organik bağın eleştirmen tarafından gösterilmesi ile ortaya çıkar.

Yukarıda örnek verdiğimiz Aytmatov sahnesinde mekân tasviri, mekânda kullanılan bilinçaltı göndermeler ve mekândaki kişilerin hâlleri birbiri ile tutarlı bir çizgide gelişmektedir. Yani belli bir organik bağdan bahsetmek mümkündür. Aytmatov mekânını aşağıdaki gibi çizmiş olsaydı ortaya organik bağı bozan tutarsız bir mekân tasviri ile olayın gidişatına ters bir bilinçaltı gönderge sistemi çıkacaktı.

“Hava o gün çok güzeldi. Uçsuz bucaksız bozkır yeşil bir hâl almış insanın ayakları altına halı gibi seriliyordu. Ötede beride görünen pelin otları hafifçe başlarını eğmiş yavaş yavaş esen rüzgârla utangaç bir kız edasıyla dans ediyorlardı. Kuş ötüşmeleri arasında bozkırda bir yerlere giden koyun sürülerini ve uzaklarda çok uzaklarda başlarını kar bulamış Ala Dağlar’ı gören nöbetçi yavaşça içini çekti. Pırıl pırıl sıcaklık veren bir ilkbahar güneşi vardı. Bir sigara yaktı. O sırada tısıltılar çıkaran buharlı tren hareket etmek üzereydi. Vagonlardan birinden bir asker atladı...”

Yukarıdaki sahne suni olarak kaleme alınmıştır. Bu sahne, belki de İsmail’in gerçek hayatta askerden kaçtığı sahenin aynısıdır. Bir an için gerçekte de yaşamış olan ve askerden kaçan İsmail’i düşünüp ona askerden kaçtığı günü soralım. Cevap olarak da yukarıda kendi yaptığımız mekân tasvirine yaklaşık bir tarif alalım. Pelin otları, karlı dağlar ve huzur dolu bir bozkır gününde bir yolunu bulup askerden kaçan bir kaçağı Aytmatov bu hâliyle tasvir etmiş olsaydı daha kitabının başında kendisiyle ters düşerdi.

Mezgil Uçat (Aalı Tokombaev) 1947

Aalı Tokombaev tarafından kaleme alınan “Mezgil Uçat” (Tokombaev, 1984:302) adlı uzun hikâye konusu ve yazarın yazarın bu konuyu ele alış biçimiyle dikkate değerdir. Capar Aytkiev adındaki bir çocuğun hayat hikâyesini konu alan hikâye 1917 yılında başlamaktadır. Küçük bir çocuk olan Capar ve babası iş ve aş bulmak için Hokand’a doğru yola çıkarlar. Son derece çaresiz durumdadırlar. Capar’ın annesi ölmüştür. Çok az bir para karşılığında Capar’ın babasının bulduğu iş ise duvar örücülüktür. Zengin iş sahibi, Capar yüzünden babasıyla kavga eder ve onları kovar. Bu sırada devrim olmuş ve Sovyetler Birliği kurulmuştur. Açılan yetimhanelerden birisine Capar da kabul edilir. Capar burada resme karşı olan yeteneğini daha da geliştirir ve Moskova’ya kadar uzanacak olan bir eğitim hayatına ilk adımını atar. Daha sonra İkinci Dünya Savaşı dönemi gelir. Yaralı askerlerin yattığı bir hastane odasında Capar’ın da bulunmasından onun İkinci Dünya Savaşı’na da katıldığı anlaşılır. Savaştan sonraki dönemlerde ise Capar sanatçı kişiliğini bulur ve hikâye bir mesajla biter.

Tokombaev çok yönlü bir yazardır. Roman, uzun hikâye, hikâye ve şiir gibi birçok alanda eserler kaleme almıştır. Yazar kahramanının duygularına ve iç dünyasına dair herhangi bir zemin oluşturmaz. Hikâye günlük

olayların tarifiyle geçer. Hikâyenin geçtiği mekânlar tasvir edilmez. “Sokak”, “tarlanın kenarı”, “duvarın yanı”, “ağacın altı” gibi üstünkörü tabirlerle mekân tasvirleri geçitirilir. İnsanların iç dünyaları da pek fazla yer almaz bu hikâyede. Hikâye kişilerinin yüz ve vücut tasvirleri de yoktur. Çok kısa, tarif edici olmayan sıfatlarla hikâye kişilerinin dış hâlleri anlatılmaya çalışılır. Ama bir hikâye kişinin ne dış hâlini anlayabilir okuyucu ne de onun iç dünyasına girebilir. Hikâyede belirli geçmiş zamana bağlı kalarak art arda olaylar sıralanmış, ayrıntılara girilmemiş, hikâyenin başkışisi Capar’ın dönem dönem yaşadıkları yalın bir dille anlatılmıştır. Tokombaev’in hikâyesi tipik bir başlangıç dönemi hikâyesidir. Tokombaev dönemler arasında geçiş yaparak iki hususu göstermek istemiştir.

Açlıkla yüz yüze kalmış, kendi köyünden uzak yerlerde karın tokluğuna iş arayan bir babanın oğlu olan Capar, Sovyetler Birliği’nin kurulmasıyla belki de açlıktan ölecekken eğitim alma şansına sahip olur. Ve almış olduğu eğitim onun toplumca beğenilen ve takdir gören bir meslek sahibi olmasına neden olur. Burada bir zamanlar açlıkla mücadele eden bir çocuğun sosyal toplum içerisinde dikey olarak yükselme şansını Sovyetler Birliği sayesinde yakaladığı mesajı verilmektedir.

Aynı hikâye kişisi İkinci Dünya Savaşı’na katılarak yaralanır ve bir nevi ülkesi için kendisini feda etmekten çekinmez. Hikâyenin sonunda ise Capar kendisini bir boşlukta hisseder ve yine kutsal emek gözünün önüne gelerek kim olduğunu, amacının ne olduğunu anlar. Hikâye bu şekilde biter.

Tokombaev kendisi de bir yetimdir ve bulunduğu konuma Sovyetler Birliği sayesinde gelmiştir. Bu durumu kendisi de hatıralarında belirtmektedir:

“Sovyetler Birliği’nin kurulmaya başladığı yıllar ben kimsesizdim. Şimdiki Issık-Göl, Tiyan-Şan, Frunze bölgelerinde meydana gelen kıtlık ve hastalıklar yüzünden herkes müşkül duruma düşmüş, millet karnını doyurmak için bir dilim ekmeği zor bulur olmuştur. Bu yüzden 1917-1919 yılları arasında Kırgızistan’ın Güney bölgelerinde gezip hayırseverlerin yardımlarıyla hayatımı devam ettirdim. Yaşadığım o, acı dolu yıllar sonraları “Caralgan Cürök” adlı eserimde yer aldı. 1919 yılında Issık-Göl’de yaşayan akrabalarımı buldum ve kıtlıkla, açlıkla savaşarak geçirdiğim yıllar geride kaldı” (Tokombaev, 1973: 648).

Birçok insan için Sovyetler Birliği'nin kurulmasının bir kurtuluş ve umut ışığı olduğu tersi söylenemeyecek bir gerçektir. Nüfusu birliğin kurulduğu yıllarda iki yüz bin civarında olan bir millet için Sovyetler Birliği sayesinde bir ülkeye sahip olma durumu söz konusudur.

Üstelik Stalin'in hayatta olduğu ve İkinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkmış ve gücünü pekiştirmiş bir diktatör olduğu da unutulmamalıdır. Bu şartlar altında Tokombaev'den aksi konuda bir hikâye beklemek yanlıştır.

Hikâye teknik açıdan da kusurludur. İtibari âlemin harici âlemden farklı olması durumunun ölçüsü nedir? Bunun cevabı henüz verilebilmiş değildir. Fakat itibari âlemlerle harici âlem arasındaki yakınlığın da araştırmacıyı gerçek sanata götürmeyeceği bir gerçektir.

Capar'ın, yaralıların yattığı bir hastane koğuşunda yaşından ötürü "nine" olarak seslendiği kadının sınıf arkadaşı Vera olduğunu anlaması durumunun okurla birlikte Capar'ı da hayretler içine düşürmesi de itibari âlemlerle harici âlem arasındaki inanılması güç farktır. Vera'nın saçları ağarmış, dişleri dökülmüş koğuştaki diğer yaralı askerlerin de "nine" olarak seslendikleri yaşlı bir kadın hâline dönüşmüştür. Vera 35 yaşlarında genç bir kadındır. Yazarın otuzlu yaşlarında bir kadını savaşta çektiği acılar yüzünden "nine" denecek kadar yaşlı bir duruma düşürmesi zorlamadır.

— *"Siz beni galiba tanımadınız değil mi, dedi kadın tebessüm ederek. Onun gülüşü Capar'a çok sıcak ve bir yerlerden tanıdık geldi. Capar kadını tanıyor gibiydi ama o da tebessüm ederek:*

— *Neden, neden deyip şaşkın bir hâlde benim aklım yerinde değil anneciğim, özür dilerim, doğrusunu söylemek gerekirse sesiniz çok sıcak çok tanıdık, ama tam ayıramıyorum, özür dilerim anneciğim, dedi.*

— *Beni sadece siz değil, annem de artık tanıyamaz herhâlde. Ben sizin anneniz yaşında değilim, ben sizin yaşıtınızım. Bu sırada etraftaki askerler şaşkınlık içinde toplanıp dinlemeye başladı. Sizinle aynı sınıfta oturan, resim bölümünü bitiren Vera'yı unutmuş olamazsınız, dedi.*

— *Vera , Vera Vasilevna, gerçekten bu hâle mi geldiniz, özür dilerim, dedi onu kucakladı ve kafasını onun göğsüne koydu..."* (Tokombaev, 1984: 342)

Burada yazarın itibari âleminin onu oluşturmakta kullandığı harici âlemden gereksiz ve abartılı bir biçimde çok uzaklaştığını görmek mümkündür. İşte bu iki hususiyet arasındaki inanılması güç farklılık elbette ki herhangi bir eserde eleştirilebilecek nesnel ölçüt kıstaslarından birisi olarak kullanılabilir.. Bu tür eserler için asıl eleştirilen hususiyet tutarsızlıktır. Milyonda bir ihtimal bile olsa 30 yaşlarındaki bir kadın belki de 70 yaşlarında görünebilir. Bir hastalık geçirmiştir ya da seyrek rastlanılan genetik bir özelliği vardır. Fakat bunu Almanların zulmüne bağlamak zincirleme bir hata silsilesini de beraberinde getirmektedir. Alman zulmü eşittir ihtiyarlık formülü belirtik hakikatin ortaya çıkmasına neden olmuş belirtik hakikatin ortaya çıkması ise en başından beri savunulduğu gibi eserin değerini düşürmüştür. Ayrıca inanılması zor olan durum bir diğer kıstas olan itibari âlem harici âlem dengesini bozmuş ve ortaya tutarsızlık çıkmıştır.

Tokombaev'in eseri bağlamında eleştirilmesi gereken iki hususiyet üzerinde de durmakta fayda vardır. Bunlardan birincisi kahramanların psikolojik tasvirlerine yeteri kadar yer vermemesi ve tutarlılık konusundaki eksiklikleri. İkincisi ise "belirtik hakikat" ve "örtük hakikat" hususları arasındaki orantıdır. Tokombaev "belirtik hakikat"e yaklaştırdığı hikâyesinde niyetini açıkça ortaya koymuştur. Neticede yazar eserini hakikat olarak açıklığa yaklaştırdıkça eserin yazılış nedeni ortaya çıkmış bu da eserin sanat değerinin tartışmalı bir noktaya gelmesine sebep olmuştur. Yazarların maksatlarını açıkça ortaya koydukları ve eserin ideolojik yapısını okura yansıttıkları ölçüde eserin edebî değerinin düşeceğini belirten düşünceden hareketle Tokombaev'in eserinin bu yönüyle de başarısız olduğunu söylemek yanlış olmaz.

* * *

Nasiriddin Baytemirov'un 1948 yılında yayımlanan "Azamat" adlı hikâyesi ise yazıldığı dönem göz önünde tutulduğunda konusu itibarıyla yeni ve dikkate değer eserler arasında Kırgız Edebiyatı tarihine geçmiştir. Bir savaş uçağı pilotunun hayatını gerçeklikten uzak, inanılması zor mucizelerle süsleyerek yapmacık bir dille kaleme alan Baytemirov'un 1949 yılında yayımlanan "Saltanat" ve bu romanın devamı olarak kaleme aldığı "Caş Cüröktör"(Baytemirov, 1953: 253) adlı romanları ise yazarın "Azamat"taki eksikliklerini gördüğünü edebiyat araştırmacılarına ispat eden eserler olmuşlardır(Sıdıkov vd. 1987: 349).

1954 Yılında SSCB Yazarlar Birliği'nin II. Kurultayı'nda alınan kararlarla birlikte Kırgız Edebiyatı'nda işlenen konularda da bir değişiklik görülmüştür. Artık savaş zamanı geride kalmış, aradan 20 yıl geçmiştir. Zaman yaşadığımız devri betimleyen eserler istemekte, devlet çiftliklerinde üstün gayretle çalışan, inek sağan, dağlarda çobanlık yapan emekçileri yüreklendirecek, onlara örnek olacak iş kahramanlarını talep etmektedir. Bu kararlar esasında kaleme alınan K. Cantöşev'in "Calınduu Caştar" (Cantöşöv, 1951: 350), S. Sasıkbaev'in "Fabrika Kızı" (Sasıkbaev, 1955: 272), ve Aytkuluu Ubukeyev'in "Ar-Namıstın Uulu" (Ubukeyev, 1956: 172) adlı hikâyeleri yukarıda bahsi edilen temaları işleyen nesir türünde eserler olarak Kırgız Edebiyatı tarihindeki yerlerini almışlardır.

Bu dönemde Sosyalist görüşün değişen görüşlerine cevap verebilmek için yazarların önceden yazdıkları eserleri yeniden gözden geçirerek, zamanın talepleri doğrultusunda değiştirip yeniden yayımladıkları da görülür. K. Cantöşev'in "Kanıbek" ve T. Sdıkbekov'un "Keñ-Suu" adlı romanları bu duruma örnek olarak gösterilebilecek eserler arasındadır.

Bu devirde genç yazar Kasım Kaimov kendinden önceki kuşakların daima aynı kalıp içerisinde işledikleri konuları o zamana kadar alışıldık olmayan bir bakış açısıyla eserlerine yansıtarak Kırgız nesrine yeni bir soluk getirmiştir. Kaimov'un 1957 yılında yayımlanan "Adaşuu" adlı hikâyeye kitabı, yazıldığı dönem itibarıyla değerlendirildiğinde edebî açıdan yüksek değer taşıyan eser olarak gösterilebilir. Özellikle bu kitapta yer alan "Naçalniktin Kabagı", "Bötölködögü Kişi" ve "Soñku Coluguşuu" adlı hikâyeler yazarın o zamanda kadar Kırgız Edebiyatı'nda hem konusu itibarıyla hem de üslup açısından alışıldık olmayan bir tarzda kaleme aldığı eserlerdir

Salıcan Cigitov, Kasım Kaimov'un(Cumabekova, 1997) 1976 yılında yayımlanan baskının ön sözüne şunları yazmıştır (Kaimov, 1976).

"Şimdilerde hemen herkes tarafından bilinmekte olan yazarımız Kasım Kaimov ellili yılların başlarında ilk hikâyeleriyle edebiyat dünyasına adımını attı. Örneğin onun "Naçalniktin Kabagı", "Teke Süzgöndö", "Bötölgödögü Kişi" gibi hikâyeleri yayınlanır yayınlanmaz okur çevrelerinde büyük bir beğeni ile karşılanmıştır. Bu duruma bizzat ben de şahidim. O yıllarda biz edebiyatla ilgilenen üniversite öğrencileri onun ilk hikâyelerini birbirimizden kapışarak okur onun yeni eserlerinin gazete ya da dergilerde yayınlanacağı günleri sabırsızlıkla bekler, onunla ilgili konuşmalara kulak kabartırdık.

Benim hatırladığıma göre bir edebiyat yayınında ünlü şairimiz Midin bir makale yazmış ve genç yazarın ilk hikâyelerini övmüştü. Başka bir tartışmada da edebiyatla ilgilenen ve şimdilerde profesör olan tıpçı Midin Aliev “Bötölgödöğü Kişi” adlı hikâyeyi sanatsal açıdan çok övmüş ve bu hikâyenin alkolizme karşı yüzden fazla ders ve nasihat kursundan daha etkili ve faydalı olacağını söylemişti. Yine o dönemin eleştirmenleri arasında öne çıkan eleştirmen Keneşbek Asanaliev bir defasında bir topluluk karşısında konuşurken Kasım Kaimov’un kullandığı her bir kelimeyi son derece hassas bir eczacı terazisinde tartılmış gibi düşünerek ve ölçerek kullandığını ortaya koymuştu” (Kaimov, 1976: 5).

Genel itibarıyla o dönemlerde Kaimov’un okur çevrelerinde adını duyurmasındaki nedenlerin en başında yazarın güldürü öğelerini hikâyelerinde başarıyla kullanması gösterilmektedir. O zamana kadar pek de rastlanılmayan satirik hikâye türünde eserler kaleme alan Kaimov’u sadece bu edebî kişilikle tanımak da yanlıştır. Nitekim okur çevrelerinde yazardan bu türde yeni eserler beklenirken Kaimov derin psikolojik tahlillerin de olduğu dramatik olayların yaşandığı hikâyeler kaleme almıştır. Bu duruma en iyi örnek olarak yazarın “Kış Irgaktarı” adlı hikâyesi gösterilebilir (Cumabekova, 1997: 58).

Naçalniktin Kabacı (Kasım Kaimov)

Kaimov’un Salican Cigitov tarafından da övülen hikâyesi “Naçalniktin Kabacı”(Kaimov, 1976:5) yazıldığı dönem göz önünde tutulduğunda bir edebiyat tarihinde sözünü etmeye değer hikâyelerdendir.

Sıpay Samıtov bir devlet dairesinde çalışmaktadır. Çalıştığı dairedeki yöneticinin değişmesi ile Samıtov’un da bütün çalışma düzeni altüst olur. Bunun nedeni amirinden, değil kendi işgüzarlığından kaynaklanmaktadır. İşe amirinden yarım saat önce gelir, amirinin masasını düzenler, kalemlelerinin ucunu açar, odasını bizzat kendi düzenledikten sonra işine döner. Mesai bitimlerinde amiri daireden çıkmadan daireyi terk etmez. Hikâye amirinin Samıtov’u yağcılık yapmakla suçlaması ve sadece işini yapması için kızması neticesinde başka bir safhaya geçer. Samıtov kendi tabiriyle iyi niyetli bir insandır. Amirinin yerine düşünür, bu düşünceler gerçekmiş gibi kabullenip bunlar üzerinden hareket eder ve planlar yapar. Bütün gayretleri aslında amirinin gözüne girmek içindir. Hareketlerinin beklenildiği gibi değerlendirilmemesi üzerine sadece kendisine verilen işi yapan ve

istifa mektubu cebinde gezen Samıto'va ne zaman işten atılacağını beklerken sürpriz bir şekilde amiri tarafından ödüllendirilir. Ve hikâye biter. Güçlü bir gözlemcinin kaleminden çıkan "Naçalniktin Kabacı". İnsan üzerine yoğunlaşmış bir durum hikâyesidir. Bir devlet dairesinde olabilecek bir olay güçlü bir şekilde okuyucuya aktarılırken hikâye başkişisinin olaylar üzerinde iç dünyasına girilir. Burada Samıto'v romantik midir, cimri bir insan mıdır ya da sınırlı birisi midir, okuyucu bunları bilmez. Sadece yeni atanan amirinin beğenisini kazanmak isteyen bir devlet memuru üzerinden oluşturulan birtakım imgeler eleştirilmekte ve gerçek bir durum ortaya konulmaktadır. Samıto'va evhamlı bir kişilik kazandıran yazar böylelikle hikâyesini inandırıcı bir zemin üzerine kurmuştur.

"İkimiz uzun süre sohbet ettik. O benim bütün hayat hikâyemi acele etmeden yavaş yavaş dinledi. Sözlerimin sonunu Çopo Çogoleviç'in amir olarak bizim dairemize atandığı güne kadar getirip durdum.

— *Çok iyi, o biraz düşündü ve yeniden benimle konuşmaya başladı.*

"Beş yıldan beri kapıyı sen mi kilitleyip çıkarsın?"

— *Hayır, siz geldiğinizden beri böyle.*

— *Fazladan çalışmana ihtiyacım yok. İş günü bütün çalışanlar için aynıdır. Bundan sonra işe zamanında gel. Duydun mu?*

— *Evet.*

Ben belirlenen mesai saatlerinden fazla çalışacak olsam mutlaka amirimin gözüne girerim diye düşünmüştüm. Fakat tam tersi oldu. Önceki amirim olsa beni tebrik ederdi. Ne yapayım. İyi niyetimi anlamıyorsa kendi bilirsin.

Ertesi gün daireye âdet edindiğim üzere yarım saat önce gelip amirimin odasını düzeltmeye girdim. Hiç olmazsa bunun için teşekkür duyacağımı düşünüyordum. Fakat temizlikçi beni odaya almadı. Ne yaparsa yapayım amirin emri böyle diyor. Ne yaparsam ki?

Çopo Çogoleviç'in davranışları değiştiğinden beri biraz korkuyorum. Fakat ümit denilen şey çok güçlü. Bir yerden olmasa bir yerden mutlaka bir yolunu bulup gözüne girmek için gayrete düştüm" (Kaimov, 1976: 166).

Yazarın imgeler üzerinden hareket ettiği düşünülecek olursa yağcıktan hoşlanmayan ve iş gününün bütün çalışanlar için aynı saatlerde olduğunu söyleyen Çopo Çogoleviç ideal bir komünisti yansıtmakta ve özlenen ya da olması gereken insan tipini ortaya koymaktadır. Hikâye başkişisi ise yazar tarafından tek bir yönüyle çizilmiş ve ideal olanı göstermek için

tabiri yerindeyse feda edilmiştir. Elbette maksadı olan bir mesaj hikâyesi olmasına rağmen Kaimov'un üslubunda yukarıda uzun uzadıya değinilen açık hakikat ya da örtük hakikat kavramlarından herhangi birine yakınlık görülmemektedir. Kaimov ilk dönem yazarlarının üslubunu terk etmiş ve okuyanların gerçek hayatta görebileceği türde bir durumu hiç abartmadan son derece yalın bir hâlde vermiştir. Bunu yaparken de maksadını ustaca perde arkasına gizleyerek hikâyesini bir propaganda hikâyesi olmaktan çıkarmıştır.

Kütülböğön Coluşuu (Kasım Kaimov)

Bir diğer Kaimov hikâyesi olan "Kütülböğön Coluşuu"(Kaimov, 1978:230-262) konusu itibarıyla dikkate değer bir hikâyedir. Önemli bir konumda yöneticilik makamındaki Aksakal'ın yemek yerken odasına giren sincabın yiyecek konusunda sıkıntı çektiğini Aksal'a anlatması ile başlayan hikâyede şehirde açlık çeken sincapların bu sorunu Aksakal'ın hemen hayvanları koruma derneğinin üyelerini devreye sokması ile saatlerle ölçülebilecek kısa bir sürede çözülmüştür. Bürokrasinin ağır işleyen çarklarının eleştirildiği hikâye bu yönüyle ele alınmalıdır. Hikâyede herhangi bir kahramanın iç dünyasına inilmemiş, çevre ya da mekân tasviri de kullanılmamıştır. Hikâye yazarın dikkatini çeken bir unsur üzerine kurulmuştur.

— *Alo! Şehirdeki sincapların durumunu hemen öğrenip beni bilgilendiriniz lütfen!*

Önündeki işlerle ilgilenmeye daldı tekrar... Az bir müddet sonra yardımcı geldi. Onun bu görevi almasının üzerinden sadece yarım saat geçmişti. Vekili durumu anlatmaya başladı:

— *Son günlerde sincaplar bakımsız kalmışlar. Şehirdeki dernekler ve okuldaki öğrencilerin girişimi ile iki saat içinde yemekleri ve diğer ihtiyaçları giderilmiş.*

— *Güzel!*

Aksakal bu haberi şimdi duymamış gibi konuştu. Bunu biliyorum. Beni rahatsız eden konu, şehirdeki derneklerin temsilcileri niye bu zamana kadar tedbirlerini almamışlar? Soru elbette çok zor. İşlerini ihmal ettikleri için, derneklerin temsilcileri çoktan vekilinin azarını işitmişlerdi.

— *Olmuş bir kere diyelim... Aksakal meselenin bir başka yönünü düşündü: Sincapların bu acınacak hâlleri doğrultusunda bize hiç başvuru yapılmamış mı? Vekili bu konuya da açıklık getirdi. Meğer şehirden bir vatan-daş bu mesele hakkında aksakalla görüşmek için sekreterden randevu talep*

etmiş. Sekreter onu randevu talep edenlerin listesine eklemek için aksakalın yardımcısına sormak istediğinde, yardımcısı dışarıda görevliymiş. Yardımcı görevden döndükten sonra bu başvuruyu listeye eklemiş. Fakat listeye göre onun Aksakal'la randevusu ancak bir ay sonra imiş. Bunu duyunca Aksakal sinirlendi:

— Listeye aldığınız kişilere niye dikkatlice bakmıyorsunuz? İşi acil olan kişileri niye sıra bekletmeden içeri almıyorsunuz? Bu ne bürokrasi böyle?

Vekili suçlu değil. Tüm günah yardımcının. Başvuru sahibinin yalvarmalarına kulak asmadan; "Sincap bir yana devletin önemli işlerine bile yetişemiyor." diye geçiştirmiş. Aksakal'a acıyıp küçük meseleleri baştan savma veya uzatma âdeti nüksetmiş.

— Peki, siz niye ilgilenmediniz, dedi vekiline. Vekili suçu kabullenmiş gibi sessizliğe gömüldü. Sonra da bir ikaz aldı:

— Bundan sonra dikkatli olun!(Kaimov, 1978:261)

Aç kalan sincapların bu durumunu vatandaşlardan birisi bildirmek istemiş fakat bürokrasinin ağır işleyen çarkları arasında sıkışıp kalarak meramını ilgili makama anlatamamıştır. Sincap bütün bu çarkları aşıp havalandırma deliğinden atlayarak Aksakal'ın makamına ulaşmış ve iki saat içerisinde şehirdeki bütün sincapların sorunu çözülmüştür. Kaimov'un üzerinde durduğu husus da budur. Ağır bürokratik engellerin esasında kısa bir zamanda çözülebilecek bir sorunu en az bir ay geciktirme tehlikesi olduğunun üzerinde durması konu itibarıyla ilginç hatta yazıldığı dönem itibarıyla cüretkâr bir hikâyeye olarak *Songku Coluguşuu*'yu edebiyat tarihlerine geçirmiştir.

Kasım Kaimov Sosyalist Gerçekçiliğin bir başka yönünü cılız da olsa dile getirmiştir. Olanı değil de olması gerekeni yansıtma prensibi ve olumlu kahraman mantığını bu çalışmaya alınmış olan "Naçalniktin Kabağı" ve "Songku Coluguşuu" adlı iki hikâyede bürokratlar üzerinden uygulayan Kaimov farklı bir üslup kullanmıştır. Kaimov'un hikâyelerinin sözü edilmeye değer görülmesinin nedeni de budur. Kaimov kolhozda süt sağan kızların kutsal emeğini göklere çıkaran ya da kendisini kahramanca makiNELİ tüfeklerin önüne atarak savaşan Sovyet askerlerini resmeden hikâyeler de yazabilirdi. Fakat Kaimov sanatıyla olması gereken gerçekliğe farklı bir perspektiften bakarak yeni bir zemin oluşturuyor. Bu durum Toplumcu Gerçekçiliğin Kaimov tarafından farklı bir yorumlanış biçimidir.

1950'li yılların ortalarından başlayarak Kırgız Edebiyatı'nın yetiştirdiği yeni kuşak yazarlar arasında sonraları adı bütün dünyada tanınacak olan Cengiz Aytmatov'un apayrı bir yeri vardır. Genç kalemin "Gazetçik Dzyuyo" ve "Aşım" adlı hikâyeleri 1952 yılında Rusça olarak yayımlanmış, genç kalem "Ak Caan" adlı hikâyesini Sovyettik Kırgızistan dergisinde (1954 No 8) yayımlatarak Kırgız dilinde de yazabildiğini edebiyat çevrelerine kanıtlamıştır. Yine aynı dergide yayımlanan "Tünkü Sugat" ve "Asma Köpürö" adlı hikâyeleriyle Kırgız Edebiyat dünyasında ismini kabul ettiren Aytmatov, güçlü kalemini gözlem gücü ile birleştirerek zamanın nesir geleneğine hiç de uymayan tabiat tasvirleri, yarattığı kahramanların psikolojilerini işlemekteki ustalığı ve hiç de yapmacık olmayan gerçekçi üslubuyla okur çevrelerinde yankı uyandırmayı başarmıştır.

1957 yılında "Oktyabr" dergisinden yayımlanan "Betme Bet" (Yüz yüze) ve 1958 yılında "Noviy Mir" dergisinde yayımlanan "Camiyla" (Cemile) adlı hikâyeleri ile Aytmatov sadece Kırgız Edebiyatı'nda değil bütün Sovyetler Birliği edebiyatlarında ve okur kitleleri arasında ün yaparak nesir alanında çığır açan kalem olarak edebiyat tarihlerine geçmiştir.

3. II. Dünya Savaşı ve Sonraki Dönemine Genel Bir Bakış

Kırgız Edebiyatı'nın bu dönemi için söylenebilecek en önemli husus yayınlanan eserlerin estetik bir duygu uyandırma amacından uzak, daha çok faydacı bir yaklaşımla kaleme alındığıdır. Sosyalist Realizm'in temel dayanaklarından birisi olan olması gerekeni gösterme prensibi, yazarları olandan çok olması hayal edilen noktaya getirmiştir. Bu da ütöpik bazı eserlerin ortaya çıkmasına, gerçek nesnellikten uzak, harici alemin dışlandığı ve çarpıtıldığı karmaşık bir yapı ortaya çıkarmıştır.

Bu dönem eserlerinde sunî olarak oluşturulan belli bir şemanın dışına çıkılamamıştır. Kaleme alınan eserler birbirine çok benzemektedir. Genel itibarıyla çok iyi ve çok kötü arasındaki çatışma etrafında şekillenen olay örgüsünün temelinde iyilerin kazandığı, kötülerin ise kaybettiği ya da hatasını anlayarak doğru yolu bulduğu bir kurgu mevcuttur. Olay örgüsü yansıtımında kullanılan yol ise diyaloglar ve her şeyi gören ve bilen anlatıcının kullandığı sıfatlar olmuştur. Bu diyaloglarda olay örgüsünü istediği gibi şekillendirebilmek isteyen yazarlar iyi karakterleri doğallıktan uzak bir şekilde konuşturmak zorunda kalmış çatışmanın diğer unsuru olan kötü taraf ise yine doğal olmayacak kadar uç bir noktada yer almıştır.

Birçok yerde atasözü ve sıfatlardan yararlanmak zorunda kalan yazarlar, bu yararlanma eylemini kötü olma ya da iyi olma durumunu doğal gelişimi içerisinde sergileyemedikleri için kullanmaya mecbur olmuş, bu yüzden iyilerin yüz hatları, giysileri, karakterleriyle de iyi, kötülerin ise her yönleriyle kötü olduğu birtakım çarpık hikâye kişileri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla eserde tarafını açıkça ortaya koymak zorunda olan yazar, ortaya çıkardığı hikâye kişinin kontrolünü her zaman elinde tutmuş bu da hikâyedeki tutarlılık düzeyini düşürmüştür. Tasvirlerin hem mekân hem kişiler bağlamında üstün körü anlatılması ve mekânlar ve olaylar arasındaki bağın çok zayıf olması, hatta bazı yerlerde hiç olmaması görsel olarak da tutarlılık düzeyini düşürmüştür. Olaylar karşısında hikâye kişilerinin mimikleri, el kol hareketleri ya da vücut mimikleri hemen hemen hiç yoktur. Bu da olaylarla mekân arasında bağ kurmayı ihmal eden yazarların olaylar ve kişiler arasında kurmuş oldukları bağın da zayıf kalmasına neden olmuştur. Bu zayıflık beraberinde *kuru* olarak tabir edilen üslubu getirirken diğer taraftan hikâye kişinin iç dünyasını bize açmakta yazarların başlıca kullandıkları yardımcı unsurların da eksik kalmasına neden olmuştur.

Gönderge açısından çok zayıf olan eserler düz bir şemanın dışına çıkmamıştır. Mekân tasvirlerinde renklere ve doğanın görünüşlerine hemen hemen hiç yer verilmemesi ve yazarların çoğu zaman gözleyemedikleri olayları ve kahramanları yazmak zorunda kalması harici âlem ve itibari âlem arasındaki uçurumu derinleştirmiştir. Bütün halleriyle iyi olan bir hikâye kişinin ancak Peygamberlere has özelliklerle donatılmış olması ve bu derece mükemmel çizgilere sahip bir harici âlem kişinin olmaması, yazarı, gözlemleyemediği, olmayan bir organizmayı kendi itibari âleminde oluşturmaya mecbur bırakmıştır. Bu durum da haliyle ütöpik kahramanların ortaya çıkmasına yol vermiştir.

Bu dönemde kaleme alınan eserlerin yazarlarının konu seçimlerinin tarihsel bir gerçeklikten kaynaklandığını, üslup çözümlemelerinin ise ancak onların çocukluklarına inilerek, yaşadıkları hayatı inceleyerek ve siyasi olarak buldukları ortam bilinerek yapılabileceği tartışılmaz bir gerçektir. Bu yüzden bu dönemdeki yazarların durumlarını özel olarak değerlendirmek gerekmektedir. Komünist partinin kontrolündeki yazar birliklerine üye olan bu yazarların totaliter bir rejimde ne gibi eserler ortaya koyacaklarına dair kafalarında fazla bir seçeneğin olmadığı gerçeğini de göz önün-

de bulundurulmalıdır. Diğer taraftan tam da bu sebep yüzünden bu dönem yazarlarının içtenlikleri şüphelidir. Öldürülmekten ya da esir kampına gönderilmekten korkan bir yazarın ortaya içten bir eser koyup koymadığını anlamamız imkânsızdır.

Şahıslar, şahısların iç dünyaları ve karakterleri, mekân, mekânlar ve mekânda meydana gelen olaylarla mekânın tasviri arasındaki paralellik, çatışma unsurları gibi hususiyetler açısından bu hikâyeye yaklaşmak elbette bazı verilere ulaşmamızı sağlayacaktır. Ancak konusu nedeniyle bir eseri eleştirmenin yanlış olacağı da açıktır. Şayet eserin okur üzerinde estetik bir yaşantı oluşturması beklentisi bir kriter olarak ortaya konulacaksa bu estetik yaşantıda konunun oynayacağı rol elbette ki çok sınırlı olacaktır. Bunu örneklerle açıklamak mümkündür. “Cemile” savaştaki kocasını bırakarak başka bir adamla kaçtı” önermesi harici âlemde bir dedikodu haberi şeklinde duyulsaydı bile yine de insanların büyük çoğunluğu tarafından “Cemile”nin bu hareketi tasvip edilmezdi. Fakat tasvip edilmese bile bu temel üzerine kurulmuş bir hikâye estetik bir duygunun ortaya çıkmasına neden olabiliyorsa bunun belli açılara göre başarılı bir sanat eseri olduğunu iddia etmek mümkündür.

Okur merkezli düşündüğümüzde bile bu yargının değişmeyeceği kanaatindeyiz. İkinci Dünya Savaşı ve ondan önceki dönemlerde meydana gelen kıtlık ve benzeri gibi nedenlerden dolayı kitlelerin Sovyetler Birliği’ne bir gönül borcu olduğunu var sayalım. Okur dediğimiz organizma psikolojik olarak elbette ki yukarıda bahsi edilen hikâye ve benzeri üslupta kaleme alınan eserlere karşı belli bir dereceye kadar psikolojik yakınlık duyacaktır. Bunu yaşamış olan nesilleri üzerinde bu eserler elbette ki duygusal etki açısından çok daha etkili olacaktır. Sıradan kitlelerin mekân şahıs kadrosu, tasvirler, anlatıcı, bakış açısı ve benzeri gibi teknik terimler eşliğinde bir esere yaklaşması beklenemez. Onlar bir dereceye kadar esere o eserin üzerlerinde bıraktığı etkiye göre yaklaşırlar. Kocasını savaşta ölmüş bir kadın için Almanlar’ı nasıl çizdiğiniz değil ne derece kötü gösterdiğiniz daha önemli olabilir. Ya da oğlunu Leningrad savunmasında kaybeden bir baba için eserdeki şahıs kadrosunun ve mekân tasvirlerinin çok da önemli olmadığı bir gerçektir. Neticede okur, bir esere kendi açısından bakar ve eserin kendi üzerinde bıraktığı etkiye göre eseri değerlendirir. 30’lu yaşlardaki Vera’nın 80 yaşındaki bir kadın kadar ihtiyar görünmesi ve bunun Alman zulmüne bağlanması cepheye gönderdiği kocasından yıllardır haber

alamayan genç bir kadın için çok yıkıcı bir etkiyle karşılanacak ve benim-senecektir.

Bu yüzdendir ki bu eserler yayımlandıkları dönemlerde ilgi görmüşlerdir. Fakat artık savaşı görmeyen, ya da açlık günlerini dedelerinden ya da ninelerinden dinleyen nesiller için bu tür eserlerin okur üzerinde bıraktığı etkiler açısından hiçbir kıymeti kalmamaktadır. Bu da haliyle sanat eserinin zamana yenik düşmesi anlamına gelmektedir.

Bu nedenle okur merkezli kuramları kullanarak bahsi geçen dönemde yazılmış eserleri incelemek yanlış varsayımlara ulaşmamıza neden olabilir.

Yazarı, eserin yazıldığı dönemi, dönemin sosyolojik, dinî ve siyasî özelliklerini göz önünde bulundurmaya reddederek sadece eser üzerinden hareketle belli bir eleştiri mantığı geliştiren Yeni Eleştiri ve Biçimci Eleştiri'nin de totaliter bir rejim bünyesinde oluşturulan edebiyatları inceleme konusunda eleştiriye açık olduklarını da not düşmek gerekmektedir. Birçok örnekte belirgin bir şekilde görüldüğü üzere sadece propaganda temelli oluşturulmuş olan olay örgülerinden ve bu olay örgüleri etrafından şekillenen hikâye kişileri ve mekânlardan oluşan hikâyelerin konuları ön plana alınmadan olsa bile içerik ve biçim açısından incelemeye çalışmanın edebiyatçıyı doğru verilere götürmesi şüphelidir. Neticede üzerinde durulan olay örgüsü, şahıslar, mekânlar ve bu hususiyetler arasında örülen bağların tamamı belli bir amaç için yapılmaktadır. Bu bağın hizmeti, estetik bir duygu ortaya çıkarmak ya da sanat yapmak değildir. Parti kongrelerinde edebiyat ile ilgili alınan kararları yerine getirmektir. Dolayısıyla farklı bir amaç için yazılmış edebî metinlerin üzerinde sanatsal bir çıkarımda bulunabilmek için sadece eserden yola çıkarak yapılmaya çalışılacak olan anlama denemeleri bu sebepten dolayı eksik kalacak ve edebiyatçıyı doğru bir sonuca götürmeyecektir.

Yazarı merkeze alıp onun iç dünyası, duygu ve düşünceleri gibi hususiyetlerden yola çıkarak yazarın amacını saptamaya çalışan ve bu amaca ulaşip ulaşamadığını saptama gibi bir özelliği olan yazara dönük eleştiri kuramının da burada eksik kaldığını belirtmekte fayda vardır. Yazarın içten olup olmadığının saptanamamasından kaynaklanan bu sorun, totaliter bir rejim altında eserler kaleme alan yazarların içtenliğinin ölçülmesi aşamasında doğru verilere ulaşamayacaktır. Ancak yazarların çocukluk devir-

leri, günlükleri ve hatıralarından yola çıkıldığında devrin siyasî havasını ya da sosyolojik süreci göz ardı ederek yapılabilecek birtakım analiz denemelerinin mantıklı bir zemine oturtmak mümkündür.

Her ne olursa olsun totaliter bir rejim altında ortaya çıkarılması, yazar birlikleri vasıtasıyla kontrol altında tutulması, kızıl kalem eleştirmenler tarafından da devamlı suretle okunarak hata aranan bir edebiyatı özgür dünyada ortaya çıkarılmış eserleri analiz etmek için düşünülmüş kuramlarla incelemeye çalışmak nafi bir sonuç doğuracaktır. Bu nedenle bu çalışmada II. Dünya Savaşı Dönemi ve sonrası dönemi için izlenen yol anlamaya çalışmak ve neden böyle olduğunu anlatmaya çalışmak şeklinde olmuş, bazı karşılaştırmalar yapılarak eserlerin olumsuz tarafları gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Lenin'in edebiyata bakışını yansıtan yazısı ve 1934 yılındaki kongrede Jdanov tarafından ortaya atılan "olumlu kahramanlar" kuralı ve "devrim romantizmi" gibi kavramlar devrim bekçisi eleştirmenlerin merkezden uzaktaki bölgelerde göz önünde bulundurdıkları en önemli dayanak noktaları olmuştur.

Bu dönem eserlerinin Kırgız Edebiyat tarihi için en büyük hizmeti Kırgızcanın yazı dili olarak kullanılması aşamasının yadırganmaması ve dilin mantığının konuşma diliyle yazı dili arasında belli bir dereceye kadar ayrılması olmuştur.

Neticede bir sonraki dönemde görüleceği üzere partinin değişen politikaları ile birlikte edebiyatın üzerine oturtulduğu şemada da bir değişiklik olmuş ve Sovyetler Birliği edebiyatı içinde yer alan Kırgız Edebiyatının altın devri başlamıştır.

KAYNAKLAR

- AKMATALİEV, Tülön (2011), *Kara Sözdün Kadırı*, Aykın Sayasat, 10 Ağustos, NO 42.
- ARTIKBAEV, Kaçkınbay (2004), *XX Kılımdağı Kırgız Edebiyatının Tarihi*, Taşkent, Bişkek.
- AYTMATOV, Cengiz (1995), *Yıldırım Sesli Manasçı-Yüz Yüze-Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*, (Refik Özdek, Çev.), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- AYTMATOV, Cengiz (1996), *Cemile, Öğretmen Duyşen*, (Ülkü Tamer, Çev.), Adam Yayınları, İstanbul.
- BAYTEMİROV, Nasiriddin (1953), *Caş Cüröktör*, Kırgızmambas, Frunze.
- BÖDÖŞOVA, Nurbübü (2011), *Körköm Düynö Köönörböyt*, Aykın Sayasat, 10 Ağustos, No 42.
- GÖZ, Kemal, *1960-80 Yılları Arasında Kırgız Edebiyatında Uzun Hikâye Türü ve Dönem İncelemesi*, KTMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bişkek 2012.
- CANTÖŞÖV, Kubanıçbek (1943), *Çolponbay*, Kırgızımambas, Frunze.
- CANTÖŞÖV, Kubanıçbek (1951), *Calınu Caştar*, Kırgızmambas, Frunze.
- CUMABEKUVA, Külüypa (1997), *Kasım Kaimov (Çıgarmacılık Portret)*, KUUU, Bişkek.
- KAIİMOV, Kasım (1976), *Tandalgan Çıgarmalar*, Kırgızistan Basması, Frunze.
- KAIİMOV, Kasım (1978), *İyri Cilang, Povestter Cana Angemeler*, Kırgızistan Basması, Frunze.
- MALİKOV, Kasımalı (1943), *Cayılmanın Talaasında*, Kırgızmambas, Frunze.
- MORAN, Berna (2008), *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- SADIKOV, A vd. (1987), *Kırgız Sovyet Edebiyatının Tarihi*, İlim, Frunze.
- SASIKBAEV, S (1944), *Nurlan*, Kırgızmambas, Frunze.
- SASIKBAEV, Satkın (1955), *Fabrika Kızı*, Kırgızmambas, Frunze.
- SÖYLEMEZ, Orhan - GÖZ, Kemal (2008), *Aşım Cakıpbekov, Biz Babasız Büyüdük, "Aygaşka"*, (Kemal Göz, Akt.), Bengü Yayınları, Ankara.
- TARTİP, İlgiz (1996), *Kacarluu Kalemger, Asıl Adam Ele*, Erkin-Too. 06. 03.
- TOKOMBAEV, Aalı (1943), *Aşırbay*, Kırgızmambas, Frunze.
- TOKOMBAEV, Aalı (1973), *Tandalgan Çıgarmaların Üç Tomduk Cıynagı*, III. Cilt Kırgızistan Basması, Frunze.
- TOKOMBAEV, Aalı (1984), *Küünün Sırrı*, Kırgızistan Basması, Frunze.
- TURUSBKOV, Cusup (1959), *Taza Cüröktör Sokkondo*, Ala Too, sayı 4.
- TURUSBKOV, Cusup (1972), *Çıgarmalar Bir Tomduk*, Kırgızistan Basması, Frunze.
- TURUSBKOV, *Cusup Kırgız Povestteri Cana Angemeleri*, (1987) Cusupov, K. (Der.), Kırgızistan, Frunze.
- UBUKKEEV, Aytkuluu (1956), *Ar Namıstın Uulu*, Kırgızmambas, Frunze.

8. Bölüm

TURİZM

1. Gastronomi Turizminin Önemi

Modern turizmde isteklendirme unsurlarından birisi de seyahat edilecek ülkenin mutfak kültürü ve otantik yiyecek-ıçecekleridir. Gastronomi turizmine olan talep sürekli bir artış göstermektedir. 2017 verilerine göre Dünyada turist sayısı 1.326 milyar kişiye ulaşmış ve turizm gelirleri de 1.340 milyar \$ olmuştur (UNWTO, 2018). Bu turistlerin yüzde 88,2'si 'destinasyon tercih etmede yemek çok önemli' demektedir (TURSAB, 2015). Bu nedenle dünyada seyahatlerini lezzet duraklarına göre yapanların sayısı hızla artmaktadır. Gastronomi turizmiyle ilgili faaliyetlerin ana faktörü yemeklere yönelik festival vb. faaliyetlerdir. Dünyada gastronomi turizmine yönelik faaliyette bulunan işletmelerin % 80'e yakın bir bölümü yemek faaliyetlerine yönelik üretim yapmaktadırlar. Bu alanda dünyada lider konumda bulunan ABD'de 17.879 işletme gastronomi turizmi için çalışmaktadır. Yemeği kültürü, tarihi, insanların kimliğini yansıtan ve dünyanın en geniş mutfaklarından biri olan Türk mutfağı (Beşirli, 2010: 159-169) ise gastronomi turizminde hala gerektiği şekilde üst seviyelere gelememiş olup 94 işletme ile 23. sırada yer almaktadır.

* Dr. Öğretim Üyesi, Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik Yüksekokulu, Bişkek, Kırgızistan; T.C. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Tokat, Türkiye. cemal.ince@manas.edu.kg, cemal.ince@gop.edu.tr

** Dr. Öğretim Görevlisi, Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik Yüksekokulu, Bişkek, Kırgızistan. gulmira.samatova@manas.edu.kg

Gastronomi turizmi yeni bir yiyecek-içecek deneyimi yaşamak, farklı ve otantik lezzetleri denemek isteyenler için motivasyon oluşturan, mutfağa yönelik seyahat davranışlarının ortaya çıkmasını ve turist kabul eden ülkeye gelir sağlayıcı bir turizm türüdür. Gastronomi turizmi ülkeye has ve otantik yiyeceklerin sunulmasıyla, ülkenin kültürel mirasını tanıtmakta ve destinasyon tercihiinde avantaj sağlamaktadır. Örneğin Paris'i ziyaret eden 40 milyon turist için Eiffel kulesi ve Fransa gastronomisi (% 10) ana çekicilik unsurunu oluşturmaktadır. Paris'e ilaveten Lyon (UNESCO dünya mirası) şehri ise şarapları, Michelin yıldızlı restoranı, Fransız mutfak kültürünü yaşatan şefleriyle ünlü restoranları ve yemek kültürü ile gastronomi turizmi açısından önem kazanmıştır (Göynüşen, 2011; yemek.win, 2018). Barcelona gastronomi turizmi açısından önemli şehirlerdendir. Barcelona dünyanın saygın şeflerine ev sahipliği yapmakta, dünyanın en çok rezervasyon talebi alan "El Bulli" ve üç Michelin yıldızına sahip "El Racode Can Fabes" isimli restoranları ile turizm gelirlerinin % 30'unu gastronomi ürünlerinden elde etmektedir (Dilsiz, 2010; Göynüşen, 2011).

Günümüzde insanların yiyecek-içecek ve bunlarla bağlantılı olan faaliyetlere olan ilgisi giderek artmaktadır. Bu ilgiyi fark eden ülkeler ve işletmeler gastronomi turizminin geliştirilmesi için tanıtım ve tutundurma faaliyetlerine yatırım yapmaya başlamışlardır. Örneğin ABD'de 1994 yılında 1775 olan yerel pazar sayısı, 2010 yılında 6132'ye çıkmıştır. Gastronomi turizminde yiyecek-içeceklerin oynadığı rolde mutfak ve ürünlerinin aynı zamanda otantik değerler taşımasının büyük etkisi vardır. Aynı zamanda modern turistlerin hedonik duygularını tatmin etmek için otantik ve bilinmeyen yiyecek ve içecekleri üretildiği ülke ve yerde deneyimlemek istemeleri de gastronomik seyahatlerin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Bütün bunların sonucunda gastronomi turizmi önemli bir turizm türü olarak ortaya çıkmıştır.

Turistik ürünleri arz eden ülkelerin dikkat çeken kaynaklarından birisi de otantik ve geleneksel yaşam tarzları ile mutfak kültürleridir. Bu özellikleri ile yerel mutfaklar turistlerin ilgisini çekmekte ve gastronomiyi turistik destinasyonlar için önemli kılmaktadır (Zengin ve Işkın, 2017). Gastronomi turizmi, kültürel miras turizmi içerisinde de yer aldığından nispeten küçük ve kırsal bölgelerdeki kalkınmaya da katkıda bulunmaktadır (Green ve Dougherty, 2008; Alonso ve Liu, 2011). Yerel mutfaklar, gastronomi turizmi ile destinasyonlara katma değerler kazandırabilir ve ülke-

nin/bölgenin rekabet edebilirliğine katkıda bulunabilir. Bu alanda yapılan çalışmalar, yerel ve otantik mutfakların turizme kazandırılması ile ülkenin, bölgenin veya şehrin gastronomi turizminde teşvik edilebileceğini ortaya koymaktadır (Kivela ve Crotts, 2005). Yöresel yiyecek ve içecekler ilk olarak özellikleri ve bir bölgenin mutfakları ile belirli bir hedefe hizmete atıfta bulunmakta, ikinci olarak ta gıda pazarı ile belirli bir coğrafyanın gastronomi kültürünün ve özelliklerinin belirli kuruluşlarda tüketimlerini artırmaktadır (Björk ve Kauppinen- Räsänen, 2016). Bu özellikleri ile gastoronomi insanlar, kültürler, gelenekler ve bölgenin coğrafik özellikleri hakkında turistlere bilgi aktarımı da sağlamaktadır (Ignatov ve Smith, 2006).

2. Kırgızistan'da Mutfak Kültürü

Kırgızistan doğal güzellikleri, tarihi İpek yolunun üzerinde bulunması, tarihi ve kültürüyle önemli bir turizm potansiyeline sahip ve turizmde bu potansiyeli değerlendirilebilecek bir ülkedir. Özellikle doğa turizmi açısından çok büyük potansiyele sahip olan ülke, rafting, tırmanma gibi birçok dağ ve su sporları için çok uygun şartlara sahiptir. Dünya üzerinde aynı anda dağcılık, kayak, rafting, binicilik, planör, bisiklet, trekking gibi birçok turizm etkinliğinin yapılabileceği Kırgızistan gibi destinasyonların ve mesafelerin fazla olmadığı ülkeler çok az sayıda bulunmaktadır. Tüm bu turizm çeşitlerinin Kırgızistan'ın eşsiz doğa, tarih ve kültürel kaynaklarının arasında gerçekleştirilmesi, ülkeye turizm açısından ayrı bir çekicilik kazandırmaktadır (İnce ve Samatova, 2015).

Geniş Avrasya bozkırlarında varlığını devam ettirmiş, derin bir tarihe sahip olan Kırgızlar (Kırgız tarihi için bkz. Buyar, 2017: 47-87), aynı zamanda asırlardır devam ede gelen göçebe kültürün özelliklerini günümüze taşıyan bir kültüre de sahiptir. Bu uygarlık içerisinde Kırgız mutfak kültürü, çok çeşitliliğiyle tarihin derinliklerinden günümüze kadar dikkat çeken bir gelişme sağlamıştır.

Geleneksel Kırgız mutfak kültürü Kırgızların yaşamıyla birlikte gelişmiştir. Kırgız mutfak kültüründe avcılık, göçebelik, ziraat gibi alanların izlerine rastlanılabilir. Kırgız yemek kültürünün maddî kaynağının temeli ni et, süt ve hamur işleri oluşturur.

Yüzlerce yıl öncesine dayanan göçebelik döneminden beri Kırgızların en belirgin özelliklerinin arasında ilk sırada konukseverliği gelir. Kırgız Boz Üy'ünde konuklar şeref (baş) köşesine oturtulur ve saygın bir şekilde ağırlanır.

Konuklar boz üye girmeden önce *Kumgandan* dökülen (İbrik) sularla ellerini yıkarlar ve havlu uzatılarak ellerini kurularlar. Konuklara ilk olarak kımız, ya da yılın mevsimine göre ayran, sütlü çay ve kurut ikram edilir. Kımız - kısrak sütünün fermante edilmesiyle elde edilen geleneksel içecektir. Genellikle köögör (kımız matarası - ortalama 4-5 lt içerisine alır) kaplarından ikram edilir.

Resim 1: Ressam T. Gertsen'in Manas Destanı Çizimlerinde Yiyecek ve İçeceklerin Sunumu

Kaynak: http://www.day.kg/culture_sport/print:page,1,1792-nasledie.html

Kırgız mutfak geleneğinde halen devam eden kültürlerden birisi de önce koyun ve at etinden yapılmış yemeklerin sunulmasıdır. Kırgız sofrasında olması gereken ara yemekler ise; kazı-karta, çuçok, kuyruk-boor, jörgöm ve olobo'dur. Kırgız mutfak kültüründe gelen konuklara pişirilen et parçaları (ustukan) sırayla verilir. Bir koyun on iki ustukan (et parçaları) olarak parçalanır ve konuklarının sayısına göre 7, 9 ve 11 kişiye bir tabakta et verilir. Bazı yerlerde 4, 5, 6 kişiye de bir tabakta et verilir. Etleri haşlamak ve ustukandoo işlemleri ev sahibinin görevidir. Açık alanda kurulan büyük kazanlarda haşlanan at, dana ve koyun etleri pişirilir ve Kırgız âdetlerine göre parçalanır. Kuyruk yağ tarafı (Uça) en değerli insana verilir ve bazen karşılığında bahşiş alınır. Misafirlerin statüsü ve büyüklüğüne göre et bölümleri servis edilir (Ömüraliev, 1994).

Resim 2-3: Ressam T. Gertsen'in Manas Destanı Çizimlerinde Bir Yemek Sahnesi

Kaynak: http://www.day.kg/culture_sport/print:page,1,1792-nasledie.html

Genellikle koyunun baş kısmı misafirlerin en değerlisi ve büyüğüne verilir, fakat misafirlerin hepsine aittir, çünkü baş kısmı doğru parçalanıp, kesilerek konuklara ikram edilir, tadına baktırılır. Örneğin, uzaktan gelen misafirlere kulak kısmı verildiğinde (*kabarlaş bolup cüröylü* gibi) hep irtibatla olalım anlamına gelen kalıplaşmış deyimler kullanılır. Aynı yaştaki kişiye veya arkadaşına gözlerini verirken her zaman görüşüp duralım anlamında *Közdöşüp cüröylü* denir (Jumabaev, 2006).

Koyun baş kısmı ustukan olarak sayılmaz, o diğer ustukanların yanında verilir. Hakaslarda koyunun baş kısmını ev sahibi kendisine alır, misafirlere vermez. Kırgız geleneksel kültüründe koyun başının kullanımının sembolik anlamı iki durumda ortaya çıkar. Birincisi, yeni evlenen çiftin düğününden sonra kız tarafına yapılan ilk ziyarette damat tarafından kayınpederine verilen hayvanın baş (kelle) kısmıdır. İkincisi ölen kişinin akrabaları, ölen kişinin kabrini ziyaret ettiklerinde kabrinin baş tarafına bir sığına üzerine asılır. Buda öbür dünyada ölünün malı olsun anlamında gerçekleştirilen bir gelenektir (Butanaev, 1996).

Kişi sayısına ve büyüklüğüne göre önceden et parçaları hazırlanır. Konukların içerisinde dünür (kuda) varsa, en değerli olarak o kabul edilir.

1. Canbaş - konukların en büyüğüne verilir (erkek veya bayanlara verilir)
2. Kuymulçak - yağlı koyunda olur, yaşlı ve saygın (statü) bayanlara verilir.

3. Coto cilik – konukların yaşına ve saygınlığına göre ikinci olan erkek veya bayana verilen et.

4. Kaşka cilik – konukların yaşına ve saygınlığına göre üçüncü olan erkek veya bayana verilen et.

5. Kar cilik - konukların yaşına ve saygınlığına göre dördüncü olan, sadece erkeklere verilen et parçasıdır.

6. Dalı - kaşka cilikten sonra verilen et, erkek veya bayana verilmekte olan parçasıdır.

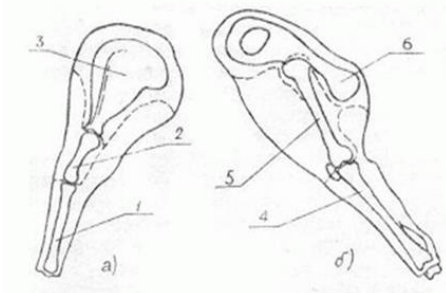
7. Bel arkalar (Sırt) – yaşı küçük erkek veya bayana verilen et parçasıdır.

8. Karçıga kabırgaları – yaşça küçük konuklara veya diğer parça etlere ek olarak verilir.

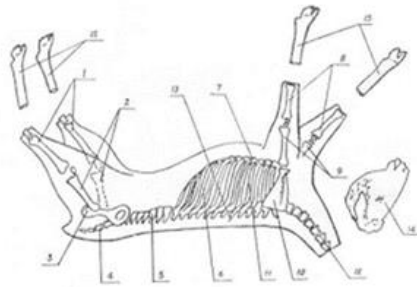
9. Küñ cilik – gelinlere veya evin küçük kızına verilen et parçasıdır. Erkeklere verilmez.

10. Baş – damada verilmez. Çüy, Talas ve Kırgızistan'ın güney taraflarında konukların büyüğüne verilir. Isık – Köl ve Narın bölgesinde gençlere verilir.

Resim 4: Canbaş 1

Resim 5: Canbaş 2

Kaynak: Kalieva, K. , Belleten, 63 -1, 99,

Canbaş 1: 1. kar cilik; 2. küñ cilik; 3. dalı; 4. coto cilik; 5. kaşka cilik; 6. canbaş.

Koyun ciliklerinin (Koyun eti parçaları) isimleri (Canbaş 2): 1 – Coto cilik; 2 –Kaşka cilik (Leğen Kemiği); 3 –Canbaş (Kalça); 4 –Kuymulçak (Kuyruk Sokumu); 5 –Bel arkalar (Omurga Alt Bölgesi); 6 –Karçıga (Alt Kaburga); 7 -Töş (Göğüs); 8 –Kar cilik (İncik); 9 – Küñ cilik (Ön Kol); 10 – Dalı (Antrikot); 11 – Kara Kabırgalar (Kaburga); 12 – Moyun Omurtkaları

(Boyun Omurgaları); 13 - Cetim Omurtkalar (Omurga); 14 - Baş; 15 - Şıyraktar (Bacak).

Ziyafet sofralarında sunulan Kırgız geleneksel yemekleri arasında Beşbarmak, Taş kordo, Kuurdak, Özgön pilavı, Dımdama, Şorpo, Samsa, Manti, v.b yer almaktadır. Bunların yanında hamurdan yapılmış ekmek çeşitleri, Tokoç, Kömöç, Kattama, Süttömö, Boorsok, Çak-Çak v.b. getirilir. Kırgızistan'ın güney tarafında çoğunlukla Pilav çeşitleri, kuzey'de Beşparmak çeşitleri şeref yemekleri olarak ikram edilir.

Resim 6: Özgön pilavı

Resim 7: Beşparmak

Kırgız ulusal sofrasında kısrak, koyun, keçi ve sığır sütü çeşitli türevleriyle geniş ölçüde tüketilmektedir. Geleneksel süt ürünlerine: Süt, Ecigey, Kurut, Çiy Kurut, May Kurut, Süzme Ayran (yoğurt), Ayran (Çalap), Sarı May, Bıştak çeşitleri, kaymak, v.b. örnek gösterilebilir (Abramzon, 1946).

Geleneksel Kırgız mutfak kültürü halkın yaşamıyla birlikte ortaya çıkan âdetlerle birlikte gelişmiştir. Modern Kırgız ziyafet sofrasında yöresel mutfak uygulamaları (evlilik, kız verme, sünnet, cenaze ve anma programlarda) gerçekleştirilmektedir.

Kırgız geleneğinde gençler, *Camgır menen cer kögöröt, bata menen el kögöröt*, diyerek büyüklerin duasını almak ve onlara benzemek dileğiyle onların keşiğini (ustukan) almak isterler. Aksakallar tadına baktıktan sonra gençlere hayallerini gerçekleştirmeleri dilekleriyle, sırayla (keşikle) ekmek veya boorsok verilir. Aynı zamanda keşik, sofrada olan yiyeceklerden evdeki aile fertlerine sunmak ve aynı şeyi onların da yaşaması için paketlenerek evlere de götürülür.

3. Gastronomi Turizminin Kırgızistan İçin Önemi

İnsanlar yiyecek bulmak için, tarihin ilk çağlarından itibaren seyahat etmişlerdir. Günümüzde ise insanlar hedonik duygularını tatmin etmek amacıyla seyahat eder duruma gelmişlerdir. Bu nedenle gastronomi ve turizm ilişkisi geleneksel mutfak ritüellerinin ve mutfak ürünlerinin deneyimlenmesi ve yenilikçi gastronominin deneyimlenmesi amacıyla yapılan seyahatler sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak gastronomi destinasyon seçimini etkileyen faktörlerden biri haline gelmiştir (Özkaya ve Gündeğer, 2014).

Her ülkenin, her toplumun medeniyetini yansıtan unsurlardan olan mutfak, bir medeniyeti başka medeniyetlerden ayıran, bir topluma ait özellikler taşıyan kültürel değerlerdendir. Bu özellikleri nedeniyle çeşitli mutfak kültürlerini tatmak ve deneyimlemek için seyahat eden turistlerin ilgisini çekmektedir. Bu nedenle, yöresel mutfak ürünleri turistleri çekmek için önemli bir kaynaktır. Yöresel yemeklerini ve bölgeye özgü içeceklerin üretildiği doğal ortamlarında tadarak deneyimlemek, yapılış sürecini gözlemlemek turistlerin oldukça ilgisini çekmektedir (Santich, 2004; Zainal, Zali ve Kassim, 2010; Yun, Hennessey ve MacDonald, 2011; Cömert ve Özkaya, 2014; Uyar ve Zengin, 2015; Zağralı ve Akbaba, 2015). Yemek, turistlerin tatillerinde aldıkları en eğlenceli ürünlerdendir. Aynı zamanda, giderleri azaltmayı düşündükleri kalemlerden biridir (Okumuş, Okumuş ve McKercher vd., 2007: 253). Yerel mutfaklar, soyut olmayan kültürel ürünlerin bir örneğidir ve turistler bunu deneyimleyerek otantik bir kazanç elde ederler. Buna ilave olarak yerel yiyecekler, insan hareketliliği içerisinde orijinalliğini koruyan az sayıdaki unsurlardan birisidir. Yiyecekler, aynı zamanda kimlik ve kültürün bir temsilcisi olarak kültür ve miras turizminin önemli bir bileşeni olarak kabul edilmektedirler (Hall ve Sharples, 2003: 5). Turizm bölgelerinde yaşayan insanlar, yerel mutfaklar ile turizm faaliyetlerine katılırlar ve turizm pazarından pay alabilirler. Bu nedenle, turizm destinasyonlarında, turizm ürünleri içerisinde yemek, özel bir turizm ürünü olarak pazar payının artırılmasında ve destinasyon imajının oluşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır (Hall ve Sharples, 2003: 6).

Son yıllarda giderek artan sayıda turist, gastronomik nedenlerle seyahate çıkmaktadırlar (Bessiere, 1998: 21; Hall & Sharples, 2003: 5). Özellikle, diğer ülkelerin otantik ve kültürel değerleri turistlerin ilgisini çekmektedir. Turizm destinasyonlarında otantik unsurlar eşliğinde ve doğal

ortamlarında hazırlanan ve sunulan yiyecekler, destinasyonların turistler tarafından tercih edilmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Dilsiz, 2010: 20). Gastronomi turizmi, yerel mutfak ürünleri sayesinde ülkeyi ziyaret eden turistlerin gittikleri ülkenin geleneklerini ve kültürlerini (mutfak, sosyal yaşam ve beslenme) daha iyi tanımalarını sağlamaktadır. Gastronomi turizmi sadece ülkenin mutfak ve beslenme kaynaklarını tanıtmayı ve aktarmayı değil ayrıca bir destinasyonun, bölgenin ya da ülkenin, turistik kaynaklarının fazlalığı, daha aktif ve daha eğlenceli hizmet sunması, turistlerin tatmin deneyimi, bölge nüfusu, üretimi, refahı, ürün ticareti ve sürdürülebilirlik açısından kalkınmalarını da sağlamaktadır (Göker, 2011: 45).

Bir ülke için turizmi sürdürülebilir kılmamanın unsurlarından biriside turistik ürün çeşitliliğini artırmak ve ülke turizmini zenginleştirmektir. Ülkeler turizm gelirlerini artırmak ve sürekli kılmak için var olan bütün kaynakları değerlendirmeli ve turistik ürün haline getirmelidir. Bu kaynaklardan birisi de gastronomi açısından büyük önem taşıyan ve ülkenin medeniyetini yansıtan unsurlardan olan mutfak ürünleridir. Kırgızistan mutfağının turizme kazandırılması ile hem Kırgız mutfağının uluslararası alanda tanınırlığı artacaktır hem de turizmin gelişimine katkı sağlayacaktır.

4. Kırgızistan'ın Gastronomik Kaynakları

Kırgızlar geleneksel Orta Asya Türk kültürünü özellikle kırsal yaşam alanlarında geçmişten bugüne kadar yaşamın her alanında sürdürmeye çalışan binlerce yıllık geçmişe ve köklü bir kültüre sahip halklardandır. Bu nedenle Kırgız mutfağı geleneklerine bağlı bir mutfak olsa da kırsal alanlarda ve şehir yaşamında bazı farklılıklar taşıyabilmektedir. Kırgızistan'da mutfak anlayışını ikiye ayırmak gerekmektedir. *Birincisi* şehir yaşamında sürdürülen ticari mutfak, *diğeri* ise kırsal alanlarda varlığını sürdüren geleneksel mutfak. Kırgız mutfağını; et ve et ürünleri, hamur ürünleri ve çorbalar (genelde etli ve tahıllı) oluşturmaktadır (Toygar ve Toygar, 2019). Az malzeme ile çok sayıda insanı doyurma özelliğinden dolayı kırsal kesimlerde özellikle sulu yemekler (şorpo) tercih edilmektedir (Maksım, carma, talkan, köje çorbası).

Bunun yanında Güney Kırgızistan'da yetiştirilen aşkabak pek çok yemekte kullanılmaktadır. Aşkabak, çorbalarda, hamur yemeklerinde ve kızartılmış et yanında çoklukla tüketilmektedir. Ekmek çeşitleri de oldukça

yaygındır. Kazanda veya iki tava arasında pişirilen kömöç nan, çamurdan yapılmış tandırlarda pişirilen tandır ekmekleri (lipoşka, külçö, vb.) önemli çeşitlerdir. Ayrıca, geleneksel kırgız hamur işi yiyecek olan boorsok, külde pişirilen kömöç, tereyağında pişirilen kaymaklı katmer olan kattama ve maytokoç ve bir gözleme çeşidi olan kuymak önemli hamur işlerindedir. Kırgız mutfağında süt ve süt ürünleri de yaygın olarak kullanılmaktadır. Yoğurt/ayran, kıımız, saamal, kurut, süzme, lor peyniri, çalap, bıstak (tuzsuz peynir), ecegey/ecigey (koyun sütünden yapılan süzme peynir), sarı may (eritilmiş tereyağ) ve kaymak gibi süt ürünleri de yaygın olarak tüketilmektedir.

Güney Kırgızistan'da Talas vadisinde çokça yetiştirilen mısır ve mısırdan yapılan yiyecekler oldukça önemlidir. Bu bölgede süt, tereyağı ve şekerle yapılan çörekler çay eşliğinde konuklara ikram edilmektedir.

Kırgız mutfağında çayın ayrı bir yeri vardır. Özellikle Kuzey Kırgızistan'da çay oldukça tercih edilmektedir. Özellikle su karıştırılmış süt ile yağda kavrulmuş una tuz eklenerek kaynatılan Kuurma çay oldukça tercih edilmektedir. Güney Kırgızistan'da ise süt, yağ, tuz ve biber katılarak kaynatılan şir çay (ak çay veya kalmuk çay) oldukça yaygındır. Gök çay (kök çay-yaşıl çay) özellikle yaz aylarında Güney Kırgızistan'da tüketilmektedir. Geleneksel Kırgız mutfağında çayla birlikte yağ, kaymak, kuru meyveler, bal servisi de yapılmaktadır. Isık Göl bölgesinde ise çay biraz tuz konulmuş taze süt ile tüketilmektedir.

Hayvancılığın önemli geçim kaynağı olan Kırgızistan'da et yemekleri de oldukça yaygındır. Et sulu yemeklerde (özellikle şorpo), ızgaralarda (şişkebab), fırın yemeklerinde (samsa) ve hamur işi yemeklerde (pilav, beşparmak, vb.) sıklıkla kullanılmaktadır. Kırgızlarda at eti de oldukça değerlidir. At eti genellikle toylarda (düğün, sünnet, cenaze, vb.) tüketilmektedir. Günlük yaşamda genellikle sığır, koyun ve av hayvanlarından elde edilen et çeşitleri tüketilmektedir. Kırgızlarda et genelde haşlama ve kebab olmak üzere iki şekilde tüketilmektedir. Kırgızlarda et suyu ile yapılan çorbalarda (şorpo ve ak-serke gibi) oldukça yaygın bir tüketim alanına sahiptir. Kırgızistan'da bilinen en meşhur et yemeklerinden biri beşparmaktır. Beşparmak geleneksel Kırgız beslenme kültürünün tipik örneği olan et-hamur ilişkisini yansıtan en önemli yemeklerdendir.

Kırgız mutfağında turistlerin ilgisini çekecek lezzetli yemeklerden birisi de geleneksel pişirme yöntemlerinden olan (Türkiye'de kuyu keba-

bının bir benzeri olan) taş kordo'dur. Taş kordo; iç organları çıkartılan ve içerisine konulan kuyruğu ile dikilen koyunun, derisi yüzülmeden, kızgın taşların arasında hava almayacak şekilde pişirilme yöntemidir. Tablo 1'de Kırgız mutfağında yer alan ve Kırgızistan'da üretilen sebze, meyve, tahıllar ile yiyeceklerin listesi yer almaktadır.

Tablo 1: Kırgız Ulusal Yemekleri

Çuy	Batken	Oş	Calal Abad	Talas	Issık- Köl	Narın
Boorsok	Ezme Erik Kurut	Paloo (Pilav)	Ezme kurut	Külçatay	Karakol Aşlyanfü	Ördök Bıcı
Lagman	Kattama	Kurma Külçatay	Kömöç	Kesme	Balık	Olovo
Dımdama	Köçö aş	Çüçük	Mıkçıma	Kuurdak	Haşan	Naarın
Şiş Kebap	Kurma şorpo	Kuymak	Ayran	Japkan nan	Jatkan Töö	Beşbarmak
Maksım	Şaala	Kımız	Jarma		Oromo	Beş Sala
Kurut		Cupka Mıkçımay	Bozo		Borş	Jörgöm
Kuyruk Boor		Çavatı	Balık		Çak-Çak	Kazı Karta
		Mastava	Beşbarmak		Kalama	Sucuk (Çüçük)
		Samsı	Çüçvara		Kesme	
		Mayda Mantı			Jarma	
					Naarın	
Meyve, Sebze ve Tahıllar						
Buğday	Erik	Elma	Antep Fıstığı	Elma	Frenk Üzü- mü	Bal

Üzüm	Malina	Kuru Üzüm	Bal	Patates	Yabani iğde	Patates
Pancar	Hurma	İncir	Kara erik	Fasulye	Ayran	Yabani iğde
Lahana	Pirinç	Kavun	Frenk Üzümü	Çelik	Erik	Buğday
Salatalık	Kabak	Böğürtlen	Nar	Sarımsak	Mantar	
Mısır	Patates		Ceviz		Buğday	
Kırmızı			Karpuz		Böğürtlen	
Çilek			Böğürtlen			

Tablo 1’de de görüldüğü gibi Kırgız mutfak ürünleri doğal, besleyici, enerji verici yiyeceklerden oluşmaktadır. Bu yiyeceklerin temel özelliği Orta Asya coğrafi iklimlerini, insanların yaşam tarzlarını, beslenme alışkanlıklarını bugün bile yansıtmaktadır. Bu beslenme alışkanlıkları kışın soğuk günlerinde hastalıklardan korumakta, iklimsel koşullara dayanıklı kılmaktadır. Yazın ise daha hareketli bir yaşam geçirmelerine olanak sağlayan enerji ve güç sağlayıcı niteliktedir. Kırgız mutfağı, sadece fizyolojik olarak beslenme ihtiyacını karşılayan bir unsur olarak görülmemekte, aynı zamanda Kırgız mutfak kültürünü de yaşatan bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle Kırgız mutfağı, gastronomi turizminde değerlendirilebilecek önemli otantik kaynaklar arasında yer almaktadır.

5. Kırgızistan’da Gastroturizmin SWOT Analizi

SWOT analizi, bir olayın güçlü ve zayıf yanlarını, olası fırsatları ve tehditleri değerlendirerek, atılması gereken en doğru adımların belirlenmesine yarayan bir analiz yöntemidir. Kırgızistan’ın gastronomi turizmine yönelik SWOT analizi aşağıda belirtilmiştir. Kırgızistan turizmi yeni gelişmeye başlayan bir alan olduğu için pek çok fırsatları beraberinde getirdiği gibi geleceğe yönelik tehditleri de bünyesinde barındırmaktadır.

Kırgızistan’ın gastronomi turizmine ait SWOT analizi Tablo 2’de analiz edilmiştir. Tablo 2’de Kırgızistan gastronomi turizminin güçlü yönleri, zayıf yönleri ile sahip olduğu fırsatlar ve karşı karşıya kalabileceği tehditler belirlenmeye çalışılmıştır.

Kırgızistan'ın gastronomi turizminde sahip olduğu avantajlar ve güçlü yönleri şöyle sıralanabilir:

1. Halkta turizm farkındalığının varlığı
2. Kamunun turizmi gelişim alanlarından biri olarak belirlemesi
3. Turizm amaçlı kullanılacak doğal ve otantik kaynaklara sahip olunması
4. Kırgız Mutfağının uzun süreli bir geleneğinin olması
5. Pazarlama alanında kullanılacak otantik bir yaşam kültürünün varlığını sürdürmesi
6. Halkın oldukça doğal bir yaşam sürmesi, misafirperver ve sıcakkanlı olması
7. Ülkenin maddi ve manevi açıdan gelişmeye istekli olması
8. Gastronomiyi harekete geçirecek alternatif turizm çeşitlerinin varlığı (Yayla, Av, Dağ, Kış, Kültür, Tarih vb. turizm kaynakları).
9. Orta Asya'nın iklim ve coğrafi yapısını en iyi şekilde yansıtması
10. Turistler için ülkeye giriş ve çıkışın kolay prosedürlere sahip olması.

Kırgızistan'ın gastronomi turizminin sahip olduğu fırsatlar ise şöyle sıralanabilir:

1. Ulaşım imkânlarının yeterince gelişmemiş olması,
2. Alt yapının geliştirilmeye ihtiyaç duyulması
3. Ulaştırma araçlarının konfor ve kalite eksikliği
4. Turizm işletmelerinin kalite eksikliği
5. Büyük yatırımlar için finansman eksikliği
6. Tanıtım ve pazarlama eksikliği
7. Kalifiye ve turizm eğitimi almış insan kaynaklarının eksikliği
8. Yeterli düzeyde yerli ve yabancı girişimci eksikliği
9. Turizm tesislerinin gastronomi turizminin gelecekteki potansiyelinin farkında olmayışı (diğer turizm çeşitlerine ağırlık vermeleri)
10. Ülkede turizm politika ve planlamasının henüz yapılmamış olmasıdır.

Kırgızistan'ın gastronomi turizminin dezavantajları ise şöyle sıralanabilir:

1. Ülkenin genç ve gelişmeye aç bir ülke olması

2. Bölge ülkelerinin kendisi gibi yeni özgürlüğe kavuşmuş olması
3. Bölge ülkeleri arasında daha serbestçi bir piyasaya sahip olması
4. Otantik ve doğal kaynaklara sahip olması
5. Yatırımcılar için cazip bir ülke olması
6. Genç ve bilinçli bir nüfusa sahip olması
7. Orta Asya'nın en iyi turizm ve otelcilik eğitimi veren kuruluşuna sahip olması (Manas Üniversitesi Turizm ve Otelcilik Yüksekokulu)
8. Gastronomi ve Mutfak Sanatları eğitimini alan insan sayısının sürekli artması
9. Girişimci ve genç bir nüfusa sahip olması
10. Yatırımların devlet desteğine sahip olması
11. İşletme açma prosedürlerinin kolay olması
12. Bölge ülkelerinde de gastronomi turizminin henüz gelişmemiş olması
13. Ülkenin Avrupa, Ortadoğu ve Asya da tanınıyor olması.

Kırgızistan'ın gastronomi turizminin karşılaşılabileceği tehditler ise şöyle sıralanabilir:

1. Turizm kaynaklarının metalaşması kavuşması ve ticari özellik kazanması
2. Ekonomik kaynak yetersizliği
3. Bölge ülkelerinin turizme önem vermeye başlamaları ve turizmi gelişme alanı (özellikle Özbekistan ve Kazakistan) olarak görmeye başlamaları
4. Ülkenin eğitimli genç nüfusunun çalışma amacıyla yurt dışına göç etmeleri
5. Ülkede tarım ve hayvancılığın gelişmiyor olması (üretim azalmakta)
6. Ülkede üretimin yetersiz olması ve ticari anlamda dışa bağımlılığın yüksek olması (ithalat)
7. Turizm kaynaklarının kontrollü kullanımının olmaması
8. Çevre kirliliği ve iklimsel değişiklikler (küresel ısınma)
9. İşletmecilerin vizyoner düşünce eksikliği
10. Sürekli artan rekabetin yıkıcı sonuçlara ulaşma ihtimalidir.

Tablo 2: Kırgızistan Gastronomi Turizmi SWOT Analizi

GÜÇLÜ YÖNLERİ (S)		ZAYIF YÖNLERİ (W)	
Güçlü Yönler	<ol style="list-style-type: none"> 1. Halkta turizm farkındalığının varlığı 2. Kamunun turizmi gelişim alanlarından biri olarak belirlenmesi 3. Turizm amaçlı kullanılacak doğal ve otantik kaynaklara sahip olunması 4. Kırgız Mutfağının uzun süreçli bir geleneğinin olması 5. Pazarlama alanında kullanılacak otantik bir yaşam kültürünün varlığını sürdürmesi 6. Halkın oldukça doğal bir yaşam sürmesi, misafirperver ve sıcakkanlı olması 7. Ülkenin maddi ve manevi açıdan gelişmeye istekli olması 8. Gastronomiyi harekete geçirecek alternatif turizm çeşitlerinin varlığı (Yayla, Av, Dağ, Kış, Kültür, Tarih vb. turizm kaynakları). 9. Orta Asya'nın iklim ve coğrafi yapısını en iyi şekilde yansıtması 10. Turistler için ülkeye giriş ve çıkışın kolay prosedürlere sahip olması. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Yeterli Ulaşım olanaklarına sahip olmama 2. Alt yapının geliştirilmeye ihtiyaç duyulması 3. Ulaştırma araçlarının konfor ve kalite eksikliği 4. Turizm işletmelerinin kalite eksikliği 5. Büyük yatırımlar için finansman eksikliği 6. Tanıtım ve pazarlama eksikliği 7. Kalifiye ve turizm eğitimi almış insan kaynaklarının eksikliği 8. Yeterli düzeyde yerli ve yabancı girişimci eksikliği 9. Turizm tesislerinin gastronomi turizminin gelecekteki potansiyelinin farkında olmayışı (diğer turizm çeşitlerine ağırlık vermeleri) 10. Ülkede turizm politika ve planlamasının henüz yapılmamış olması. 	Zayıf Yönler

Fırsatlar	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ülkenin genç ve gelişmeye aç bir ülke olması 2. Bölge ülkelerinin kendisi gibi yeni özgürlüğe kavuşmuş olması 3. Bölge ülkeleri arasında daha serbestçi bir piyasaya sahip olması 4. Otantik ve doğal kaynaklara sahip olması 5. Yatırımcılar için cazip bir ülke olması 6. Genç ve bilinçli bir nüfusa sahip olması 7. Orta Asya'nın en iyi turizm ve otelcilik eğitimi veren kuruluşuna sahip olması (Manas Üniversitesi Turizm ve Otelcilik Yüksekokulu) 8. Gastronomi ve Mutfak Sanatları eğitimini alan insan sayısının sürekli artması 9. Girişimci ve genç bir nüfusa sahip olması 10. Yatırımların devlet desteğine sahip olması 11. İşletme açma prosedürlerinin kolay olması 12. Bölge ülkelerinde de gastronomi turizminin henüz gelişmemiş olması 13. Ülkenin Avrupa, Ortadoğu ve Asya da tanınıyor olması 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Turizm kaynaklarının meta-laşması kavuşması ve ticari özellik kazanması 2. Ekonomik kaynak yetersizliği 3. Bölge ülkelerinin turizme önem vermeye başlamaları ve turizmi gelişme alanı (özellikle Özbekistan ve Kazakistan) olarak görmeye başlamaları 4. Ülkenin eğitimli genç nüfusunun çalışma amacıyla yurt dışına göç etmeleri 5. Ülkede tarım ve hayvancılığın gelişmiyor olması (üretim azalmakta) 6. Ülkede üretimin yetersiz olması ve ticari anlamda dışa bağımlılığın yüksek olması (ithalat) 7. Turizm kaynaklarının kontrolü kullanımının olmaması 8. Çevre kirliliği ve iklimsel değişiklikler (küresel ısınma) 9. İşletmecilerin vizyoner düşünce eksikliği 10. Sürekli artan rekabetin yıkıcı sonuçlara ulaşma ihtimali 	Tehditler
FIRSATLAR (O)		TEHDİTLER (T)	

6. Kırgızistan'da Gastroturizmin Gelişmesi İçin Öneriler

Turizm Kırgızistan için kalkınma için öncelikli alanlardan bir olarak belirlenmiştir. Turizmin gelişmesi için var olan kaynaklardan birisi de mutfak ve mutfak ürünleridir. Günümüz turistlerinin destinasyon seçimini etkileyen ana faktörlerden birisi de ziyaret edilecek ülkenin gastronomik değerleri ve mutfak kültürüdür. Bu nedenle, turizm değerlerine sahip ülke-

lerin destinasyonlarını tercih edilebilir bir yer olarak pazarlayabilmeleri için gastronomik değerlerini ön plana çıkarmaları, korumaları ve turistler için tercih edilebilir bir ürün haline getirmeleri gerekmektedir. Bunları gerçekleştirirken gastronomik kaynakları kısa, orta ve uzun vadede tercih edilebilir ve pazarlanabilir ürün olarak maddi ve manevi değerleri ile korumalı, sürekli satışa hazır hale getirmelidirler. Bu amaçla Kırgızistan'da gastronomi turizminin geliştirilmesi için aşağıdaki öneriler dikkate alınabilir:

1. Ülke çapında veya gastronomi açısından öne çıkacak bölgeler belirlenmelidir.

2. Bu bölgelerin mutfak ürünleri içerisinde turistler tarafından tercih edilebilecek ana mutfak ürünleri belirlenmeli ve tanıtımda bu yiyecekler kullanılmalıdır.

3. Kırgızistan'da gastronomik ürünlerin envanterinin çıkarılması, mutfak ürünlerinin pazarlanması, kalite kontrolünün sağlanması, vb. problemleri çözecek ve yönetecek "gastronomi derneği" vb. bağımsız bir birimin kurulması,

4. Gastronomi turizmine hizmet verecek gastronomi çiftliklerinin oluşturulması (örnek çiftlikler- otantik gıda maddelerini yetiştirecek ve turistlerin tadımı için hazırlayacak, bu süreçte konaklama ve diğer hizmetleri verecek) veya teşvik edilmesi,

5. Kırgızistan'ın gastronomi haritasının hazırlanması,

6. Gastronomi turizmi için alternatif tur rotalarının belirlenmesi,

7. Gastronomi turizmiyle paralel pazarlanabilecek alternatif turizm ürünlerinin belirlenmesi ve ortak bir paket hazırlanması,

8. Halkta gastronomi turizmi bilincinin oluşturulması için bilgilendirme çalışmalarının yapılması, Kırgızistan'da gastronomi turizminin anlaşılması ve benimsenmesi için yazılı ve görsel basın araçlarına yönelik çalışmalar yapılmalıdır.

9. Gastronomi turizminin gelişmesi için yatırımcılara teşvikler sağlanması,

10. Gastronomi turizminin gelişmesi için sivil toplum kuruluşları, akademik camia (turizm eğitimi ve aşçılık eğitimi veren kuruluşlar) ile yatırımcılar arasında işbirliği ve koordinasyonu geliştirecek çalışmalar yapılması,

11. Gastronomi turizminin tanıtılması ve pazarlanması yurtiçinde ve dışında için profesyonel çalışmaların yapılması. Gerekirse bu alanda öne çıkan ülkelerle benchmarking uygulama anlaşmalarının yapılması,

12. Kısa, orta ve uzun vadeli çalışma programları hazırlanmalı ve yeri geldiğinde güncellenmeli,

13. Konaklama işletmelerini yönlendirerek mutfaklarında/menülerinde mutlaka geleneksel Kırgız mutfak ürünlerine de yer ermeleri sağlanmalıdır,

14. Gastronomi turizminin gelişmesine yönelik alt yapı (yol, elektrik, su vb.) ile üst yapının geliştirilmesine yönelik kamu görevleri yerine getirilmelidir.

15. Gastronomi turizmine hizmet verecek ara ve ana elemanların yetiştirilmesi için eğitim kuruluşları ile işbirliği yapılarak örgün eğitim ile kurs programları hazırlanmalıdır. Bu eğitimlerle sektörün ihtiyaç duyacağı insan kaynakları yetiştirilmelidir.

16. Yurt dışında Kırgız mutfak kültürünü ve ürünlerini tanıtacak master class çalışmaları yapılmalıdır.

KAYNAKLAR

- ABRAMZON, S. (1946). Кыргыз элинин маданиятынын очерки. - СССР илимдер Академиясынын Кыргызстан филиалы басмаканасы.
- ALONSO, A. D; LIU, Y, (2011), "The Potential for Marrying Local Gastronomy and Wine: The Case of the Fortunate Islands" International Journal of Hospitality Management, Volume 30, s. 974-981.
- BESSIERE, J. (1998). "Local Development and Heritage: Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas". *Sociologia Ruralis*, 38(1), 21-34.
- BEŞİRLİ, Hayati, "Yemek, Kültür ve Kimlik", *Milli Folklor*, Ankara 2010, (87), 159-169.
- BJÖRK, P., & KAUPPINEN-RÄISÄNEN, H. (2016). Local food: A Source for Destination Attraction, International Journal of Contemporary Hospitality Management, 28 (1), 177-194.
- BUTANAEV, V. (1996). Традиционная культура и быт хакасов: Пособие для учителей. - Абакан: Хакаское кн. из-во.
- BUYAR, Cengiz, "Kırgız Tarihi (Başlangıcından 1991 Yılına Kadar)", *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, BYR Publishing House, Bişkek 2017, s. 47-87.
- CÖMERT, M., ve ÖZKAYA, F.D. (2014), "Gastronomi Turizminde Türk mutfağının Önemi". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2(2), 62-66.
- Day.kg (2012). http://www.day.kg/culture_sport/print:page,1,1792-nasledie.html (E.T.19.01.2019).

- DİLSİZ, B. (2010). *Türkiye'de Gastronomi ve Turizm (İstanbul Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- GÖKER, G. (2011). Destinasyon Çekicilik unsuru olarak Gastronomi Turizmi (Balıkesir Örneği), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.
- GREEN, G, P; DOUGHERTY, M.L, (2008), "Localising linkages for food and tourism: culinary tourism as a community development strategy." *Community Development*, 39 (3), s. 148- 158.
- GÖYNÜŞEN, S.E.(2011), Edirne'deki Gastronomik Kültürün Kentin Pazarlama ve Markalaşmasına Etkileri, Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HALL, M., & Sharples, L. (2003). The Consumption of Experiences or the Experience of Consumption? An Introduction to the Tourism of Taste. In M. Hall, L. Sharples, R. Mitchell, N. Macdonald, & B. Cambourne (Eds.). *Food Tourism Around the World: Development, Management and Markets*. Oxford: Butterworth-Heinemann
- IGNATOV, E., & SMITH, S. (2006). Segmenting Canadian Culinary Tourists, *Current Issues in Tourism*, 9(3), 235–255.
- İNCE, C. ve SAMATOVA, G. (2018). Etno-Restoranlarda Otantikliği Deneyimlemek – Kırgızistan'da Etno Restoranlar: Supara ve Dasmia, *1. Uluslararası Turizmde Yeni Jenerasyonlar ve Yeni Trendler*, Sakarya, 01-02. 11.2018.
- JUMABAEV, M. (2006). Kırgız Gelenek ve İnançlarında Dini Ritüeller. Ankara: (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KIVELA, J., & Crofts, J. (2005). Gastronomy Tourism: A Meaningful Travel Market Segment, *Journal of Culinary Science and Technology*, 4 (2/3), 39-55.
- OKUMUŞ, B. OKUMUŞ, F. ve MCKERCHER, B. (2007). "Incorporating Local and International Cuisines in the Marketing of Tourism Destinations: The Cases of Hong Kong and Turkey". *Tourism Management* 28, 253–261.
- ÖMÜRALİEV, Ç. (1994) Tenirçilik. Bişkek: KRON (Өмүралиев Ч. Теңирчилик (Улуттук философиянын уңгусуна чалгын). - Б.: КРОН, 1994.)
- ÖZKAYA, E. ve GÜNDEĞER, M. (2014). Yöresel Ürünlerin Gastronomi Turizminde Kullanımı: Ayvacık Örneği. *1. Ulusal Meslek Yüksek Okulları Sosyal ve Teknik Bilimler Kongresi*, Zonguldak.
- SANTICH, B. (2004). "The study of Gastronomy and its Relevance to Hospitality Education and Training". *Hospitality Management*, (23), 15–24.
- TOYGAR, K. ve TOYGAR, N. B. (2019). Kırgız Mutfak Kültürü Üzerine Notlar, <http://www.turkish-cuisine.org/ottoman-heritage-3/kirgiz-mutfagi-52.html> (E.T:17.01.2019).

- TURSAB (2017). TÜRSAB Gastronomi Turizmi Raporu,
- UNWTO, (2018). UNWTO Tourism Highlights 2018 Edition.
- UYAR, H. ve Zengin B. (2015). "Gastronomi Turizminin Alternatif Turizm Çeşidi Olarak Değerlendirilmesi Bağlamında Gastronomi Turizm İndeksinin Oluşturulması". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17, 355-376.
- Yemek. win, (2018). Dünyada Gastronomi Turizmi Nasıldır, <https://yemek.win/2018/09/20/dunyada-gastronomi-turizmi-nasildir/> (E.T. 18.12.2018).
- YUN, D., Hennessey, S. M., ve MACDONALD, R. (2011). "Understanding Culinary Tourists: Segmentations Based on Past Culinary Experiences and Aattitudes Toward Food- related Behaviour," International CHRIE Conference-Refereed Track. USA: *University of Massachusetts - Amherst*.
- ZAINAL, A., Zali, A. N. ve Kassim, M. N. (2010). "Malaysian Gastronomy Routes as a Tourist Destination". *Journal of Tourism, Hospitality and Culinary Arts*, 2,15-24.
- ZAĞRALI, E. ve Akbaba, A. (2015). "Turistlerin Destinasyon Seçiminde Rol Oynayan Bir Etken Olarak Yerel Mutfaklar: İzmir Yarımadası'nı Ziyaret Eden Turistlerin Algılamaları Üzerine Bir Araştırma". *Journal of Tourism Theory and Research*, 1(2),131-143, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/jttr/> (Son erişim tarihi: 19.03.2016).
- ZENGİN, B. ve Işkın, M. (2017). Assessment of Local Cuisines in Terms of Gastronomy Tourism: A Sample of Sivas - Yerel Mutfakların Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi: Sivas Örneği, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 40, Şubat, s. 404-415.